

304.868

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XIV

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA BUDAPEST

1 9 6 2

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM —
TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

BARKÓCZI LÁSZLÓ

HUSZÁR LAJOS

MÉRI ISTVÁN

MIHALIK SÁNDOR

Technikai szerkesztő

SÁRDY JUDIT

A borítólapot készítette

VÉGH GUSZTÁV

Fényképezés

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

TARTALOM — INHALT
TABLE DES MATIÈRES — CONTENTS — INDICE

László Vértess: Zwei paläolithische Gefäße aus der Theiß	7
Patay Pál: Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben	13
<i>Nouvelles fouilles au cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes</i>	20
B. Bónis Éva: Mesterjegyes urnák egy délnyugat-pannoniaifazekas műhelyből	23
<i>Urnen mit Meisterzeichen aus einer südwestpannonischen Töpferei</i>	31
Mócsy András: Hivatali jelvény a sárszentmiklósi kocsisírban	35
<i>Benefiziarlanze aus einem Wagengrab</i>	39
Kádár Zoltán: A szombathelyi bacchikus elefántcsont szobor	41
<i>La statua bacchica d'avorio di Savaria</i>	49
Soproni Sándor: Római sírvers Szentendréről	51
<i>Ein römisches Grabgedicht aus Szentendre</i>	55
Agnes Salamon: Ein völkerwanderungszeitlicher Beschlag aus Környe	57
Agnes Cs. Sós: Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszepetk	67
Török Gyula: Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben	83
<i>Trace of a Pagan Cult in the Cemetery at Sopronkőhida</i>	92
Dienes István: Nemzetségi jegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton	95
<i>Sippenzeichen (Tamga) auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme</i>	108
H. Kolba Judit: Románkori feliratos sírkölap	111
<i>Eine, mit Inschrift versebene romanische Grabsteinplatte</i>	122
F. Vattai Erzsébet: Középkori titkos pecsétgyűrű	125
<i>A Secret Medieval Signet Ring</i>	132
† V. Ember Mária: II. Lajos magyar király és felesége ruhája	133
<i>Les vêtements de Louis II, roi de Hongrie et de sa femme</i>	150
Géza Fehérv: Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois	153
Huszár Lajos: Georg Hautsch magyar vonatkozású érmei	169
<i>Auf Ungarn bezügliche Medaillen des Georg Hautsch</i>	179
Bánkuti Imre: A magyar céhek vallási szerepe a XVIII. században	181
<i>Die religiösen Funktionen der ungarischen Zünfte im 18. Jahrhundert</i>	186
Mihalik Sándor: A hermányi kőedénygyár	189
<i>Die Steingutfabrik von Hermány</i>	209
✧ Rózsa György: Adalékok a magyarországi arcképfestészet történetéhez	211
<i>Beiträge zur Geschichte der Porträtmalerei in Ungarn</i>	220
Cennerné Wilhelm Gizella: Németországban tanuló magyar ifjak litografált arcképei	223
<i>Litographische Porträts der in Deutschland studierenden ungarischen Jünglinge</i>	228
Temesváry Ferenc: Adalékok a pest-budai kisipari fegyvergyártás történetéhez	229
<i>Beiträge zur Geschichte der kleingewerblichen Waffenfabrikation in Pest-Ofen</i>	250
Körök József: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum munkájáról az 1960—61. évben	253

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

- AA = Archäologischer Anzeiger
- Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
- Acta Hist. Art. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
- AEM = Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen
- AH = Archaeologia Hungarica
- AI = Archaeologia Iugoslavica
- AJA = American Journal of Archaeology
- AK = Archaeologiai Közlemények
- AntCl = L'Antiquité Classique
- AntH = Antiquitas Hungarica
- AntTan = Antik Tanulmányok
- AR = Archeologické Rozhledy
- Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő
- AuF = Ausgrabungen und Funde
- BJ = Bonner Jahrbücher
- BMA = Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien
- BpR = Budapest Régiségei
- BpSz = Budapesti Szemle
- Bp. tört. = Budapest története
- BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
- BSPF = Bulletin de la Société Préhistorique Française
- BSzE = Bolsaja Szovetszkaja Enciklopedija
- CRAI = Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
- DissPann = Dissertationes Pannonicae
- DMÉ = A Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
- Dolg. = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából;
Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
- ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua
- Ethn. = Ethnographia
- FA = Folia Archaeologica
- FK = Földtani Közlöny
- HS = Historica Slovaca
- IPEK = Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
- JA = Jahrbuch für Altertumskunde
- JHS = The Journal of Hellenic Studies
- JKS = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
- JSFO = Journal de la Société Finno-Ougrienne
- LA = Laureae Aquincenses
- MCC = Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
- MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
- MIA = Materiali i Issledovanija po Arheologii SZSZSZR
- MKE = Múzeumi és Könyvtári Értesítő
- MMME = Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve
- MNy = Magyar Nyelv

- Mon. Piot = Monuments et Mémoires. Fondation Eugène Piot
 Művtört. Ért. = Művészettörténeti Értesítő
 MTAK II. = Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok
 Osztályának Közleményei
 MTKCs = Magyar Történelmi Képcsarnok
 MZ = Mainzer Zeitschrift
 NK = Numizmatikai Közlöny
 NZ = Numismatische Zeitschrift
 OMRTÉ = Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve
 OMSzÉ = Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyve
 Pama = Památky Archeologické
 PL = Patrologia Latina
 PWRE = Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissen-
 schaft
 PZ = Prähistorische Zeitschrift
 RA = Revue Archéologique
 RF = Régészeti Füzetek
 RLiÖ = Der Römische Limes in Österreich
 RM = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische
 Abteilung
 SA = Slovenská Archeológia
 SIA = Slavia Antiqua
 SSz = Soproni Szemle
 StuSl = Studia Slavica
 Sz = Századok
 SzA = Szovetszkaja Archeologija
 SzE = Szovetszkaja Etnografija
 SzIE = Szent István Emlékkönyv
 TGy = Tudományos Gyűjtemény
 TT = Történelmi Tár
 VREJ = A Vasmegyei Régészeti Egylet Jelentése
 WMBH = Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina
 ZWK = Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde

ZWEI PALÄOLITHISCHE GEFÄSSE AUS DER THEISS

In den Museen der an der Theiß liegenden Städte befinden sich viele Knochen eiszeitlicher großer Mammalien, die die Fischer mit ihren Netzen aus dem Fluß hoben. Die am häufigsten erscheinenden Arten sind Mammut, Rhinoceros, Riesenhirsch, Bison und Urrind. Es ist nicht zuletzt eben diesen Säugetierknochen-Überresten zu verdanken, daß die Geologen am Ende des vorigen Jahrhunderts den eiszeitlichen Ursprung der Lößdecke der Großen Ungarischen Tiefebene nachweisen konnten.¹

In das Museum der Stadt Szolnok lieferten die Mitglieder der dortigen Fischergenossenschaft ein eigenartiges Mammutelfenbein-Stück ein, daß bei Tószeg, vom Theißkilometer 327 etwa 100 m in Flußrichtung entfernt in ihr Netz geraten war, etwa 20 m weit vom rechten Ufer. Diese Angaben hat auf meine Bitte mein Kollege Zsolt Csalog ermittelt, der auch die Schichtenverhältnisse an Ort und Stelle aufgenommen hat.

In seiner Meldung heißt es, daß der Fundplatz „etwa 50 m unterhalb des höchsten Punktes jenes Profils liegt, das bei Tószeg-Telek ständig von der Theiß abgeschwemmt wird. Man kann daher mit großer Wahrscheinlichkeit annehmen, daß der Fund aus diesem Profil ausgeschwemmt wurde. Auf dem unterhalb des Profils liegenden, das Ufer halbkreisförmig umgebenden abfallenden Vorland, das bei dem gegenwärtigen — niedrigen — Wasserstand trocken liegt, sind große Mengen urzeitlicher und mittelalterlicher Scherben zu finden. Unter diesen fand ich auch ein fossilisiertes Knochenfragment.“

Diesem Bericht war auch eine Skizze beigelegt, nach welcher die untere Hälfte des etwa 7 m hohen Ufers in der Umgebung des 327. Kilometersteines mit abfallendem, durchschwemmten Schutt bedeckt ist. Der frei stehende, obere Teil des Profils beginnt mit einer Humusschicht, aus der urzeitliche Gräber in die darunter befindliche Lößschicht hinabgreifen; danach folgt wieder eine (fossilisierte?) Humus-, sodann eine sandige Lößschicht, deren unterer Teil bereits vom vorhin erwähnten durchschwemmten Löß bedeckt ist.

Aus einer tiefen Ritze des Objektes gelang es mir ein wenig Ausfüllungsmaterial herauszukratzen, das annehmbarerweise noch am ursprünglichen Einbettungsort die Ritze verstopft hatte. Pál Stefanovics, Pädologe übernahm dieses Material freundlicherweise zur Untersuchung. Seiner Meinung zufolge sollte das Material aus einer sandhaltigen Lößschicht stammen, mit starker Eisenausscheidung, wonach man auch an einen fossilen Boden denken könnte, obwohl dieser Annahme die unverwitterten Glimmerplättchen widersprechen.

¹ Horusitzky H., FK 36(1906)418—423.

Hinsichtlich der Schichtenverhältnisse hatte ich Gelegenheit, beim Geologen Pál Kriván, die auf Grund der im Jahre 1950 von Sümeghy und Kopek in der Großen Ungarischen Tiefebene² ausgeführten Bohrungen zusammengestellte neueste stratigraphische Interpretation kennenzulernen. Die Serie der Bohrungen wurde gerade bei Tószeg begonnen. Auf Grund der Karte und der mündlichen Informationen Kriváns ist der Löß aus der 2. und 3. Würm-Vereisung auf der Oberfläche, und reicht so tief nach unten, daß selbst das vom Bett der Theiß freigelegte Niveau nicht tiefer als die Sedimente der eiszeitlichen Abschnitte liegt.

Auf diese Weise konnte hinsichtlich des Alters des aus Mammutelfenbein hergestellten Objektes nur so viel festgestellt werden, daß es — wie es auch das Rohmaterial ausschlaggebend bewiesen hat — aus dem Jungpleistozän, näher aus der zweiten Hälfte der Würm-Vereisung stammt. Zieht man auch die geographische Lage des Fundortes in Betracht, kann man kaum bezweifeln, daß es von Trägern des Ostgravettien hergestellt wurde.

Das aus der Theiß gefischte Objekt hat keine Analogien: es ist aus dem verjüngten Ende des Stoßzahn hergestellt, becherförmig ausgestaltet; der Form nach könnte man es als „Trinkhorn“ bezeichnen. Es ist 97 mm hoch, die Durchmesser des ovalen Mundes sind 78 bzw. 63 mm; die Durchmesser sind unten, bei der beschädigten Spitze, 50 bzw. 40 mm. Die Wanddicke beträgt heute 10—11 mm, der Inhalt etwa 60 cm³ (Taf. I.).

Die ursprüngliche äußere Fläche des Objektes ist nicht erhalten geblieben. Das Mammutelfenbein zersplittert bei seiner Fossilisation zu kreisrunden Platten, bei der Spitze zu einander überdeckenden Kegelmänteln. Der die ursprüngliche Oberfläche bildende Mantel hat sich vollständig abgelöst; der darunter befindliche, von Natur aus glatte Mantel bildet die heutige Oberfläche, die bereits keine Spuren von Menschenhand aufweist. Man kann leider nicht mehr feststellen, ob die ursprüngliche Oberfläche, die sich abgelöst hat, verziert oder unverziert war. Es scheint, also ob die ursprüngliche Oberfläche der Pulpa die Innenwand des Gefäßes bildete. Diese ist verhältnismäßig gut erhalten, hat sich nicht rundherum abgelöst und ist glatt. Das Ende des Mammutzahnes wurde vom dicken Zahnkörper in einer etwas wellig verlaufenden Linie abgeschnitten: diese Schnittlinie bildet den Rand des Gefäßes und ist verhältnismäßig intakt auf uns gekommen. Der sorgfältig polierte Rand schließt sich — da sich der äußere Mantel abgelöst hat — mit scharfkantigem Bruch der heutigen Oberfläche an. Aus dem Winkel der Bruchlinie zu schließen (140—150°), dürfte der fehlende äußere Mantel höchstens 2—3 mm dick gewesen sein. Ergänzt man nämlich die heutige Oberfläche auf diese Weise, würde sich der Rand schön abgerundet der äußeren Fläche anschließen. Die Innenseite verbindet ebenfalls eine sorgfältig abgerundete Fläche mit dem Rand. Der Rand ist an einigen Stellen beschädigt, was bereits nach dem Polieren, aber vor der Einbettung geschehen ist; dagegen sehen wir an anderen Stellen Scharten, die bereits beim Abschneiden des Stoßzahnes, also vor dem Polieren entstanden sind. Die Regelmäßigkeit und die sorgfältige Ausführung der Polierung sollen hier wieder betont werden. Die polierte Fläche ist selbst

² Sümeghy J., Földtani Intézet Évi Jelentése, 1950. 233—262.; S. Kopek G., ebenda, Beilage XXIII.

unter der Lupe glatt und glänzend; die beim Polieren entstandenen Rillen, die zu erkennen sind und somit beweisen, daß das Objekt nur kurze Zeit über vom Fluß getrieben wurde, sind scharfkantig, doch haardünn und nur vereinzelt zu beobachten.

Die Spitze des Stoßzahnes ist beschädigt. Es ist möglich, daß der Schaden — da hier auch die Farbe von jener der übrigen Teile abweicht — beim Ausheben oder danach entstanden ist; er ist so groß, daß der untere Teil des Gefäßes und selbst der spitz zulaufende Innenraum durchbrochen ist. Rechnet man den fehlenden äußeren Mantel hinzu, so kann man das intakte Objekt als 20—25 cm lang rekonstruieren. Wahrscheinlich war aber selbst die „ursprüngliche“ Oberfläche nicht die eigentliche Oberfläche des Stoßzahnes: diesen hat der Mensch gewissermaßen verjüngt. Es hat aber keinen Zweck, sich in weitere Rekonstruktionsversuche einzulassen. So viel vom besprochenen Objekt uns verblieben ist, läßt selbst in dieser Form klar erkennen, daß es ein becher- oder trinkhornähnliches Gefäßchen war, das als solches unter den altsteinzeitlichen Funden allein da steht; aus der Fachliteratur sind nur entfernte indirekte Analogien bekannt.

Im Oktober des Jahres 1961 erhielt ich — ebenfalls aus den Händen Zsolt Csalog — ein weiteres, aus der Theiß gefischtes Objekt. Es war zu meiner größten Verwunderung wiederum ein becherartiges, aus Geweih geschnittenes kleines Gefäß, das József Takács in dem von Baggerschiff ausgehobenen Sand (die Stelle ist nicht näher bestimmt, es war in der Umgebung von Tiszaörvény—Varjashát) fand; er lieferte das auffallende Stück in das Damjanich Museum zu Szolnok ein.

Der kleine, stumpfkegelförmige Becher mit trichterförmig ausladenden Seiten und rundlicher Basis wurde aus Elchgeweih hergestellt und aus der Rose des Abwurfes derartig zurechtgeschnitzt, daß die Hörnungsfläche die Basis ergibt, während die ausladenden Seitenwände aus der sehr dichten Spongiosa geschnitzt sind; den Rand bildet bereits der harte Kortex des Geweihes. Das Gefäß ist 44 mm hoch, beim Mund cca. 70 mm, bei der Basis cca. 12—17 mm breit. Inhalt cca. 50 cm³ (Taf. II.).

Der kleine Becher ist intakt, bloß am Rand befindet sich eine kleinere, ferner eine 50 mm lange und bis zu 10—15 mm Tiefe dringende Scharte, deren Bruchflächen frisch sind: sie entstand offensichtlich beim Baggern. Die Oberflächen sind glatt, besonders die Innenwand wurde ebenmäßig geschliffen. Die leicht konkave Außenwand ist etwas unebenmäßiger, korrodiert und mit Mangan überzogen. Auf dem Boden und aus der Innenseite haftet glimmerhaltiger Theißschlamm. Der Rand ist glatt, abgerundet. Die Ausarbeitung ist schön, man könnte sagen: elegant. Farbe, Mangankruste und Erhaltungsgrad des Knochens entsprechen den bekannten, aus der Theiß stammenden eiszeitlichen Knochenfunden. Das Material (Elchgeweih — nur diese Hirschart hat ein die Geweih mit so dichter Spongiosa, wie es unser Gefäß aufweist) deutet ebenfalls auf das Pleistozän hin. Während Alces in Gebieten nördlich und östlich von Ungarn auch im Postglazial existierte, kam aus Ungarn diese Art bisher aus keiner späteren Periode als das Pleistozän zutage, obwohl sie — falls vorhanden — in unserer reichen archäologischen Knochensammlung sicherlich erscheinen hätte müssen. Man darf daher mit großer Wahrscheinlichkeit behaupten, daß auch dieses Stück aus dem Pleistozän stammt.

Es ist nicht leicht, archäologische Analogien zu den besprochenen Funden zu finden. Die mannigfach verzierten und verschiedensten Zwecken dienenden Mammutelfenbein- und Knochenartefakte aus dem Ostgravettien sind allgemein bekannt; da sie unsere Funde nicht berühren, sehen wir davon ab, sie aufzuzählen. Umso wichtiger sind jedoch, unabhängig davon, welcher Form sie sind, die aus der Altsteinzeit bekannten Gefäße. In erster Linie muß man hier die Schädelgefäße erwähnen, die sowohl im westeuropäischen Magdalénien (Placard, Laugerie basse, Castillo, usw.), wie im osteuropäischen Gravettien (Dolní Vestonice, Čulatovo) heimisch sind³ und dem Anschein nach in dieser letzteren Kultur früher erscheinen.⁴ Ihre kultische Rolle kann kaum bezweifelt werden.⁵

Als Steingefäße dürften auch die im französischen und spanischen Jungpaläolithikum nicht allzu seltenen „Lampen“ aufgefaßt werden,⁶ wie auch die selteneren „Schalen“, so z. B. die aus dem Frühsolutrén des Abri Casserolle stammende, Ockerspurten aufweisende, verzierte, halbkugelförmige Schale,⁷ die ein Behälter für Ockerfarbe gewesen sein dürfte und als solche ebenfalls zu den Kultrequisiten zurechnen ist.

Schließlich gibt es noch eine ungewisse Gruppe, die unsererseits nur mit Vorbehalt anzunehmen ist: jene altsteinzeitlichen Knochengefäße, die aus den Sehnenpfannen der größeren Säugetiere ausgebildet worden sind: sie sind Bestandteile der „Protolithischen Knochenkulturen“,⁸ deren Analogien Menghin selbst bei den rezenten Naturvölkern antrifft.⁹

All diese Gefäßarten sind — obwohl sie paläolithisch sind und gewiß nicht zum alltäglichen Gebrauch dienten (als Trinkgefäße werden die Eischalen-, Holz-, Leder-Gefäße und die Kalebassen betrachtet)¹⁰ — dennoch keine Analogien der hier beschriebenen Stücke. Eine nähere Analogie zu unserem „Trinkhorn“, als alle vorangehend aufgezählten ist wahrscheinlich jenes Objekt, das wir wohl nicht unmittelbar, doch indirekt von der Hand des Paläolithikers kennen: das aus Bisonhorn verfertigte „Füllhorn“ der Venus von Laussel,¹¹ das ganz offensichtlich der Bestandteil einer kultischen Szene ist. Neben der annähernd gleichen Form bildet auch das anspruchsvolle Rohmaterial ein Bindeglied zwischen dem dargestellten und dem hier besprochenen Gefäß: letzteres ist aus Mammutelfenbein, das erste aus dem Gehörn des ebenfalls nicht allzu leicht erlegbaren Bisons hergestellt. Doch verbindet sie auch die Rolle, die sie im Leben der beiden Völker eingenommen haben dürften, die sowohl geographisch als auch dem inneren Aspekt ihrer Kultur nach einander

³ Obermaier, H., Fossil Man in Spain. (London 1924) 137, 282—288., fig. 63.; s. Krenn, K., Schädelbecher. Sudeta 5(1929)73—122.; Skutil, J., Schädelbecher. Sudeta 6(1930) 155.

⁴ Hančar, F., Probleme der jüngeren Altsteinzeit Osteuropas. Quartär 4(1942) 163.

⁵ Wernert, P., L'anthropophagie rituelle et la chasse aux têtes aux époques actuelle et paléolithique. L'Anthropologie 46(1936) 33—43.

⁶ Viré, A., Les lampes du Quaternaire Moyen et leur bibliographie. BSPF 31(1943) 517.; s. BSPF 36(1939) 303.; Goury, G., Origine et Évolution de l'Homme. (Paris 1948) fig. 107.

⁷ Bergounioux, F. M.—Glory, A., Les Premiers Hommes. (Paris 1943) fig. 69.

⁸ Menghin, O., Weltgeschichte der Steinzeit. (Wien 1931) 95, 123.

⁹ Ebenda 489.

¹⁰ S.: Schubardt, G., Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst. PZ 1(1909) 37—54.; ferner: Scott, L., Pottery, in Singer, Ch.—Holmyard, E. J.—Hall, A. R., History of technology. I. (Oxford 1955) 376 ff.

¹¹ S. z. B. Bandi, H. G.—Maringer, J., Kunst der Eiszeit. (Basel 1952) fig. 109.

fern waren. Wir meinen nämlich, daß ebenso, wie im Westen der Bison — nach Aussage der unzähligen Bisonsdarstellungen — zu jener Zeit in einem Fokus der Jägerreligion gestanden haben dürfte, der Mammut — nach Aussage der mährischen und ukrainischen Figurinen in der Lößfunden — im Zentrum oder doch mindestens in einem der Schwerpunkte der kultischen Betrachtungsweise der Gravettienjäger stand. Unserer unbeweisbaren, doch nicht unwahrscheinlichen Annahme zufolge dürfte das Bisonhorn aus Laussel ein Requisit der Bison-Zeremonien, das in der Theiß gefundene „Trinkhorn“ aus Mammutelfenbein hingegen eines der Mammutzeremonien gewesen sein.

Bezüglich des aus Elchgeweih verfertigten kleinen Bechers könnten wir uns auf dieselben „Analogien“ berufen und hinzufügen, daß man im bedeutend jüngeren „Robenhausien“, im Fundort Robenhausen einen in der Form annähernd ähnlichen, aus Rothirschgeweih geschnitzten Becher fand.¹² Dieser, zur Pfahlbautenkultur gehörende Fund hat außer einer Übereinstimmung in der Form selbstverständlich nichts mit unserem gemeinsam. Höchstens könnte man so viel noch in dieser Beziehung sagen, daß man, nach den Vorläufern der Tongefäße forschend, neben den oben erwähnten Rohmaterialien bzw. Gefäßvorläufern den aus Geweih geschnitzten Gefäßen eine nicht geringere Bedeutung beimessen muß.

Um nun das Wenige, das wir über diese zwei eigenartigen und beispiellosen Objekte wissen, zusammenzufassen: sie stammen wahrscheinlich aus Gravettensiedlungen, die gegen Ende der Würm-Vereisung lebten und sind betreffs ihrer Funktion annehmbarerweise Kultobjekte; ihre näheren Analogien konnten unter den Paläolithfunden bisher nicht gefunden werden. Das aus Mammutelfenbein verfertigte Gefäß könnte am ehesten mit der „Füllhorn“-Darstellung der Venus von Laussel verglichen werden; für das aus Elchgeweih verfertigte Gefäß gibt es unseres Wissens keine altsteinzeitliche Analogie.

Schließlich möchte ich meinen Kollegen im Damjanich Museum zu Szolnok aufrichtig danken für ihre Freundlichkeit, mit der sie diese zwei seltenen Stücke zur Bearbeitung uns zur Verfügung gestellt haben.

LÁSZLÓ VÉRTES

¹² Messikommer, H., Die Pfahlbauten von Robenhausen. (Zürich 1913) Taf. XII/5.

ÚJABB ÁSATÁS AZ ALSÓTELEKESI VASKORI TEMETŐBEN

Beszámoltunk már az Alsótelekesen, az 1959. év folyamán végzett ásatásokról és azok eredményeiről.¹ Jeleztük azt is, hogy az ásatásokat 1961-ben folytattuk. Az újabb feltárást az tette szükségessé, hogy a Dolinka nevű dombon levő kő-, ill. murvabánya művelése veszélyeztette a temetőnek még fel nem tárt részét. Egy helyen már el is érte azt s néhány négyzetméternyi területen a humuszréteget meg is bolygatták.

A május 25—27-én elvégzett leletmentő ásatás során 17 újabb sírra találtunk, a korábban feltárt temetőrész ÉK-i részéhez csatlakozó területen (1. ábra). A temető azonban még ezzel sem merült ki. Lehetséges, hogy még jelentős számú sír vár feltárára.

A SÍROK

80. sír.² Mé: 20 cm. Hamvak minimális mennyiségben. Köztük *vas karperec*. Nyitott végei egymást érik. Átm: $4,2 \times 3,8$ cm (III. t. 5). Közeliében ugyancsak néhány égett csontszilánk társaságában hurkosfejű *vastű*. (Eredeti jelzése a térképen: 80/A.). Hegye hiányzik. H: 6,9 cm (IV. t. 1).

81. sír. Mé: 25 cm. Egészen fiatal gyermek csontváza. Tá. (a koponya és a bordák helyzete alapján): feltehetőleg K—Ny. Bal oldalán feketett, bizonyára zsugorított helyzetben. A medence és a lábsontok hiányoztak, így fekvése nem volt pontosan megállapítható. A fogak közeliében — azaz eredetileg a nyakon — 5 db *cyprea kagylógyöngy* (IV. t. 11—15), 1 db nagyobb és 1 db kisebb *bronz buzalkarika* — átm: 1,4, v: 0,15 cm, ill. átm: 0,9, v: 0,1 cm (IV. t. 7—8), 1 db *elektron buzalkarika* — átm: 0,9, v: 0,1 cm, s: 0,23 gr (IV. t. 9) és 1 db *bronz lemez*ből készült csövecske — átm: 0,65, sz: 0,9 cm (IV. t. 10) volt található. Ezek eredetileg fűzért alkothattak.

82. sír. Kb. 100×120 cm méretű, kissé háromszög alakú kőpakolás alatt 20—25 cm mélységben, elszórtan hamvak, aránylag kisebb mennyiségben. A hamvak közeliében melléklet nem volt, de a kőpakolás alól néhány *cseréptöredék* jött elő, valamint annak szélén 2 db *vastű*, ill. töredék. Lehetséges, hogy a sírhoz tartoztak. Ugyancsak 25 cm mélységben voltak. Az egyik egy négy-szögletes átmetszetű, 3,7 cm hosszú töredék (eredeti jelzése: e), a másik feje bunkószerű, lefelé összeszűkülő. Nyaka megvastagodó (eredeti jelzése: f). H: 8,2 cm (IV. t. 3).

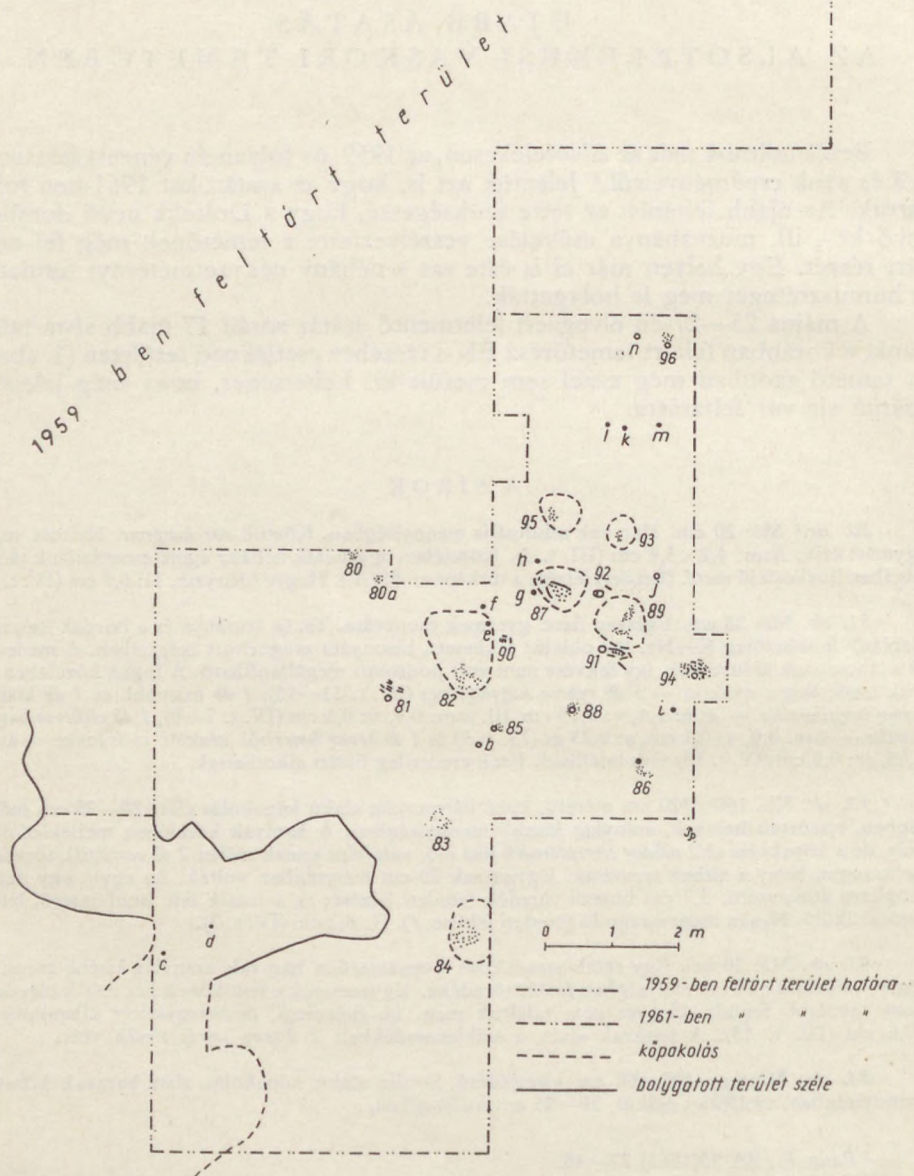
83. sír. Mé: 20 cm. Egy sziklahasadékban kupacszerűen hamvak, aránylag kisebb mennyiségben. Fölöttük 10 cm mélységben *fenőkö* töredéke. Ugyanennek a *fenőkő*nek két másik töredéke kissé távolabb feküdt. Hegyét nem találtuk meg. H. (jelenlegi, összeragasztott állapotában): 10,6 cm (III. t. 16). A hamvak alatt, a sziklahasadékban 2 durva *cseréptöredék* volt.

84. sír. Mintegy 100×60 cm kiterjedésű, ovális alakú kőpakolás alatt hamvak közepes mennyiségben, melléklet nélkül, 20—25 cm mélységben.

¹ Patay P., FA 13(1961) 27—48.

² A sírokat, az 1959. évben feltártakat figyelembe véve, folytatólagosan számoztuk, a 79. sírszám azonban tévedésből kimaradt.

ALSÓTELEKES 1961

1. ábra

2. ábra

85. sír. Mé: 20 cm. Hamvak, igen kis mennyiségben, 10—15 cm átmérőjű kupacban. Mellettük volt egy nyitott *vas karperec*. Lehetséges, hogy végei díszítettek voltak. Átm: 5,4 cm (III. t. 9).

Meg kell említeni, hogy a hamvaktól D-re 30 cm-re egy másik *vas karperec*et találtunk, de csak 10 cm mélységben. Így a sírhoz tartozása kérdéses. Rovátkolással díszített végei egymásra borulnak. Átm: 5,8, v: 0,4 cm (III. t. 10). Ugyanitt egy tagolt fejű *vastű* is volt. H: 4,5 cm (IV t. 5). (Eredeti jelzésük: b.)

86. sír. Mé: 15 cm. Hamvak, aránylag kis mennyiségben, kupacban. A kupac szélén majdnem gömb alakú *orsógomb*. Átm: 3,2, v: 3 cm (III. t. 17). Ugyanitt vékonyfalú *edény* néhány töredéke. Az egyikben lencseszerű bemélyedésekből háromszög alakú díszítés van.

87. sír. Mé: 35 cm. 50×70 cm kiterjedésű, kb. kettényérfnyi nagyságú darabokból álló kőpakolás alatt hamvak közepes mennyiségben, kupacban. Mellékletek: görbehátú *vaskés*. A fa nyélbe szolgáló tüskéjének háti oldalán az éleket bevagdósásokkal kirecéztek, hogy a penge ne csússzon ki könnyen a nyélből.³ H: 16,4 cm (III. t. 2). *Vas csákány*. Ívelt karjai nagyjából egyenlő hosszúak. Foka négyzet átmetszetű. H: 22,6 cm (III. t. 1). Szorosan a csákány alatt, azzal párhuzamosan egy *vastű* feküdt, mégpedig úgy, hogy a nyéllyuk nyílását is keresztelte. Megvastagodó nyaka négyszögletes átmetszetű; feje szögfejszerű. H: 11,6 cm (III. t. 3).

A kőpakoláson kívül, 20 cm mélységben *vastű* töredéke volt található (eredeti jelzése: g). H: 3 cm. Kb 15 cm-re utóbbtól *vas penge* töredéke feküdt (eredeti jelzése: b). Teste ívelt alakú. H: 4,6, sz: 0,7 cm (III. t. 14). Lehetséges, hogy ezek is a sírhoz tartoznak, bár ez eléggé kétséges.

88. sír. Mé: 30 cm. Hamvak igen kis mennyiségben. Mellőlük egy füles *bőgre* került elő. Füle kissé az edény pereme fölé emelkedik. M (perem): 7,3, pá: kb. 7,4, fá: 3,3 cm (2. ábra 1).

89. sír. Mé: 30 cm. Kb. 75 cm átmérőjű kőpakolás alatt hamvak, közepes mennyiségben, eléggé elszórtan. Ahol legtöbb volt belőlük, ott kisebb gödörbe voltak helyezve. A hamvak között néhány *cseréptöredék* volt; egyikük behúzott peremű tálból származik.

90. sír. Mé: 35 cm. Apró gyermek csontváza. Néhány hosszúcsontot, bordákat és csigolyákat találtunk, a koponyát azonban nem leltük meg. Tá: valószínűleg D—É. Melléklete nem volt.

91. sír. Mé: 45 cm. Kis gyermek csontváza. Zsugorított helyzetben, a jobb oldalán, részben a hasán feküdt. Tá: Ny—K. Melléklete nem volt. A csontváz fölött egy bőgre fülének töredéke volt található.

92. sír. Mé: 30 cm. Néhány égett csontszilánk volt található, egy, az oldalára dőlt *virág-cserép alakú edényben*, nem égett állatcsontokkal együtt. Az edény igen durván kidolgozott. Feneke talpszerű. M: 16,2, pá: kb. 13, fá: 11 cm (3. ábra). Tőle 10 cm-re, de csak 10 cm mélységben

³ Patay P., i. m. 9. ábra.

3. ábra

szintesen, a másik függőlegesen állt a hamvak között. Mindkettő több darabra törött. Az egyik feje négyszögletesre kidolgozott. H: legalább 6,4 cm. A másik alakja meghatározhatatlan; nyaka azonban vastagabb volt a testénél.

95. *sír.* Mé: 20 cm. Hamvak közepes mennyiségben, kb. 60×70 cm kiterjedésű kőpakolás alatt, melléklet nélkül.

96. *sír.* Mé: 15 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, kupacban. Mellettük lapos, kettős kúp alakú *orsógomb* volt található. Átm: 3,5, v: 2,6 cm (III. t. 18).

Az újabb ásatás során ugyancsak találtunk a sírokon kívül is leleteket. A bányaműveléssel megbolygatott területről származnak az alábbiak:

c. Bronz karperec töredéke. Végét tagolt díszítés borította. A díszítés lényegében véve hasonló a 31. *sír* bronz karperecén levőhöz,⁴ csak a minta többször ismétlődik. V: 0,4 cm (III. t. 12).

d. Bronz karperec töredéke. V: 0,5 cm (III. t. 13).

Bolygatatlan területről származnak a következők:

a. Hurkos fejű vastű. H: 10 cm (IV. t. 6).

i. Ovális bronz karika. Oldalán szimmetrikus elrendezésben 4 vaskos gömb foglal helyet, amelyek mindegyikét 3—3 kisebb gömböcske díszíti. Átm: 3,1×2,5 cm (III. t. 4).

j. Bronz karperec. Alakja eltorzult. Külső oldala gyöngysorszerűen díszített. Átm: kb. 4, v: 0,25 cm (III. t. 11).

k. Orsógomb fele. Eredetileg lencse alakú volt. Átm: 2,9, v: 1,7 cm (III. t. 15).

l. Csavartfejű vastű. H: 5,9 cm (IV. t. 4).

m. Törött edényfenék.

n. Miniatűr edény. Hordó alakú. Pereme alatt kétoldalt 1—1 felfüggesztésre szolgáló, függőleges nyílású füle volt, de ezek letörték. Durván kidolgozott. Fenekén bekarcolt vonalak láthatók. M: 4,7, pá: kb. 3, fá: kb. 3 cm (2. ábra 3).

vastű. Testénél lényegesen vastagabb nyaka négyszögletes átmetszetű. Feje egészen hegyes. H: 8,8 cm (IV. t. 2).

93. *sír.* Mé: 30 cm. Kb. 40×50 cm nagyságú kőpakolás alatt hamvak igen kis mennyiségben, melléklet nélkül.

94. *sír.* Mé: 35 cm. Hamvak közepes mennyiségben, kb. 30×40 cm-nyi területen elszórva. ÉNy-i szélükön egy kisebb kődarab volt felállítva. Ettől eltekintve a sírnak kőpakolása nem volt. Mellékletek: füles *bőgre*. Pereme enyhén kihajló; füle a perem fölé emelkedik. M: 5, pá: 4,2, fá: 1,8 cm (2. ábra 2). A hamvak között *bronz karperec* (vagy 2 db karperec) töredékei (összesen 3 db). Mindegyiken erős olvadásnymok vannak s a tűztől erősen el is torzultak. Végei felé elkeskenyedő, tömör karperecből (vagy karperecekből) származnak. V: 0,8 cm (III. t. 6—8). Ugyancsak a hamvak között 2 db *vastű*. Egyik víz-

⁴ Uo. 12. ábra 2.

A LELETEK

Az 1961. évi ásatás nagy általánosságban a már korábban megismerthez hasonló leletanyagot szolgáltatott.

Az eszközök, ill. fegyverek közül elsősorban is a 87. sír *csákánya* említendő meg (III. t. 1). Alakja egyik Alsótelekesen, 1959-ben talált példányéval sem azonos,⁵ viszont megegyezik az alföldi szkíta temetőkben talált csákányok leg-többjével, mint amilyen ismeretes pl. Pilinyről,⁶ Csanytelekről,⁷ Szentcsanakról,⁸ Meszesről,⁹ Muhiról,¹⁰ stb.

A 87. sírból került elő egyébként az újabb ásatás egyetlen *kése* is (III. t. 2). Alakja és kidolgozása tökéletesen hasonló a korábban megismertekhez;¹¹ a nyélbe szolgáló tüskéje ennek is recézett. A *b* jelzésű (esetleg ugyancsak a 87. sírból származó) *pengetőtöredék* eredeti alakjára még csak következtetni sem tudunk, ezért rendeltetése is kérdéses (III. t. 14).

A 83. sírban talált fenékhő (III. t. 16) nem igényel különösebb tárgyalást. Hasonlóképpen az orsógombok sem, amelyekből 2 egész — 86, 96. sír — (III. t. 17—18) és 1 törött példány — *k* — (III. t. 15) jött elő.

Az ékszerek között most is a tűk és a karperecek a legszámottevőbbek. *Tűt* az újabb feltárások során 11 darabot, ill. töredéket találtunk. Kívétel nélkül vasból készültek. Nagyjából a már ismert alakokat tüntetik fel. Van közöttük 2 hurkosfejú példány — 80. sír és *a* — (IV. t. 1, 6), tagolt fejú — 85. sír — (IV. t. 5), szögfejszerű — 87. sír — (III. t. 3), csavartfejú — *l* — (IV. t. 4), megvastagodó, négyszögletes nyakú — 92. sír — (IV. t. 2), végül bunkófejú — 82. sír — (IV. t. 3). A többi annyira töredékes, hogy eredeti alakjuk meghatározhatatlan.

Karperecet 7-et (vagy 8-at) találtunk. Ezek legtöbbje is a már ismert formákat követi. Közülük 3 vasból készült — 80., 85. sír — (III. t. 5, 9—10). A bronz példányok között új alakot jelent az egyik gyöngyszerűen kiképezett hátú darab — *j* — (III. t. 11). A többihez — 94. sír és *c*, *d* — (III. t. 6—8, 12—13) hasonlóak előfordultak az 1959. évi ásatások leletei között is. Kúpos végű bronz huzalkarperecet, mint amilyen korábban több példányban is előfordult,¹² az újabb ásatások alkalmával nem találtunk.

A 81. sír gyermekcsontvázának nyakán eredetileg *fűzőér* volt, amely 5 cyprea kagylóból, 2 bronz-, 1 elektronkarikából s 1 bronzcsövecskéből állt (IV. t. 7—15). A cyprea kagylógyöngyök elég gyakoriak az alföldi szkítakori temetők leletei között. Pl. Szentcsanakról,¹³ Nógrádkövesd, ¹⁴ stb.

Igen érdekes a gömböcskékkel díszített gömbökkel ellátott bronzkarika — *i* — (III. t. 4). Sajnos, nem sírből, hanem szórványos leletként került elő. Talán

⁵ Uo. IV. t. 3—4.

⁶ Patay P., FA 7(1955) 67., XVI. t. 6—7.

⁷ Csallány G.—Párducz M., Arch. Ért. 1944—45. XXXII. t. 7.

⁸ Uo. XLII. t. 17.

⁹ Leszib A., FA 1—2(1939) IV. t. 14.

¹⁰ Uo. IV. t. 29.

¹¹ Patay P., FA 13(1961) V. t. 1—13.

¹² Uo. VI. t. 5, 9—10, 13—14.

¹³ Párducz M., Acta Arch. Hung. 4(1954) V. t. 21, 22, 25, VIII. t. 16—20. stb. 6(1955) I. t. 7, II. t. 6, IV. t. 11, stb.

¹⁴ Patay P., FA 7(1955) 63, XII. t. 8.

összefüggésbe lehet hozni e tárgyat azokkal a karikákkal, amelyeknek szélét 4 (esetleg 5) kisebb karika díszíti. Ilyent ismerünk Nyíregyháza-Vágóhídról,¹⁵ és Tiszalök-Vásárhalmról,¹⁶ vagy, miként Bottyán Á. is említi, gyakrabban Erdélyből.¹⁷ A mi leletünk rendeltetésére nincs adatunk; a piski 1. sírban hasonló karikát a csontváz homlokán találtak.¹⁸

A feltárt 17 sír — akárcsak a temetőnek 1959-ben kikutatott része — *kerámiai* leletekben igen szegényes volt. Mindössze 3 sír — a 88., 92., 94. számú — szolgáltatott 1—1 edényt. Ezek mind szabadkézzel készültek. Van közöttük egy nagyméretű, igen durva kivitelű virágcserep alakú edény — 92. sír — (3. ábra) és 2 bögre — 88., 94. sír — (2. ábra 1—2). Hasonló bögrét korábban csak egyet találtunk (35. sír),¹⁹ ezzel szemben a múlt ásatás során leggyakrabban előforduló edényalak, a füles csésze, egyetlen egy sem került elő a mostani munkák alkalmával. A most talált bögrék némileg hasonlítanak az alföldi szkíta kerámia formáihoz.²⁰ Hasonlóképpen a 92. sír virágcserep alakú edényének is vannak hasonmái az Alföldön.²¹

Szórványos leletként találtunk még egy apró, durva kivitelű, atipikus függeszthető edénykét — *n* — (2. ábra 3). Miként a temető más területén, úgy itt is kerültek elő behúzott peremű, korongolt talak töredékei, de itt is megállapíthattuk, hogy egy esetben sem tettek ilyent mellékletként sírba.

TEMETKEZÉS

A most feltárt temetőrészben ugyanazokat a temetkezési szokásokat figyelhettük meg, mint amilyeneket eddig is megismertünk. A 17 sírből 3 volt csontváz. Itt is mindegyikbe kis gyermeket temettek. Viszont közülük az egyiknek — ellentétben a többi csontváz gyermeksírral — volt melléklete: a csontváz nyakát füzér ékesítette — 81. sír — (IV. t. 7—15). A csontváz sírok száma, a temetőnek eddig feltárt részén ezzel tehát 10-re emelkedett.

A többi sír hamvasztásos volt. Közülük a 92. sír urnasírnak tekinthető, ugyanis itt a feltárt néhány csontszilánk egy virágcserep alakú edényben volt található. Ennek kivételével a sírok szórt hamvasak. Ezek egyrésze kisebb kőpakolás alá volt rejtve. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a csákányt tartalmazó 87. sír, akárcsak a lándzsákkal ellátott 65. is kőpakolás alatt volt, sőt a csákányos 4/c sír is. Feltehető tehát, hogy a hamvaknak kővel való lefedése hozzátartozott a rangosabb halottak eltemetéséhez. Igazolni látszik ezt az is, hogy ennek ellentétéként a csontváz, melléklet nélküli gyermeksírok fölött eddig egy esetben sem találtunk kőpakolást.

A melléklet nélküli sírok száma most is nagyjából az összesnek mintegy harmadát teszi ki.

¹⁵ Bottyán Á., Szkiták a magyar Alföldön. RF I. 1. (Bp. 1955) III. t. 18.

¹⁶ Uo. III. t. 28.

¹⁷ Uo. 60.; Roska M., Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens. ESA 11(1937) 23. kép 4, 25. kép, 27. kép 1.

¹⁸ Roska M., i. m. 195.

¹⁹ Patay P., FA 13(1961) IX. t. 3.

²⁰ Csallány G.—Párducz M., i. m. XLVIII. t. 17. — Bottyán Á., i. m. XXI. t. 4, 7. stb.

²¹ Csallány G.—Párducz M., i. m. XXVIII. t. 9.

Vissza kell itt térnem arra a jelenségre, hogy a 87. sírban a vastű közvetlenül a csákány alatt feküdt, a nyéllyuk irányát keresztezve. A tű csak abban az esetben kerülhetett erre a helyre, ha a csákányt nyél nélkül földelték el. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a csákányt — és feltehetőleg a többi mellékletet is — a halottal együtt feltették a máglyára, ahol azok éghető részei elpusztultak a tűzben. A 94. sírban lelt bronz karperecctöredékeken is erős olvadásnyomok figyelhetők meg.

Az 1959-ben feltárt temetőrész ismertetése során úgy véltük, hogy a sírok két nagyobb csoportot alkotnak.²² A most feltárt 17 sír a keletinek jelölt csoportba illeszkedik szervesen. De nemcsak területileg tartozik abba, a velük kapcsolatban megfigyelt jelenségek is nagyjából egyeznek azokkal, amelyeket már korábban megállapítottunk, helyesebben nem cáfolják meg azokat. Mint már említettük, kőpakolásos sírok közöttük is voltak s a 87. sírral a fegyveres sírok száma e csoportban tovább gyarapodott. Az, hogy a mostani ásatás során nem találtunk kúposvégű huzal karperecet, azzal magyarázható, hogy ez a típus a nyugati sírcsoportra jellemző. Az viszont némileg meglepő volt, hogy bronztűt nem találtunk, holott ezek korábban főként a keleti sírcsoportban jöttek elő. A füles csészék hiányát a mostani sírok leletei közül is talán arra lehetne visszavezetni — s ezzel talán ki is tudjuk egészíteni a két sírcsoport közötti különbségekkel kapcsolatban tett megállapításainkat — hogy az 1959. évi feltárás során ez a típus csak a nyugati sírcsoportban fordult elő s így ez is arra jellemző.

A TEMETŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI A KÖRNYEZŐ TERÜLETEK LELETEIVEL

Bár az alsótelekesi temető teljes kiértékelését csak az egész temető feltárása után óhajtjuk megtenni, annyit meg kell állapítanunk, hogy az imént ismertetett 17 sír leletanyaga között több olyan tárgyat találunk, amelynek megfelelői az alföldi szkítakori leletanyagban is fellelhetők. Ilyen mindenekelőtt is a 87. sír csákánya — ellentétben az 1 és 4/c sír példányával. A 81. sír cyprea gyöngyeinek, valamint az edényeknek is vannak analógiái az Alföldön. Ugyanakkor a gömbökkel díszített karika az erdélyi leletcsoport felé utal.

Végeredményben megállapítható, hogy az 1961. évi ásatás leletei az alsótelekesi temetőnek az Alföld felé mutató kapcsolatait erősebb színben tüntetik fel. Ennek ellenére a leletanyag és a temetkezési szokások terén tapasztalható jelenségek egészét tekintve mégsem módosul az a véleményünk, hogy az alsótelekesi temető lakossága nem azonosítható az Alföld egykorú lakosságával.

PATAY PÁL

²² Patay P., FA 13(1961) 45—46.

NOUVELLES FOUILLES AU CIMETIÈRE DE L'ÂGE DU FER À ALSÓTELEKES

L'auteur a continué à Alsótelekes de mettre au jour des sépultures de l'âge du fer, dont il avait déjà rendu au jour 78 tombes en 1959. Au cours de la campagne des fouilles actuelles, il a découvert 17 nouvelles tombes.

Les résultats des fouilles relatifs à ces nouvelles tombes ainsi que la description des trouvailles sporadiques sont publiés par l'auteur dans cette étude.

Une seule arme a été mise au jour, une dolabre en fer notamment (Pl. III. 1). L'unique couteau en fer (Pl. III. 2) trouvé au cours des travaux actuels a été découvert dans la même tombe que la dolabre. Autres trouvailles d'outils étaient encore: une pierre à aiguiser (Pl. III. 16) et des pesons de fuseau, dont deux intacts et un cassé (Pl. III. 17—18, 15).

7 (peut-être 8) armilles ont été trouvées (Pl. III. 5—13). Quelques-unes étaient faites de bronze, d'autres de fer. A l'exception d'une pièce — dont le dos est exécuté en forme de chapelet de perles — elles correspondaient aux types déjà connus. Les aiguilles ou bien des restes d'aiguille mises au jour étaient faites sans exception de fer. Leur nombre se chiffrait à 11. Les types sont connus déjà des trouvailles précédentes. Une seule parmi ces aiguilles présente un nouveau type, ayant la tête renflée, à la forme d'une massue. Mention doit être faite du collier trouvé dans la tombe n° 81, au cou d'un squelette d'enfant. Le collier a été fait de 5 perles de cyprée, de 2 anneaux de bronze, d'un anneau d'électron et d'un tubule de bronze (Pl. IV. 7—15). L'anneau en bronze, trouvaille sporadique, doit être noté encore, orné de 4 boules assez grandes, montées, elles aussi, de 3—3 plus petites boules (Pl. III. 4).

On n'a trouvé de la poterie comme mobilier que dans 3 tombes. Dans l'une d'elles, un pot, semblable au pot de fleurs (fig. 3) a été mis au jour, dans chacune des deux autres tombes il y avait un petit pot (fig. 2. 1—2). Outre ces objets, mention doit être faite d'un petit pot à suspendre, trouvaille sporadique d'une exécution grossière (fig. 2, 3). Il est intéressant à noter que pas une seule pièce du pot à anse n'a été mise au jour cette fois-ci, quoique ce type ait été le plus courant parmi les trouvailles céramiques des fouilles de 1959.

Parmi les 17 tombes, mises au jour cette fois, il y avait 3 tombes d'enfant, chacune contenant un squelette. Les autres tombes étaient des sépulcres cinéraires. Par opposition aux trouvailles antérieures, une des tombes d'enfant a recélé un mobilier, le squelette avait un collier au cou. Un amas de pierres a été trouvé sur plusieurs tombes cinéraires.

Le terrain des fouilles actuelles était étroitement contigue au terrain fouillé en 1959. Les tombes rendues au jour, appartiennent au groupe de tombes situé à l'est du terrain fouillé antérieurement. Ni les trouvailles que les tombes contenaient, ni les éléments y connexes ne réfutent la constatation, selon laquelle il y a certaines différences entre les deux groupes dans le mode de sépulture et dans les trouvailles. La présence d'amas de pierres et d'armes n'a pu être constatée que dans les tombes du groupe est. Le manque d'armilles au bout conique en bronze et des pots à anse parmi les trouvailles actuelles peut être ramené au fait que ces objets ne caractérisent que le groupe ouest.

Les trouvailles mises au jour pendant cette campagne peuvent être rapprochées sous certains aspects des trouvailles de la Grande Plaine Hongroise de l'époque des Scythes. Il faut, à cet égard, retenir la présence de la dolabre de la 87e tombe, des perles de cypree et des pots à anse. Parmi les trouvailles transylvaines quelques-unes sont connues qui sont en quelque sorte semblables à l'anneau orné de boules. En dernière analyse, l'auteur maintient l'opinion avancée antérieurement, que la population ensevelie dans les sépultures d'Alsótelekes ne peut être assimilée à la population ayant vécu dans la Grande Plaine Hongroise à cette époque.

MESTERJEGYES URNÁK EGY DÉLNYUGAT-PANNÓNIAI FAZEKASMŰHELYBŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya raktár rendezési munkálatai közben őskori jellegű, durva cserepek kerültek elő, melyek első rátekintésre nem árulták el, hogy a római hódítás utáni időszakból származnak. A teljes leletegyüttes összekeresésekor kiderült, hogy a cserepek eddig ismeretlen római kori halomsírokból valók. A leletegyüttesben nemcsak durva cserepek, hanem terra sigillata edénytöredékek is voltak. A lelőhely a Nemzeti Múzeum naplója szerint Stridó (Stridóvár = Štrigova, Jugoszlávia, Savska Banovina), ahonnan két halomsírból való anyagot szolgáltatott be a múzeumba.¹ Sajnos a napló adatain kívül erről a feltárásról más feljegyzés nem áll rendelkezésünkre. Még ugyanabban az évben további leleteket küldött be a találó.² Az anyag tüzetes vizsgálata, majd restaurálása bebizonyította, hogy a két alkalommal beküldött leletek ugyanazon leletegyütteshez tartoznak, sőt egyes edények hiányzó darabjai is megtalálhatók voltak a második küldeményben. A régészeti napló I. és II. számú tumulus szerint tartalmazza a lelet darabjait, azonban a restaurálásnál kiderült, hogy az anyag a benaplózás előtt már összekeveredhetett, mert egy-egy edény cserepei a napló szerint mindkét sírban szerepelnek. Bár, mint alább látni fogjuk, egyes edényeket már széttörve dobtak a sírba, a két tumulus egyidejű emelése mégsem valószínű. Az anyag összekevert naplózása miatt a két halomsír leleteit az alábbiakban egybefoglalva ismertetjük.

1. Drag. 33. formájú terra sigillata csésze (V. t. 3, 4. ábra 2), külső oldalán félmagasságban egy keskeny csatorna fut, peremén belül szintén. Belsejében bevált kört pecsételtek át szögletes keretű bélyegzővel: MAXIMI (M és A ligálva). M: (magasság) 7,3 cm, szá: (szájátmérő) 4 cm, tá (talpátmérő): 5,6 cm. Az edény töredékei a máglya tüzeiben különbözőképpen színeződtek el tehát a csésze összetörve került a sírba.

2. Drag. 31. formájú terra sigillata tál (V. t. 4, 4. ábra 4). Hiányos, esetleges bélyegzős része sincs meg. M: 4,8 cm, szá: 18,8 cm, tá: 8,8 cm. Fenti edényhez hasonlóan, töredékekben került a sírba.

3. Drag. 35. formájú kis terra sigillata tál (V. t. 1, 4. ábra 1) peremtöredékei. A peremen nagyon finom barbotine dísz: átellenben elhelyezett lándzsaszerű levél két ívelő kaccsal és szőlőfürtök, a száruk végén szívalakú levéllel. Szá: 14,8 cm. Töredékekben került a sírba.

4. Terra sigillatát utánzó sötétszürke „pannóniai” mély tál (V. t. 2, 4. ábra 3). Peremrésze kissé kihajlik, hasi részén négy sorban fogas dísz fut körbe. Belsejében és külső oldalán a felső részen ragyogó szürkésfekete bevonás. M: 7,3 cm, szá: 15,3 cm, tá: 7 cm.

5. Különböző méretű és vastagságú lapos agyagtányérok. A két sírban összesen 10–12 db ilyen tál lehetett, ezek közül négy darabot állíthattunk össze (V. t. 5–8, 4. ábra 5, 6). Alapanyaguk sötétebb és világosabb téglaszínű, festésük vörös és narancsvörös között váltakozik. M: 3–4,5 cm, szá: 16–17,8 cm, tá: 12,2–14 cm. Egyik másik megégett, de ép állapotban került a sírba.

¹ Ltsz.: 24.1878. Beküldő: özv. Mixich Gyuláné.

² Ltsz.: 43.1878. Az érmek 46.878 számon az Éremtárban kerültek benaplózásra. Azonosításukért néhai dr. Kerényi Andrásnak tartozom köszönettel.

6. Agyagkancsó töredékei (VII. t. 7—10). Nagyméretű, bőszejű, egyfűlű, alapanyaga világosbarna, felületét vörös márványozott festés borította. Válttöredéke a máglya tüzeiben elnyomódott és megráncosodott, több töredék elvesztette eredeti színét. M: kb. 30 cm, tá: 10,2 cm.

7. Agyagkorsó válttöredéke (VII. t. 11). Vastagabbfalú korsó, nyersszínű agyagból készült, márványozott vörös festéssel.

8. Különböző téglaszínű és nyersszínű egyfűlű korsók töredékei, hiányosságuk miatt nem kiegészíthetők.

9. Agyagurna (VI. t. 6, 4. ábra 8). Tojásdad testű, viszonylag magas, homorított nyakrésszel, a lekerekített peremszélen belül a fedő elhelyezésére szolgáló csatorna. A vállon körbefutó kettős csatorna alatt közvetlenül kétsoros fazekasbélyeg maradványa: ..NIA (7. ábra 1—2, 8. ábra 1). Az urna sárgásszürke, lyukacsos felületű, a válltól majdnem egészen a talprészig igen finom, sűrű, rézsútos és vízszintes fésüléssel borítva. M: 22,3 cm, szá: 15,4 cm, tá: 10 cm.

10. Agyagurna (VI. t. 7, 4. ábra 7). Tölcséresen szétálló peremű, levágott szélű és kis bordával profilált. Sárgásszürke, durva anyagú, felületét végig a válltól ível induló, helyenként egymásba futó függőleges fésült kötegek borítják. M: 27,4 cm, szá: 18,2 cm, tá: 11 cm.

11. Agyagurna töredékei (VI. t. 1, 4. ábra 1). Kissé kihajló, élesen levágott szélű peremrész alatt közvetlenül kezdődnek a vaskos fésülések. Alapanyaga durva, sárgásszürke, helyenként fekete kavicsokkal kevert. M: kb 29 cm.

12. Agyagurna töredékei (VI. t. 4). Lekerekített szélű pereme ívesen kihajlik. Anyaga szürkésbarna, jobb kidolgozású, mint az előbbie, hasonló a 9. számúéhoz. A fésülések azonban szélesek és laposak. Szá: kb 17 cm.

13. Agyagurna peremtöredéke (VI. t. 5). Az erősen kihajló perem alatt lapos bordázás. Érdes felületű, szürke, sűrű rézsútos fésülésekkel.

14. Agyagurna töredéke (VI. t. 3). Hasonló az előbbihez, csak sárgásszürke és kavicsokkal kevert anyagú.

15. Agyagurna töredéke (VI. t. 2). Vastagfalú, kihajló peremű világosszürke, barna és szürke kavicsokkal kevert anyagú.

16. Háromlábú agyag tálak töredékei (VII. t. 4—6). A különböző kidolgozású szürke, érdesfelületű háromlábú tálak töredékei alapján négy darabot lehet különválasztani.

17. Agyagbögre töredékei (VII. t. 2—3). A tojásdad alakú bögre felfelé összeszűkülő testét kis megvastagodó peremszél zárja le. Barnásszürke, érdes felületét majdnem a talpáig sűrűn beborítja a négyszögletesen benyomott fogadíszt.

18. Agyagbögre töredékei (VII. t. 1). Az előbbihez hasonló bögre töredéke, sűrű, háromszögekből álló benyomott fogadísszel.

19. Agyagfazék töredéke (6. ábra). A barnásszürke, érdes, lyukacsos talptöredéken a talp egykori középpontja felé eső részen laposan domború fenékbélyegző ívelő töredékét látjuk. A talp széle felőli részen látható vajat a kiásáskor történt sérülés nyoma. Legnagyobb átm: 4 cm.

20. Kérgombos bronzfibula (5. ábra 2). A különben teljesen ép fibula kengyele a temetkezéskor a tüztől elgörbült. H: 4,2 cm, sz: 1,8 cm.

21. Játéklapocska csontból (5. ábra 1). Hosszúka téglalapalakú zseton töredéke, három pont-körös dísszel. H: 4,2 cm, sz: 2 cm, v: 0,4 cm.

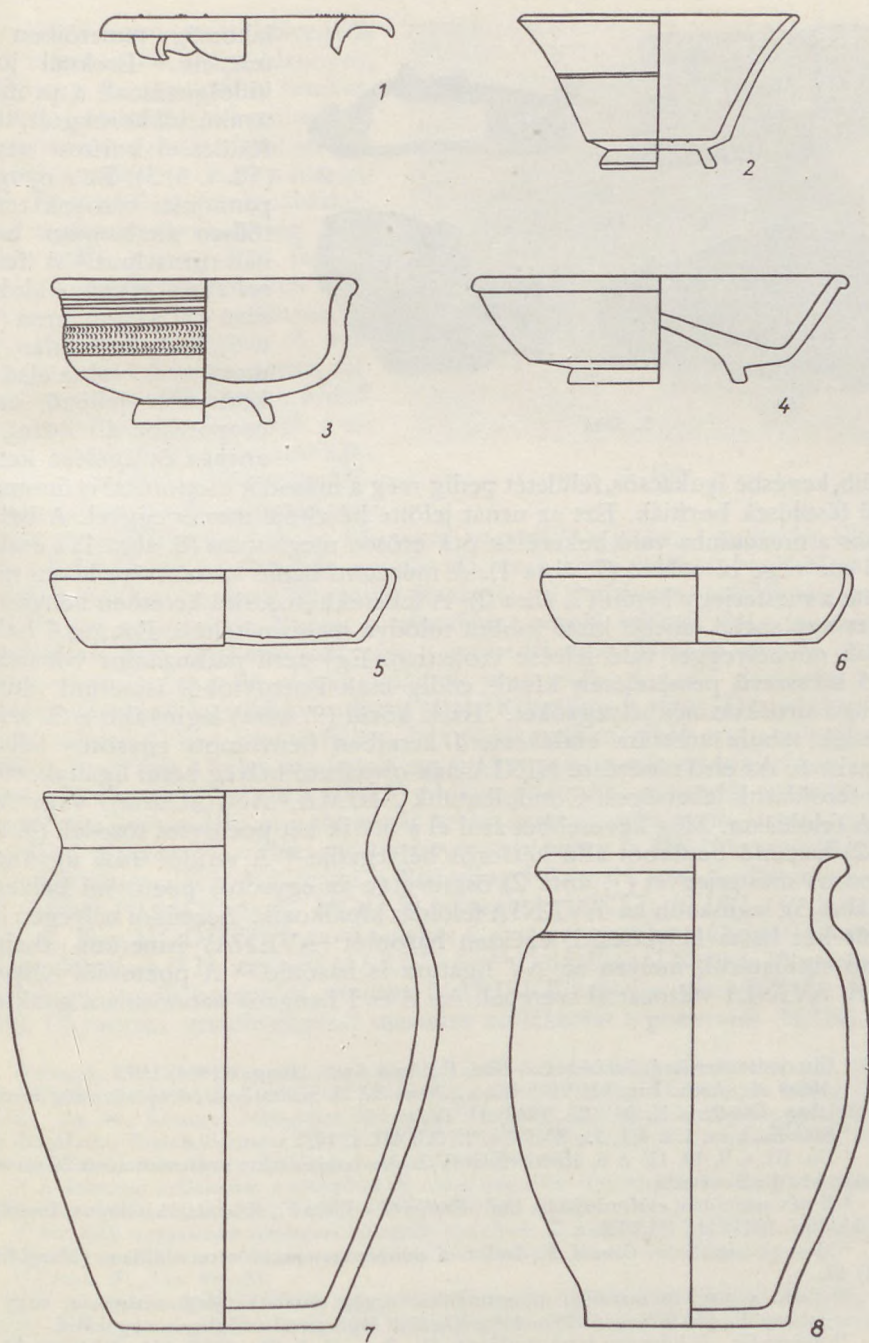
22. Pattintott kovadarab (5. ábra 4), szürkésbarna. H: 3,6 cm, sz: 2,6 cm.

23. ANTONINVS PIVS két bronzérme. Coh.¹ 885.

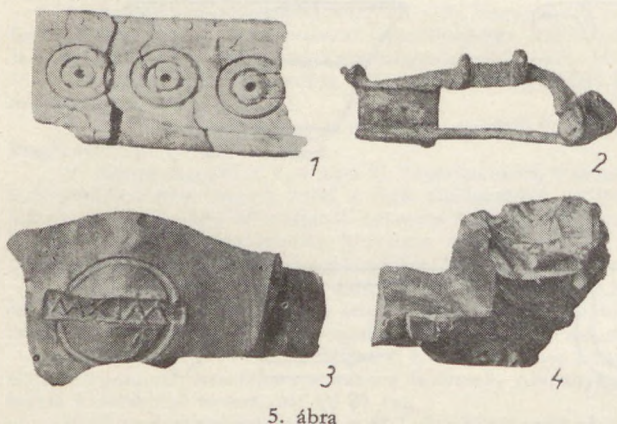
A stridói tumulusok anyagával nemcsak azért érdemes foglalkozni, mert ez a római kori temetkezéshely a szakirodalomban eddig nem került említésre, hanem mert a régészetileg kevésbé kutatott Muraköz múltjához³ is újabb adatokat nyerünk. Tüzetesebben vizsgálva a leleteket, szoros kapcsolatot fedezhetünk fel a legközelebbi nagy római település Poetovio (Ptuj) hagyatéka és a stridói halomsírok anyaga között.

Ha típusok szerint osztályozzuk a két halomba helyezett edényeket, első sorban az urnákat kell tárgyalnunk. A sírokba helyezett urnák háromféle kidolgozásúak. Vannak rosszul korongolt, szemcsés, durva, gyengébben égetett, vaskos fésülésekkel borított urnák (VI. t. 1, 2, 4, 7), melyek gyakoriak a helyi

³ Mócsy A., FA 9(1957) 88.

4. ábra

5. ábra

lakosság temetőiben és telepein.⁴ Ezeknél jobb kidolgozásúak is profilált nyakú, jól korongolt, sűrű fésüléssel borított urnák (VI. t. 3, 5). Ez a nyugat-pannóniai városok temetőiben általánosan használt urnatípus.⁵ A felsoroltaktól eltérő kidolgozású a 9. számú urna (VI. t. 6), mely tagolatlan, homorú nyakával az első őskoriasabb jellegű urnacsoporthoz áll közel, de anyaga és égetése kemé-

nyebb, kevésbé lyukacsos, felületét pedig még a második csoportnál is finomabb sűrű fésülések borítják. Ezt az urnát jelölte készítője mesterjeggyel. A bélyeg sajnos a múzeumba való bekerülés óta erősen megkopott (8. ábra 1) s csak az első sor vége olvasható (7. ábra 1). A múzeumi napló szerencsére híven megőrizte a mesterjegy betűit (7. ábra 2). A lekerékített sarkú keretben benyomott nevet egy sorral lejjebb kissé jobbra tolódva megismételték. Egyszerű halotti urnák névbélyeggel való jelzése szokatlan. Egyszerű párhuzamos vonalakkal való rácsszerű pecsételéssel kívül⁶ eddig csak Poetovióból ismerünk durvaanyagú urnákon névbélyegzőket.⁷ Ezek közül (9. ábra) leginkább a 3. számú töredék tabula ansatára emlékeztető keretben benyomott egysoros bélyege olvasható. Az első ránézésre NINIA-nak olvasható bélyeg betűi ligáltak, többféle feloldásuk lehetséges. Gondolhatunk ANIMA,⁸ ANI MA(nu),⁹ vagy AVINIA feloldásra. Még kevesebbet árul el a másik két poetovioi töredék (9. ábra 1—2) hasonló betűkből álló kétsoros bélyegzője.¹⁰ A stridói urna ugyancsak kétsoros mesterjegyét (7. ábra 2) összevetve az egysoros poetovioi bélyeggel (9. ábra 3), leginkább az AVENIA feloldás kínálkozik. A stridói bélyegen az E betűt két hasta helyettesíti, egészen hasonlót (AVENA) ismerünk rheinza-berni sigillatáról, melyen az AV ligatura is hasonló.¹¹ A poetovioi bélyegen a név AVINIA változattal szerepel. Az E és I hangzók azonosulása gyakori.¹²

⁴ Elterjedésüket lásd: *Barkóczi L.*—*Bónis É.*, *Acta Arch. Hung.* 4(1954) 150.

⁵ *Mócsy A.*, *Arch. Ért.* 81(1954) 167—; *Bónis É.*, *A császárkori edényművesség termékei Pannóniában.* DissPann II. 20. (Bp. 1942) 11. IV. t.

⁶ *Bónis É.*, *i. m.* I. t. 8/1, 2; XXIV. t. 1., XXXII. t. 10.

⁷ *Uo.* III. t. 9, 10, 11. A 6. ábrán vázlatok alapján lerajzoltuk a poetovioi urnát és urnatöredékeket kb. 1 : 2 méretben.

⁸ E név pannóniai előfordulására lásd: *Erdélyi G.*—*Fülep F.*, *Köemlék katalógus.* Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) 11., XLVIII. t. 2.

⁹ Hasonló sigillatán: *Oswald, F.*, *Index of potters stamps on terra sigillata.* (Margidunum 1931) 17.

¹⁰ Talán a ptuji és maribori múzeumokban őrzött darabok újbóli vizsgálata, vagy egy, a nevet jobban feloldó bélyegző előkerülése lehetővé fogja tenni a végleges megoldást.

¹¹ *Jubász Gy.*, *A brigetioi terra sigillaták.* DissPann II. 3. (Bp. 1935) 136., XLVI. t. 32.

¹² AVINIA-AVENIA: *Holder, A.*, *Altceltischer Sprachschatz.* I. (Leipzig 1896) 308.

Ha a bemutatott bélyegzők nem is azonosak, annyi bizonyos, hogy egy és ugyanazon fazekasműhely készítményei kerültek elő a poetoviói temető sírjaiban és a stridói tumulusban. Ezek a fazekasok Poetovióban dolgozhattak, ahol a fazekastevékenység igen fejlett volt. Urnagártó fazekasainknak a bélyegzés ötletét első sorban a bélyegzett edények, a terra sigilláták adhatták. A műhelyt és fazekast határozottan felismerhetővé tevő bélyegek kidolgozásában annyira követték a sigillata mintát, hogy a mutatós kétsoros bélyegzőt is utánozták. Mivel arramár nem vettek fáradságot,

6. ábra

hogy a viszonylag rövid nevet két sorra bontsák¹³ a jó hatás kedvéért kétszer nyomták ugyanazt a bélyegzőt egymás alá, csak kissé odébbtolva.¹⁴ Nem kell csodálkoznunk azon, hogy Poetovio fazekasai még a durva, szürke urnákra is névbélyeget pecsételtek. Ebben a városban a római hódítás után hamarosan megindult a terra sigilláták utánzása, s évtizedeken át divatban maradt. A leg-erősebb ösztönzést a Pó-vidéki sigilláták jelentették. A korai poetoviói terra sigillata utánzatok legtöbbször lapos tálak (Ritterling 1. típus, Dragendorff 18, 31) és többségükben megtartják a lábnyomkeretben elhelyezett bélyegzőt.¹⁵ Feltűnő, hogy míg a belga fazekasok egyéni kelta, latin stb. neveikkel bélyegzik római ízlés szerint gyártott áruikat,¹⁶ addig a poetoviói mesterek előszeretettel vesznek át a provinciális piacokon már ismert fazekasnevet, amint ez a mécsesek gyártóinál divatos. Pó-vidéki mester nevét utánozza a L. VC. F bélyeg (XXI. t. 19/6) egy táltöredéken.¹⁷ Koraiak a Ritterling 1 formájú terra sigillátát utánozó tálak MOD F., MOD és C. MOD F bélyegekkkel (XXI. t. 18/1, 4; XXI. t. 19/2—4). Egy MODESTVS nevű fazekas Graufesenqueben működött Claudius és Nero korában.¹⁸ Ismert név MARIVS-é is¹⁹ Délgalliából Nero és Vespasianus idejéből, az egyik poetoviói utánzat MARIVS F bélyeget visel (XXI. t. 39/28 és 49). Ugyancsak graufesenque-i mesterre emlékeztet a poetoviói MANI.RO

¹³ Drack, W., Die Helvetische Terra Sigillata-Imitation des 1. Jahrhunderts n. Chr. (Basel 1945) XVIII. t. 104—112 a. VEPOTALVS belga fazekas bélyege. A kétsoros bélyeg itáliai eredetű: Uo. 40.; Kétsoros bélyegekre lásd még: Fremersdorf, F., Römische Gräber, gefunden im Hofe des Hauses Steinfeldergasse Nr. 11. PZ 18(1927) 266.; Koenen, C., Die vorrömischen, römischen und fränkischen Gräber in Andernach. BJ 86(1888) 165.

¹⁴ A folyamat emlékeztet a makedon és római pénzeket utánzó barbár veretek sematikus másolásaira: Alföldi A., Bp. tört. I. (Bp. 1942) 149—.

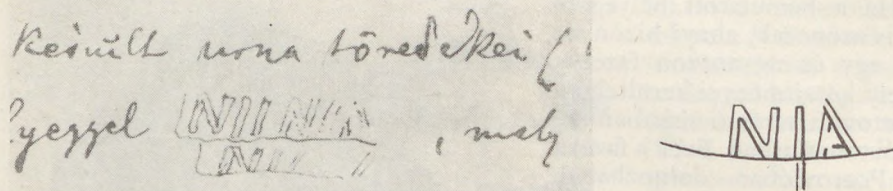
¹⁵ Az alább tárgyalandó fazekasok bélyegeit lásd: Bónis É., i.m. 21. és XXXII. t. Alábbiakban a táblakatalógus számára a szövegben zárójelben hivatkozunk.

¹⁶ Drack, W., i.m. 48—51.

¹⁷ A mintául szolgáló sigilláták egy példányát meg is találták Poetovióban: Abramic, M., Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt. (Wien 1925) 94.

¹⁸ Oswald, F., i.m. 207.

¹⁹ Uo. 188.

7. ábra

mesterjegy (XXI. t. 19/4) is. MANI.RO valószínűleg a ROMANVS bélyeg kettéválasztott változata.²⁰ Valódi terra sigillata edényt a Nero és Vespasianus korában működött ROMANVS bélyegével Poetovióban találtak is.²¹

Nemcsak Itália és Dél-Gallia áruit utánozták Poetovióban, hanem a közép-galliai Lezouxét is. Ismert bélyeg a LE. POTENTI (XXI. t. 19/5), ezt a tálat POTENS lezouxi fazekas nevét másolva készíthették.²² A poteoviói fazekasok tehát mindig a divathoz alkalmazkodva a beérkezett import²³ egymásutánjában utánozták a bélyegzett árukat. Urnakészítő fazekasainknak nemcsak a terra sigilláták szolgáltathattak mintát a névbélyegzéshez, hanem a mindennapi használatban gyakori dörzsöltálak és amfórák is. Ezeken is gyakori a lekerekített sarkú téglalapalakú keretben elhelyezett kétsoros bélyeg.²⁴

Miután nyomon követtük azokat az első század végi és második századi poetoviói fazekas-hagyományokat, melyeknek hordozói mesterjegyes urnákat készítettek, nyitva maradt a korhatározás kérdése. Ehhez a stridói halomsírokban talált terra sigillata edények nyújtanak segítséget (leletleírás: 1—3. szám). A Drag. 33. formájú terra sigillata csésze (V. t. 3) az első század elejétől használt forma,²⁵ de fejlődése több változaton megy át. A mi kifelé ívelő falú darabunk a II. század első felétől kezdve gyártott csészékhez hasonló.²⁶ Töredékeihez a restaurálás folyamán hozzáilleszthető volt a pár hónappal később bekerült talprész MAXIMI bélyeggel (M és A ligálva; 5. ábra 3) Drag 33. formájú csészéket is gyártó MAXIMVS nevű fazekas Lezouxban dolgozott Hadrianustól az Antoninusokig terjedő periódusban. A MAXIMI bélyegzős terra sigillata edényeket a lezouxi gyár főleg Britannia és Gallia piacain értékesítette, de elküldte Pannóniába is (Vindobona).²⁷ A stridói tumulusanyag 2. számú Drag 31. formájú tálját (V. t. 4) Lezouxban vagy Rheinzabernben készítették a második

²⁰ Uo. 266.

²¹ Abramic, M., i.m. 96.

²² Oswald, F., i.m. 244.; Abramic, M., i. m. 96.

²³ A Poetovioba érkezett sigillátákat lásd: Abramic, M., i.m. 93—.

²⁴ Uo. 110.

²⁵ Gose, E., Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. BJ Beiheft 1(1950) 11., V. t. 74—80.

²⁶ Oswald, F. — Pryce, T. D., An introduction to the study of terra sigillata. (London 1920) LI. t. 11—17.

²⁷ Oswald, F., i.m. 198.; A csészeforma elterjedésére és pannóniai utánzására lásd: Nagy T., Anth 3(1949) 49.—

8. ábra

század első felében (Hadrianus-antoninusi kor).²⁸ A 3. számú kis barbotine díszes tálacska (V. t. 1) eredete nehezen tisztázható, egy teljesen azonos díztetésű brigetiói tálat Juhász Gy. a rheinzaberni gyárból származtat.²⁹ A rheinzaberni gyár működését 140 körül kezdte meg.³⁰ Fentieket összevetve terra sigillata edényeink keltezési idejét a második század húszas-negyvenes éveire határozhatjuk meg. Ennek a korhatározásnak nem mond ellent a leletegyüttes többi számottevő darabja sem. A 4. számú sötétszürke fényes bevonású kis tál (V. t. 2) a Dél- és Közép-Galliában kb. Traianus idejéig gyártott Drag 29 és 37 közötti átmeneti formájú terra sigillata tálak pannóniai utánzata. A kétgombos fibula (5. ábra 2) a gyökerében dél-pannóniai és dél-noricumi fibulacsoporthoz tartozik. Áttörés nélküli lemezes tűtartója a kétgombos fibulacsoporth későbbi fejlettebb formájára jellemző.³¹ Egy öntőminta tanúsága szerint a széles tűtartójú, kétgombos fibulákat Brigetióban a II. században gyártották is.³² Végül a leletegyütteshez tartozó érem kibocsátási ideje 140–143 közé tehető.³³ Tehát a stridói halmok alá a második század közepe előtti évtizedekben temetkeztek. Sajnos a mesterjegyes poetovioi urnák földbekerülési idejét szorosabb időhatárok közé szorítani nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy az egyik Zgornja Hajdinán került elő, mely a legio, canabae, majd a polgári település temetőjének Poetoviótól távolabb eső, viszonylag későbbi része.³⁴

Ha Poetovio és a stridói település közötti kapcsolatról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a topográfiai körülményeket.

Az *Itinerarium Antonini* szerint kétfelé ágazó Poetovio-Savaria útvonal vitatott, nyugati ágát Graf Stridóváron keresztül futtatja.³⁵ Annyi látszik bizonyosnak, hogy az út keleti ága a Muraköz dombvidékét délkeletről kerülte meg, majd északnak fordulva haladt Alsó Lendva (Dolnja Lendava-Halicanum) felé.³⁶

²⁸ Oswald, F.—Pryce, T.D., i.m. XLVI. t. 7–12.

²⁹ Juhász Gy., i.m. 112., XXXI. t. 12.

³⁰ Comfort, H., Draft of article „terra sigillata” for enciclopedia dell’arte antica. Kézirat. 32—; Virágzása 160–258 között: Karnitsch, P., Die Reliefsigillata von Ovilava. (Linz 1959) 42.

³¹ Patek E., A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. DissPann II. 19. (Bp. 1942) 21., III. t. 8,9.

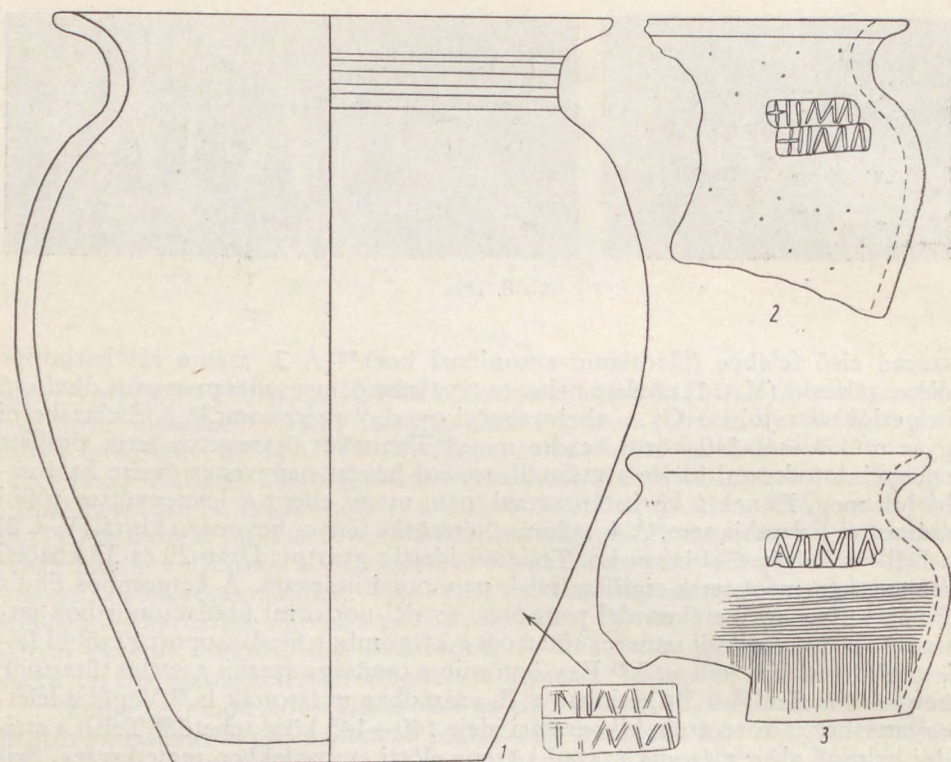
³² Kovrig I., A császárkori fibulák főformái Pannóniában. DissPann II.4. (Bp. 1937) 16., VI. t. 54., XXVII. t. 1.

³³ Coh¹ 885.

³⁴ E temető kronológiájára és a korábbi irodalomra: Mócsy A., Acta Arch. Hung. 3(1953)182.

³⁵ Graf A., A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. DissPann I.5. (Bp. 1936) 68., térképen 1. számú lelőhely.

³⁶ Hoffiler, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938) 195–196.

9. ábra

Ha nem is szorosan a „borostyánkő” út mellé esett a stridóvári római település, a pannóniai romanizáció egyik fő ütőerétől csak pár kilométerre volt. Ennek ellenére ritkán mutatható ki e korszak régészeti hagyatékában a retardációnak ilyen foka. A második század közepén eltemetettek sírjában, nemcsak hogy őslakos ízlésű halotti urnákat találtunk, hanem olyan fazék töredékét is, melyen a késő La Tène grafitos edényekre jellemző fenékbélyeg (6. ábra) volt felfedezhető. Ez eddig csak az Ausztria területén megismert késő La Tène fazekasság jellemzője volt.³⁷

Ha a főútvonaltól nem messze ilyen erős őslakos hagyományokat találunk — annak ellenére, hogy a kereskedelem a sigillátákat eljuttatja hozzájuk is — az utaktól távolabb eső helyi lakosság fészkeiben még fokozottabb mértékű visszamaradással számolhatunk.

Figyelemre méltó jelenség, hogy az egyszerű fazekasok helyi ízlésű, bélyegzős halotti urnáit a többnyire italikus elemekből álló canabae majd (Traianustól) colonia³⁸ temetőjében éppúgy megtaláljuk, mint a tumulust építő, ke-

³⁷ Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 708.

³⁸ Hoffiler, V. — Saria, B., i.m. 120—.; Mócsy A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 29. az előző irodalommal.

vésbé romanizált temetkezők sírjaiban. Sajnos a többi Poetovio környéki tumulus anyaga a régebbi feltárások során³⁹ nem maradt fenn olyan mértékben, hogy a fenti urnakészítő fazekasok készítményeinek elterjedését nyomon követhessük, annyi azonban bizonyos, hogy Poetovio jelentős kisugárzó központ volt a mai Muraköz, a Mura és a Balaton közötti terület lakossága számára.⁴⁰ Ez, mint láthattuk, nemcsak a nehezebben előállítható iparcikkre vonatkozik, hanem az egyszerű kerámiai termékekre is. Még a második század közepén is olyan erősek a helyi hagyományok, hogy a poetovioi fazekasoknak kifizetődő temetkezési célokra régies ízlésű urnák gyártása. Nemcsak hogy piacot találtak ezek számára, hanem érdemesnek tartották a vevők érdeklődését még mesterjeggel is felkelteni.

B. BÓNIS ÉVA

URNEN MIT MEISTERZEICHEN AUS EINER SÜDWEST-PANNONISCHEN TÖPFEREI

In der archäologischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums wird ein Fundkomplex aufbewahrt, der aus zwei römischen Hügelgräbern stammt. Die Funde wurden im Jahre 1878 aus Štrigova (—Stridóvár, Jugoslawien, Savska Banovina) eingeliefert. Es hat sich bei der Restaurierung herausgestellt, daß das Material der zwei Tumuli vermischte eingeliefert wurde; die Verfasserin publiziert daher die aus den Hügelgräbern stammenden Funde gemeinsam (Taf. V—VI. Abb. 4—7, 8. 1).

Das Material den Hügelgräbern von Štrigova ist nicht nur deswegen einer Bearbeitung wert, weil dieser römische Bestattungsplatz in der Fachliteratur bisher noch nicht erwähnt ist, sondern auch deswegen, weil man dadurch neue Beiträge zu der Vergangenheit des in archäologischer Hinsicht wenig erforschten Gebietes zwischen Save und Mur gewinnt. Bei der Untersuchung dieser Funde entdeckt man einen nahen Kontakt zwischen dem Nachlaß der nächstliegenden großen römischen Siedlung, Poetovio (Ptuj), und dem Material der Hügelgräber von Štrigova. In den Gräbern sind Urnen in dreierlei Ausführungen zu finden. Es gibt unter ihnen solche, die auf Drehscheibe in weniger guten Qualität hergestellt sind; diese wurden schwächer ausgebrannt, ihr Material ist körnig (Taf. VI. 1, 2, 4, 7), wie sie in den Gräberfeldern und Siedlungen der lokalen Einwohnerschaft⁴ oft erscheinen. Besser ausgearbeitet als die vorangehenden sind die Urnen mit profiliertem Hals, die auf Drehscheibe gut ausgearbeitet und dicht mit Kammstrichen bedeckt sind (Taf. VI. 3, 5). Das ist der in den Gräberfeldern der westpannonischen Städte allgemein übliche

³⁹ Klemenc, J. — Saria, B., Archäologische Karten von Jugoslawien: Blatt Ptuj. (Beograd — Zagreb 1936) 5, 7, 8, 10; Blatt Rogatec. (Zagreb 1939) 37, 41, 61.; Sági K., Arch. Ért. 1943. 120—22, 28, 37, 39, 69, 72, 93, 103, 139, 142 szám.

⁴⁰ Mócsy A., FA 9(1957) 85.

Urnentypus.⁵ In einer von den vorigen abweichender Ausführung erscheint eine härter ausgebrannte, dicht mit Kammstrichen bedeckte bräunlichgraue Urne (Taf. VI. 6), auf deren Schulter ein Meisterzeichen eingestempelt ist (Abb. 7.1, Abb. 8.1). Während der Zeit, die seit der Einlieferung in das Museum vergangen ist, hat sich das Meisterzeichen stark abgewetzt; die der ursprünglichen näher stehende Form hat das Museumsinventar für uns aufbewahrt (Abb. 7.2). Die Buchstaben des auf den ersten Blick als NINIA lesbaren Meisterzeichens sind ligiert; es wären mehrere Lösungen möglich. Man könnten an ANIMA, ANI MA(nu), AVIANIA oder AVINIA denken. Ähnliche Meisterzeichen sind aus Poetovio bekannt.⁷

Eine neue, eingehende Untersuchung der auf Grund von Skizzen gezeichneten Meisterzeichens (Abb. 9), sowie auch der in den Museen zu Ptuj und Maribor aufbewahrten Urnen mit Meisterzeichen, oder auch das Auffinden eines Stempels, dessen Namen leichter zu lösen ist, werden eine endgültige Lösung ermöglichen. Am leserlichsten sind die auf Abb. 9.3 dargestellten, von Fragmenten stammenden einreihigen Stempel. Die beiden anderen Fragmente aus Poetovio (Abb. 9. 1—2) führen zweireihige Stempel, die aber bereits weniger verraten, doch aus ähnlichen Buchstaben bestehen. Vergleicht man das — ebenfalls zweireihige — Meisterzeichen der aus Štrigova stammenden Urne mit den Stempeln aus Poetovio, so scheint die Lösung AVENIA an der Hand zu liegen. Im Štrigovaer Stempel ersetzen zwei Hasten den Buchstaben E; einen ähnlichen Stempel (AVENA) kennen wir von den aus Rheinzabern stammenden Sigillaten, wo auch die Ligatur von AV ähnlicher Ausführung ist.¹¹ Auf dem Stempel von Poetovio erscheint die Variante AVINIA des Namens: die Gleichsetzung von E und I kommt häufig vor.¹² Obwohl die aufgezählten Stempel nicht dieselben sind, so steht dennoch so viel fest, daß die Funde aus den Gräbern von Poetovio und aus den Hügelgräbern von Štrigova die Produkte einer und derselben Töpferwerkstätte sind. Die Töpfer dürften in Poetovio tätig gewesen sein, wo die Töpferei einen sehr hohen Standard erreicht hatte. Den Gedanken Meisterzeichen einzustempeln, mochten diese Töpfermeister von Stempeln der Sigillaten her gehabt haben. Bei der Ausarbeitung der Stempel, an denen man die Werkstätte und den Meister erkennen kann, folgten sie dem Beispiel der Sigillaten dermaßen, daß sie sogar den dekorativen zweireihigen Stempel nachahmten. Nachdem sie jedoch sich nicht so viel Mühe nahmen, den verhältnismäßig kurzen Namen entzwei zu teilen,¹³ drückten sie dasselbe Meisterzeichen zweimal untereinander ein, indem sie das untere etwas verschoben.

Im folgenden bringt die Verfasserin einen Überblick der Tätigkeit jener Töpfer von Poetovio, die die Sigillaten nachahmten und zählt die Nachahmungen der Werke der padanischen, südgalischen und mittelgalischen Meister in chronologischer Reihenfolge auf.

Nach einem Überblick jener Töpfertraditionen von Ende des 1. und aus dem 2. Jh., deren Träger Urnen mit Meisterzeichen verfertigten, geht die Verfasserin zur Frage der Zeitbestimmung hinüber. Die Sigillaten aus den Hügelgräbern von Štrigova bieten hierbei einen Anhaltspunkt. Die Sigillatenschale von Drag 33 Form (Taf. V. 3) stammt, ihrer Form und ihrem Meisterzeichen MAXIMI (Abb. 5, 3) nach, aus der hadrianisch-antoninischen Periode der Fabrik von Lezoux.²⁵⁻²⁷ Die Sigillatenschüssel in Drag 31 Form (Taf. V. 4)

dürfte in der ersten Hälfte des 2. Jhs. in Lezoux oder Rheinzabern hergestellt worden sein (hadrianisch-antoninische Periode). Der Ursprung der kleinen Schüssel mit Barbotineverzierung (Taf. V. 1) ist nicht leicht zu klären; eine völlig identische Schüssel leitete Gy. Juhász aus den Produkten der Rheinzaberner Fabrik ab.²⁹⁻³⁰ Nach dem obigen dürfte man die Entstehungszeit unserer Sigillaten in den 20er-40er Jahre des 2. Jhs. suchen. Dieser Zeitbestimmung widersprechen auch die übrigen bedeutenderen Stücke des Fundkomplexes nicht: die die Produkte der südgallischen Fabriken nachahmende „pannonische“ graue Schüssel (Taf. V. 2), die zweiknöpfige Fibel³¹⁻³² (Abb. 5.2) und die zwischen 140—143 geprägte Münze des Antoninus Pius.³³ Die unter den Tumuli in Štrigova liegenden Toten wurden also in den Jahrzehnten vor der Mitte des 2. Jhs. bestattet. Leider wissen wir nicht, wann die aus Poetovio stammenden Urnen mit Meisterzeichen in die Erde gerieten; es steht nur so viel fest, daß die eine in Zgornja Hajdina zutage kam, in einem von Poetovio entfernter liegenden, verhältnismäßig jüngeren Teil des Gräberfeldes der legio, canabae und späteren Zivilsiedlung.³⁴

Spricht man über den Kontakt der römertimeichen Siedlungen von Poetovio und von Štrigova, so darf man auch die topographische Lage nicht außer Acht lassen. Der umstrittene westliche Weg der Poetovio-Savaria-Straße, die nach dem *Itinerarium Antonini* eine Verzweigung hätte, sollte laut Graf über Štrigova (Stridóvár) verlaufen.³⁵ So viel scheint festzustehen, daß die östliche Verzweigung das Hügelland zwischen Mur und Save vom Südosten her umgeht, sich dann nach dem Norden wendet und so gegen Dolnja Lendava (Halicanum) führt.³⁶

Die römische Siedlung von Stridóvár lag zwar nicht unmittelbar an der Bernsteinstraße, doch jedenfalls nur einige Kilometer weit von einer der wichtigsten Schlagadern der Romanisation in Pannonien. Dieser Tatsache zuwider kann man einen solchen Grad der Retardation im archäologischen Nachlaß dieser Zeit nur selten sehen. In den Gräbern der um die Mitte des 2. Jhs. Bestatteten fand man nicht nur Urnen im Geschmack der Ureinwohner, sondern auch Fragmente eines solchen Topfes, auf dem man einen Bodenstempel erkennen kann, wie es für die graphitüberzogenen spät-La Tène Gefäße bezeichnend ist (Abb. 6). Dieser Zug war für uns bisher nur für jene spät-La Tène-Keramik kennzeichnend, die aus Österreich bekannt ist.³⁷ Findet man so unweit von der Hauptstraße derart starke Ureinwohnertraditionen — wo die Sigillaten doch auf Wege des Handels auch hierher gelangt waren —, so muß man in den Siedlungen der Eingeborenen, die von den Straßen weiter entfernt lagen, mit einer noch stärkeren Retardation rechnen.

Es ist eine bemerkenswerte Tatsache, daß die mit Stempeln versehenen Totenurnen der einfachen Töpfer, die den Geschmack der lokalen Einwohnerschaft widerspiegeln, im Gräberfeld der aus hauptsächlich italischen Elementen bestehenden canabae und (ab Traian) colonia³⁸ ebenso anzutreffen sind, wie in den Gräbern der Hügelgräber errichtenden, weniger romanisierten Elemente. Leider ist das Material aus den übrigen, in der Umgebung von Poetovio liegenden Tumuli bei den früheren Ausgrabungen³⁹ nicht in solchem Ausmaß erhalten geblieben, daß wir die Verbreitung der Produkte der besprochenen, urnenherstellenden Töpfer verfolgen könnten. So viel steht jedenfalls fest, daß Poetovio ein Zentrum mit bedeutender Ausstrahlung in Richtung der

Einwohnerschaft zwischen Mur und Save bzw. Mur und dem Balaton-See war.⁴⁰ Diese Feststellung bezieht sich, wie gesehen, nicht nur auf die schwer herzustellenden Waren, sondern auch auf die einfachen Töpferwaren. Die lokalen Überlieferungen waren selbst im 2. Jh. noch so stark, daß es sich den Töpfern von Poetovio lohnte, für Bestattungszwecke Urnen im altertümlichen Stil herzustellen. Sie fanden für diese Ware nicht nur einen entsprechenden Absatz, sondern sie hielten es sogar für angebracht, das Interesse der Käufer durch Meisterzeichen aufzurufen.

HIVATALI JELVÉNY A SÁRSZENTMIKLÓSI KOCSISÍRBAN

Az az óvatos, de határozott politika, amelyet a római kormányzat a nyugati provinciák bennszülött közösségeivel szemben követett, ma már megglehetősen világosan áll előttünk.¹ A rómaiaknak sikerült gyümölcsöző középutat találni a többnyire még nemzeti keretek között élő etnikai csoportok igazgatásában. A rómaiak, mint minden birodalomalkotó erő, elvileg két véglet között választhattak. Az egyik a helyi viszonyok tűzzel-vassal való átalakítása a római elképzelések értelmében, a másik a helyi lakosság életébe való be nem avatkozás, a közelmúlt gyarmati gyakorlata szerint, amely természetesen elszigetelődést is magával hozott volna. E két véglet között a középutat annak felismerése tette lehetővé, hogy a romanizálást a helyi örökből, mintegy belülről kell elindítani, és erre a legalkalmasabb tényező a helyi arisztokrácia, amelynek támogatásával elkerülhették az erőszakos beavatkozással járó összes kockázatot. A helyi arisztokrácia védelme viszont a hagyományos társadalmi struktúra megőrzését jelentette. R. Syme éppen e „koloniális elit” alakulásában ismerte fel a történelem legnagyobb világbirodalmainak, a rómainak, spanyolnak és angolnak alapvető sajátosságát.²

Csak igen kevésé vagyunk azonban tájékozva arról, hogy részleteiben hogyan folyt le a bennszülött arisztokrácia romanizálódása és különösen keveset tudunk arról, hogy ez a helyi vezetőréteg milyen jogi formák között és e formák milyen fokozatosságával jutott tényleges vezetőszerephez, hogyan vált koloniális elitté. Vizsgálandó lelettárgyunk e kérdés egyik legkevésbé ismert oldalához, a helyi arisztokrácia bírói működéséhez szolgált adatot.

A nyugati provinciák leletanyagában ma már igen nagy számban ismert egy stilizált lándzsahegy-alakú tárgy, amely bronzból vagy vasból, a legkülönbélebb méreteken kerül elő. Ritterling a formát, amely kőemlékeken is gyakran ábrázolva van, beneficiarius-jelvénynek határozta meg.³ Már ő kimutatta, hogy e jelvény a helytartói officium egyes meghatalmazottainál fordul elő,⁴ azok hivatali hatalmát jelezte.⁵ Pannóniában először Oroszlán Zoltán ismert fel ilyen jelvényt egy aquincumi aediculafal ábrázolásában.⁶ 1941-ben G. Behrens e jelvényformának már nagyszámú előfordulását gyűjtötte össze,⁷ bár pusztán formai indokok

¹ Pannóniai viszonylatban legutóbb Mócsy A., Zur Geschichte der peregrinen Gemeinden in Pannonien. *Historia* 6(1957) 488—.

² Syme, R., *Colonial Elites*. (Oxford 1958)

³ Ritterling, E., Ein Amtsabzeichen der beneficiarii consularis im Museum von Wiesbaden. *BJ* 125(1919) 9—.

⁴ Uo. 23.

⁵ Uo. 33—.

⁶ Oroszlán Z., *Arch. Ért.* 41(1927) 96—.

⁷ Behrens, G., Mars—Weiungen im Mainzer Gebiet. *MZ* 36(1941) 18—.

alapján együtt tárgyalta őket a votívjellegű ún. emblémákkal.⁸ Végül legutóbb Alföldi András rajzolta meg e jelvényforma sorsát a királyi hatalmat jelképező lándzsától egészen a császárkori officiálisok hivatali jelvényéig.⁹

E jelvényforma az aquincumi aedícula domborműves ábrázolásán kívül¹⁰ még néhány példányban ismert Pannóniában. A régebbi carnuntumi ásatásoknál került elő egy példány bronzból,¹¹ a legújabb carnuntumi ásatásokból pedig egy vas példány vált ismertté.¹² Brigetio táborából az utóbbi években szórványleletként került elő egy ilyen bronzjelvény (VIII. t. 2), amely először itt került közzétételre.¹³ Hossza 27 cm, két darabba van törve és kissé hiányos. Átlagosan 1 mm vastag bronzlemezből van kalapálva, közepén gerinc fut, amely a hátlaapon homorú árkot képez. Jelvény-volta világos a kivitel módjából is. Abba a csoportba tartozik, amely stilizált, palmettás csúcsával valószínűleg csak a császárkor középső szakaszában terjedt el.¹⁴

Az aquincumi aedícula katonái volt, így a rajta kifaragott jelvény valószínűleg a helytartó officiumára utal, amelyben a legió átvezényelt katonái működtek. A carnuntumi és brigetioi jelvények pedig lelőhelyükből következően szintén katonai officiálisokkal hozhatók kapcsolatba. Nem áll ez viszont egy további darabra, amelyet (bár már több, mint hetven év óta ismerik) még nem tárgyaltak meg. Ez a hivatali jelvény (hasta) a sárszentmiklósi kocsileletben került elő (VIII. t. 1).¹⁵ Gaul Károly 1890-ben rajzban közzétette anélkül, hogy tanulmányában megemlítené volna.¹⁶ Átlagban 2 mm vastag bronzlemezből készült kalapálással, elülső oldala igen gondosan van kidolgozva. A lemez élei le vannak csiszolva. A gerinc, a brigetioi darabhoz hasonlóan, a hátlaapon homorú. A kiszélesedő alsó részen, a borda két oldalán egy-egy fúrt lyuk van, amelyből ferdén fel, illetve le egyenes vájat fut a lemez széléig. A jelvény csúcsát palmetta zárja le. A csúcs egy rövid nyúlványban folytatódhatott (vö. a brigetioi darabbal), de ez le van törve, és a törésfelület részben el van kalapálva. A jelvény alsó végén egy 3 cm széles nyúlvány látható, amely egyenesen vágott felületben végződik. A tárgy hossza 29,8 cm, a palmettás csúcs szélessége 5,9 cm, az alsó kiszélesedése 8,6 cm.

A darab korát a palmettás csúcson kívül meghatározzák a lyukak („szemek”) is, amelyek a középső császárkorban jelentek meg.¹⁷ A jelvény kora tehát a pannóniai kocsitemetkezési divat korának felel meg, ideje a II. század közepe vagy második fele. A „szemek” jelentősége még nem világos a kutatás előtt. A jelvényen, amikor még lándzsahegy-voltát jobban kidomborították, két ol-

⁸ Az emblémákra lásd Noll, R., Zu den Silbervotiven aus dem Dolichenusfund von Mauer an der Url. JÖAI 38(1950) Beibl. 125—.; Mano-Zisi, D., Nalaz iz Tekije. (Beograd 1957) 94—.

⁹ Alföldi, A., Hasta—Summa Imperii. AJA 63(1959) 1—. Vö. Ua., Vom Speerattribut der altrömischen Könige zu den Benefiziarlanzen. Limes-Studien des Inst. für Ur- und Frühgesch. der Schweiz 14. (Basel 1959)

¹⁰ Oroszlán Z., i.m. 98—.

¹¹ Groller, M., RLtÖ 6. (Wien 1905) 111—, 69. ábra 6. Mint ismeretlen rendeltetésű dísz tárgy szerepel.

¹² Swoboda—Milenović, R. M., Ausgrabungen in der Zivilstadt 1953—1954 und 1958. Carnuntum Jahrbuch 4(1958) 53, Nr. 13., XVII. t. 18 g.

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum, ltsz.: 61. 2. 1.

¹⁴ Lásd Alföldi, A., Hasta—Summa ... 12.

¹⁵ Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum, ltsz.: 123/1884, 26.

¹⁶ Gaul K., Arch. Ért. 10(1890) 111., B III. t. 14.

¹⁷ Alföldi, A., Hasta—Summa ... 12.

dalt gyakran egy-egy bevágás volt. Ilyen jelvény szerepel még a Palazzo della Cancellaria Domitianus-kori reliefsjeinek egyikén is.¹⁸ E bevágásokból alakultak ki a lyukak a lándzsa legszélesebb részén, ugyanakkor a korábbi bevágást már csak egy-egy vonallal jelezték. Még nagyobb eltávolodást jelentett az eredeti lándzsaformától a csúcson alkalmazott palmetta, amely a jelvényeket közeli formai rokonságba hozta a rendszerint nemesfémből készült apró pálmalevél-alakú votívtárgyakkal.¹⁹ Hogy egy hivatali jelvény és egy votívtárgy e rokonsága pusztán formai egyezés vagy esetleg valamilyen gondolat van mögötte, annak felderítésére még nem vállalkozott a kutatás.

A hastát eredetileg a hatalom gyakorlójának valamely alantasabb embere hordozta. A valódi lándzsa mellett azonban a császárkorban gyakorivá váltak a hasta-formájú fibulák, apró jelvények vagy díszes, a lándzsahegyre már csak alig emlékeztető nagy jelek is. Az aquincumi aediculán ilyen nagy jel van kifaragva. Mind a brigetioi, mind a sárszentmiklósi darab már állandóbb felerősítésre szánt, lándzsaként hordozott jelvény volt. A sárszentmiklósi darab két végén a vágásnyomok esetleg arra mutatnak, hogy valahonnan leszedték vagy kiszakították. E tekintetben bizonyos magyarázattal szolgál az a Rostovcev által publikált belgrádi sírkő,²⁰ amelynek képmezeje speculatort ábrázol kocsin utaztában. Mögötte, háttal a menetiránynak, ül alantas kísérője, kezében a hastával. A kocsival eltemetett sárszentmiklósi halott mellékletei közé tehát úgy került a hivatali jelvény, hogy végső útjára (és kocsitemetkezésnél ez szövszerint értendő) vele adták hatalma szimbólumát is. A hasta végein megfigyelt vágások arra mutatnak, hogy eredetileg nem a kocsira volt felerősítve, bár önmagában ez is elképzelhető lenne.

A hasta a provinciákban a helytartó, vagy az őt képviselő, az ő nevében fungáló officiálisok hatalmát jelképezte. Ahol a hasta hatalmi háttere tisztázható volt, ott speculatorok, beneficiariusok és egyéb officiálisok szerepelnek,²¹ azaz a római államhatalom helyi képviselői.²² Hogyan jutott azonban a római államhatalom jelvénye a civitas Eraviscorum Sárszentmiklóson eltemetett bennszülött²³ tagjához?

A bíraskodás, adószedés, sorozás és a civitast érintő egyéb ügyek a helytartó vagy a procurator hatáskörébe tartoztak. Fontosabb pereket — a főbenjárókat mindig — a helytartó elé vitték és az vagy maga döntött, vagy bírót állított maga helyett. A helytartó bírói teendői egyre szaporodtak azáltal, hogy egyre többen nyerték el a polgárjogot és törekedtek ennek következtében római bírók igénybevételére. A civitas Eraviscorum területén a tömeges polgárjog-adás Traianus alatt indult el. Sárszentmiklós környékéről is több ilyen

¹⁸ Uo. Pl. 7.1.; *Magi, F.*, I rilievi Flavi del Palazzo della Cancellaria. (Roma 1945) III. t.

¹⁹ Lásd *Behrens, Noll és Mano-Zisi* idézett munkáit.

²⁰ *Alföldi, A.*, Hasta—Summa... IX. t. 2.; *Rostowzew, M.*, Ein Speculator auf der Reise. RM 26(1911) 268—; *Ua.*, Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich. II. (Leipzig 1930) LVIII. t. 1.

²¹ Lásd különösen *Ritterling, E.*, i. h.

²² *Alföldi, A.*, Hasta—Summa... 12: „it cannot be doubted, that those provincial speerendings did not denote the subordinates, but the sovereign power of the Roman State for which they were acting”.

²³ A kocsitemetkezések etnikai hátteréről legutóbb további irodalommal: *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 56—. A civitas Eraviscorum territoriumáról uo. 54—, 59—.

traianusi újpolgár (Ulpus) ismert.²⁴ Világos, hogy mindaddig, amíg a civitasok romanizációjuk kezdetén tartottak, a kijelölt bírák vagy a katonai praefectus civitatisok, vagy a helytartó köréhez tartozó római polgárok voltak. A helytartó csak a romanizáció teljes megerősödése után számíthatott arra, hogy a civitas egy római polgár tagját is bíróként jelölheti.²⁵ Ilyen esettel állunk szemben a sárszentmiklósi jelvény tulajdonosánál. Figyelembe kell azonban vennünk azt, hogy a civitas Eraviscorumot Hadrianus Aquincum municipiuma alá attribválta,²⁶ a municipiumban pedig a bíráskodás jogát a két duumvir iure dicundo gyakorolta. Sárszentmiklósi bennszülettünk ezért esetleg a duumvir tisztséget töltötte be halálakor, és így került sírjába a jelvény. Azonban egyrészt nem biztos, hogy a municipális magisztrátusokat is megillette a hasta, másrészt pedig kérdéses, hogy a duumvir hatalma milyen mértékben terjedt ki az attribválta civitasra. Az Aquincumtól távolfekvő Sárszentmiklóson a halott — bár lehet, sőt valószínű, hogy decurio volt — inkább a helytartótól kapott bírói hatalmát, mint időleges municipális tisztségét jelölte a hastával. Felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a beneficiariusok vagy speculatorok feladatköréhez hasonló rendőri hivatalt viselt a hasta tulajdonosa. Azonban egy embernél, akinek vagyoni helyzete a fényűző kocsitemetkezést is lehetővé tette, ez kevésbé valószínű.

A sárszentmiklósi sír halottjának bírói hivatala a peregrinus civitasok fejlődésének utolsó szakaszát jelzi. A helyi vezetőréteg annyira megszilárdította helyzetét, hogy a római kormányzat bizalmát élvezte, de bíróként működhetett saját közösségében is a feszültségek veszélye nélkül. Ezzel a peregrinus civitasok egyenrangú társaivá váltak a többi municipális közösségeknek. Hogy sorsuk az attribúció, municipalizálás vagy a civitas-forma megőrzése volt-e,²⁷ már nem annyira a romanizáció fokától, mint inkább egyéb, főleg társadalmi tényezőktől függött (iparosodás, kereskedelmi forgalom, települési viszonyok, tulajdonformák).

A (részben) kocsikkal temetkező gazdag bennszülettek romanizmusának fokárló beszédesen tanúskodnak a kocsitemetkezések.²⁸ A kocsival való eltemetés pusztán rítusbeli tényén kívül szinte minden egyéb tárgy és jellemvonás római bennük, kezdve a tripusból és áldozati edényekből álló készleten²⁹ egészen a palaestra-felszerelésig.³⁰ A kocsidíszek dionysikus gondolkörében, ha a ku-

²⁴ Uo. 70. és Nr. 200/1, 203/1, 204/1, 205/3, 6 stb.

²⁵ Augustus IV. cyrenai edictuma (FIR I, p. 409) ugyan kifejezetten arról intézkedik, hogy görögök közötti nem főbenjáró perekben görög bírót jelöljenek ki, hacsak az egyik fél nem kíván római. Azonban e görög bírók — nem lévén római polgárok — aligha képviselhették a római államhatalmat egy nem római jog szerint lefolytatott, nem rómaiak közötti perben (vö. pl. Apul. Metam. X, 7, 2: exemplo legis Atticae).

²⁶ Mócsy A., Arch. Ért. 78(1951) 109—.

²⁷ Ua., Zur Geschichte ... 496—.

²⁸ A kocsitemetkezések irodalmát és a kérdés rövid összefoglalását lásd Mócsy, A., Pannónia. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) Abschnitt X, 2. d. A pannóniai kutatás régi adóssága a kocsileletek corpora.

²⁹ E készletek annyira megegyeznek a pannóniai sírkövek ún. áldozati jeleneteivel, hogy mindenképpen kapcsolatot kell látnunk, annál inkább, mivel 1) az áldozati jelenetes sírkövek túlnyomó többsége, a koraiak pedig mind bennszülett halottakhoz tartoztak; 2) a legkorábbi áldozati jelenetek együtt szerepelnek a kocsijelenetekkel: lásd Burger A., Áldozati jelenet Pannónia köemlékein. RF II. 5. (Bp. 1959) 30, 47, 48, 49. sz.

³⁰ Fülep F., Arch. Ért. 76(1949) 40—.

tatás valami helyi jelleget fel is vél fedezni, minden alapvető vonás nagyobb, birodalmi összefüggésekre utal.³¹ A romanizmus ilyen magas foka mellett ért-hetővé válik a bírói hatalom átruházása egyes bennszülöttek kezébe.

MÓCSY ANDRÁS

BENEFIZIARLANZE AUS EINEM WAGENGRAB

Aus dem Mobiliar der Wagenbestattung von Sárszentmiklós (Komitat Fejér) ist uns eine sog. Benefiziarlanze aus Bronze bekannt (Taf. VIII. 1). Ein ähnliches Stück kam vor einigen Jahren aus dem Legionslager von Brigetio zum Vorschein (Taf. VIII. 2). Auch weitere Beispiele lassen sich aus Pannonien anführen (Anm. 10, 11, 12). Die Bedeutung solcher Abzeichen ist durch die Arbeiten von Ritterling, Z. Oroszlán, G. Behrens und neulich von A. Alföldi klargestellt worden (Anm. 3, 6, 7, 9). Diese Abzeichen haben die Amtsgewalt des Statthalters oder seiner Officiale symbolisiert. Aus dieser Gruppe scheidet aber das Abzeichen von Sárszentmiklós aus, denn sein Besitzer war ein reicher Eingeborener, Mitglied der civitas Eraviscorum. Es darf also angenommen werden, daß er als Vertreter der römischen Staatsgewalt irgendeine amtliche Macht ausgeübt hatte. Am wahrscheinlichsten ist das Richteramt, das vom Statthalter auf ihn übertragen werden durfte. So ist die Lanze ein Beweis dafür, daß die Unterschiede zwischen den Oberschichten der municipalen und peregrinen Gemeinden bereits auf die zweite Hälfte des 2. Jhs (Alter des Wagengrabes) praktisch verschwunden sind. Der hohe Grad der Romanisation dieser Eingeborenen läßt sich auch an Hand des Mobiliars der Wagengräber nachweisen (Tripus, Bronzegefäße, Palästraausrüstung, dionysischer Gedankenkreis usw.).

³¹ Alföldi, A., Chars funéraires bacchiques. AntCl 8(1939) 347—.

A SZOMBATHELYI BACCHIKUS ELEFÁNTCSONT SZOBOR

A római kori kisplasztika legértékesebb emlékei közé tartozik az az elefántcsont szobor, amely még 1882-ben került elő Szombathelyen Heinzmann János telkén, az egykori Sabaria vendéglő kibővítésekor. A szakirodalomba — egy rövid jelentés után — Pulszky Ferenc vezette be ezt az emléket.¹ A tárgyat jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum Régészeti Osztálya őrzi. (Ltsz. 22/1888.)

A szobor magassága (kiegészítés előtt) 20 cm. Álló, gyermek istenalakot ábrázol. Jellemző a kerek, állán enyhén szögletes, kissé jobbra forduló fej, a szemöldök ívének erős, de inkább dekoratív, mintsem plaszticitásra törekvő kiképzése, kissé nyitott, vastag ajkak, a fejet koszorúzó, hajba font szőlőfüzér. A jobb vállon megkötött nebrsról — a szokott ábrázolásmódtól eltérőleg — kutyafej lóg le a jobb mellre, balját pedig úgy emeli fel, hogy a bőr ráncai között meghúzódó öt almaszerű gyümölcs ki ne essék. Bal karjának széle lehasadt, jobbjának alsó része pedig teljesen hiányzik, csak a jobb derékon levő szögletes csaplyuk mutatja, hogy eredetileg a testhez volt illesztve. Jobb lábának alsó része hiányzott, a balnak egy része már a csípőnél megsérült s térden alul egészen letört, csak az új kiegészítés (Baki Győző munkája) pótolta. Így a szobor kiegészítve 29 cm magas. A fej sérülését és a hiányzó részeket leszámítva a szobor felülete ép, elől és hátul egyaránt finoman kidolgozott. A szobor összbenyomására jellemző a valószínű arányok, a jó megfigyelőkészségről tanúskodó mozdulatkifejezés, a lábak a gyermek Dionysos-Bacchus és az amorettek ábrázolásaitól általában eltérő, hosszúka formája (IX—X. t.).

Meg kell említenünk, hogy Savariából még egy elefántcsont emlékről van tudomásunk. Ez egy 7 cm magas dombormű,² melyen egy amorettyszerű, de szárny nélküli gyermek hatalmas bunkót cipel a vállán, hátáról hosszú köpeny

¹ Lelőkörülményei: Arch. Ért. 8(1888) 277. — Első publikációja: Pulszky F., Arch. Ért. 9(1889) 167—169, képpel. További említése: Récsy V., Pannónia ókori mythologiai emlékeinek vázlata. (Esztergom 1894) 56 sk. XXVI. kép.; Kuzsinszky B., Szilágyi S. (szerk.) A magyar nemzet története. I. (Bp. 1895) szöveg: CCXX, kép: CCXIV.; Kárpáti K., Szombathelyi kath. főgymn. ért. 1898/99. 80, 81. képpel.; Reinach, S., Répertoire de la statuaire grecque et romaine. III. (Paris 1904) 34. 6. kép.; Alföldi A., Sz 70(1936) 141. 6. j.; Nagy L., Művészeti lexikon. (Bp. 1935) 62.; Paulovics I., Vezető a régészeti gyűjteményben. (Bp. 1938) 90. 126. kép.; B. Thomas E., Archäologische Funde in Ungarn. (Bp. 1955) 238—239. képpel.; Ua., Budapest. Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. II. (Roma 1959) 214.; Matz, F., Ein römisches Meisterwerk. Der Jahreszeitensarkophag. Badminton New York. (Berlin 1958) 123. 32, 5. j.; Kádár Z., Szombathely. (Bp. 1961) 73., 66. kép.

² Lipp V., VREJ 1877. 37, 26. kép.; Rezsőfy Gy., uo. 1884. 50. 649/c. sz.; Kárpáti K., Vasvármegye őstörténete. Magyarország vármegyéi és városai. (Bp. 1898) 170. 169. kép. a képtípusra vő. Reinach, S., i. m. I. (1897) 784. t. no. 1964. (a gyermek hátán bunkó és oroszlánbőr „Génie de la Force”).

lóg le. A relief talán a gyermek Herkulest ábrázolja? E két emléken kívül csak nagyon kevés elefántcsont faragványt ismerünk Pannónia területéről, köztük az aquincumi Herkules-Omphalé jelenetes tábla a legfontosabb, amely egy III. századi szarkofágból származik.³ Savariai vonatkozásban témájánál fogva figyelemre méltó egy másik — kisebb — aquincumi elefántcsont dombormű, amely a bacchikus thiasus egyik táncoló férfialakját (fiatal satyrust) ábrázolja vállán bortömlővel (10. ábra). Ez az emlék — Nagy Lajos megállapítása szerint — valószínűleg alexandriai eborarius alkotása.⁴ Zömök puttókat láthatunk két carnuntumi elefántcsont lemezken, melyek egy kis trónus oldalát díszíthették. Az egyikén lantot tartó Ámor szerepel, aki Venus mellképére tekint, a másikon pedig szárnyas női portrének (Victoria) hátat fordító, nyúllal küzdő Ámor látható.⁵ Ezek az ábrázolások egy emonai csont domborművel⁶ és az intercisai Ámor-alakos csont faragványokkal⁷ hasonló ízlést tükröznek. Ez utóbbiak aranyozott hangszer szekrénykét díszítettek. Mindezek azonban jelentőségükben nem érik utol a savariai elefántcsont szobrot.

A provinciális emlékek között egyetlen elefántcsont reliefet ismerünk a gyermek Bacchus alakjával, ez Beauvais-ban, Galliában került elő. A gyermekistent itt koszorút és gyümölcsöt hozó gyermekék veszik körül.⁸ Ennek az emléknek a stílusa azonban távolról sem hasonlítható a savariai szobrocskáéhoz, meg sem közelíti annak klasszikus arányait. Az újabban feltárt nagyjelentőségű galliai (Saint-Loup-de-Commings) elefántcsont lelet között is felszínre került egy bacchikus tárgyú relief, szatír és menász-ábrázolással. Azonban sem ez a darab, sem a lelet még több mint húsz elefántcsont töredéke nem hozható szorosan stiláris és ikonográfiai kapcsolatba a savariai emlékekkel.⁹

A savariai elefántcsont szobrocska jelentősége mind ezeken túlnő. Mérete, művészi ízlése megkívánja, hogy az antik elefántcsont szobrászat, sajnos, gyér számban fennmaradt nagyobb méretű körplasztikai alkotásai közé illesszük. Ezek között az athéni agorán 1936-ban talált elefántcsont Apollo-szobor a legjelentősebb (XI. t). A mintegy 200 töredékből összeállított szobrocska 30 cm magas. A kutatás eredménye szerint Praxitelés Apollo Lykaios-ának i.e. IV. századi — tehát korabeli — másolata.¹⁰ A görög művészet ránk maradt emlékei anyagában ez az alkotás, sajnos, páratlanul áll, hiszen a nemrég megtalált

³ Láng N., BpR 10(1923) 3 skk.; Nagy L., Bp. tört. II. (Bp. 1942) 622. CII. t. 1.; Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 101. XXXIV. t.

⁴ Nagy L., i.m. I/2. 622. helytelenül táncosnőnek mondja. Vö. erre a szatír ábrázolásra pl. Reinach, S., i.m. I. 728. t. no. 1747. (München)

⁵ Kubitschek, W.—Frankfurter, S., Führer durch Carnuntum. (Wien 1904) 52. 39—40. képek.

⁶ Schmid, W., Emona. JA 7(1913) 93—94.

⁷ R. Alföldi M., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 478. LXXXII. t. 1—7. — Vö. ezekhez: Gnirs, A., Führer durch Pola. (Wien 1915) 132. 81. kép.

⁸ Methon, Bas-relief en ivoire et cercuils en plomb de l'époque Gallo-romaine trouvés à Beauvais. RA 1858—59. II. 481 skk. 344. t. 6.; Espérandieu, E., Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine. V. (Paris 1913) 158—159. no. 3926.

⁹ Fouet, G.—Labrousse, M., Ivoires romains trouvés à Saint-Loup-de-Commings (Haute-Garonne). CRAI 1951. 147—153.; Ua., Ivoires romains trouvés près de Saint-Loup-de-Commings (Haute-Garonne). Mon. Piot 46(1952) 117—129. közelebbről: a 12. sz. töredékről 123—124. 14. kép

¹⁰ Megaw, H., Archaeology in Greece 1935—1936. JHS 56(1936) 137—138. IX. t.; Albizzati, C.—Becherucci, L., Avorio. Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. I. (Roma 1958) 940., 1184. kép.

finomművű hellenisztikus paestumi küzdő Athena-szobrocska magassága az előző-nek csak egyhatoda (2 hüvelyk).¹¹

A legkorábbi rómaiakori bacchikus vonatkozású elefántcsont szobor a Pompejiben előkerült babérkoszorús öreg szatírfej (Napoli, Museo Nazionale).¹²

Ez a finom faragvány kétségkívül 1. századi munka. Haj- illetve szakáll-kezelésében hasonlít a savariai bacchikus szoborhoz, azonban homlokának kiképzése plasztikusabb. A rómaiakori elefántcsont szobrok között kiemelkedően fontosak az 1920-as sidoni ásatások folyamán felszínre került bacchikus elefántcsont szobrocskák, melyek között egy meglepően realisztikus, öreg férfistenség, egy Papposzilénosz ábrázolás ragadja meg különösen figyelmünket¹³ (11. ábra). Ez az emlék bizonyos szempontból rokon vonásokat mutat a savariai bacchikus szoborral. Mindkettőre jellemző a kifejezőerő frissesége, a jellemzés megkapó ügyessége, a megmintázás valószerűsége.

10. ábra

Mindkettő a hellenisztikus művészet szellemében fogant. A helyes arányok, a közvetlen valóságszemlélet egyaránt erre utalnak. A zsánerszerűségein kívül olyan apró részletek is a közös hellenisztikus szemlélet örökségei, mint pl. a kissé nyitott száj. A sidoni Papposzilénosz (amelyről Charles Picard újabban megállapította, hogy csak Szilénosz, s „valóságos ihletés nyomán született alexandriai termék”¹⁴) azonban szembetűnő stílusjegyekben különbözik a savariai szobrocskától. Egészen elütő pl. az a megoldás, hogy az istenség apró szemei, középpött kis befűrt pupillával, előre ugró szemöldökív alatt ülnek. A hajfürtök kezelése laposabb, de részletesebb a szoborban forgó savariai emlékénel. A savariai istenalak fején a szem tájéka stilizáltabb, a homlok laposabb, a szemöldökív nem boltozatos, a pupilla befűrése kevésbé szembetűnő, az egész arc formaadása viszont kerekesebb, a hajzat összefogottabb (bár a különbségeknél az ábrázoltak életkorbeli különbségére is figyelniünk kell, amit mindkét művész realisztikusan érzékeltet). Az előbb említett, Nápolyban található szobrocskával összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az haj- és szakállkezelésben realisztikusabb, mint a sidoni Szilénosz, — talán inkább a savariai szobrocska fürtjeinek megoldása hasonló hozzá —, viszont a határozottan plasztikus homlok az előbbiére emlékeztet. Mindent össze-

¹¹ Schoder, V. R., *Masterpieces of Greek Art*. (London 1960) 53. színes képpel.

¹² Spinazzola, V., *Le arti decorative in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli*. (Milano 1928) XIX. 229. t. (U.i. ámorokat ábrázoló elefántcsont relief.)

¹³ Contenau, G., *Deux missions archéologiques à Sidon*. Syria 4(1923) 269 sk. XLI—XLIII. t.; Ua., *La civilisation phénicienne*. (Paris 1949) 181. LXXX. t.

¹⁴ Picard, Ch., CRAI 1950. 153.

11. ábra

véve azonban az a benyomásunk, hogy a savariai szobrocscsa bizonyos stiláris vonásokban eltér a sidonitól, de természetesen mindkettő sokkal stilizáltabb, későbbi fejlődést tükröz, mint a feltehetőleg Iulius Claudius-kori nápolyi fejecske.

Ikonográfiai szempontból az összes elefántcsont faragványok közül a savariaihoz legközelebb áll egy, az Egyesült Államokban őrzött szőlőkoszorús fiatal Bacchus-fej, amelyet publikálójá IV—V. századi egyiptomi alkotásnak tart.¹⁵ Ennek az analógiának említésekor is meg kell azonban jegyeznünk hogy ez nem a gyermek, hanem a fiatal férfi vonásait örökíti meg az istenség arcában, sőt a motívum hasonlósága mellett egyéb különbségek is szembe-tűnnek. Bár a szemek kiképzése természetesebb, az arc felépítése, a hajviselet összefogottabb felfogású, a feltűnően

vastag, durva száj a fejlődés későbbi szakaszának stílusjegyeit viseli.

Egyiptomban, különösen Alexandriában, a római császárkorban virágzó hellenisztikus jellegű elefántcsont plasztika, mint már a fenti emlékek is mutatják, kedveli a bacchikus témákat, sőt egyenesen azt mondhatjuk, hogy az alexandriai elefántcsont plasztika a III.—IV. században, sőt még később is, a mitológikus témák esetében, majdnem kizárólag a bacchikus körből meríti tárgyát.¹⁶ Ezek a faragványokon legtöbbször a felnőtt Bacchus jelenik meg táncoló mozdulatban thyrsos-szal és párduccal,¹⁷ vagy mint egy New York-ban őrzött emléken, lecsüngő baljában szőlőfürtöt tartva.¹⁸

Bármennyire elősegítették a savariai emlékre vonatkozó ismereteink kibővülését, stílus- és ipartörténeti jelentőségének megrajzolását a felsorolt elefántcsont szobrocskákkal való egybevetések, mégsem találtunk pontos analó-

¹⁵ The Walters Art Gallery. Early Christian and Byzantine Art. An exhibition held at the Baltimore Museum of Art. (Baltimore 1947) no. 174.

¹⁶ Strzygowski, J., Hellenistische und koptische Kunst in Alexandria. Bull. de la Soc. Arch. d'Alexandrie 5(1902) 3—6. I—II. t.; Ua., Koptische Kunst. (Wien 1904) 182—183. XV. t. no. 7089—7124.; Wulff, O., Altchristliche und byzantinische Kunst. I. (Berlin—Neubabelsberg 1914) 189—190. 189. kép.

¹⁷ Wessel, K., Studien zur oströmischen Elfenbeinskulptur. Wiss. Zeitschr. d. Ernst—Moritz—Arndt—Univ. Greifswald 2(1952—53) 91. 16. kép.

¹⁸ Peirce, H.—Tyler, R., L'art byzantin. I. (Paris 1932) LXXVI. t. B.

giákat sem képtípusára, sem stílusára. Éppen ezért a kisplasztika más ágaiból és a monumentális szobrászat emlékei közül is ki kell válogatnunk azt az anyagot, amely a szóban forgó szobrocška ikonográfiai, vallástörténeti és stílári értékeléséhez szükséges, nem is szólva arról, hogy az elefántcsont szobrokkal való összehasonlítás a korhatározás számára sem nyújthatott biztosabb támpontot, csak általában utalt a II.—III. századi emlékekkel való rokonságra.

A korhatározás szempontjából a legbiztosabb támpontokat a történeti eseményekkel kapcsolatos triumfális művészet alkotásai, különösképpen a diadalíveken szereplő domborművek nyújtják. Az itáliai diadalíveken szereplő bacchikus jellegű kompozíciók közül leginkább az évszak-ábrázolások segítenek hozzá a savariai istenalak meghatározásához. Az évszakokat ábrázoló Ámor-szerű, vagy a gyermek Bacchus alakjához hasonló képtípusok között elsőként a beneventói (antik Beneventum) Traianus-íven megjelenő Ősz (*Autumnus*) domborműre hívjuk fel a figyelmet.¹⁹ Friedrich Matz is észrevette,²⁰ hogy ez az ábrázolás mennyire hasonlít a savariai szobrocskához. A legtöbb évszak-ábrázolástól eltérőleg itt szárnyatlan gyermek jelenik meg. A relief alakjának szőlőkoszorús, széles feje, a gyümölcsöket tartó, köpenyt fogó bal kéz motívuma, leeresztett jobbja, a könnyed mozdulatok, mind rokon a savariaival. A két emlék között a legszembeütőbb különbség abban mutatkozik, hogy a savariai nyulánkabb, mint a Traianus-íven szereplő *Autumnus*. Mielőtt az említett évszak-ábrázolás típusának továbbfejlődését nyomon kísérnénk, idézzük a beneventumi relieffel kapcsolatban F. Matz néhány, számunkra nagyon fontos megjegyzését. Mindenekelőtt megjegyzi a típus hasonlóságot a *Silvanus*-szobrokkal.²¹ Ez a megjegyzés azért is érdekes, mert — mint említettük — a savariai szobrocška a Bacchus-ábrázolástoktól eltérően nem özbört, hanem kutyabört visel, s e furcsa chlamysban nem szőlőfürtöket, hanem almákat hord. Ismeretes, hogy a pásztorelethez tartozó bacchikus istenalakok között Pán, Priapus, de főként *Silvanus* kutyával jelenik meg.²² Az utóbbinak úgyszólván elmaradhatatlan kísérője. Itáliai ábrázolásai általában úgy mutatják be, amint vállán kecskebőrben különböző gyümölcsöket, főként almát hord, az egyébként mezítelen testű istenség lábainál kutya fekszik.²³ A savariai szobor ikonográfiai megoldása tehát valóban rokon vonásokat mutat *Silvanus*-szal. Azt se felejtjük el, hogy amikor gyermek Bacchus jelenik meg a reliefplasztikában, akkor sohasem visel gyümölcsökkel telt nebrist. Az évszak-ábrázolások között pedig néha egészen mezítelen, csak fejét borítja szőlőkoszorú.²⁴ F. Matz egyébként a beneventói relief köréről szólva említi meg a savariai szobrocskát három, azonos típusú szoborral együtt,²⁵ s rámutat e hellenisztikus típusnak egy kisázsiai

¹⁹ Garger, Der Triumphbogen von Benevent. Samml. Parthenon. (H. é. n.) — Hanfmann, G. M. A., The season sarcophagus in Dumbarton Oaks. I. (New York 1951) 123. kép, 137. sz. A beneventói ív évszakábrázolásairól lásd: Budde, L., Severisches Relief in Palazzo Sacchetti. (Berlin 1955) 56 sk. 58, 60. képek.

²⁰ Matz, F., i.m. 123. főként 32. j.

²¹ Uo.

²² Orth, Hund. PWRE VIII. (Stuttgt. 1913) 2575.

²³ Peter, R., *Silvanus*. Roscher, W.H., Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. IV. (Lpzg. 1915) 826—833. 1—4. képek.

²⁴ V.ö. pl. Brühl, A., Liber pater. (Paris 1953) XVI—XVII. t.

²⁵ Matz, F., i.m. 123. 32. j. (1. Formiai torzó, Napoli. 2. Vatikán, Galleria dei Candelabri. 3. Marbury Hall. 4. Elveszett szobor, Montfaucon nyomán.)

oszlopszarkofággal, valamint szintén kisázsiai terrakottákkal való kapcsolata.²⁶

A Matz által említett szobrocskák közül a savariai szobrocska számára talán a legjobb analógiát az egykor Saint-Germain-de Près-ben őrzött emlék nyújtja, amely sajnos elveszett, csak a Montfaucon-féle rajzból ismert.²⁷ Ez a szobrocska (12. ábra) meglepően hasonló a savariaihoz. Viselete, a bal kéz tartása majdnem azonos, csak nem kutya, hanem őzbőr borítja a gyermekisten testét, s e ruha baloldalt majdnem térdig húzódik. (Feltehetőleg a savariai isten-alak is leeresztett jobbában szőlőfürtöt tartott.) Ennek a típusnak művészileg kitűnő, de sajnos igen töredékes rokonpéldányait ismerjük még Mantovából, Formiából, továbbá Marbury-Hallból.²⁸ A mantovai torzó viselete egészen hasonló a savariaihoz, csak jobb vállán hiányzik az állatfejes bőrdarab s az arányok is valamivel idősebb alakot mutatnak.²⁹ A formiai fiatal bacchikus isten-alak (Napoli, Museo Nazionale) főként annyiban tér el a savariaitól, hogy a gyümölcsökkel telt nebrist csak a bal vállán hordja, mellén pedig szőlőinda húzódik át.³⁰ Az analógiák közül figyelmet érdemel még egy bal vállán gyümölcsökkel telirakott nebrist, baljában pedig pedumot hordó gyermekisten szobra, amelyet Salomon Reinach, mint a vatikáni múzeum fiatal Vertumnusát mutatja be.³¹ Ennek a kitűnő állapotban fennmaradt szobornak fejtípusa, de főként testarányai is nagyon emlékeztetnek a savariai szobrocskára (13. ábra), bár fején nincs szőlőkoszorú s arcvonásai is klasszicizálóbbak.

Az említett évszak-ábrázolás típusának további fejlődését kísérve a Rómavárosi Septimius Severus-ív (elkészült 203-ban) szobrai jönnek számításba. Itt már egészen más testarányú az Ősz alakja, mint a beneventói íven, sokkal nyúlankább, s más a kidolgozás is. Felületkezelése felbontottabb, nyugtalanabb, a fejen a szemek kidolgozása aprólkosabb, apró befűrt pupilla látható a szemek közepén, másrészt viszont a fej alkata egészen más, mint a savariai szobrocské.³² Azonban az ugyanezen az íven szereplő Nyár (*Aestas*) alakjának arányai, arca sokkal inkább rokon a savariaival.³³

A diadalíveken szereplő hasonló ábrázolások arra utalnak, hogy a szóban forgó szobrocska stílusbelileg a Septimius Severus-íven szereplő évszak-ábrázolásokhoz, különösen a Nyár alakjához, ikonográfiailag viszont inkább az Őszhöz (a kutya, az almák mind az őszi vadászatra és az almaszüretre utalnak!) áll közel.

A római pénzekben *Temporum Felicitas* majd *Felicia Tempora* felirattal az évszak-ábrázolások önállóan elsőként Hadrianus, majd Antoninus Pius alatt szerepelnek,³⁴ később Commodus, Geta és Caracalla uralkodása idején jelennek meg.³⁵

²⁶ Uo.

²⁷ Reinach, S., i.m. II. 125. t. 5.

²⁸ Uo. I. 389. t. 4.

²⁹ Uo. II. 432. t. 8.

³⁰ Spinazzola, V., i.m. 61. t.

³¹ Reinach, S., i.m. I. 219. t. 7. További irodalom: Matz, F., i.m. 123. 32. j.

³² Hanfmann, G.M.A., i.m. 21. kép. 311. sz.

³³ Uo. 24. kép, 311. sz.

³⁴ Beaujeu, J., *La religion romaine a l'apogée de l'empire*. (Paris 1955) 158 (Hadrianus), 297 (Antoninus Pius).

³⁵ Uo. 369 sk. II. t. 33. (Commodus), Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. V. (London 1950) 207, 245, 256. XXXIX. t. 6., XL. t. 13. (Geta, Caracalla)

Fentieket összevetve valószínűnek látszik, hogy a vizsgált elefántcsont szobor a kora-severusi időkben, a II.—III. század fordulóján készült.

Hátramarad még egy nehéz probléma: hol készült a savariai bacchikus jellegű, valószínűleg az Őszt ábrázoló szobor? A korábbi kutatók, így Pulszky,³⁶ Récsey³⁷ és Nagy Lajos³⁸ itáliai importra gondoltak, míg újabban B. Thomas Edit³⁹ — e sorok írójának kéziratoss tanulmányából kiindulva⁴⁰ — a szobor eredetét Szíriában keresi. Ha az elefántcsont faragók (*eborarius*, *politorfaber-eborarius*) feladatait vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy ezek jórészt *libertus* származásúak s görög cognoment viselnek, emlékeik azonban túlnyomó többségükben Rómavárosiak,⁴¹ ahol Hadrianus idején a *citrarius*-okkal közös *collegium*-ba tömörültek.⁴² Nemkülönben az elefántcsont szobrok kereskedői (*negotiatores eborarii*) is, akik *collegium*-áról szintén csak itáliai adataink vannak, bár az ismert nevek az *eborarius*-okéhoz hasonló jellegűek.⁴³ A provinciákba irányuló császárkori szoborkereskedelemmel kapcsolatban nagyon figyelemre méltó adatra mutat rá A. B. Ranovics,⁴⁴ idézve *Philostratos*-nak Iulia Domna felhívására írt *Apollo-nios* életrajzát. *Philostratos* említi,

12. ábra

³⁶ Pulszky F., i.m. 169.

³⁷ Récsey V., i.m. 56 sk.

³⁸ Nagy L., Művészeti lexikon. 62.

³⁹ B. Thomas E., *Archäologische Funde...* 238.; *Ua*, *Enciclopedia dell'arte...* II. 214.

⁴⁰ Vö. Kádár Z., i.m. 73.

⁴¹ Általánosságban: *Ruggero, E. D.*, *Dizionario epigrafico di antichità romane*. II. (Roma 1900) 2081.; *Mau, Eborarii*. *PWRE* V. (Stuttgt. 1905) 1898.; *Blümner, Elfenbein*. *PWRE* V. 2356 skk.; *Bannier, Eborarius*. *Thesaurus Linguae Latinae*. V/2. fasc. 1. (Lpzg. 1931) 6 sk.; *Calabi Limentani, I.*, *Eborarius*. *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. III. (Roma 1960) 203 sk.

⁴² *CIL* VI 33885; *ILS* 7214.

⁴³ *CIL* VI 33885; *ILS* 7214.; *CIL* VI 3948; *ILS* 7704a.; *Bormann, E.*, *De tribus Pollia*. *AEM* 10(1886) 229 sk.; *Bannier, i.h.* további irodalommal.

⁴⁴ *Ranovics, A. B.*, *A római birodalom keleti tartományai*. (Bp. 1956) 313 sk.

13. ábra

hogy Apollonios egyiptomi utazása előtt a peiraiosi kikötőben összeismerkedik egy kereskedővel, aki hajón „részben aranyból és kőből, részben pedig aranyból és elefántcsontból” készült istenszobrokat szállít Ioniába,⁴⁵ köztük — a beszélgetés alapján feltehetőleg — Démétér-Ceres és Dionysos-Bacchus képmásait.⁴⁶

Figyelembe véve, hogy — mint fentebb említettük — a borostyánkő úton Emonától Carnuntumig mindenütt fellelhetők kisebb-nagyobb elefántcsontfaragványok, bizonyosnak látszik, hogy a savariai szobrocscsa is ezen az úton került Pannóniába. Legfeljebb az vitatható, vajon közvetlen Rómából Aquileián át került a borostyánkő úti kereskede-

lembe ez az emlék, vagy pedig a földközi-tengerihez kapcsolódó adriai-tengeri kereskedelem révén, a Mediterraneum keleti részéről? Ez utóbbi mellett felhozható esetleg az az érv, hogy az újabb kutatások⁴⁷ nyomán fontos szerepet kell tulajdonítanunk Dalmáciában és Nyugat-Pannóniában a Severusok idején a szír kereskedőknek. Mindenesetre ez a szerencsehozó istenalak egy gazdag savariai polgár *larariumát* díszíthette, ahol valószínűleg több, rokontárgyú emlékkal együtt részesült mindennapos tisztelőben.

KÁDÁR ZOLTÁN

⁴⁵ *Phil. Vita Apoll.* V. XX, 1.

⁴⁶ *Uo.* V. XX, 3.

⁴⁷ *Balla L.* — *Kádár Z.*, *AntTan* 6(1959) 112—116. A fentiekben tárgyalt szobor stílustörténeti értékelésével kapcsolatban befejezésként meg kell említenünk, hogy a római elefántcsont plasztika kiváló ismerője, Klaus Wessel, aki sajnos csak a Paulovics-féle Vezető-ben közölt fénykép alapján ismeri ezt az emléket, lehetségesnek tartja, hogy későantik: „Das merkwürdig quadratische Gesicht und die plumpe linke Hand sowie die weichliche Dicke des Körpers erinnern irgendetwas an den Sarkophag der Constantia.” (1954. aug. 16-án szerzőhöz intézett levelében). Az eredetinek és az említett IV. századi szarkofág puttóinak összehasonlítása azonban meggyőző a kettő stílusa közötti döntő különbségekről. Elegendő legyen a fej kidolgozására és az arányokra utalnunk. Vö. *Michalowski, K.*, *Zum Sarkophag aus S. Constanza.* *RM* 43(1928) 131—146. VIII, — főként pedig a IX. tábla. (Részletfelvétél.)

LA STATUA BACCHICA D'AVORIO DI SAVARIA

Ai cimeli di plastica minuta, più preziosa dell'epoca romana appartiene la statuetta bacchica d'avorio, la quale rappresenta un dio fanciullo, ritto (tavole IX—X). L'importanza di questo ricordo vuole che lo collochiamo tra le opere plastiche in tondo di maggior proporzione.

Tra queste statue, la più importante, un Apollo in avorio, fu ritrovata nel 1936 all'Agorà di Atene. Tra le statue d'avorio dell'era romana hanno importanza speciale le statuette bacchiche in avorio, che vennero ritrovate, durante gli scavi fatti a Sidone nel 1920. Tra questi promerita speciale attenzione una, che rappresenta Papposileno. Però la statuetta di Savaria porta le tracce di un'altra tendenza di stile.

Dal punto di vista iconografico, tra tutte le sculture in avorio e quella di Savaria, che si avvicina il più del tutto, a quella custodita negli S. U. rappresentante una testa di giovane Bacco, incoronato da vimini.

Per poterne definire l'epoca, il punto d'appoggio più sicuro ce lo danno le opere dell'arte trionfale, degli archi di trionfo, specie i bassorilievi. Ci aiutano a definire la figura di questo dio la raffigurazione delle stagioni di carattere bacchico, che ornano gli archi di trionfo d'Italia.

Attiriamo in primo luogo l'attenzione sul bassorilievo dell'Autunno, del arco di Traiano di Benevento, rappresentante l'autunno, il quale ha gran rassomiglianza colla statuette di Savaria, e che tale statua attesta affinità colle statue di Silvano, lo dimostra il fatto, che contrariamente alla raffigurazione bacchica il dio di Savaria invece di indossare la pelle di capriolo porta pelle di cane ed invece di viti ha una mela in mano, fatti che accentuano il carattere autunnale (caccia, vendemia di mele).

In riguardo alla statuetta di Savaria, la più grande analogia ce la offre il cimelio custodito nel passato a Saint-Germain-de Près, ora purtroppo disperso, conosciuto soltanto dal disegno di Montfaucon. Conosciamo di questo tipo degli esemplari artisticamente squisiti, però purtroppo assai scarsi, esistenti a Mantova, Formia, Marbury Hall.

In riguardo allo sviluppo ulteriore del tipo rappresentante le stagioni, possono venir prese in considerazione le statue dell'arco di Settimio Severo, specie la figura dell'estate, ha molte affinità con quella di Savaria.

Imagini simili scoperti sugli archi di trionfo fanno supporre, che la statuetta di Savaria in fatto di stile mostra analogia colle rappresentazioni delle stagioni, specie alla figura dell'estate, — viceversa sotto aspetto iconografico sta vicina piuttosto all'autunno.

Ma ci resta un problema assai difficile a risolvere, cioè, che dove fu fatta la statuetta bacchica rappresentante l'autunno? Il Pulszky, Récsey, L. Nagy credono ad un'importazione dall'Italia, ma E. Thomas e lo scrittore di questo saggio, lo giudicano oriundo dalla Siria. Se studiamo le iscrizioni dei „eborari”-i, possiamo constatare, che sono in gran parte di origine „libertus”, ed hanno cognome greco. I loro cimeli provengono per lo più da Roma, dove ai tempi degli Adriani si riunivano in collegio coi „citrari”-i.

Siccome in lungo la via d'ambra, da Emone fin a Carnuntum troviamo statuette d'avorio, e molto probabile, che quella di Savaria provenga anche per questa via.

Nelle indagini, del come sia capitata la statuetta a Savaria, dobbiamo dar grande importanza ai commercianti della Siria, della Dalmazia e della Pannonia Occidentale durante i tempi dei Severi. Senza dubbio questo dio porta fortuna, doveva ornare con altri oggetti il „lararium” di un ricco cittadino di Savaria.

RÓMAI SÍRVERS SZENTENDRÉRŐL

1958 novemberében Szentendrén a már régóta ismert későrómai temető egyik sírjában másodlagos felhasználásból egy verses feliratos kőtöredék került elő. A lelet a temető eddig ismert legkeletibb sírjából származik és a Római sánc utca 36. sz. ház előtt vízvezetéképítési munkák során került elő.¹

A sír leírása: mélység 130, szélesség 125, hosszúság 220 cm. A sír oldala, teteje és alja kőlapokból volt összeállítva. Tetejét a sír kirablásakor megbolygatták, illetve feltörték. A sírládában két felnőtt és egy gyermek összedobált csontjai feküdtek. A sír iránya NYÉNY-KÉK. A megbolygatott sírban melléklet nem volt. A sírláda fedőlapját részben a feliratos kő képezte.²

A szentendrei későrómai temetőből már eddig is igen sok korábbi, nagyrészt az I. század vége, a III. század közepe közötti időből származó kőemlék került elő, melyeket a IV. század folyamán sírládák készítésére másodlagosan felhasználtak.³

A most előkerült feliratos követ a másodlagos felhasználáskor felébe vágták s a kőlap baloldala maradt reánk a feliratos mező első felével. A budakalászi mészkőből faragott kőlap magassága 75, megmaradt szélessége 120, vastagsága 35 cm. Az elülső oldalon a felirat keretezetlen mélyített mezőben foglal helyet, oldalt egyszerű, 50 cm széles sima felület határolja a feliratos mezőt (XII. t). A kő hátlapja durván kidolgozott, mindössze a bal szélén található egy 35 cm széles, kissé beugró, simára faragott rész. Ezen a részen a kő felső lapján négyszögletes bemélyített csapolási hely figyelhető meg.

A felirat 10 soros, a felirat első 17—20 betűje, átlagban 18—19 betű maradt meg (14. ábra). A betűkön piros festés nyoma figyelhető meg. A felirat nem ismeretlen a hazai emléanyagban, Óbudán a Daru utcában előkerült verses szarkofág szövegével csaknem teljesen egyező.⁴ A Daru utcai szarkofág felirata alapján a mi feliratunk hiányzó részét teljes biztonsággal kiegészíthetjük. Feliratunk kiegészített szövegének olvasása így hangzik:⁵

¹ Előzetes jelentés: *Soproni S.*, Arch. Ért. 86(1959) 205.

² Soproni S. jelentése a MNM Adattárában, 488. SZ. III.

³ A temető egy részlete: *Nagy L.*, SzIE I. (Bp. 1938) 128. A temetőből előkerült kőemlékek: *Kuzsinszky B.*, OMRTÉ 1(1920—22) 22 skk.; *Ua.*, Arch. Ért. 43(1929) 45 skk.; *Nagy L.*, Arch. Ért. 44(1930) 242 skk.; *Ua.*, Asztrális szimbólumok a pannóniai bennszülött lakosság síremlékein. Pannónia Könyvtár 6. (Pécs 1935); *Ua.*, Arch. Ért. 50(1937) 85 skk.; *Ua.*, Arch. Ért. 1943. 87 skk.

⁴ *Ua.*, Arch. Ért. 52(1939) 118 skk.; *Ua.*, Bp. tört. I. (Bp. 1942) 555 sk.; *Rényi J.*, Arch. Ért. 1943. 144 skk.; *Egger, R.*, Epikureische Nachklänge aus Aquincum. JÖAI 39(1952) 145 skk. A vers irodalmi értékelését lásd a fenti tanulmányokban.

⁵ A kiegészítéshez vö. *Egger, R.* megjegyzéseit: i.m. 146.

Lubrica quassa levis [fragilis bona vel mala fallax]/
 Vita data est hominī non c[erto limite cretae]/
 Per varios casus tēn[uato stamine pendes]/
 Vivito mortālis dunc/[dant tibi tempora Parcae]/
 Seu tē ruracolens ūrbe[s seu castra vel aequor]/
 Flores amā Vēneris Cere[ris bona munera carpe]/
 Et Nysyi largae ēt ping[uiā dona Minervae]/
 Candida(m) vita(m) cole ius[tissima mente serenus]/
 Iam puer ēt iuvenis iam [vir et fessus ab annis]/
 Talis eris tūmulo sup[erumque oblitus honores.]

A felirat olvasása nem okoz nehézséget, sőt a Daru utcai szarkofág feliratának egyetlen kétes szavát is megfejti. Az aquincumi szarkofág 10. sorának első három szavát a publikáló Nagy Lajos „et fuisti larga”-nak olvasta. A mi feliratunk alapján világosan kitűnik, hogy az első három szó helyes olvasása „et Nysyi largae” s ez a rész helyesen egészíti ki az egész vers gondolatmenetét.⁶ Nysyus tulajdonképpen Bacchus mellékneve⁷ s a költő képletesen Bacchus bőséges adományaira gondolt. A szöveg többi eltérései kisebb jelentőségűek.

A felirat szövegezése mint látjuk jelentéktelen eltérésekkel azonos az aquincumiéval. A mi töredékünkön a kisebb eltérésekön kívül valamivel több ligatúrát használt a betűfaragó. A betűk típusa egyező, így joggal tételezhetjük fel, hogy mindkét feliratot egy műhelyben készítették. A Daru utcai szarkofág korát a szír cohors pannóniai tartózkodása alapján Nagy Lajos a III. század első évtizedeire helyezi,⁸ ugyanekkor készülhetett a mi emlékünks is. Az akrostichonban írt vers sorainak első betűi függőleges olvasásban — hasonlóan a Daru utcai szarkofághoz — LVPVS FECIT, mely megadja a vers szerzőjének a nevét.⁹

A feliratos kőlap méretei, különösen a vastagsága nem engedi meg azt a feltételezést, hogy a Daru utcai lelethez hasonlóan a mi kőlapunk szarkofág oldallapját képezte volna. A kő vastagságából és a hátsó oldal kiképzéséből arra következtethetünk, hogy egy sírkert (area macerie cincta) tartozéka lehetett. Ilyen sírkertben találták a Daru utcai szarkofágot is.¹⁰ A mi kövünk hátsó oldalán a balszélen 35 cm széles simára lefaragott felületet találunk, mely a derékszögben csatlakozó hasonló vastagságú fal, illetve a kőlapokból összeállított kerítés illesztési helyét képezhette. Erre utal a kő felső lapján található csapolási nyom is. A követ, mint említettük, a másodlagos felhasználáskor kb. felében vághatták el, a megmaradt 120 cm hosszúság alapján a kő eredeti hossza 2—2,5 m lehetett. Feliratos kövünk a rekonstrukció szerint a bejárat oldal bal szélét képezhette. A sírkert elülső oldala a kb. 1 m széles bejáratlal együtt mintegy 5—6 m széles lehetett. A feliraton a Daru utcai szarkofággal szemben

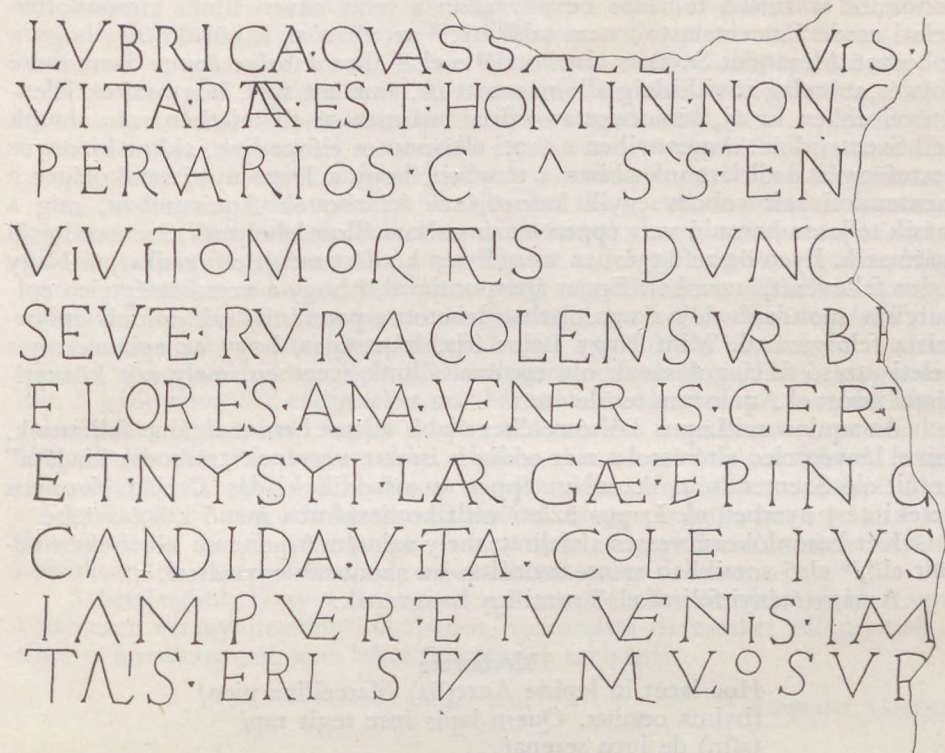
⁶ Egger, R., i.h. a mi feliratunktól függetlenül is így helyesbítette Nagy L. olvasását.

⁷ Roscher, W. H., Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. III/1. (Leipzig 1897—1902) 568.

⁸ Datálására vö. Egger, R. megjegyzését: i.h.

⁹ Révay J., i.m. 145.

¹⁰ Nagy L., Arch. Ért. 1939. 118. 103. kép.

LVBRICA·QVASS·ALE·VIS·
 VITAD·AES·T·HOMIN·NON·C·
 PER·VARI·OS·C·^·S·S·EN·
 VIVIT·O·MORT·IS·DVNO·
 SEVE·RVRA·COLENS·VR·BI·
 F·LOR·ES·ANA·VENER·IS·CERE·
 ET·NY·SYI·LAR·GÆ·EPIN·C·
 CANDIDA·VITA·COLE·IVS·
 IAM·P·VER·E·IV·VEN·IS·IAM·
 TAL·S·ERI·SV·MV·O·SV·R·

14. ábra

nem találjuk meg az elhunyt nevét. Ez a körülmény is amellett bizonyít, hogy kövünk csak mint a sírkert díszítőeleme szerepelt s nem önálló sírtábla vagy sírláda töredékét képezi. A kerítésen belül helyet foglaló szarkofágon, vagy szarkofágokon volt olvasható az elhunyt neve. Ilyen sírkertről Szentendrén még nem volt tudomásunk, Aquincumban azonban több ilyen családi sírkert került elő.¹¹

Feliratunknak különös érdekességet ad az a körülmény, hogy a Daru utcai szarkofág feliratában említett katona — sajnos neve töredékesen maradt fenn, Egger szerint talán Quintus Aelius Apollonius — a szentendrei szír cohorsnak, *a cohors milliaria nova Surorum*-nak volt a katonája, tehát minden valószínűség szerint Szentendréről származott és szír nemzetiségű volt. A szentendrei töredék egyidős a Daru utcai szarkofággal s nincs okunk kételkedni abban, hogy a szentendrei szír cohors emlékei közé kell sorolnunk. Bár Egger a Daru utcai szarkofág állítójának szír eredetét nem tartja bizonyíthatónak, mégis Intercisához, a másik szír cohors állomáshelyéhez hasonlóan¹² Szentendrén is jelentős szír coloniát kell feltételeznünk. A Szentendréről ismert és a szír

¹¹ Uo.¹² Fülep F., Epigráfia. Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) 209 skk.

kő datálása, az ala I Thracum említése alapján, mely csapattest a III. század második feléig a nagytétényi táborban állomásozott,¹⁷ nem mond ellent a szentendrei, az aquincumi és a nagytétényi köemlékek datálásának, mind a négy kő a III. század első feléből, a 3—4. évtizedből származhat. A kőanyag, a betűtípusok azonossága alapján megállapíthatjuk, hogy a Daru utcai, a szentendrei, a csákvári és a nagytétényi köemlékek egy időben és egy műhelyben, minden bizonnyal az Aquicumban működő kőfaragó műhelyek egyikében készülhettek.

Ami magát a hexameterben írt verseket illeti, ezek is minden bizonnyal egy kéztől származhatnak, mivel nem valószínű, hogy ugyanazon kőfaragó műhely számára egyszerre két, vagy három költő is dolgozott volna. Nagy Lajos nem ismerte fel az akrostichont s még „versfaragó irodáról” ír, azonban elfogadhatóbbnak látszik a fentiek alapján egyetlen költő többé-kevésbé sikerült alkotásainak tekinteni a verseket. Lupus költőnk raktáron tartott néhány alkalmi verset s ebből a kollekcióból válogathattak a vevők, illetve megrendelők. A gyűjteményből eddig tehát már három verset ismerünk s további leletek valószínűleg gyarapítani fogják Lupus költészetére vonatkozó ismereteinket. Nagy Lajos feltevése alapján ebbe a körbe számíthatjuk Aelia Sabina verses szarkofágját is,¹⁸ melynek első sora kifejezésben szintén hasonlóságot mutat a nagytétényi és csákvári kövek szövegével. Hogy maga Lupus egyben a kőfaragóműhely tulajdonosa is lett volna, nem bizonyítható. Szerény nevéből következtetve esetleg felszabadított tanult rabszolga lehetett.

S befejezésül, hogy a két szíriai származású elhunyt síremlékére Lupus költő ezen versgyűjteményéből azonos, epikureista sírverseket választottak az elhunyt hozzátartozói, nem lehet véletlennek tekinteni.

SOPRONI SÁNDOR

EIN RÖMISCHES GRABGEDICHT AUS SZENTENDRE

In einem Grab des spätrömischen Gräberfeldes³ von Szentendre (Ulcisia castra) VIII milia passuum nördlich von Aquincum kam im Jahre 1958 das Bruchstück einer in Verse gefaßten Grabinschrift aus sekundärer Verwendung zum Vorschein.¹⁻² (Taf. XII, Abb. 14). Die Inschrift stimmt mit dem Text der in Aquincum in der Daru Gasse zutagegekommenen Grabinschrift⁴ beinahe völlig überein. Der fehlende Teil des aus 10 Zeilen bestehenden Textes kann mit Hilfe der Inschrift von Aquincum vollständig ergänzt werden.⁶⁻⁷

Die Buchstabentypen der beiden Inschriften sind die nämlichen, sie sind aus derselben Werkstatt hervorgegangen und fallen zeitlich in die ersten Jahrzehnte des 3. Jahrhunderts.⁸ Die Anfangsbuchstaben der Zeilen des Akrostichons ergeben den Namen des Dichters: LVPVS FECIT.⁹

¹⁷ Wagner, W., i.m. 69 sk.; Nagy T., Arch. Ért. 81(1954) 104. A CIL III 10624. sz. mérföldkő alapján legalább 251-ig Nagytétényben állomásozott a csapattest. A csákvári és a nagytétényi feliratok Aurelia gentiliciumai alapján a köveket 212 utánról származtathatjuk.

¹⁸ Nagy L., Az aquincumi orgona. (Bp. 1934) 9 sk.

Das Fragment von Szentendre dürfte, der Form und der Anzapfstelle nach zu urteilen, als Zubehör einer Begräbnisstätte (*area maceria cincta*) gedient haben.¹⁰⁻¹¹ Der Sarkophag von Aquincum wurde für einen der in Szentendre stationierenden *cohors* $\boxtimes$ *nova* *Surorum Sagittariorum* angehörenden Soldaten hergestellt; die zuletzt gefundene Inschrift ist nun aber gerade in Szentendre, dem Garnisonsort der Kohorte zum Vorschein gekommen und gehört auf Grund ihres Alters aller Wahrscheinlichkeit nach zu den Denkmälern der syrischen Kohorte.

Ähnlich wie in Intercisa,¹² wo eine andere syrische Kohorte stationierte, glauben wir auch in Szentendre eine bedeutende Kolonie von Syrern vermüten zu dürfen,¹³ da Szentendre der erste Garnisonsort der neugegründeten Kohorte war.¹⁴

Entgegen der Meinung Eggers¹⁵ befand sich in Pannonien eine bedeutende syrische Kolonie, die bestimmt eine Rolle in der Verbreitung des späten Epikureismus gespielt hatte, da auch diese beiden epikureischen Akrostischen auf zwei Denkmälern syrischer Beziehung entdeckt worden sind.

Noch zwei weitere Grabinschriften in Versform und ähnlichen Alters stammen bekanntlich aus Orten der Umgebung Aquincums: aus Nagytétény (Campona) und Csákvár.¹⁶ Die ersten Zeilen der beiden Epitaphe sind beinahe völlig identisch, es dürften somit beide von derselben Person verfaßt worden sein. Die Buchstabentypen der Inschrift von Nagytétény stimmen mit jenen von Szentendre überein, auf Grund des Grabsteins von Csákvár gehören beide derselben Zeit an,¹⁷ daraus folgt aber, daß alle vier Inschriften — die von Aquincum, Szentendre, Nagytétény und Csákvár — gleichaltrig sein müssen und aus derselben Werkstatt entstammen. Der Verfasser der Grabinschriften dürfte der Dichter Lupus gewesen sein, der für diese Werkstatte arbeitete und gewerbsmäßig Gedichte für Grabinschriften verfaßte. Gewisse Ähnlichkeiten lassen die Vermutung zu, daß auch das ebenfalls derselben Zeit angehörende Epitaph¹⁸ der Aelia Sabina, der Gattin des Organisten von Aquincum, von ihm verfaßt worden ist.

Die Tätigkeit des Dichters Lupus müssen wir in das 3—4. Jahrzehnt des 3. Jahrhunderts setzen. Die Auftraggeber konnten unter seinen Gelegenheitsgedichten auch Belieben wählen und es kann daher nicht als Zufall angesehen werden, daß die Besteller auf den Sarkophag des syrischen Soldaten in Aquincum, und auf das im einstigen Garnisonsort der syrischen *cohors* gefundene Denkmal einander ähnliche epikureische Verse schreiben ließen.

EIN VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHER BESCHLAG AUS KÖRNYE

Im Jahre 1956 geriet ein Bronzebeschlag in das Ungarische Nationalmuseum, der einen Adler darstellt, der einen Fisch zerfleischt¹ (Inv. Nr. 56.10.1). Leider reinigte der ehemalige Besitzer den Fund und lötete eine Öse auf die Rückseite; die eventuellen feineren Verzierungen der Vorderseite oder die Abnutzungsspuren der Rückseite sind dadurch verschwunden.

Der Adler steht mit kräftigten Beinen auf dem Bauch eines Fisches. Er bohrt den krummen Schnabel in den Bauch des Fisches, der ebenso groß ist wie der Adler. Der Körper des Vogels ist unverziert, nur die charakteristischsten Formen wurden ausgearbeitet. Die geschlossenen Fittiche schmiegen sich eng an den Körper an, eine feine Rippe trennt den Kopf vom Hals. Die Augen sind mit vertieftem Punkt-Kreis angedeutet, Schnabel und Beine sind betont modelliert. Der Schnabel ist ebenso lang wie der Kopf! — Der Körper des Fisches ist in ebensolcher Auffassung ausgeführt. Den Kopf trennt auch hier eine dünne Rippe vom Körper, der — abgesehen von dem durch Punkt-Kreis angedeuteten Auge und von der Schwanzflosse — unverziert ist. In der Komposition sind der Körper des Vogels, seine die Beute erfassenden Beine und der Schnabel stark betont; der Fischkörper hingegen wurde flach behandelt. Dieser Gegensatz läßt das Verhältnis der zwei Tiere zueinander klar erkennen. Obwohl der Körper des Fisches ebenso groß ist wie derjenige des Adlers, verleiht die plastische Ausarbeitung den Eindruck, daß der bedeutend stärkere Vogel seine Beute mit Leichtigkeit erlegt (Abb. 15).

Das Motiv des einen Fisch zerfleischenden Adlers steht unter den Denkmälern der Völkerwanderungszeit nicht allein. Anhand der diesbezüglichen ungarischen Funde wurde die Frage des Ursprunges der Darstellung öfters behandelt, man verfolgte die Verbreitung des Motivs und man beschäftigte sich mit der Symbolistik der Darstellung.²

Bezüglich des aus Környe stammenden Fundes sind 1) die Darstellungen auf dem Spangenhelm von Batajnica und 2) die Bronzeplatte aus Szeged-Óthalom für unsere Arbeit die wichtigsten.

1. Im Museum zu Zagreb wird neben den üblichen Waffen eines aus dem 6. Jh. stammenden Kriegergrabes auch ein Spangenhelm aufbewahrt. Der Fund

¹ Den Beschlag fand F. Páhl aus Környe Anfang der 40er Jahre. Für die Verschaffung des Objektes danke ich hier Herrn Z. Sándor Endrédy.

² *Felvinczi Takács Z.*, Arch. Ért. 35(1915) 211—223.; *Supka G.*, ebenda 341—358. und Arch. Ért. 37(1917) 190—191.; *László Gy.*, Adatok az avarkori műipar ókeresztény kapcsolataihoz (Angaben zu den urchristlichen Verbindungen des awarenzeitlichen Kunsthandwerkes) (Bp. 1935) 36—43. und Dolg. 16(1940) 153. ff.

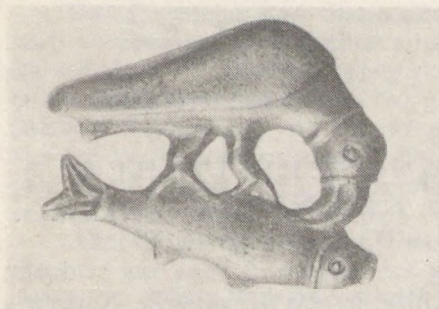

Abb. 15.

stammt aus Batajnica.³ Die annähernd trapezförmig ausladenden Enden der vergoldeten Bronzespangen des Eisenhelmes sind mit figuralen Darstellungen verziert. In der Mitte des Bildfeldes der von vorne nach hinten verlaufenden Spange ist ein liegender Fisch, den zwei Vögel mit krummen Schnabel beim Kopf bzw. bei der Schwanzflosse halten, abgebildet (Abb. 18. 1). Die Szene ist von einer Zick-zacklinie umgeben, die größere Dreiecke bildet; eine mehrfache schlußlinie trennt die Bildfläche von der Fortsetzung der Spange. Die Rand-

verzierung setzt sich auf beiden Seiten der Spange fort. Die Dreiecke und die Tierkörper sind — mit Ausnahme der Tierköpfe — mit punziertem Schuppenmuster ausgefüllt. In den Bildfeldern der auf ähnliche Weise ausgebildeten Seitenspangen steht je ein langköpfiges, nach hinten blickendes Tier (Abb. 18.2). Obwohl hier zwei Vögel dargestellt sind, scheint die Darstellung des Fisches mit dem Beschlag aus Környe verwandt zu sein.⁴ Obwohl nämlich die Spangenverzierungen in anderer Technik verfertigt sind, wie der Beschlag aus Környe, sieht man, daß die Proportionen der Tiere ähnlich sind; die wichtigsten Bestandteile der Komposition: der Kopf und der unproportioniert große krumme Schnabel sind auch bei der einfacheren Technik gut betont. Der Fund aus Batajnica gehört zur orientalischen Typengruppe der Helme.⁵ Die Bestimmung des Herstellungsortes ist — in Anbetracht der Darstellung und der Technik — nicht leicht und die Frage ist keineswegs endgültig gelöst.⁶

Bei der Beschreibung der Verzierung wurden das zur Raumausfüllung gebrauchte Schuppenmotiv und die Punzierung bereits erwähnt. Motiv und Technik sind eng verbunden mit der Blütezeit des Hunnenreiches, nicht nur in Ungarn, sondern in ganz Europa.⁷ Zu derselben Zeit erscheinen auch im mittleren Donaubecken die Vogelkopf-Verzierungen auf den Schnallen und Schwertbeschlägen.⁸ Die Elemente der Verzierung des Helmes aus Batajnica sind

³ Vinski, Z., Ein Spangenhelmschutzhelm aus dem östlichen Syrmien. *Germania* 32(1954) 176—182.

⁴ Ebenda. Der Verfasser deutet den Fisch und den Adler separat. Er bindet die Vogeldarstellung an die Ostgoten und läßt den Fisch aus der urschristlichen Ikonographie abstammen. Verfasserin weist die Helmverzierung nicht nur wegen der gemeinsamen Umrahmung des Bildfeldes, sondern auch wegen der Komposition, die die Tiergruppe in einer einheitlichen Aktion darstellt, der den „Fisch zerfleischenden Adler“-Gruppe zu.

⁵ Alföldi A., Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. *Acta Arch. København* 6(1935) 99—144.; Werner, J., Zur Herkunft der frühmittelalterlichen Spangenhelme. *PZ* 34—35 (1949—50) 178—193.; Post, P., Der kupferne Spangenhelm. *BRGK* 34(1951—53) 115—150.

⁶ Vinski, Z., a. a. O. 180.

⁷ Zuerst Alföldi A., Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. *AH* 9. (Bp. 1932) 24.; Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956) 38—56, 69—82. In letzterem Kapitel faßt der Verfasser die symbolische Bedeutung der Schuppenverzierung auf Grund eines breiten Vergleichsmaterials zusammen und analysiert es. Eine Verbreitungskarte s. Taf. 72, 7.

⁸ Ebenda 69—83. „Adlersymbol und Totenkult“ genanntes Kapitel. Verbreitungskarte s. Taf. 72, 7.

also zweifellos in der hunnenzeitlichen Kunst zu suchen.⁹ Aber wo trifft man zuerst das Motiv des ganzen Vogels an?

Überblickt man die aus dem 5. Jh. stammenden Funde, so fällt einem eine Gruppe des ostgotischen Materials auf: jene großen, vergoldeten Silberfibeln und -schnallen, auf deren Seiten Vögelköpfe und außerdem ganze Vögel erscheinen. Zu dieser Gruppe gehört u. a. die in Bácsordas gefundene Schnalle, wo die auf den zwei Seiten einander gegenüberstehendem Vögel viele gemeinsame Züge mit dem Fund aus Környe aufweisen (Abb. 17). Die Ausführung ist hier wohl prunkhafter: die Augen sind mit Almandin eingelegt, die Fittiche mit Niello verziert, die einzelnen Körperteile mit Punzierung hervorgehoben; aber die Auffassung und die Ausführung stimmen dennoch mit dem Fund von Környe überein. So z. B. in einer solchen Detailfrage, wie die Schwanzfeder des Vogels auf der Schnalle vom Bácsordas dargestellt ist: sie dient zur Fixierung der Figur auf der Schnalle; auch die Schwanzfedern auf dem Beschlag von Környe wurden in derselben Form dargestellt.¹⁰

Abb. 16.

Den Fund von Bácsordas datiert ein noch frisch glänzender Goldsolidus des Theodosius II. (443) auf die Mitte des 5. Jhs.; die verwandten Funde auf die darauf folgenden Jahrzehnte.¹¹ Als Prototyp der Vogelfigur des Beschlages von Környe kann man also die Vogelfiguren auf den Seiten der Schnalle von Bácsordas unter den völkerwanderungszeitlichen Funden bezeichnen. Diese Schnalle ist zweifellos kein Produkt einer italischen Werkstatt und wurde wahrscheinlich auch nicht in Südrußland hergestellt. Die einfache und klare Komposition des Kerbschnittmusters, das die ganze Oberfläche bedeckt, die kräftig vertiefte Technik sind präzise, sorgfältig ausgeführt. Die Anfänge dieser Verzierungsart greifen auf die spätrömische Zeit zurück, in der Gürtelgarnituren, Schnallen, Spangen und Beschläge dieser Art gefertigt wurden.¹² Man darf vermuten, daß die römischen Werkstätten, die die Gürtelbeschläge herstellten, nach dem Sturz des römischen Reiches weiter tätig blieben,¹³ ferner, daß sich diese Werkstätten den veränderten Bedürfnissen der Besteller angepaßt hatten. Dieser Annahme zufolge könnte der Helm von Batajnica eventuell auch in Pannonien hergestellt worden sein.

⁹ Vinski, Z., a. a. O. 180.

¹⁰ Es ist bemerkenswert, daß der Winkel, den der Fibelkörper mit dem Flügel des Vogels einschließt, ebenso groß ist, wie der Winkel am Beschlag von Környe zwischen dem Flügel der Vogels und der Achse des Fischkörpers.

¹¹ Huszár L., Acta Arch. Hung. 4(1954) 66.; L. Kovrig L., Arch. Ért. 78(1951) 116.; Kübn, H., Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz. (Bonn 1940).

¹² Behrens, G., Spätrömische Kerbschnittschnallen. Schumacher Festschrift. (Mainz 1930) 285–294.; Werner, J., Spätrömische Gürtelgarnituren in Keilschnitttechnik aus Niederösterreich. JÖAJ 26(1930) 53–63.

¹³ Radnóti A., Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 278 ff., 295 f.

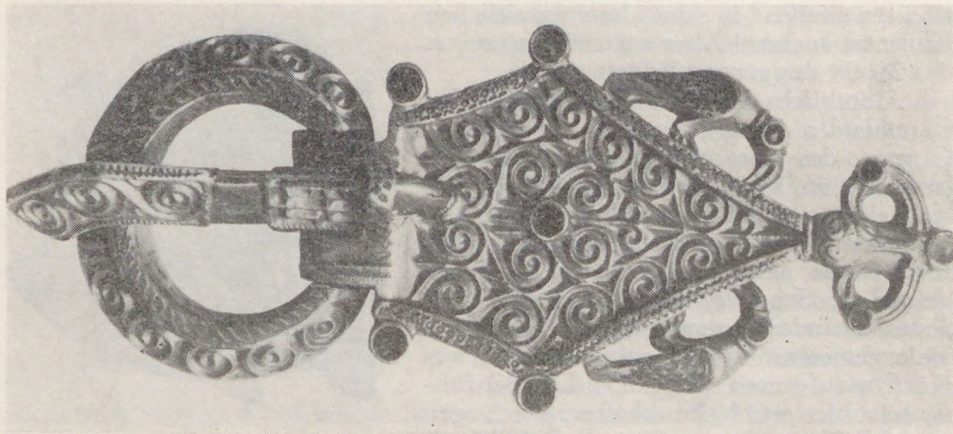

Abb. 17.

2. Die am Ende des vorigen Jahrhunderts in Szeged-Öthalom zutage gekommene gepreßte Bronzeplatte stellt ebenfalls einen Fisch zerfleischenden Adler dar.¹⁴ Das Motiv ist im halbmondförmigen Emblem des Objektes untergeracht, den ganzen Raum füllt die Figur des nach rechts blickenden Vogels aus. Er steht auf einem Fuß; mit dem anderen und mit dem Schnabel zerfleischt er den vor ihm liegenden Fisch. Die Maße von Vogel und Fisch entsprechen den natürlichen Proportionen. Auf dem plastischen Vogelkörper sind Fittich und Schwanzfeder dekorativ ausgeführt, während Kopf und Hals naturalistisch modelliert sind. Das innere Emblem ist in einem breiten, ornamentalen Rahmen umgeben, außerhalb des Rahmens liegt die zur Befestigung der Platte dienende Lochreihe. Auf Grund der Analogien des umrahmenden Motivs, ferner der sog. „Zahnung“ am Hals und auf den Schwanzfedern des Vogels datiert Gy. László die Platte auf die Zeit vor der Mitte des 7. Jhs. und hält sie für ein lokales Produkt.¹⁵ Auch er hebt die gezweite — dekorative und naturalistische — Tendenz der Darstellungsweise hervor. D. Csallány meint in der Platte nach östlichen Analogien die das Gesicht schützende Platte eines Helmes zu erkennen.¹⁶ Verfasserin kann dieser Annahme, da sie nicht über-

¹⁴ Über die Szeged—Öthalomer Funde referieren mehrere Meldungen vom Ende des vergangenen Jahrhunderts: *Varázseji G.*, Arch. Ért. 14(1880) 323 f.; *Pulszky F.*, Arch. Ért. 1(1881) 146 f.; *Hampel J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. (Braunschweig 1905) 113. (In seiner Beschreibung erwähnt er bereits die in den Ecken des Rahmens untergebrachten Masken. Cf. *László Gy.*, Adatok az avarkori... [Angaben zu den urchristlichen...] 38—39); *Tömörkényi I.*, MKÉ 7(1913) 240—248. Über die topographischen Angaben der Funde: *Reizner I.*, Szeged története (Geschichte der Stadt Szeged) I. (Szeged 1899). Im Laufe der mehrere Jahre hindurch währenden Erdarbeiten kamen hallstatt-, hunnen-, awarenzeitliche Funde und solche aus der Zeit der Landnahme der Ungarn, ferner frühmittelalterliches Fundmaterial zum Vorschein. Obwohl ein Teil der Funde bei Ausgrabungen zutage kam, wurden doch die meisten ohne nähere Angabe des Fundortes in das Museum von Szeged eingeliefert. So kam auch der besprochene Bronzebeschlag ins Museum. *Pulszky F.*, a. a. O. 152. Das hunnenzeitliche Material wurde jüngst vom *Párducz M.* neu bearbeitet: MFMÉ 1960. 71—99.

¹⁵ *László Gy.*, Adatok az avarkori... (Angaben zu den urchristlichen...) 42.

¹⁶ *Csallány D.*, Dolg. 17(1941) 165—168.; *László Gy.*, nimmt Csallánys Annahme nicht an

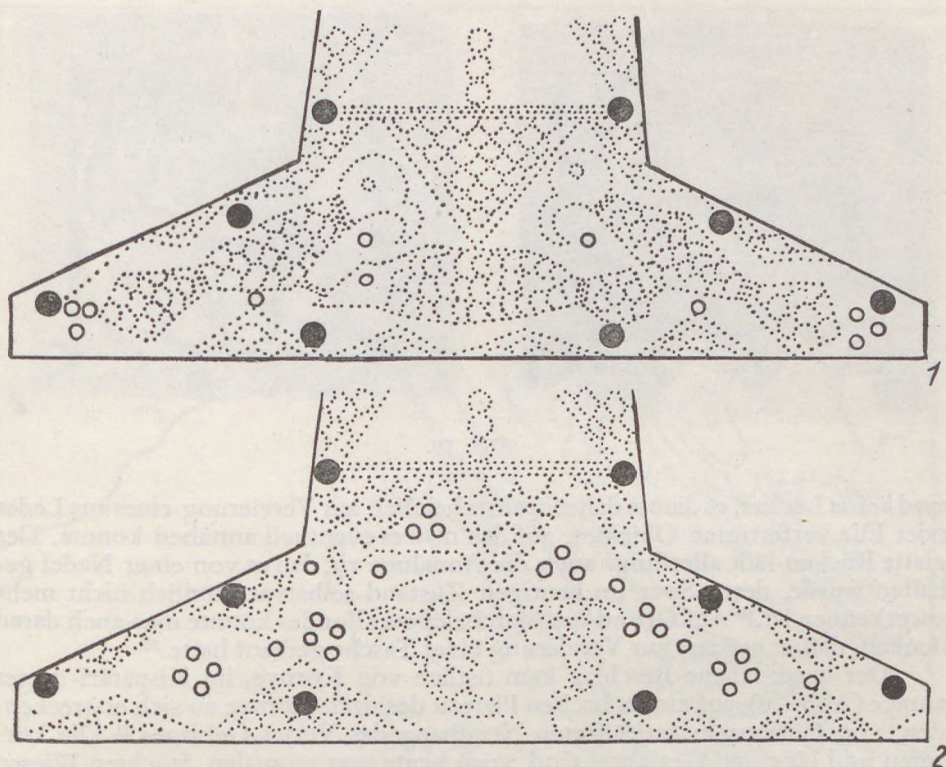

Abb. 18.

zeugend genug ist, nicht beipflichten; aber sie ist — eben wegen der Darstellungen auf dem Batajnicaer Helm — der Meinung, daß die Platte Bestandteil der Rüstung war.

In dem ungarischen Denkmalmaterial aus der Völkerwanderungszeit hat der Bronzebeschlag aus Környe vorderhand keine Analogien. Das einzige ähnliche Stück ist aus Marchelépot¹⁷ bekannt (Abb. 16). Aus diesem großen Gräberfeld kamen zwei Bronzebeschläge zutage, die einen Fisch zerfleischenden Adler darstellen. Auf der Bronzeplatte sind die Binnenformen des Körpers durch eingeritzte Linien, die z. T. die äußeren Konturen rahmenartig verfolgen, und eingehämmerte Dreiecke angedeutet. Noch Boulanger hätte der Beschlag ein Kästchen verziert und wäre bei den kleinen Löchern mit profilierten Nägeln befestigt gewesen.¹⁸ Auf dem aus Környe stammenden Objekt

und hält den Fund für einen Schläfenanhänger: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. AH 34. (Bp. 1955) 243.

¹⁷ Boulanger, M. C., *Le cimetière Franco-Merovingien et Carolingien de Marchelépot (Somme)*. (Paris 1909) 163—164., Taf. XXXVI. 2, 3.

¹⁸ Fettich N., *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*. AH 31. (Bp. 1951) 43. Er hält das Motive des einen Fisch zerfleischenden Adlers für ein typisches Werk der Pontusgegend. Die Verzierung bringt er mit dem Martinowka-Kulturkreis in Verbindung.

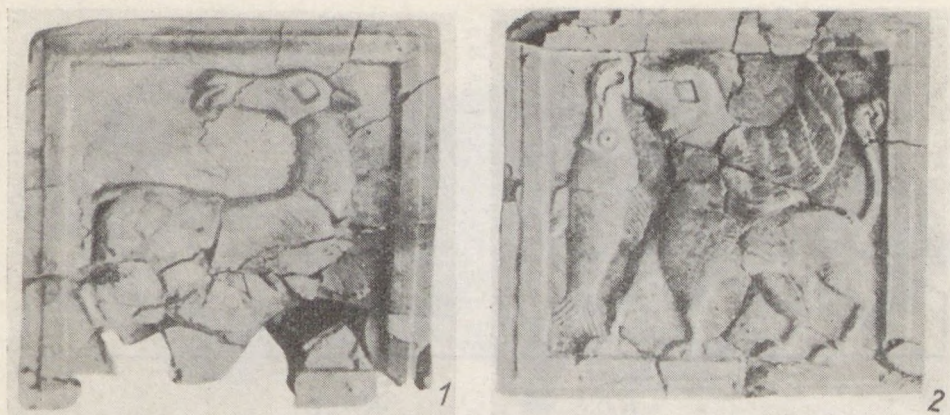

Abb. 19.

sind keine Löcher, es diente daher wahrscheinlich zur Verzierung eines aus Leder oder Filz verfertigten Objektes, auf das man es eventuell annähen konnte. Der glatte Rücken läßt allerdings auch die Annahme zu, daß es von einer Nadel gehalten wurde, deren Spur im heutigen Zustand selbstverständlich nicht mehr zu erkennen ist.¹⁹ Auf Grund des Marchelépoter Fundes könnte man auch daran denken, daß er gepaart zur Verzierung einer Tasche gedient hatte.²⁰

Der besprochene Beschlag kam östlich von Környe, im Kispátári-Angerzutage (Abb. 20), auf einem breiten Plateau des nach Környe zu sich erstreckenden, von Gerinnseln zerklüfteten Nordhang des Vértés-Gebirges.²¹ Die kürzeren und längeren Gerinnsel sind auch heute von schmalen, feuchten Wiesen begleitet. Im von zwei Gerinnseln umgebenen Winkel, die von beiden Seiten des Nagy-Somlyó-Berges ausgehen, auf der rechten Seite des von Vértés-somlyó nach Környe führenden Weges liegt das Környeer frühawarenzeitliche Gräberfeld,²² das ein stark gegliederter Hügelzug vom Fundort des Beschlages trennt. An der Stelle von Környe war zur Römerzeit eine bedeutende Siedlung.²³ Obwohl es hier noch zu keinen planmäßigen Ausgrabungen kam, weisen die zutage gekommenen Turm- und Mauerreste darauf hin, daß die Siedlung noch zur spätrömischen Zeit in Blüte stand; man darf sogar annehmen, daß dieselbe Bevölkerung hier auch zur Zeit der Völkerwanderung fortlebte.²⁴ Die römische Straße, die den schriftlichen Quellen zufolge hier verlaufen sollte, wurde zwar noch nicht gefunden, doch kann man mit einer Straße rechnen,

¹⁹ Bisher kennen wir keine Fibel mit der Darstellung des einen Fisch zerfleischenden Adlers. Cf. Thiry, G., Die Chronologie der Vogelfibeln. IPEK 10(1935) 73—84.

²⁰ In Grab Nr. 77 des Gräberfeldes von Környe war eine Tasche mit zwei vogelförmigen Silberbeschlägen verziert.

²¹ Wir danken für die Aufnahme der Geländeverhältnisse Vilmos Balás.

²² Auf des Gräberfeld stieß man im Jahre 1954 beim Sandabtragen. Arch. Ért. 83(1956) 100. und Arch. Ért. 84(1957) 87. Das Gräberfeld wird von I. Erdélyi und der Verfasserin bearbeitet.

²³ Radnóti A., Le camp romain et les monuments épigraphiques de Környe. LA II. DissPann II. 11. (Bp. 1941) 77—90. beschreibt die Steindenkmäler mit Inschrift aus Környe und fixiert den Platz von Siedlung und Gräberfeld.

²⁴ Radnóti A., MTAK II. 5(1954) 488—508.

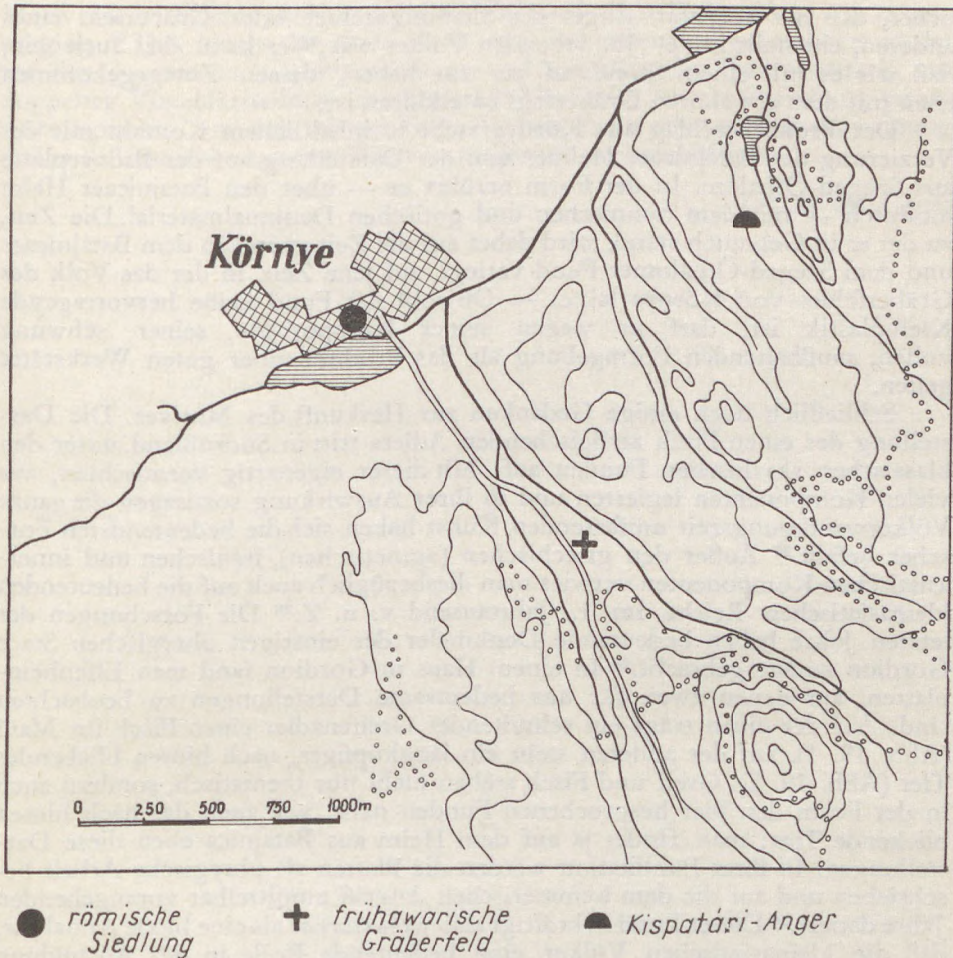

Abb. 20.

die die römische Siedlungen an der Lehne des Vértes-Gebirges miteinander verband.²⁵ Strategische Bedenken — ein Überblick der lokalen Einwohnerschaft, die Sicherung der Straße, die Möglichkeit, sich im Notfall hinter die Mauern zurückzuziehen — und die topographische Lage trugen gleichwohl dazu bei, daß sich hier, vielleicht unweit der Mauern, jene gut bewaffneten frühawarische Volksgruppe niederließ, deren Gräberfeld vor kurzem erschlossen wurde. Die Siedlung, die zu diesem verhältnismäßig kleinen Gräberfeld gehörte ist zur Zeit noch nicht bekannt. Der Gedanke kann wohl aufkommen, diese im Kispatári-Anger zu suchen, doch ist es aus topographischen Gründen wahrschein-

²⁵ Radnóti A., LA II. Anm. 64.; Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I. 5. (Bp. 1936) 122. W-O-liche Richtung; Erdy J., AK 7(1887) 56. nimmt einen über das Vértes-Gebirge verlaufenden Weg an.

licher, daß der Kispatári-Anger das Siedlungsgebiet oder Gräberfeld eines anderen, ebenfalls im 6. Jh. lebenden Volkes war;²⁶ es kann aber auch sein, daß wir es mit einem Streufund zu tun haben, dessen Zutagegekommen eben mit dem erwähnten Gräberfeld zu erklären ist.

Der Bronzebeschlag aus Környe steht in inhaltlichem Kontakt mit der Verzierung des Batajnicaer Helmes und der Darstellung auf der Bronzeplatte aus Szeged-Óthalom. In der Form berührt er — über den Batajnicaer Helm hindurch — mit dem hunnischen und gotischen Denkmalmaterial. Die Zeit, zu der er in Gebrauch stand, wird daher auf die Zeit zwischen dem Batajnicaer und dem Szeged-Óthalomer Fund verlegt, auf jene Zeit, in der das Volk des Gräberfeldes von Környe lebte. — Obwohl der Fund keine hervorragende Kleinplastik ist, darf er wegen seiner Komposition, seiner schwingvollen, mußhaltenden Formgebung als das Produkt einer guten Werkstatt gelten.

Schließlich noch einige Gedanken zur Herkunft des Motives. Die Darstellung des einen Fisch zerfleischenden Adlers tritt in Südrußland, unter den klassischen skythischen Funden auf. Mit dieser eigenartig vermischten, aus vielen Komponenten legierten und in ihrer Auswirkung sozusagen die ganze Völkerwanderungszeit umfassenden Kunst haben sich die bedeutendsten Forscher befaßt.²⁷ Außer den griechischen (äginetischen), iranischen und innerasiatischen Komponenten verwies man diesbezüglich auch auf die bedeutenden kleinasiatischen Reiche im 1. Jahrtausend v. u. Z.²⁸ Die Forschungen der letzten Jahre haben bedeutende Denkmäler der einstigen phrygischen Stadt Gordion zutage gebracht.²⁹ In einem Haus in Gordion fand man Elfenbeinplatten, auf denen zwei, für uns bedeutsame Darstellungen zu beobachten sind. Auf der einen trägt ein schreitender Greifenadler einen Fisch im Maul (Abb. 19. 1), auf der anderen steht ein langköpfiges, nach hinten blickendes Tier (Abb. 19. 2). Greif und Fisch stehen nicht nur thematisch, sondern auch in der Form den hier besprochenen Funden nahe, wie auch das nach hinten blickende Tier; man findet ja auf dem Helm aus Batajnica eben diese Darstellungen. In ihrer Publikation werden die Platten als phrygische Arbeit beschrieben und auf die dem kymmerischen Angriff unmittelbar vorangehenden Jahre datiert.³⁰ Dieser Fund bekräftigt also weit stärker als eine bloße Annahme, daß die kleinasiatischen Völker eine bedeutende Rolle in der Ausbildung der Kunst der südrussischen Gebiete hatten.

Eine gemeinsame Darstellung des Fisches und des Adlers ist uns aus dem sarmatischen Material nicht bekannt. Wie gesehen, kommt die Darstellung des einen Fisch zerfleischenden Adlers weder in der hunnischen, noch in der gotischen Kunst vor. Es bleibt also eine offene Frage, welches Volk dieses

²⁶ Leider konnte man noch keine awarische Siedlung erschließen, daher kann man aus dem Platz des Gräberfeldes nicht auf den Platz der Siedlung folgern.

²⁷ Minns, E. H., *Scythians and Greeks*. (Cambridge 1913); Rostowtzeff, M., *Skythien und der Bosphorus*. (Berlin 1931); Alföldi A., *Über die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen*. AA 1931. 393—418.

²⁸ Rostowtzeff, M., a. a. O. 273.

²⁹ Rodney, J. Young, *The Gordian Campaign of 1959; Preliminary Report*. AJA 64(1960) 227—243. Taf. LX. 25a, b.

³⁰ Ebenda 243.,

Motiv wieder belebte und aus welcher Werkstatt diese Darstellung von neuem ausging.³¹ Das Motiv des einen Fisch zerfleischenden Adlers erscheint wieder auf den gegossenen Gürtelbeschlägen und Schnallen der Spätawarenzeit, mit doppelter Vogeldarstellung kombiniert.³² Vorläufig hat die Forschung wenig Anhaltspunkte, um sich mit der Frage des Fortlebens oder der Neuerscheinung dieses äußerst interessanten Motivs meritorisch zu beschäftigen.

ÁGNES SALAMON

³¹ *Werner, J.*, PZ(1949—50) 193; bei der Besprechung des Herstellungortes der Helme orientalischen Typs befaßt er sich eingehend mit dem persisch-sassanidischen Einfluß; er rechnet mit der aktiven Rolle dieser Werkstätten und mit ihrem Einfluß auf die Produktionszentren des ostgotischen Reiches.

³² *László Gy.*, *Dolg.* 1940. 153. ff. Leider kamen außer den Csepeler Beschlägen keine ähnlichen Beschläge aus authentischen Ausgrabungen zutage.

VORLÄUFIGE MITTEILUNGEN ÜBER DIE AUSGRABUNGEN IN PÓKASZEPETK

Im Binnengebiet der Gemeinde Pókaszepetk (Kom. Zala, Kreis Zalaegerszeg), in den „Mesterföldek“ genannten Äckern, die südlich neben dem alten Friedhof von Pókaszepetk liegen, kamen 1951 beim Silograbens Gräber und archäologische Funde ans Tageslicht. Die von József Csalog ausgeführte Rettungsgrabung beschränkte sich damals auf die Erschließung des Materials der drei Silogruben; ferner versuchte er, mit Hilfe eines 10×5 m großen Forschungsgrabens sich über die Ausdehnung des Gräberfeldes zu orientieren (auf Abb. 22: Grube I. II. III.: Silo, Fläche I.: Querschnitt J. Csalog). In den der Rettungsgrabung vorangehenden Tagen kamen — laut Aussage der Arbeiter und dem Bericht von Imre Szentmihályi, dem Leiter des Museums in Zalaegerszeg — etwa 25 Gräber zutage, deren Material nur teilweise zu retten war; J. Csalog hat weitere 23 Gräber erschlossen. Er stellte in seinem Bericht fest, daß sich im erforschten Gebiet „eine komplette Vučedol-Zóker Wohnsiedlung, das zugehörige Gräberfeld, ein awarisches Skelettgräberfeld und ein slawisches Urnen- bzw. Brandgräberfeld“ zeigen. (Auf Friedhofskarte — Abb. 22 — urzeitliche Objekte, Gräber: in der Fläche II. „a“ und „b“ Gruben, 27 Gefäße, in der Grube II.: unter dem Grab 12, urzeitliche Grube, in der Fläche I. A, B, C Gruben, Gräber Nr. 8, 15). Aber er war doch der Meinung, daß sich das gegenseitige Verhältnis der awarischen und der slawischen Bestattungen an Hand der Ergebnisse der Rettungsgrabung noch nicht klären ließe, obwohl „... mehrere Urnengräber ganz offensichtlich in oder über die awarischen Gräber bestattet wurden“. Er bemerkte noch hierzu, daß das Problem hauptsächlich darin bestünde, ob die „Über“-Bestattungen noch während des Gebrauchs, oder erst nach dem Gebrauch des awarischen Gräberfeldes erfolgt waren.¹

Auf Grund der Ergebnisse der Rettungsgrabung in Pókaszepetk begann die regelrechte Erschließung im Jahre 1956 (die Ausgrabung wurde durch die Verfasserin dieser zeilen unter Mitwirkung von Imre Szentmihályi und Aladár Radnóti geführt). Im ersten Jahr sollte das Gräberfeld noch nicht vollständig erforscht werden; man wollte sich erst über seine Ausdehnung orientieren und eben solche Fragen klären, zu deren Beantwortung die Ausgrabung im Jahre 1951 keine hinreichenden Ergebnisse bot, und auf die bereits J. Csalog aufmerksam gemacht hatte. Diese waren: eine genaue Datierung des awarischen Gräberfeldes, das Verhältnis des awarischen Bestattungen zu den slawischen Brandbestattungen, und an Hand dieser Fragen: die Zeitbestimmung der letzteren. Über die Ergebnisse — die, wie man sagen darf, den Erwartungen entsprechen — soll diese kurze Zusammenfassung berichten.

¹ J. Csalog Ausgrabungsmeldung: Dokumentationsabt. d. Ung. Nat. Mus. Nr. 157. P. II.

Im Jahre 1956 wurde die Ausgrabung in drei Profilen ausgeführt (auf Abb. 22: Flächen I—III.), in denen sich die Gräber sehr dicht zeigten. Vergleicht man diese Erschließungen mit der I. Grabungsfläche des Jahres 1951, so findet man die Aussage der Arbeiter über die Häufigkeit der Gräber bzw. hinsichtlich der großen Zahl der bereits vor der Rettungsgrabung verwüsteten Gräber bestätigt. Die Lage der Gräber innerhalb der 1956 erschlossenen Profile weist darauf hin, daß das awarisch-slawische Gräberfeld sehr große Abmessungen hatte. Diese letztere Annahme wird durch zwei Umstände unterstützt: einerseits ist der Bestattungsplatz eine sanft anlaufende Hügellehne, wo wegen der Terrainverhältnisse in südlicher Richtung mindestens noch auf 100 m Gräber zu erwarten sind; andererseits fand der Totengräber im alten Friedhof der Gemeinde, der nördlich der Ausgrabungen nahezu auf der Spitze des Hügels liegt (Abb. 22), nach Aussage der lokalen Einwohnerschaft, in den Jahren 1944 und 1948 Pferdeskelette und Altertümer.

Die bisherigen Ausgrabungen in Pókaszepetk zeitigten — die zwei urzeitlichen Gräber und die separat numerierte, aber nicht selbständige Grabereihe mitgerechnet — 40 Bestattungen (Nr 1—47, und Bezeichnungen A, a, b: Abb. 22). Als Ausgangspunkt der Schlüsse, die man an Hand dieser Gräber zeichnen kann, dienen neben dem Material des noch vor den Ausgrabungen geretteten X. Grabes einige Funde aus nicht nummerierten Gräbern. Der Tiefe nach unterscheidet man zwei Grabschichten: die Gräber der Erwachsenen erschienen in der unteren Schicht in 90—130 cm Tiefe (die Skelettgräber durchschnittlich zwischen 140—200 cm), was dem Niveau des awarischen Skelettgräberfeldes entspricht (hierzu gehören die Gräber 2, 7, 9, 13, 16—23, 26, 28—29, 32—38, 40, 42—47, *a*, *b* und wahrscheinlich auch A); für die höhere Bestattungsschicht sind die Urnengräber bezeichnend, die in 33—77 cm — durchschnittlich in 35 cm — Tiefe zutage kamen. Zu diesem Niveau gehören die Gräber 1, 3, 6, 14, 24a, 74b, 25, 30, 31, 39, 41. In Anbetracht der zwei verschiedenen Bestattungsriten bedeutet der Niveauunterschied, in dem diese erscheinen, nicht zugleich eine Klärung des zeitlichen Verhältnisses zueinander. Doch die übereinander erfolgten Bestattungen lassen das zeitliche Nacheinander außer Frage stellen: oberhalb des Skelettgrabes 7 liegt das Urnengrab 6, oberhalb des Pferdegrabes 13 das Urnengrab 14, oberhalb des Randes des Skelettgrabes 23 liegt das Urnengrab 4, und 1956 wurde das Urnengrab 39 oberhalb der Grube des Skelettgrabes 44 gefunden. Auch daß das Skelettgrab 28 aufgestöbert war, dürfte eine Folge der Vergrabung der Urne 24 sein. Diese letztere Beobachtung bestätigt also J. Csalog's diesbezügliche, im Jahre 1951 gemachte, bereits zitierte Beobachtung. Während jedoch seine Ausgrabung kein für absolute Zeitbestimmung vollwertiges Material lieferte, waren die i. J. 1956 durchgeführten Ausgrabungen auch in dieser Hinsicht glücklicher.

Zur Bestimmung der absoluten Chronologie der Bestattungen war in erster Linie die nähere Zeitbestimmung der unteren Schicht notwendig, ausgehend aus jenen Gräbern, über welchen Urnengräber gefunden wurden. Im Falle der bereits erwähnten vier Gräber bieten die langohrigen Steigbügel aus dem Pferdegrab 13 einen Anhaltspunkt dafür, daß das Gräberfeld auf die Frühawarenzeit zu datieren wäre,² doch wird diese Datierung durch die Funde der

² Für die Datierung der langohrigen Steigbügel s. Kovrig I., Acta Arch. Hung. 6(1955) 163 ff; ungarisch in Arch. Ért. 82(1956) 30 ff.

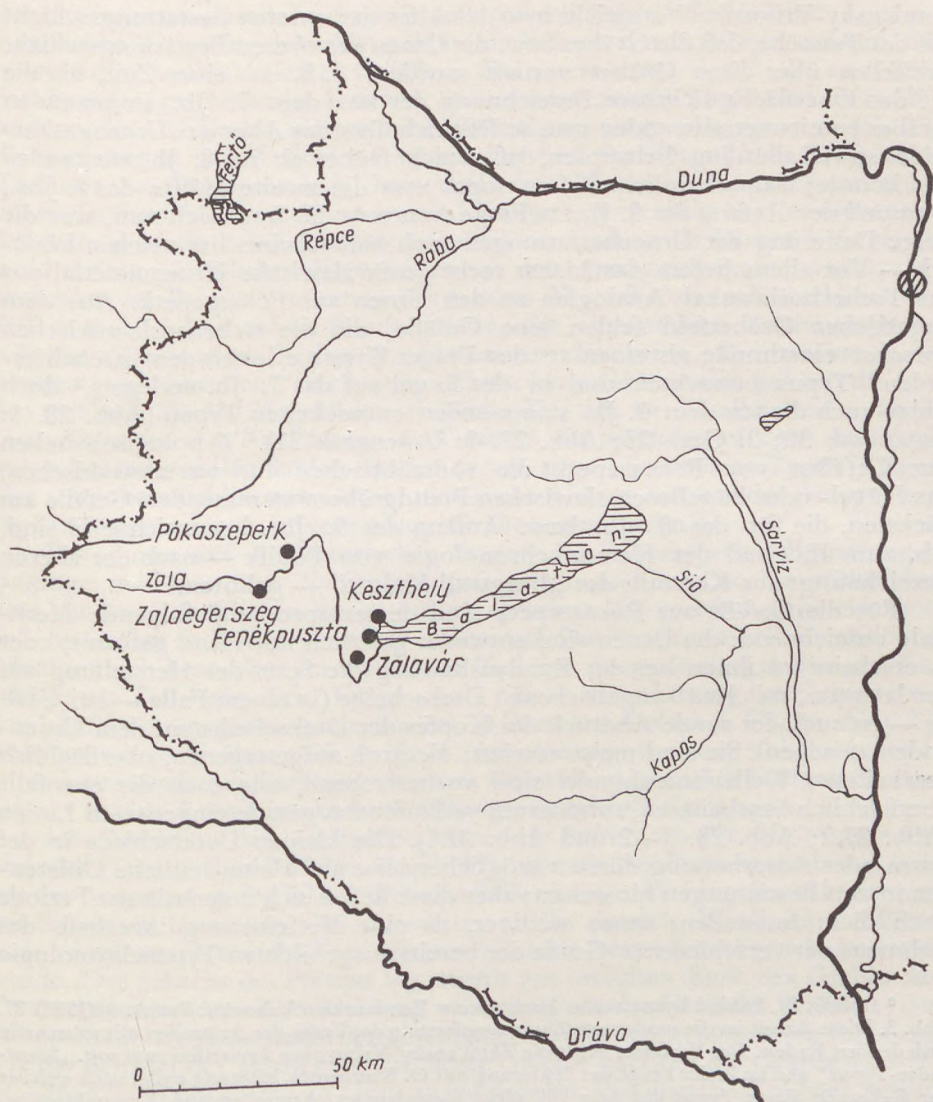

Abb. 21.

übrigen Gräbern der unteren Schicht nicht nur bekräftigt, sondern auch noch verfeinert (cf. Abb. 23—24), in erster Linie durch das Material des Grabes 32. Man darf an Hand der hier gefundenen Silberarmreifen mit tubenartig ausladenden Enden (Abb. 24. 7—9) vermuten, daß die frühawarenzeitlichen Bestattungen in der Mitte des 7. Jhs. aufgelassen wurden. Die nächsten Analogien zur Verzierung dieser Armreifen stammen aus dem fürstlichen Fund von

Zemlansky-Vrborok.³ Vergleicht man das Alter der unteren Bestattungsschicht mit der Tatsache, daß die Gräber bzw. die Urnen der oberen Bestattungsschicht zweifellos über diese Gräber vertieft wurden, d. h. zu einer Zeit, als die auf der Oberfläche sichtbare Bezeichnung der aus dem 7. Jh. stammenden Gräber bereits verschwunden war, so läßt sich über das Alter des Urnengräberfeldes so viel allerdings behaupten, daß es nicht früher als im 8. Jh. entstanden sein konnte; wahrscheinlich dürften sogar erst die zweite Hälfte des 8. Jhs., eventuell der Anfang des 9. Jhs. in Frage kommen. Es fragt sich nun, was die obige Datierung der Urnenbestattungen noch wahrscheinlicher machen könnte? — Vor allem liefert das bisher recht große slawische Urnenmaterial aus der Tschechoslowakei Analogien zu den Urnen aus Pókaszeptk. Aus dem ungarischen Gräberfeld fehlen jene Gefäße, die die tschechoslowakischen Forscher einstimmig als einen an den Prager Typus erinnernden „archaisierenden“ Typus betrachten und in der Regel auf das 7. Jh. verlegen;⁴ doch fehlen auch die aus dem 9. Jh. stammenden entwickelten Typen (Abb. 28. 1: Urnengrab 30; 2: Grab 23; Abb. 27. 1: Urnengrab 31).⁵ Typologisch stehen den Gefäßen von Pókaszeptk die südmährischen und westslowakischen, aus Hügel- oder hügellosen slawischen Brandgräbern stammenden Gefäße am nächsten, die für das 8. Jh. bzw. Anfang des 9. Jhs. kennzeichnend sind, d. h. zum II. Grad der Keramikchronologie von Poulik — nach der älteren Bezeichnung: zur Keramik der „Burgwall-Kultur“ — gehören.⁶

Für die Gefäße aus Pókaszeptk sind dementsprechend folgende Merkmale bezeichnend: die Urnen sind entweder gänzlich mit Hand geformt, oder es erscheint an ihnen bei der Randausbildung die Spur der Herstellung auf der langsam, mit Hand angetriebenen Drehscheibe (in einem Falle — bei Grab 14 — ist auch der runde Abdruck des Kopfes der Drehscheibe auf dem Urnenboden zu sehen). Sie sind meist verziert: die grob aufgetragenen, oberflächlich bearbeiteten Wellenlinienbündel sind vorherrschend, wie auch die ebenfalls oberflächlich bearbeiteten, rundherum verlaufenden gerade eingeritzten Linien (Abb. 27.2; Abb. 28. 1—2 und Abb. 27.1). Die kleinen Unterschiede in der Form oder Ausarbeitung dürften möglicherweise auf kleine zeitliche Differenzen in den Bestattungen hinweisen; aber diese ließen sich innerhalb der Periode noch nicht feststellen; umso weniger, da eine Verfeinerung innerhalb des Rahmens der verschiedenen Grade der bereits ausgebildeten Typenchronologie

³ Svoboda, B., Pohľad byzantského kovotepce v Zemianskem Vrbovku. PamA. 44(1953) 37. Abb. 3. Diese Arbeit ist die modernste Zusammenfassung der Frage der Armreifen mit tubenartig ausladenden Enden. Der Verfasser zählt die Zeml'ansky' Vrbovoker Armreifen zum sog. „Szentendre-Typus“ und ist in der Frage der Datierung mit O. Kleemanns Meinung einig, nach welcher der Gebrauch dieses Typus das Jahr 700 nicht überschreitet. Armreifen und Keramikstempel datieren den Schatzfund auf die 70er Jahre des 7. Jhs. (44 ff.).

⁴ Cf. Eisner, J., Devínska Nová Ves (Bratislava 1952) 251 f.

⁵ In Zalavár sind kennzeichnende Beispiele der ungarländischen Keramik aus dem 9. Jh. zutage gekommen; Fehér G., Acta Arch. Hung. 4(1954) 259. Fig. 36. 3—4, 261. Fig. 38. und Cs. Sós Á., Wykopalska w Zalavár. SIA 7(1960) 290 ff. Die detaillierte Bearbeitung der Keramik s. Cs. Sós Á., Die Ausgrabungen Géza Fehér in Zalavár. AH (im Druck); für Keszthely-Fenekpuszta: Cs. Sós Á., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 247—305.; Dies., SIA 7(1960) 296, Abb. 59; für Sopronkőhida: Ausgrabung von Gy. Török, dem ich für die Möglichkeit, das Material zu besichtigen, hier danke.

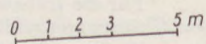
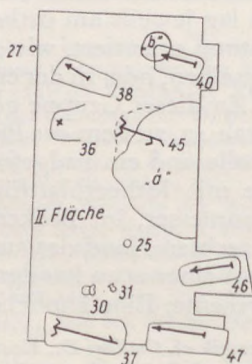
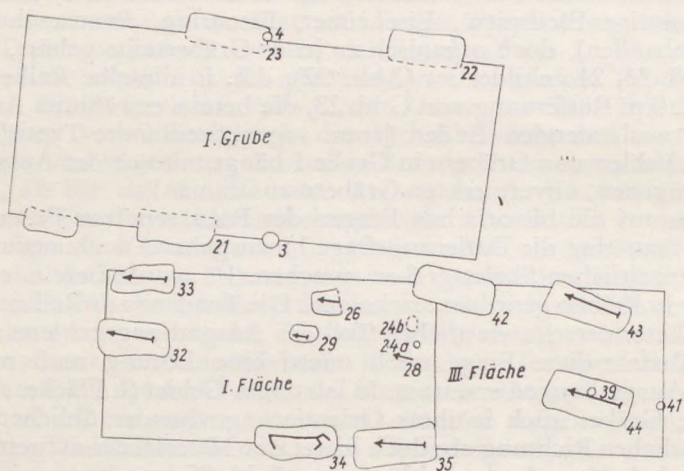
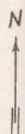
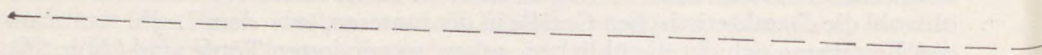
⁶ Poulik, J., Staroslovanska Morava (Praha 1948) Abb. 1.; Poulik, J., Jižní Morava. (Brno 1948—50) 17, Abb. 27a.

der slawischen Keramik heute noch äußerst labil ist, und die Verbindungen zur awarischen Keramik noch nicht geklärt sind. Es ist nämlich überraschend, daß obwohl die charakteristischen Gefäße in der unteren, aus dem 7. Jh. stammenden Bestattungsschicht die üblichen, rohen, unverzierten Töpfe sind (Abb. 26), auch solche Gefäße im Material der Skelettbestattungen begegnen (Grab 23), die man wegen der Wellenlinienverzierung und der Form (Abb. 27.2), ohne Kenntnis der Fundumstände, keinesfalls dem Material eines frühawarenzeitlichen Gräberfeldes zurechnen würde.⁷ Es dürfte auch nicht uninteressant sein, daß sich oberhalb des Tonnäpfe enthaltenden Grabes die Urne 4 befand, die wohl in ihren förmlichen Eigenheiten mit den vorangehenden verwandt, aber unverziert ist. Bei der Datierung des Grabes 23 muß man in Betracht ziehen, daß es wohl keine solche Funde lieferte, die eine sichere Zeitbestimmung zuließen (dreikantige Pfeilspitze, Eiseneimer, Eisenring, Bronzeschnalle — letztere ging abhanden), doch organisch zu jener Gräberreihe gehört, die von den Gräbern 32, 33, 21 gebildet ist (Abb. 22), d.h. in dieselbe Reihe, wo in Grab 32, in cca. 9 m Entfernung von Grab 23, die bereits erwähnten Armringe mit tubenartig auslandenden Enden (vom. sog. „Szentendre-Typus“) lagen (das scheinbare Fehlen von Gräbern in Grube I hängt mit vor der Ausgrabung zugrunde gegangenen, unvermerkten Gräbern zusammen!).

Bevor man auf die historischen Fragen der Pókaszepteker Bestattungen eingehe, muß man über die Datierungsfrage hinausgehend noch ausführlicher über die awarenzeitlichen Skelettgräber sprechen. Es wurde bereits erwähnt, daß die Gräber in Reihen geordnet erscheinen. Die Tendenz zur Reihenbildung offenbart sich besonders im westlichen Teil des Ausgrabungsgebietes; im beschädigten Teil steht diese Frage noch offen; eine Lösung muß man von den künftigen Ausgrabungen erwarten. In letzterem Gebiet (I. Fläche: Abb. 22) weichen einige Gräber auch in ihrer Orientierung von der üblichen, annähernd west-östlichen Richtung ab; doch bietet das Material der aufgestöberten Gräber keinen Anhaltspunkt zu weitläufigeren Schlußfolgerungen.

Man kennt aus dem Gräberfeld bisher ein Reitergrab (Nr. 10, ausgeraubt) und vier Pferdegräber (Nr. 13, 34, 37, 45), teils aus der Rettungsgrabung, teils aus der Ausgrabung des Jahres 1956. Im Falle von drei Pferdegräbern kann man mit Sicherheit feststellen, daß es sich um solche handelt, bei denen das Pferd in unmittelbarer Nähe des Verstorbenen in einem besonderen Schacht bestattet wurde. Der Schacht des Pferdes lag jeweils am östlichen Ende des Grabes des Verstorbenen, in derselben Richtung orientiert, wie das Grab des Besitzers; der Pferdeschädel lag entweder in derselben, oder in der entgegengesetzten Richtung wie der Schädel des Menschen. Zu dieser Gruppe gehören die Gräber 12—13, 34—35, 37—47 (Abb. 22). In Grab 47, zu dem das Pferdegrab 37 gehört, waren ein Eisenhalfter, eine Eisenschnalle und ein hadgeformtes Tongefäß (Abb. 24. 4, 7), eine eiserne Lanzenspitze mit lorbeerblattförmiger Feder, dreikantige Pfeilspitzen aus Eisen, ein Eisenmesser, im Becken ein Fragment aus Eisen (Schnalle?). In der Gegend der rechten Hand des auf dem Rücken ausgesteckt liegenden Skelettes erschienen auf einer etwa handgroßen Fläche in kompakter Schicht kalzinierte Knochenfragmente. Eine ähnliche Erscheinung war bei der

⁷ Für die frühawarenzeitliche Keramik cf. Csallány D., Koraavarkori edények Magyarországon (Frühawarenzeitliche Gefäße in Ungarn). Publikationen des Szegeder städtischen Museums, Ser. I. 10. (Szeged 1940).

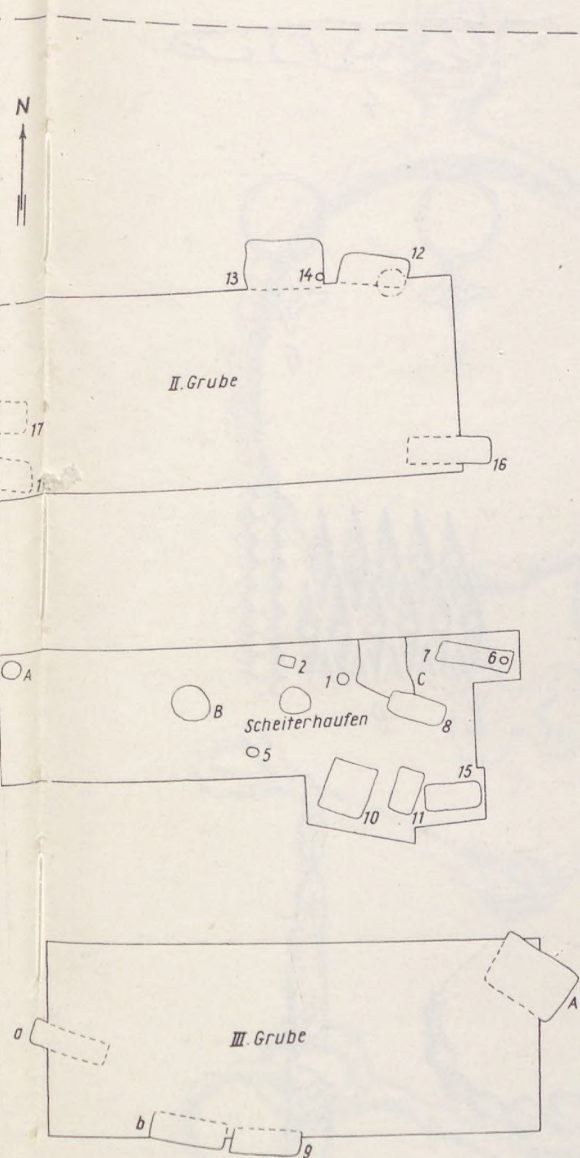

Abb. 22.

Erschließung des Grabes 42 zu beobachten. In diesem 254 cm langen, 118 cm breiten und 53 cm tiefen Schacht (das Grab selbst war in 115 cm Tiefe) erschienen nur um die Mitte des Grabschachtes einige zerstäubte Knochenreste; zwischen und neben dem Skelettresten lagen auf einer cca. 10×10 cm großen Fläche, in schichtenmäßig kompakter Lagerung, kalzinierte Knochenfragmente. Im westlichen Ende des Grabes, parallel zur Längswand, war eine eiserne Lanzenspitze (Abb. 25.5), eine Hackennadel aus Bronze lag beim Ostrand der Knochenfragmente (Abb. 25.9), wie auch eine Bronzeplatte (Abb. 25.7) und ein Eisenmesser (Abb. 25.6); weiter entfernt lagen ein Eimerhenkel aus Eisen und Eisenbruchstücke (Abb. 25.1—4,8). Unterhalb des Eisenmessers lagen einige trapezförmige Bronzeplatten mit getriebener Perlenschnur verziert (Abb. 25.10); die Platten kamen größtenteils in Fragmenten zutage. Ähnlich zu den Funden aus dem 47. Grab, ließen sich auch hier keine Brandspuren an den Objekten beobachten.

Die Beobachtungen an diesen hier besprochenen zwei Gräbern sind in den bisher bekannten warenzeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken eine Neuigkeit. Diese Erscheinungen legen nämlich die Vermutung nahe, daß man neben die beerdigten Toten in denselben Grabschacht auch die eingeäscherten Reste einer anderen Person bestattete, und zwar ohne Urne. In beiden Gräbern lagen zweifellos mit Lanzen ausgerüstete Männer. Während in das Grab 47 neben die Reste des verbrannten Toten keine Beigaben gelegt wurden, erscheinen solche in dem Grab 42; letzteres wurde wahrscheinlich ausgeraubt; dies mag der Grund für die Vermischung der unverbrannten und der kalzinierten Knochen, für die aufgestöberten Lage der übriggebliebenen Beigaben sein; die Bronzezierate neben den kalzi-

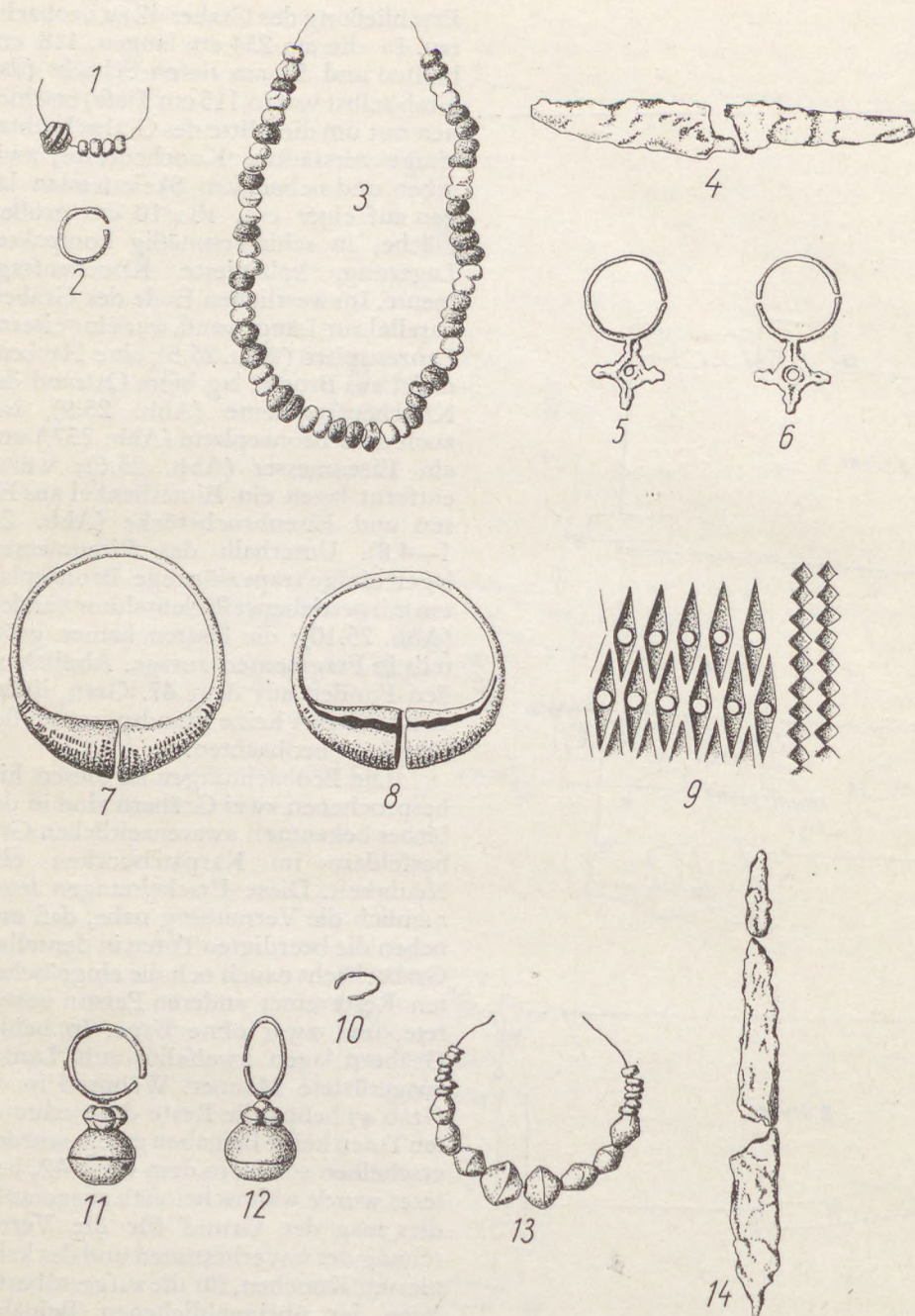

Abb. 23.

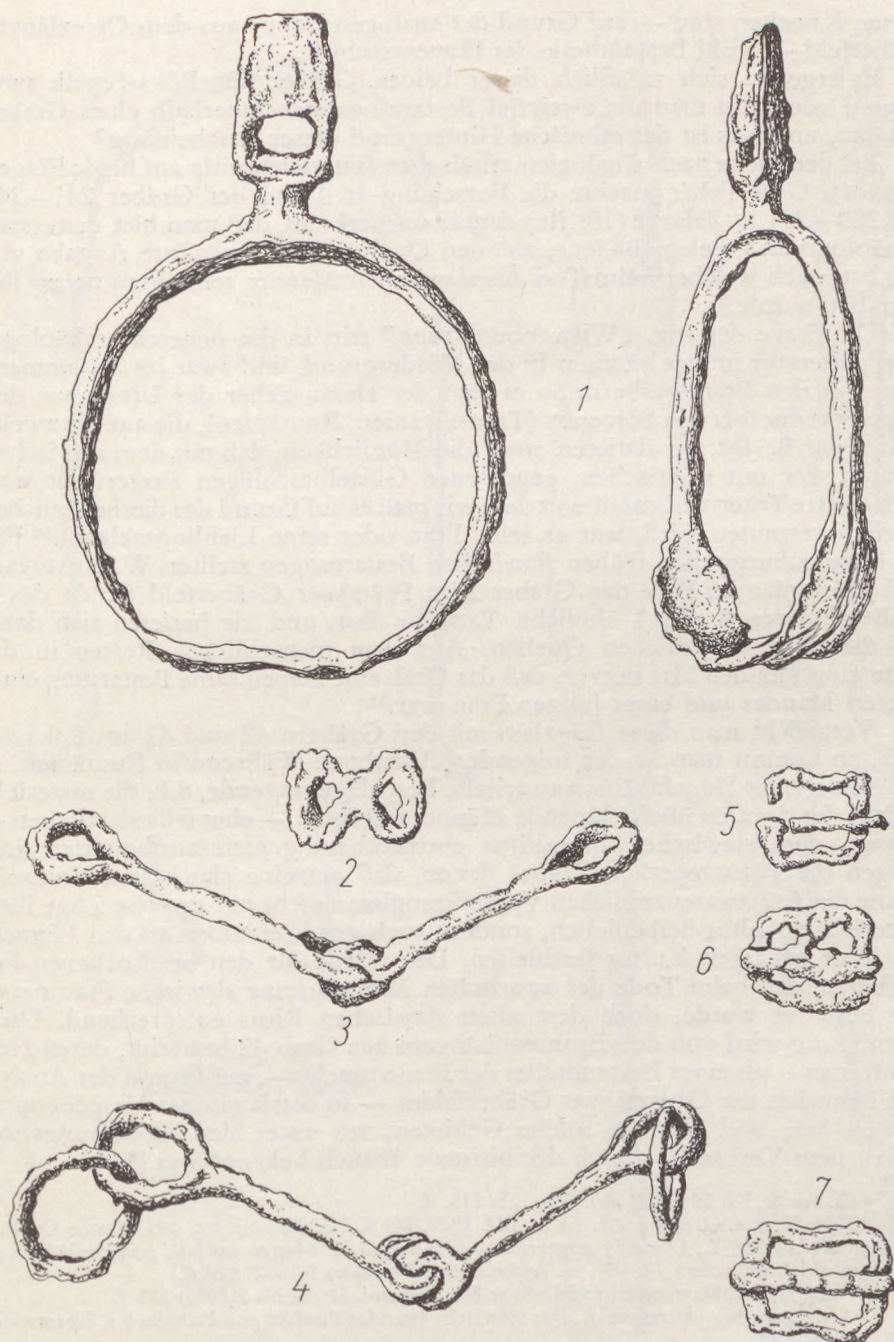

Abb. 24.

nierten Knochen sind — auf Grund der analogen Funde aus dem Oroszlányer Gräberfeld — wohl Bestandteile der Frauentracht.⁸

Es ergeben sich anlässlich dieser beiden Gräber aus Pókaszepetk zwei Fragen: wie kann man die zweierlei Bestattungsarten innerhalb eines Grabes erklären, und was ist der ethnische Hintergrund dieser Erscheinung?

Bei der Suche nach Analogien erhält man fast gleichzeitig auf beide Fragen Antwort. Géza Fehér machte die Forschung an Hand der Gräber 241—242 und 280—281 in Zalavár (10. Jh.) darauf aufmerksam, daß man hier den ersten archäologischen Beleg für jene, aus den Quellen wohl bekannte Angabe vor sich hat, nach welcher beim Tod des slawischen Mannes seine Frau neben ihn begraben wurde.⁹

Die Frage der sog. „Witwenbestattung“ tritt in der neueren archäologischen Literatur immer häufiger in den Vordergrund, und zwar im Zusammenhang mit den Brandgräbern. So erwägt der Herausgeber der Urnen aus den Hügelbrandgräbern in Someşeni (Transylvanien, Rumänien), die auf die zweite Hälfte des 8. Jhs. zu datieren sind, die Möglichkeit, daß mit dem slawischen Fürsten, der mit awarischen, gegossenen Gürtelbeschlägen ausgerüstet war, auch andere Toten verbrannt wurden: wie man es auf Grund der diesbezüglichen Quellen vermuten wird, war es seine Frau oder seine Lieblingssklavin.¹⁰ Für die brandenburgischen frühen slawischen Bestattungen stellten W. Unverzagt und J. Herman im Falle des Grabes 2 im Prützker Gräberfeld (Ende des 7. — Beginn des 8. Jhs.) ähnliche Tatsache fest, und sie beriefen sich dabei auf dieselben schriftlichen Quellen. Aus dem menschlichen Resten in der Urne ging nämlich klar hervor, daß das Grab eine gemeinsame Bestattung eines älteren Mannes und einer jungen Frau war.¹¹

Vergleicht man diese Angaben mit den Gräbern 42 und 47 aus Pókaszepetk, so kommt man zu der folgenden Annahme: Während in Rumänien, in den Someşenier Hügelgräbern awarische Beschläge tragende, d.h. die materielle Kultur der Awaren übernehmende Männer mit ihren — ebenfalls slawischen — Frauen, dem slawischen Brandritus entsprechend gemeinsam bestattet sind, zeugen die Pókaszepetker Gräber davon, daß einzelne slawischen Volkselemente des frühawarenzeitlichen Völkerkomplexes nicht nur gewisse Züge ihrer materiellen Kultur beibehielten, sondern auch gewissermaßen an den Elementen ihrer geistigen Kultur festhielten. Das würde für den besprochenen Fall bedeuten, daß beim Tode des awarischen Mannes seine slawische Frau neben ihn bestattet wurde, doch dem alten slawischen Ritus entsprechend. Diese Vermutung wird von den Bronzeanhängern aus Grab 42 bestätigt, deren Herkunft man — als eines Bestandteiles der Frauentracht —, auf Grund der Analyse des Materials des Oroszlányer Gräberfeldes — in ostslawischer Umgebung zu suchen hat; und zwar in solche Gebieten, wo unter den Bestattungsriten neben dem Verbrennen auch der birituale Brauch bekannt war.¹²

⁸ Cs. Sós Á., FA 10(1958) 110. Abb. 21; 115. ff.

⁹ Fehér G., a. a. O. 224 f.; Cs. Sós Á., SIA 1960. 241 ff. Für die üblichen detaillierten Quellenangaben cf. Lewicki, T., Obrzędy pogrzebowe prgańskich Słowian w opisie podróżników i piśm. arabskich głównie z IX—X. w. Archeologia Warszawa 5(1952) 122 ff.

¹⁰ Makrja, M., Slawjanskij mogilnik w Someşeni. Dacia Ns 2(1958) 351 ff.

¹¹ Unverzagt, W.—Hermann, J., Das slawische Brandgräberfeld von Prützke Kr. Eberswalde. AuF 3(1958) 109.

¹² Cs. Sós Á., FA 10(1950) loc. cit.

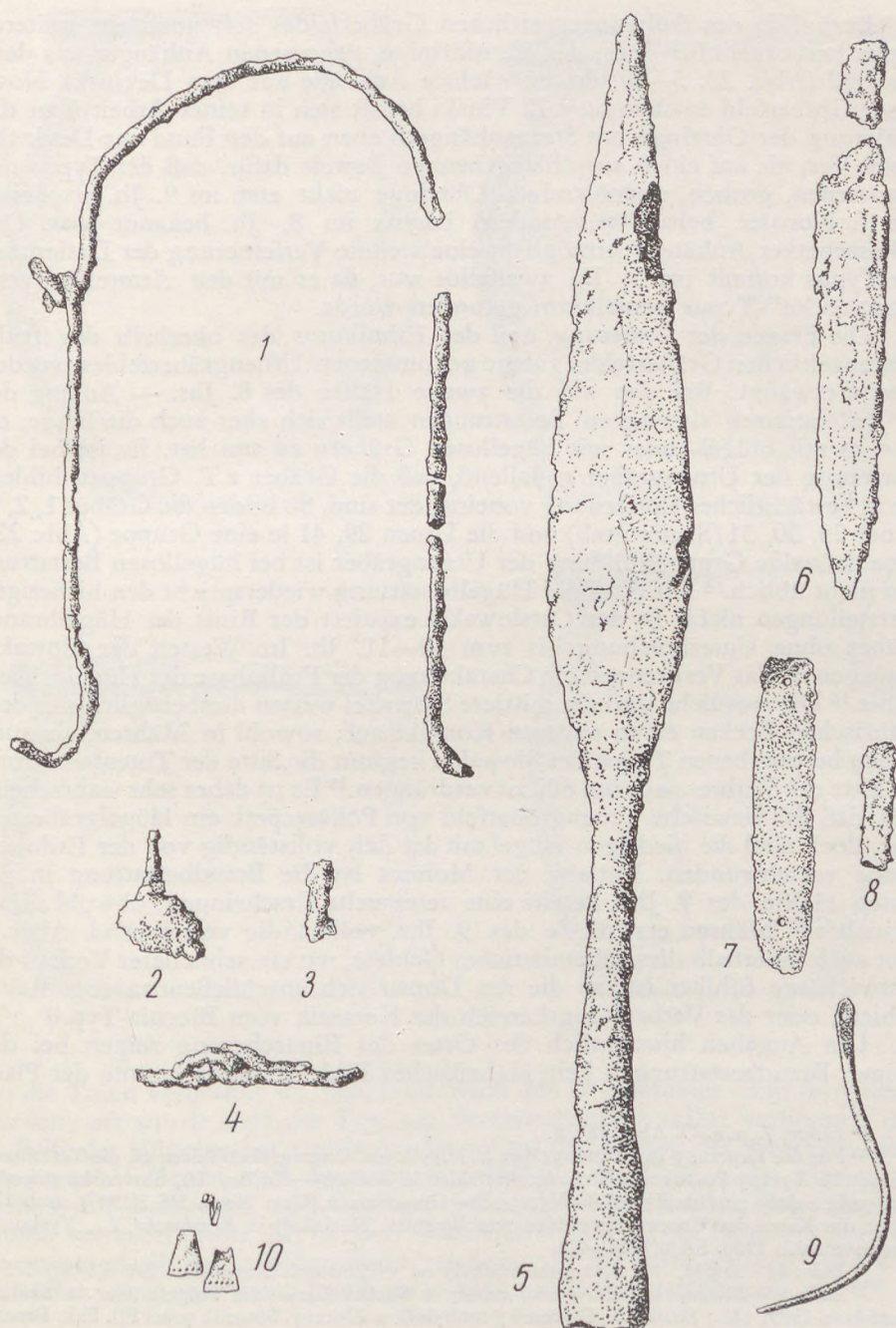

Abb. 25.

Bezüglich des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes soll noch ein weiterer Typus hervorgehoben sein: der sternförmige, gegossenen Anhänger aus dem Grab 32 (Abb. 23. 5—6), dessen nächste Analogie aus dem Devinska Nová Veser Gräberfeld entstammt.¹³ Z. Vinski beruft sich in seiner Arbeit über die Datierung der Ohrringe mit Sternanhängern eben auf den Fund aus Devinska Nová Ves, als auf einen ausschlaggebenden Beweis dafür, daß der Typus der gegossenen, groben, sternförmigen Ohrringe nicht erst im 9. Jh. erscheint, wie J. Korošec behauptet, sondern bereits im 8. Jh. bekannt war. Der Pókaszepetker Anhänger ermöglicht eine weitere Verfeinerung der Datierung: der Typus kommt im 7. Jh. zweifellos vor, da er mit den Armreifen vom „Szentendre“-Typus gemeinsam gefunden wurde.

Die Fragen der Datierung und des Ethnikums des oberhalb des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes zutage gekommenen Urnengräberfeldes wurden bereits erwähnt. Bei den auf die zweite Hälfte des 8. Jhs. — Anfang des 9. Jhs. datierten slawischen Bestattungen stellt sich aber auch die Frage, ob man es mit Hügel- oder mit hügellosen Gräbern zu tun hat. Es ist bei der Placierung der Urnengräber auffallend, daß die Gräber z.T. Gruppen bilden, die in beträchtlicher Entfernung voneinander sind. So bilden die Gräber 1, 2, 6, ferner 25, 30, 31 (Skelettgrab) und die Urnen 29, 41 je eine Gruppe (Abb. 22). Eine derartige Gruppenbildung der Urnengräber ist bei hügellosen Bestattungen nicht üblich.¹⁴ Die Sitte der Hügelbestattung widerspricht den bisherigen Feststellungen nicht. In der Ostslowakei existiert der Ritus der Hügelbrandgräber ohne Unterbrechung bis zum 10—11. Jh. Im Westen der Slowakei hingegen ist das Verbrennen ein Charakterzug der Frühphase der Hügelgräberfelder.¹⁵ Die westliche und die mittlere Slowakei weisen diesbezüglich mit dem mährischen Becken einen engeren Kontakt auf; sowohl in Mähren, als auch in den besprochenen Teilen der Slowakei beginnt die Sitte der Totenbestattung die Sitte des Verbrennens um 800 zu verdrängen.¹⁶ Es ist daher sehr wahrscheinlich, daß das slawische Urnengräberfeld von Pókaszepetk ein Hügelgräberfeld war, doch sind die niedrigen Hügel mit der Zeit vollständig von der Erdoberfläche verschwunden. Entlang der Morawa ist die Brandbestattung in der ersten Hälfte des 9. Jhs. bereits eine vereinzelte Erscheinung, obwohl dieser Brauch aus Mähren erst Ende des 9. Jhs. vollständig verschwand. Aber es gibt auch innerhalb dieses Landstriches Gebiete, wo ein schnellerer Verlauf der Entwicklung fühlbar ist, so die der Donau sich anschließenden sog. Randgebiete, oder das Verbreitungsbereich der Keramik vom Blucnia-Typ.¹⁷

Die Angaben hinsichtlich des Ortes der Einäscherung zeigen bei den obigen Brandbestattungen kein einheitliches Bild. Meistens konnte der Platz,

¹³ Eisner, J., a. a. O. Abb. 32/1,5.

¹⁴ Für die Lagerung der Urnengräber in hügellosen Urnengräberfeldern cf. die Terrainaufnahme des Vycapy-Ppatovceer Urnengräberfeldes in Budinský—Krička, V., Slovenské popolnicové pole z doby predhradistnej do Vycapoch—Opatoveiach, Okr. Nitra. HS 5(1947) nach 136; ferner die Karte des Urnengräberfeldes von Besenov (Slowakei) in Kraskovská, L., Vyskum v Besenove roku 1950. SA 6(1958) 423.

¹⁵ Budinský—Krička, V., Slovenské mohyly na východnom Slovensku. SA 6(1958) 175 ff.

¹⁶ Budinský—Krička, V., Slovenské mohyly v Skalici (Slawische Hügelgräber in Skalica). (Bratislava 1959) 145.; Dostál, B., Slovanský mohylník u Zlutavy. Sborník prací Fil. Fak. Brneské Univ. E 2(1957) 58 f.

¹⁷ Poulík, J., Staroslovanska Morava. 70 ff.

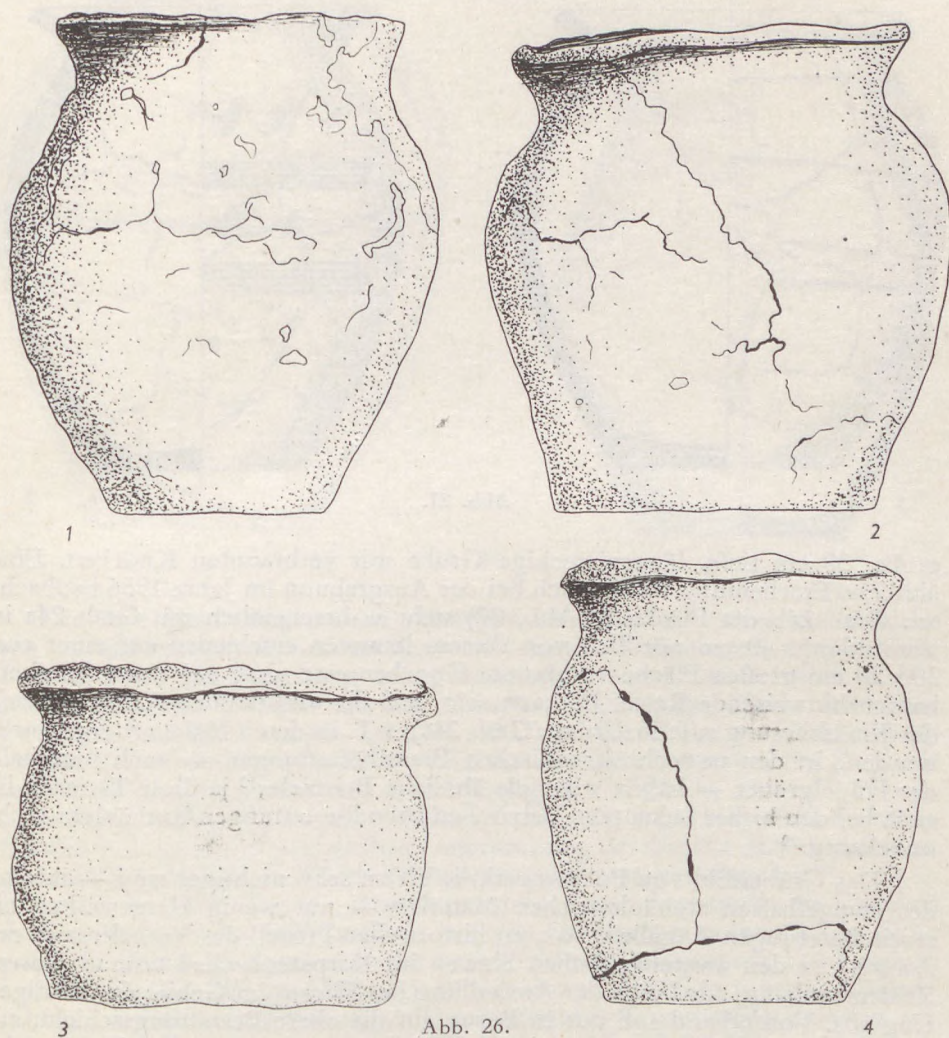
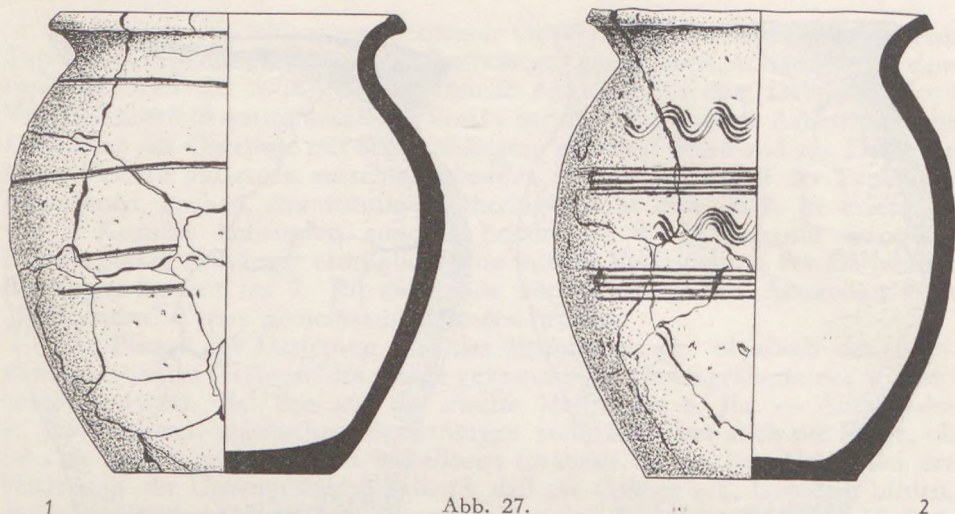

Abb. 26.

wo die Toten verbrannt wurden, innderhalb der Gräberfelder nicht festgestellt werden; oft wurde aber der Tote am Bestattungsplatz selbst verbrannt; d.h. im Falle der Hügelgräber wurde der Hügel auf den Resten des Scheiterhaufens errichtet.¹⁸ Vielleicht steht dieser letztere Fall für die Gräber der Grabungsfläche I. in Pókaszepetk, wo J. Csalog zwischen der 1. und 5. Urne einen Scheiterhaufen vermutet (Abb. 22) in einer Brandfläche von 90 cm Durchmesser, die 40 cm unterhalb der Erdoberfläche erscheint. In der Nähe dieser Fläche war, außer den erwähnten Urnen, auch ein urnenlosen Brandgrab (2): eine 19 × 29 cm

¹⁸ Hinsichtlich des Platzes des Verbrennens cf. Budinsky—Krička, V., a. a. O. 108.

große, 38 cm tiefe, längsviereckige Grube mit verbrannten Knochen. Eine ähnliche Erscheinung wurde auch bei der Ausgrabung im Jahre 1956 beobachtet. Grab 24b der Fläche I. (Abb. 22) steht wahrscheinlich mit Grab 24a in Verbindung. 40 cm nördlich von diesem letzteren erschienen auf einer ca. 30 × 20 cm großen Fläche verbrannte Knochenreste ohne auf einen Scheiterhaufen hinweisende Reste. Es kann sein, daß die verbrannten Knochen nach der Einäscherung z.T. in Urnen (Grab 24a), z.T. in deren Nähe untergebracht wurden. In den tschechoslowakischen Brandbestattungen — auch innerhalb der Hügelgräber — haben wir viele ähnliche Beispiele;¹⁹ ja diese Tatsache ist auch bei den bisher bekannten slawischen Brandbestattungen Rumäniens nicht unbekannt.²⁰

Das Gräberfeld von Pókaszeptk liefert zu sehr wichtigen und — infolge des mangelhaften archäologischen Materials — nur wenig klargestellten historischen Fragen Angaben: so zum historischen Prozeß des Verhältnisses der Awaren zu den awarenzeitlichen Slawen im Karpatenbecken und in diesem Zusammenhang, zur Frage der Ansiedlung der Slawen im Gebiet des heutigen Ungarns. Vorderhand soll nur in Bezug auf die obere Bestattungsschicht, auf das Urnengräberfeld bemerkt sein, daß D. Csallány in seiner Publikation des Brandgrabfundes von Bácsújfalu Pferdegeschirr mit Brandspuren flüchtig auch die im Jahre 1951 zutage gekommenen Funde aus Pókaszeptk berührt. Er ist der Meinung, daß dieses slawische Urnengräberfeld die Verbreitungsgrenze der von Südwesten in Richtung Balaton vordringenden slawischen Kultur bedeutet. Er betont zugleich, daß in Keszthely (am Ufer der Balatons) unter cca. 2000 Gräbern „mit Greifen-Ranken-Beziehungen“ kaum einige Brandgräber erscheinen.²¹

¹⁹ Ebenda; Poulik, J., Jizni Morava. 153. ff. (das Lanzhoter Hügelgräberfeld)

²⁰ Nestor, I., La nécropole slave d'époque ancienne de Sárata Monteoru. Dacia Ns 1(1957) 289 ff.

²¹ Csallány D., Arch. Ért. 80(1953) 136.

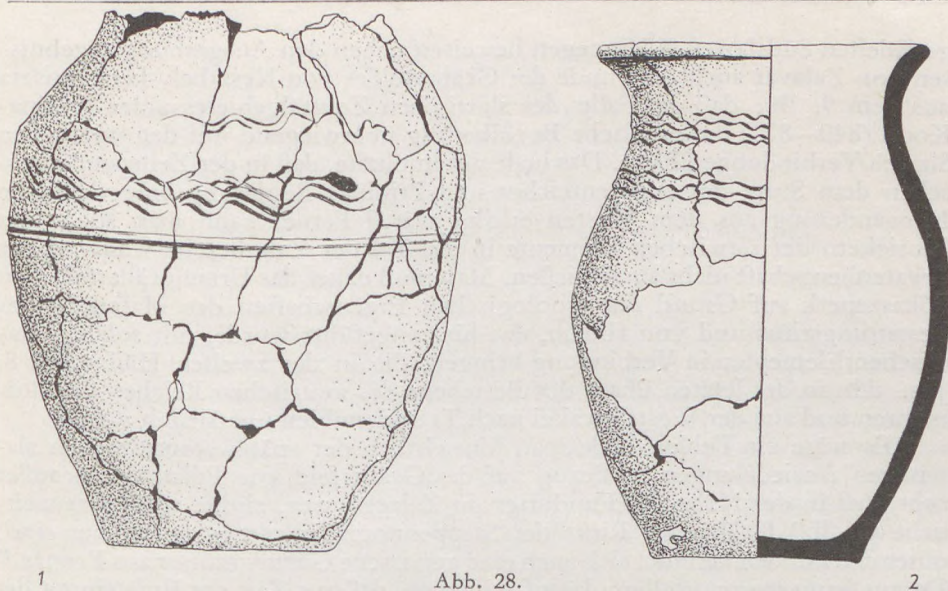

Abb. 28.

Die Urnenbestattungen von Pókaszeptek mit einer aus südwestlicher Richtung vordringenden slawischen Kulturströmung zu verbinden scheint beim heutigen Stand der Forschung unbegründet. In erster Linie ist dabei zu berücksichtigen, daß während aus den Gebieten nördlich der Donau sehr viele slawischen Brandbestattungen bekannt sind, und die Urnen von Pókaszeptek — neben der Ähnlichkeit des Ritus — die meisten Beziehungen zu der Keramik eben dieser Bestattungen haben, in den Gebieten südlich der Drau die Brandbestattungen bisher sozusagen unbekannt sind; die jugoslawischen Forscher schließen nur aus der typologischen Untersuchung der Gefäße darauf, daß man auch auf jugoslawischem Boden Brandbestattungen zu erwarten hat.²²

Leider ist auch über die Brandbestattungen von Keszthely, die Csallány erwähnt, kaum etwas bekannt;²³ bisher gilt als einziger authentischer diesbezüglicher Fund in Ungarn eben das Gräberfeld von Pókaszeptek. Der Fundort ist im Tal des Zala-Flusses (Abb. 21), gehört also zu derselben topographischen Einheit, wie Zalavár (Mosaburg), das transdanubische slawische Zentrum im 9. Jh., dessen Beziehungen zum Großmährischen Reich auf Grund der bisherigen Ausgrabungsergebnisse offenbar sind.²⁴

Géza Fehér betont, daß Pribina deshalb die Balatongegend zum Mittelpunkt seines Reiches gewählt hatte, weil hier auch früher schon Slawen gewohnt hatten.²⁵ Innerhalb der Zusammensetzung dieser slawischen Einwohner gibt er den Vorrang den nach dem Zusammenbruch des awarischen Reiches an-

²² Vinski, Z., Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme? AI 1(1954) 79.

²³ Lipp V., A keszthelyi sírmezők (Die Gräberfelder von Keszthely) (Bp. 1864) 14 ff.

²⁴ Für die Ergebnisse der Ausgrabungen in Zalavár (1951—1954) s. Anm. 9.

²⁵ Fehér G., StuSl 3(1957) 57.

gesiedelten Südslawen.²⁶ Hingegen beweisen neben den Ausgrabungsergebnissen von Zalavár auch die Funde des Gräberfeldes von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 9. Jh., daß im Falle des slawischen Zentralgebietes unter Pribina-Kocel (840—871) die slawische Bevölkerung überwiegend mit den westlichen Slawen Verbindungen hatte. Das bedeutet implizite, daß in der Zeitspanne zwischen dem Sturz des Awarenreiches und Pribinas Regierung eine slawische Einwanderung aus dem Westen erfolgt war.²⁷ Ferner kann man sogar das Einsickern der slawischen Elemente in das Tal der Zala bereits während der Awarenherrschaft nicht ausschließen. Man muß daher das Urnengräberfeld von Pókaszeptk auf Grund der typologischen Eigenschaften des Materials, des Bestattungsritus und von alldem, das hier angeführt wurde, mit solchen slawischen Elementen in Verbindung bringen, die in der zweiten Hälfte des 8. Jhs., d.h. in der letzten Phase des Bestehens des awarischen Reiches aus Südmähren und aus der Westslowakei nach Transdanubien übersiedelt waren.

Es wäre ein Fehler, ließe man hinsichtlich der spätawarenzeitlichen slawischen Ansiedlungen in Bezug auf das Gräberfeld von Pókaszeptk außer acht, daß in der Nähe des Fundortes, in Zalaegerszeg, einige spätawarenzeitliche (8. Jh.) Gräber im Ritus der Steppennomaden zutage gekommen sind; unter den Funden befindet sich auch eine gegossene Gürtelgarnitur aus Bronze.²⁸ Daraus kann man vor allem darauf schließen, daß zur Zeit der Entstehung der slawischen Siedlung von Pókaszeptk in ihrer unmittelbaren Nähe die Siedlung einer spätawarenzeitlichen nomadischen — im ethnischen Sinne des Wortes — führenden Schicht existierte, deren Einwohnerschaft von der frühawarenzeitlichen Siedlung bzw. von ihrem Gräberfeld keine Kenntnis hatte: die neu angekommene Bevölkerung nahm das Gebiet des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes ungestört in Besitz. Doch bürgt für die verhältnismäßige Selbständigkeit der slawischen Siedlung auch die Tatsache, daß man die althergebrachten Bestattungsriten konservativ beibehielt, und daß diese von den awarischen Einflüssen unberührt blieben, im Gegensatz zur Einwohnerschaft des „Muttergebietes“, das in unmittelbarer Berührung mit dem Zentralgebiet des Awarenreiches stand, wo, der Meinung der tschechoslowakischen Forscher zufolge, auf awarischen Einfluß schnellere Veränderungen in den Bestattungsriten eintraten. Die Funde von Pókaszeptk bereichern somit u.a. eine viel diskutierte Frage der Geschichte: die der Gestaltung des Verhältnisses zwischen Slawen und Awaren;²⁹ sie bringen die Lösung der Frage näher und man darf von der vollständigen Erschließung des Gräberfeldes von Pókaszeptk ein neues Kapitel der nur wenig bekannten Geschichte der auf ungarischem Gebiet lebenden frühmittelalterlichen Slawen erwarten.³⁰

ÁGNES CS. SÓS

²⁶ Ebenda 34, 50.; *Febér G.*, Acta Arch. Hung. 8(1958) 281 ff.

²⁷ Über die neuen archäologischen Angaben hinsichtlich der Zusammensetzung des Slawentums in Transdanubien im 9. Jh. s. die Publikation des Keszthely—Fenekpusztaer Gräberfeldes: Cs. Sós Á., Acta Arch. Hung. 13 (1961).

²⁸ Die Funde befinden sich im Zalaegerszeger Museum. Inv. Nr. 50. 06. 24., 55. 11.1—10.

²⁹ Eine Wertung der Literatur über das slawisch-awarische Verhältnis s. *Zástěrová, B.*, Avarži a Slované. Sonderabdr. 19 ff.

³⁰ Die historischen Probleme des Pókaszeptker Gräberfeldes wurden von der Verfasserin bereits kurz zusammengefaßt: O nowejschich wengerskich issledowanijach w oblasti slawjanskoj archeologii (Vortrag auf der slawische-archäologischen Konferenz, Moskau 1958).

POGÁNY KULTUSZ EMLÉKE A SOPRONKŐHIDAI TEMETŐBEN

Sopronkőhidán 1951-ben földmunkák során 11 sír került napfényre. Ezeket Szőke Béla mentette meg és írta le.¹ 1956-tól 1960-ig szerző tárta fel a IX. századi temető többi részét (12—145. számú sírokat). Előzetes jelentésként most egy jellegzetes temetkezési szokásról szólnunk, amelyet ott észleltünk. A temető feltárásánál ui. megfigyelhettük, hogy a halottakat gyakran állati maszkkal borított koporsókba fektették. A koporsók fából, sarkaikon egymásbaeresztett kapcsolással, fémszegek nélkül készültek. Közöttük a nyereg-tetős és vízszintes fedésűt egyaránt megtaláltuk. Nyeregtetősöknél a sír tengelyében, majd két oldalt jelentkezett a barna csík. A középső mélyebben két párhuzamos csíkra bomlott s még mélyebben ezek eltávolodtak egymástól. A vízszintes fedésűeknél a fedőlap homorúan horpadt be, ezért a koporsó két oldalán jelentkezett először a barnás korhadék. Néhány sírnál a fatörzsből kivájt koporsó nyomára következtethettünk. A világosszínű homoktalaj jól megőrizte az elkorhadt koporsók színes foltjait, de farostját már nem. Levegő hatására a kibontott barnás koporsónyomok kékesszürke árnyalatot kaptak, — ekkor lehetett legjobban fényképezni és rajzolni — majd a homok száradásakor fokozatosan eltűntek. A sírok feltárása közben azt is megfigyelhettük, hogy a koporsók korhadékában vagy mellette — tehát a koporsón kívül is — voltak sírbahelyezett tárgyak. Ezek közül említést érdemelnek a lándzsák, cserépedények vagy töredékeik, állati koponyarészek és ételmellékletekből megmaradt csontok. Az állati koponyarészek kivételével a többi tárgy koporsón belül is előfordult s így koporsóra helyezésük nagyságuk vagy a koporsó szűk tere miatt történhetett. Az állatkoponyákról minden esetben kimutatható volt, hogy a koporsón helyezték el azokat, s így azon vagy arról legfeljebb lecsúszva feküdtek (29. ábra felső széle). A temető tizenkilenc sírjában, mégpedig a 9, 16, 21, 25, 29, 37, 48, 59, 62, 63, 64, 92, 100, 103, 110, 123, 130, 135 és 136 számúakban találtunk állatkoponya részt.

Bökönyi Sándor meghatározása szerint a szarvcsapos koponyarészek az avaroknál tenyésztett kicsiny szarvasmarha fajtától származnak (*Bos taurus* L.).² A 72. sz. sírban pedig juh (*Ovis aries* L.) szarvcsapos agykoponya részét találtuk. Feltűnt, hogy az állatfejekből csak a szarvakat tartó középső részt tették sírba, míg a koponya többi részét a csontokon észlelhető nyomok szerint, baltacsapásokkal vágta le (30. ábra a—d). Nyilvánvaló, hogy eredetileg nemcsak a szarvcsapok, hanem a hozzátartozó szarutülkök is rajta lehettek, de ezek szaruanyaga a sírban elpusztult. Egyik sírban a szarvasmarha koponya

¹ Szőke B., SSz 9(1955) 55—68.

² Ezúton is köszönötünket fejezzük ki Bökönyi Sándornak az állatcsont anyag feldolgozásáért. A csontok leltári száma: 1959. 21. és 1960. 23.

29. ábra

részének bontásánál a koporsón kívül egy vas tűnek, vagy árnak a hegyét találtuk (59. sír), amelyből nyilvánvaló, hogy a lenyúzott állatbőr visszavarrásakor a koponyacsontba akadt és tört el. Fentiek alapján már a sírok bontása közben kialakult az a meggyőződés, hogy a koporsókat a temetésnél állatbőrrel takarták be s ezekben volt az állat szarvait tartó koponyarész. Ezt az állatfejes takarót, *szarvasmarha maszkot*, Sopronkőhidán úgy helyezték a koporsóra, hogy az állatszarkak a halott lába fölött emelkedtek.

A koporsók állatmaszkos betakarása védte a halottat a sírablóktól, mert a sírgödörbe leásva először az állati szarkakra, majd bőrére találtak rá s azt gondolhatták, hogy csak állat van ott el-

ásva.³ Egyes hiedelmek szerint a maszk védte az elhaltat a rontó szellemektől, mások szerint az állatmaszkba takartakat átsegítette az „állatos” a túlvilági boldogsághoz vezető út akadályain, illetve új, boldog életre keltette.

Akár a sír védelme, akár a segítő erő vagy a feltámasztás hite volt a maszkokkal való letakarás indító oka, mindenképpen pogány hit maradványával állunk szemben, amelyet egy keresztény frank grófsági területen a IX. században már nem várnánk.⁴ A pogány hit ilyen erősségét azzal magyarázzuk, hogy a IX. században pogány avarok éltek Sopron vidékén.⁵ A frankok megelégedtek formális megkeresztelésükkel, temetkezéseiknél pedig megtarthatták a pogány hitben gyökerező hagyományait.

Mór — Ákasztódombon a részleges lótemetkezésen kívül olyan VII. századból származó avar sírt is találtunk, amelyeknél a koponya és a sírvég között

³ Ásatás közben az egyik munkás, amint állatfejre talált azt mondta: „Kár ebben a gödörben tovább dolgozni, mert itt egy tinó van elásva”, és a koponyára mutatott. Akkor még nem vette észre, hogy csak egy levágott koponya-résről van szó.

⁴ Lásd a „*Conversio Bagariorum et Carantanorum*” idevonatkozó részeit.

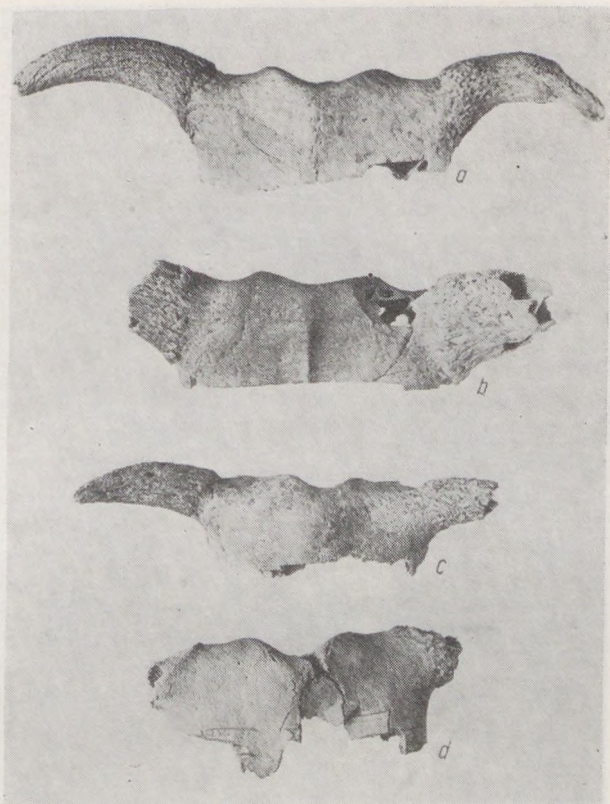
⁵ A 805. évi aacheni birodalmi gyűlésen kérték Carnuntum (Deutschaltenburg) és Savaria (Szombathely) közé telepítésüket.

Bos taurus teljes agykoponyája és lábvégcsontjai voltak.⁶ Az állatfej és lábak nem nyugodtak közvetlenül a sírfénéken, hanem annál magasabban (31. ábra). Pozsonyban a szlovák Nemzeti Múzeumban a sopronkőhidaihoz hasonló koponyarész van kiállítva a korabeli állatfajták csontjai között. Leltári száma alapján megállapítottuk, hogy azonos a zsitvabesnyői (Bešeňov) 119. számú sírban talált és az irodalomban közölt⁷ koponyarésszel (32. ábra). A fenékpusztai IX. századi temetőből ugyancsak ismerünk egy szarvcsapos juh koponyát.⁸ Oroszlányban is juhfej volt az első sírban.⁹ Lásd még Staré Město 277/49. sírját.

Lehtisalo a sámánná levésről, a sámán újraszületéséről írva megemlíti, hogy medve ősanja szoptatja a szamojéd sámánt.¹⁰

A sámánban az állatós él tovább. „Csak akkor van másvilági képességeinek birtokában, ha belebújik totem ősenek bőrébe.” Így „válík érthetővé, hogy a halottakat régen miért varrták állatbőrbe.”¹¹

„Az osztyákoknál szokásban volt, hogy a beteget, vagy csupán fájo testrészét, az áldozati rénszarvas vagy ló még meleg bőrébe csavarták.”¹² A kérdés bővebb kifejtését lásd L.P. Potapovnál.¹³ Sopronkőhidán a keresztény feltámadás gondolatát pogány szokásokkal egyeztethették össze. A nyugati világ keresztény hagyományaival ez nem ütközött, bizonyítja ezt az a kovácsolt vasak-

30. ábra

⁶ Török Gy., Arch. Ért. 81(1954) 54—60., IX—XII. t. (22 sír)

⁷ Kraskovská, L., Ausgrabung in Bešeňov im Jahre 1950. SA 6(1958) 419—447. 2. ábra.

⁸ L. Kovrig Ilona tárta fel. Az ő szíves közléséből ismerjük. Cs. Sós Ágnes publikálta; Acta Arch. Hung. 13 (1961) 247—305.

⁹ Cs. Sós Á., FA 10(1958) 105—124. 1. sír.

¹⁰ Lehtisalo, T., Die Tod und die Wiedergeburt des künftigen Schamanen. JSFO 48(1934—35) 1—34. László alábbi cikke nyomán. (11 j.)

¹¹ László Gy., Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. (Kolozsvár 1945) 21.

¹² Uo.

¹³ Potapov, L. P., Szledü totemiszticeszkizh predsztavlenii u altaicev. SzE 1935:4—5. 140. skk.

31. ábra

származtatták magukat. Móron, Zsitvabesnyőn és Sopronkőhidán bizonyára a szarvasmarha-ősről van szó, illetőleg egyeseknél juh ősről is (Oroszlány, Fenékpusztá, Sopronkőhida 72. sír). Az állatmaszk — a pogány hit szerint — az állatös jelképe, amelyen keresztül az segítő, új életre keltő erejét fejthette ki. Az ősi szertartásoknál döntő jelentősége volt az álarcba öltöztetésnek, mert — hitük szerint — az állatössel való szorosabb kapcsolat csak így jöhetett létre.¹⁴

A sámánizmus elterjedési területén mindenki és minden védelmet kaphatott az állatös maszkjában, az állatös jelképe alatt, az állatöst jelentő jelvény birtokában. Feltételezhetjük, hogy temetőnkben — amelyben ilyen sok élő állattól származó maszk-maradványt találtunk — romlandó anyagból, főleg fából faragott állatmaszk még több sírban volt és nyomtalanul elpusztult.

¹⁴ Schramm, P.E., *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. I. Schriften der Monumenta Germanie Historica. 13/1. (Stuttgart 1954) XVI. t. 21b.

¹⁵ Uo. XXII. t. 28b.

¹⁶ Lásd Maringer, I. erre vonatkozó fejtegetéseit: *Vorgeschichtliche Religion*. (Zürich-Köln 1956) 244., 51. ábrán egy ősi ökörfej faragványát is bemutat, mint kultikus tárgyat.

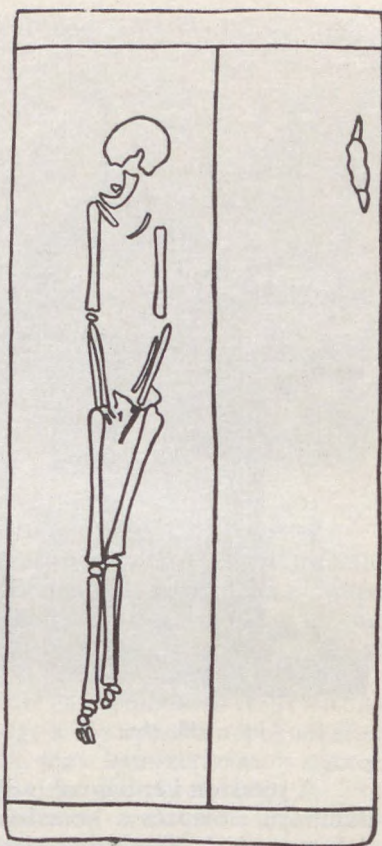
kal díszített koporsó, amely az innsbrucki múzeumban van s a VII. század második feléből származik.¹⁴ A koporsó a Trient melletti Civezzanoban került elő s a keresztén kívül szarvas- és kosfejekkel is díszítették (33. ábra). A kereszténység terjedése idején a keresztény és pogány szimbólumok egymás mellett fordultak elő.

Egy népvándorlás kori ábrázolásról bemutatjuk,¹⁵ hogy az állatös maszkját élő harcosokra, bajvívókra is felrakták (34. ábra).

Az eddig elmondotkból is kitűnik, hogy nem helyi szokásról, hanem szélesebb körben és tágabb időben elterjedt pogány hitbeli maradványról van szó. Szarvas, medve, ló, szarvasmarha, juh és más állatmaszk alkalmazása azzal függhetett össze, hogy egyes közösségek mely állatöstől

Az állatmaszkon kívül az állatőst jelentő jel, jelkép vagy tárgy is megteremthette az emberekben az állatőssel való szorosabb kapcsolat felvételének hitét. A kőhidai temetőben előkerült tárgyak között ilyen után kutatva csak kevésnél kellett megállni. Az első a 115. sírban talált „lunula” pár volt; ez egy 15 év körüli leányka nyakcsigolyái körül talált gyöngyök között feküdt és pedig egyik elől a mellkason, a másik hátul, a nyakon. Fém gyöngyszem alakú tag segítségével fűzték fel a gyöngyök közé (35. ábra). Elképzelve a sírba helyezett koporsót s a ráfektetett állatmaszkot, előreálló tülkös szarvakkal s e szarvak között arckoponyacsont nélküli összevarrt pofabőrrel és összefüggést keresve a „lunulákkal”, teljesen azonos rajzú kép tárul elénk. Az összevarrt pofabőr és orr a „lunula” belső íve közepén előreálló nyúlvány, míg a kétoldalt állók a szarvak. Soha nem fordult elő a holdnak (Luna) olyan megvilágítású képe, amelyiknél ez a középső nyúlvány megfigyelhető lenne. A szarvasmarha (és juh) maszk reális képéből alkották meg a szóban forgó csüngődíszeket. A megtermékenyítés gondolatával összekapcsolva Fettich Nándor bika- és kosfej ábrázolásoknak tartja e csüngőket.¹⁷ A népvándorláskori „lunulák” nagy többsége magán hordozza a belső ív tagoltságát vagy majdnem zártkörű szarv ívelését, egyes darabokon kosszarv szerű csavarását, továbbá a szarvak végére húzott gömbök jelzését; a X—XII. századiak díszítésében pedig az állatszeme, száj, orrlyuk, fül stb. jelzéseket. Ha ilyen szempontból nézzük meg Kralovánszky Alán „lunula” gyűjtését,¹⁸ főleg az általa bemutatott XVIII. táblán közölt régebbi típusúakat, továbbá a XVII. tábla 1—11 számú, zömmel IX. századi és a XV. tábla 2, 18, XIV. tábla 5, 10 számú fiatalabb készítésű csüngődíszeket, megértjük, hogy ezeknek a sopronkőhidaiakkal együtt nem a hold-sarló, hanem az állatszarus maszk volt a modellje.

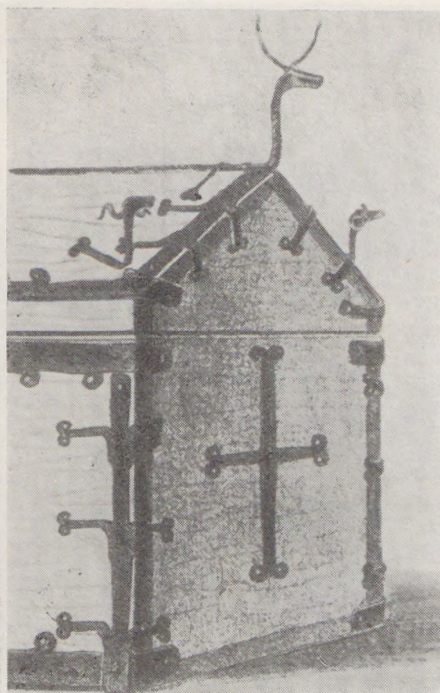
Az állatmaszkos probléma további megvilágításához jelentős mértékben járult hozzá a sopronkőhidai temető 48. sírjában ételmaradékból származó állatcsont mellett a koporsón belül talált agancs sótartó díszítése is (XIII. t., XV. t. 1). Pásztornépeknél a szaruból, agancsból és csontból készült sótartók mindenütt megtalálhatók. Az avar temetőkből a sopronkőhidaihoz hasonló háromágú agancs sótartók is ismertek. A szárazon őrzendő puskapor ismerete

32. ábra

¹⁷ Fettich Nándor szóban többször kifejtett véleménye.

¹⁸ Kralovánszky A., Arch. Ért. 86(1959) 76—82., XII—XVIII. t.

33. ábra

előtt a fűszert, elsősorban a sót kellett a nedvességtől ily módon védeni.¹⁹ A hasonló háromágú tárgyak minden valószínűség szerint só és fűszer tartására szolgáltak. Az agancs tokból kivett földben a vegyvizsgálat semmi olyan anyagot nem mutatott ki, amely a környező földben ne lett volna. A talajvíz, hólé és eső csak a könnyen oldódó sót tudta ilyen nyomtalanul eltüntetni. Az alábbiakban ezért a hasonló háromágú agancs tárgyakat sótartóknak nevezzük.

A sopronkőhidai sótartót szarvas-agancsból vágta le ott, ahol vékonyabb ágat hajtott, így háromágú lett. Hossza 17,6 cm, magassága 9,3 cm. Felületét fényes-simára csiszolták s lazább belső anyagát kivették. Az így nyert száraz, merev tokot két nagyobb nyílásban (átm.: 2—3, 5 cm) fadugóval zárták le s egy-egy kis lyukon keresztül a dugót fa ékkel rögzítették. Vékonyabb ágán (nyílás átm.: 2,3 cm, falvastagság 3 mm) két nagyobb szemközti lyukat fúrtak. A lyukakon és dugón keresztül vezetett szíjjal vagy zsinórral szorosan behúzhatták a dugót a szájnnyílásba.²⁰

A sótartón két nagyobb díszítésre alkalmas felület van: a minden irányban domború előlap és a hosszirányban homorú hátlap. Csak az előlap díszített. A kompozíció tengelyében életfa áll, amely felé állatok (lovak) mennek, fejükön *szarvasmarbafej-maszk*, testükön stilizált nyereg és szíjazat. A fa mögött szarvpár alakú ábra van (világhegy?). Az egész kompozíciót széles keret fogja körül.

A keret három soros. Egy-egy soron belül két bemélyített háromszögsor úgy fordul szembe, hogy síkban meghagyott négyszögeket fognak közre. Hasonlók jelzik a lovak farhám szíjait és a nyeret leszorító szíjat is. A kompozíció többi vonalát két párhuzamos karcolat között — az ábrák belső tere felé támaszkodó — síkban hagyott háromszögek és a külső karcolat felől bemélyített háromszögek alkotják. Az életfa törzsének ábrázolásán három párhuzamos karcolat középső vonalára támaszkodnak kétoldról a síkban hagyott háromszögek, amelyeket a két szélső karcolat felé mélyített háromszögek emelnek ki. Így a fatörzs vonala vastagabb a többi vonalnál. A párhuzamos vonalak és az apró háromszögek mélyítése csak igen finom élű és hegyű szerszámmal történhetett, és az egész munka készítőjének ügyes, gyakorlott kezére s kitűnő élességű szemére vall.

¹⁹ Jankó J., AK 18(1895) 81—117.

²⁰ A dugó behúzására vonatkozóan lásd: Marosi A. — Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek. AH 18. (Bp. 1936) 46., 19. kép.

Az életfa töve két ágra nyílik. (A szasszanida, perzsa és kisázsiai életfaábrázolásoknál innen fakad az örök életet adó nedv, a haoma, vagy soma.) A fa törzsén két levél nyitja meg a lombozatot, majd két nagyobb levél után a törzs háromszög alakban szétágazik s három levél zárja a fakoronát. Az állatok testének alakja, láb, farok és fejtartása, valamint a nyereg és hámszerszám rajzok, *lovak ábrázolására utalnak*. A szarvasmarhaszarvakkal rendelkező maszk úgy van a lovak fejére húzva, hogy azok koponyájának elhelyezkedése a maszk alatt, a nyak hátsó vonalának törésében jól megfigyelhető. László Gyula az állatképbe berajzolta a ló alakját s ekkor különösen szembetűnt a ló fejére tett maszk, mint külön tag. Aki ezt a rajzos kompozíciót készítette, nem egy alkalommal vehetett részt olyan szertartásokon, vagy játékokon, amelyeken megfigyelhette a lovak fejére húzott szarvasmarha maszkot, és — biztos vonalvezetése alapján ítélve — sokszor ábrázolta is azt.

34. ábra

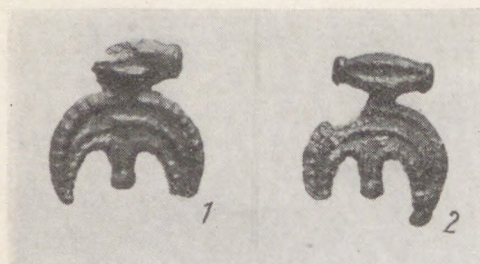
A sopronkőhidai maszkos temetkezési szokás és a temetőben talált hasonló korú csüngődíszek alapján megállapíthatjuk, hogy a lótenyésztő népeknél elterjedt ló állatös (sírokban lókoponya, lábcsonatok, fém hámszerszám és nyergedíszek), szerepét itt már a szarvasmarha vette át. Feltehető, hogy a lótenyésztő avarság egyes nemzetségei már korábban is szoros kapcsolatba kerültek a szarvasmarha tenyésztő népekkel és nemcsak a szarvasmarha tenyésztését vették át hanem a szarvasmarha állatös tiszteletét is. A szarvasmarha-tenyésztők sírjaiba először szarvasmarha bőr, fej és lábak kerültek (Mór), majd a szarvasmarha maszkos takaróval (állatbőrrel) befedett koporsós temetkezés jött szokásba.

A fenti rajz megerősíti azt a feltevést, hogy olyan népcsoport hagyományos totemábrázolásáról van szó, amelyiknél korábban a ló volt az állatös, de amikor áttértek a szarvasmarha-tenyésztésre és összeolvadtak a földművelő, szarvasmarha-tenyésztő csoporttal, akkor átvették az új háziállattal együtt annak ösként való tiszteletét is.²¹

Mint említettük, hasonló sőtartók ismeretesek az avar kori sírokból is. Nem célunk ezekről leltárt készíteni, csak néhány darabról szólunk, amelyek bizonyosságul szolgálnak arra, hogy ezek és a hasonló tárgyak az avar lovasnépnél használatban voltak és így nyilvánvaló, hogy a IX. századi bemutatott példánnyunk is avar tárgyforma továbbéléséről tanúskodik.

Abony 78. sír 96/1901. 315. Kisebb méretű díszítetlen agancs sőtartó. Öntött bronz kisszíjvég és egy vaskés tartozott még a síranyaghoz. A publikáló

²¹ Vö. László Gy., A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. (Kolozsvár 1946) 24—30.

35. ábra

származik. A tárgy elő- és hátlapján, valamint alsó részén látható geometrikus díszítményeket Hekler Antal mutatta be. Pontos helyét a sírban Fettich Nándor a bal kézcsontok és a ló nyerge között állapította meg, funkcióját ő is sôtartónak tartja és szájniylásának dugós szerkezetére elfogadható magyarázatot ad.

Jánoshida 65. sír 5/1933. 137. Díszítetlen agancs sôtartó. Bronz fülbevaló karika és dinnyemag gyöngy melléklettel együtt került elő. Lapos alakja és hosszú szűkülő ága miatt kenőcstartónak nem alkalmas. Szája a szűkebb nyílások egyike lehetett, mert a szíj részére készült lyukak átmérőit itt a legnagyobbak s erős kopást mutatnak. Publikált.²⁵

Jánoshida 162 sír. 3/1934. 30. Díszítetlen agancs sôtartó. Korai övgarnitúrás gazdagabb férfi sírjából került elő. Az agancs egyenetlen felületét késsel vágták simára s ezáltal kissé szögletes felületet nyertek. Publikált.²⁶

Ságújfalu 16. sír. Publikálatlan (XV. t. 2) a salgótarjáni múzeum anyagához tartozik. 1960-ban került elő, viszonylag gazdagon eltemetett halott mellől. Hossza 20, magassága 8,7 cm. Nagyobb nyílásának átmérője 3,5 cm, egy kis lyukkal a perem mellett. Szája részben elmállott, de láthatólag két 0,5 cm nagyságú lyukkal volt ellátva. Falvastagsága is 0,5 cm. Előlapját és felső részét pontkőrsorok díszítik és egy pontkőrsor az egészet keresztben lyuktól lyukig átfogja. Felületén kisszíjvég alakú bronz patinanyom van. Avarkori agancs- és csontfaragványokon gyakori a hasonló pontkőrsor díszítés. Sopronkőhidán a csontnyelű késeknek volt ilyen díszítésük.

Tatabánya (XIV. t. 1—2). 1961 tavaszán a 7. akna iszapolójából ló- és embercsontokkal együtt avarkori tárgyakat szedtek ki. Innen származik a második állatalakos rajzú sôtartó.²⁷ Tatabánya egykori avar temetője helyén Kiss Attila gyakorló múzeológus végezte a leletmentést, de a temető szélén már csak kevés és szegényes sírt talált. A megmentett anyagból a durva, kézzel-formált agyagedényeket és a dinnyemag gyöngyöket említjük meg, mint az avar korra jellemző leleteket.²⁸ A sôtartó hossza 12,5, magassága 8,5 cm.

²² Éber L., Arch. Ért. 22(1902) 249—250.; Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. (Braunschweig 1905) 791—792.

²³ L. Kovrig Ilona közli az AH 40. (kiadás alatt álló) kötetében.

²⁴ Hekler A., Arch. Ért. 29(1909) 97—105.; Marosi A. — Fettich N., i.m. 45—46., III. t. 1.

²⁵ Erdélyi I., A jánoshidai avarkori temető. RF II. 1. (Bp. 1958) 16., XXIII. t. 13.

²⁶ Uo. 30., XXX. t. 11.

²⁷ Bíró Endre múzeológus mentette meg s engedte át közlésre. Ezúton is köszönetet mondunk érte.

²⁸ Kiss Attilának köszönjük a szíves tájékoztatást.

Éber László²² hasonló darabot említ a keszthelyi sírmezőből is. Az utóbbi darabot nem sikerült azonosítani.

Alattyán 269. sír. 23/1936. 81. Háromágú agancs sôtartó, amely arany fülbevaló és vaskés mellékletű halott mellől került elő. Publikálás alatt.²³

Dunaujváros 7. sír. 73/1908. 184. Háromágú agancs sôtartó. A szakirodalomból ismert.²⁴ Gazdagon felszerelt VII. századi avar lovas sírjából

Ovális nyílásának átmérője 3,8, 2,6 és 1,9 cm. Falvastagsága 2—3 mm. Vastagabb végein 2—2 kisebb, száján négy nagyobb lyuk van, a lezárásra, illetőleg a dugó behúzására. Mindhárom ágát az avarkorban divatos széles szalagfonat dísz zárja körül és ezeket két-két keskeny párhuzamos vonalakkal tagolt csík szegélyezi. A fonatdíszeket hasonló szegélyezésű párhuzamos vonalpárokkal tagolt szalag köti össze, alul és felül a hosszabb szakaszon. A sótartó geometrikus díszei között mindkét oldalon egy-egy homorú mező maradt szabadon. A mezőkben két-két egymással szembe forduló állat rajza látható. Az állatok testét pontok borítják s ezáltal emelkednek ki a háttérből. Az állatfejek simák, csak a szemeket jelölték egy-egy ponttal. Formájuk elárulja, hogy fejre tett rövid, félhold alakú szarvakat és arckoponyacsont nélkül készült maszkot ábrázolnak. Az állatok alakja itt is a lóhoz hasonlít (nyak, far, lábtartás). Az állatok faroktartása jelleg nélküli, félkörben visszacsapódó. Mindkét oldal mezőjében a jobb kezünk felé eső állat az erőteljesebb, nagyobb, bátran előretörő, a másik kisebb, megtorpanó, meghátráló. Nyilvánvalóan — a pogány kultusz ünnepén szokásos — maszkba bújtatott állatok játéka. A sopronkőhidai pontosabb rajzú darab alapján mondhatjuk, hogy a szabadkézi rajzban gyakorlatlanabb tatár-bányai csontfaragó is szarvasmarha maszkba bújtatott lovakat ábrázolt. A tatár-bányai sótartó nemcsak formájával, hanem ábrázolásával is az avarkor egyik népcsoportjának hiedelemvilágára utal, tehát az etnikai kapcsolatok összefüggését is itt kell keresnünk.

Üllő II. 129. sír 4/1921. Öntött övgarnitúrák gazdag férfisírból való, amelyben ételmaradékokból származó állatcsontok is voltak. Díszítés csak előlapján van; körben három pontkör, a körből kiágazó három küllő s mindegyiken két-két ellentétes irányban kunkorodó s pontban végződő inda. Publikált,²⁹ de közléséből nem tűnik ki, hogy díszített. Felületét éles késsel vágták szögletesre. Külalak és felületkezelés tekintetében a jánoshidai 162. sz. sír sótartójára emlékeztet. Díszítése a világoszlop-, vagy életfa felülnézeti képét juttatja eszünkbe.

A sopronkőhidai szarvasmarha maszkos temetkezési szokás megvilágításához a kettősívű csüngők mellett a díszített sótartók nyújtottak becses anyagot. Az állatos tisztelet egyes átmeneti szakaszaira a korábbi adatok összevetésével reális alapot nyerhetünk.³⁰

Az eurázsiai lovasnépek hiedelemvilágát észak felől a rénszarvas (szarvas) körül kialakult kultusz, dél felől a termékenység istenasszonya (Magna Mater) és az életet fenntartó datolyapálma (életfa) kultusz hatása érte. A lovasnépek befogadták mindkettőt és ezért sámán szertartásaikban szarvasagancs maszk került lovaikra (szkíták), és életfa ábrázolás látható sziklarajzaikon, sámán dobjaikon. A lovasnépek is hatással voltak a magas kultúrák vidékének népeire. Jóval időszámításunk kezdete előtt be-be törtek a déli vidékre, elvitték oda maszkba öltöztetett ijesztő lovaikkal a griff és más fantasztikus állatok (a gonosz) képét. Gazdagították az iráni, a keletázsiai, a kisázsiai és a görög³¹ művé-

²⁹ Cs. Sós A., Acta Arch. Hung. 6(1955) LXXI. t. 1.

³⁰ Vö. László Gy., A népvándorlás ... 3—24. A mokrini korai avar sírból származó csonttégely rajza: uo. 4. kép.; Lásd még: Ua., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH 27. (Bp. 1943) 51. kép.

³¹ Pugacsenkova, G.A., Griffon v anticsnom i szrednekovom iszkussztva Szrednej Azii. SzA 1959:2. 70—84.

szetet. Az ókori klasszikusterületeken az építészetre és szobrászatra hatottak elsősorban és később mindez visszahatott a sztepei lovasnépekre is. A fantasztikus állatalak, a griff, vándorlás közben változott, fejlődött, majd sematizálódott. A lovasnépek egyes törzsei közben megismerkedtek földművelő népekkel, amelyeknél a szabad lótenyésztés helyett inkább a szarvasmarhatenyésztés volt a döntő. E népek ápolták a szarvasmarha-ös tiszteletét. Lovaiat is szarvasmarha maszkba bújtatták s úgy végezték szertartásaikat.

A szarvasmarha-ös tisztelet késői, IX. századi előfordulását azzal az avar népcsoporttal hozzuk kapcsolatba, amelyik Nagy Károlytól kérte Carnuntum és Savaria közé telepíttetését. Ez a csoport a Kisalföld északi feléből és dunaparti részéről való lehetett. Régészeti anyagát tekintve vegyes összetételű volt. A keresztényesedő lakosság ebben az időben a sámánokat és családjaikat üldözhette. Az aacheni birodalmi gyűlésen éppen a zaklatások miatt kérte az avarok egy csoportja (a sámán családok) Carnuntum és Savaria közé telepítésüket.

TÖRÖK GYULA

TRACE OF A PAGAN CULT IN THE CEMETERY AT SOPRONKŐHIDA

In the 9th century cemetery unearthed at Sopronkőhida the dead were buried in coffins. The light-coloured sand did not preserve the fibres of the decayed wooden coffins, however their tinted impressions were left. During the excavation, parts of the skulls of horned cattle (Fig. 29) were frequently observed on the decayed remains of the coffins or nearby and even a sheep skull fragment was found. It was striking that from the animal skulls only the frontal bones with the horny parts were put into the grave while the rest — judging from the marks on the bones — had been removed by axe (Fig. 30a—d). It is evident that originally not only the horn stem but the adjoining keratoid parts were also there, however the keratoid material disintegrated in the grave. When uncovering one of the horned-cattle skulls in a grave, the point of an iron needle or awl was found outside the coffin. It is apparent that the point of the iron awl broke when the hide which had covered the removed facial bones was sewn back.

From these finds we can conclude that the coffins were often covered with a blanket including the animal's head, i. e. the mask. In nineteen cases the masks of skull parts were of horned cattle and in one instance, of a sheep. Traces of this burial custom are also known from other sites. In the older ones complete skulls and even the feet of the animal were unearthed. The animal masks represent the pagan animal ancestors who were thought to transmit their (otherworldly) regenerative power to the dead through these images.

Besides the animals masks, any sign, symbol or even object representing the animal ancestor may give rise to the belief of having closer contact with

the animal ancestor. The „lunula” pair (Fig. 35) found in grave 115 may be considered as such.

The animal mask was not only worn by human beings or laid on the coffin after death, but it was also put on the sacrificial animals. The ornament on a salt box made of an antler (Plate XIII), which was found in grave 48 at Sopronkőhida, illustrates this. In the center of the design stands the Tree of Life towards which harnessed horses go with masks of horned cattle on their heads. Similar salt boxes are known from Avar graves. It is very probable that together with its theme the ornament preserved also Avar traditions. This is why the unpublished find from Tatabánya (Plate XIV. 1—2) depicting on both sides horses with horned cattle masks is especially significant among the salt boxes from the Avar period.

The cemetery of Sopronkőhida supplied very valuable material regarding the transitory period in the worship of animal ancestors by the mounted peoples.

NEMZETSÉGJEGY (TAMGA) A BÉKÉSI HONFOGLALÁSKORI ÍJCSONTON

Napjaink történetírása érthetően nagy érdeklődést tanúsít a honfoglaló magyarság társadalmi viszonyai iránt. Amikor feleletet keres arra, mi tette lehetővé az államalapítást alig száz esztendővel a honfoglalás után, meg kell válaszolnia, vajon már a honszerzéskor megvoltak-e, vagy legalábbis érlelődőben lehettek-e a hűbéri magyar állam kialakulásának gazdasági-társadalmi feltételei. Az őstörténetük területein tartózkodó előmagyaroknak a hűbéri fejlődést járó keleti birodalmakkal való kapcsolatai, a türk, helyesebben kazár államberendezésnek az egykori magyarságra gyakorolt hatása, korafeudális államunknak a korábbi, hagyományos keretekből kiépülő hatalmi szervezete: pl. a nemzetségi szállásbirtokokból alakított királyi megyék stb. egyértelműen tanúsítják őseink társadalmi viszonyainak érettségét.¹ Kétségtelen, hogy az Árpád-kori forrásokból kimutatható fejlett osztálytagozódás gyökerei jóval korábbi időkbe nyúlnak vissza.

Honfoglalóink hűbériség felé fejlődő, az államalapításra sok tekintetben felkészült társadalmának erős rétegezettségre utal az újabb régészeti kutatás, amikor a rangos emlékanyagot szolgáltató, kislélekszámú temetőket őseink vezető rétegéhez, míg a X—XII. században többnyire folyamatosan használt és ezért igen népes, szegényes hagyatékú temetők javarészt az alávetett helyzetű népréteghez, a köznéphez köti. Szőke Béla² és Török Gyula³ alapvetően fontos felismerése után régészeti módszerekkel is igazolhatjuk, hogy honalapítóink társadalma végeredményben két ellentétes helyzetű és érdekű osztályra bomlott.⁴ Újabb ásatásaink közzétételével mi magunk is rövidesen gazdagítani fogjuk őseink társadalmi szerkezetéről való ismereteinket. Addig is egy szerényebb, de egyedülálló volta miatt figyelemre méltó adattal — az első honfoglaló magyar nemzetségjegy bemutatásával és rövid elemzésével — kívánjuk a fentebb előadottakat megerősíteni.

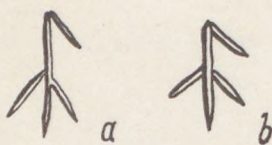
A kérdéses nemzetségjegy a békés-povádi temető egyik sírjából előkerült íj csontléceibe (XVI. t. 1—5, XVII. t. és 36. ábra) van bevésve. A temetőre 1958-ban bukkantak rá, amikor a békési tangazdaság povádi rizstelepének öntözőberendezését építették. A leletmentést Trogmayer Ottó, szegedi múzeológus vezette, mégpedig igen nehéz körülmények között: vízben, sárban és a

¹ L. erre vonatkozólag főként Györffy Gy. kutatásainak nagyszerű eredményeit: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959)

² Szőke B., Arch. Ért. 86(1959) 32—47.

³ Török Gy., Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme. Veröff. des Landesmus. f. Vorgesch. Dresden 6. (Leipzig 1959).

⁴ Magam is megkíséreltem nemrégiben — az írott forrásokkal egyeztetett — összefoglaló képet adni őseinkről a felső-szabolcsi honfoglaló leleteket ismertető dolgozatomban: A kisvárdai vár története. (Kisvárdai 1961) 95—196.

36. ábra

nagy iramú földmunkától siettetve. Összesen 151 sírt hozott napvilágra, amelyek közül 8-ban őskori, zsugorított helyzetű váz feküdt. 143 sír a honfoglaló magyarság egyik — hosszú időn át helyben maradt — köznépi családjának jellegzetes temetkezése. Sajnos nem teljes a temető, hiszen — amint az megállapítható volt — a felszínhez közel eső sírokból jónéhány elpusztult, a temető egy része

pedig jelenleg benyúlik a Kőrös jobbparti gátja alá.

A temető részletes közlésére maga az ásató vállalkozott,⁵ magunk — rendelkezésünkre bocsátott adatai, jegyzetei alapján — csak a tamgás íjcsontokat ismertetjük e helyen. Tárgyunk szempontjából a temetőre vonatkozóan a következőket kell tudnunk:

A feltárt sírok nagy többsége a mellékletekből ítélve Árpád-kori. Néhányat éremleletek is kelteznek, amelyek közül legkésőbbi a 76. sírból való II. Béla (1131—1141) denár, legkorábbi a 99. sír I. Endre (1046—1060) érmeje.⁶ A temetőt azonban I. Endre koránál jóval előbb nyithatták meg. A 45. lovas-sír még kétségtelenül a X. századból eredhet. Hasonló korú temetkezésekről néhány egyszerű hajkarikán, egy szórvány kengyelen kívül az is tanúskodik, hogy több sír közelében — valószínűleg rátemetkezésekkel megsemmisített korai sírokhoz tartozó (?) — lócsontokat észleltek.

Feltűnő, hogy akárcsak a templomkörüli temetőinkben, a 37. sír végében, jobboldalt, ott találjuk félretolva és egy csomóba összerakva egy — a sírgödörrel megbolygatott — régebbi temetkezés teljes csontanyagát. Több helyütt megfigyelhető az is, hogy különböző korú sírok kerültek egymás mellé, sőt — mint a 90. és 101. sír esetében látjuk — egymás fölé is rétegződtek. A terület betelepítése tehát nem sorjában történhetett, vagyis a temető bizonyos helyeire — talán a közelebbi családi kapcsolatok miatt — később ismét temettek. A gellért-egyházi temető⁷ példájából kiindulva akár templomkörüli temetkezésre is gyanakodhatnánk, az ásatási megfigyelések azonban erre nem szolgáltatnak kellő bizonyítékot. Annyiban különbözik is temetőnk a gellért-egyházitól, hogy míg ott a temetkezés minden bizonnyal már hosszabb időn át szünetelt a templom felépítése előtt, Békés-Povádon a temető használata a X. századtól folyamatosan látszik. Eddigi adataink alapján a békési temetőt tehát a településen kívül eső, pogány temetkezőhelynek tarthatjuk.

A leletanyag színmagyar népességre mutat, a korai sírokban az őslakosságra utaló tárgyakat nem lelünk. Csupán az 58. sírban találtak a szokásos deltoid-alakú nyílvasakkal együtt egy szakás nyílcsúcsot, amely a helyi lakosságtól átvett példány, illetve azok mintájára készült darab lehet. Honfoglaló temetőinkben⁸ is korán meghonosodó tárgyfajta, népiségjelző szerepe nincs. Az 58. sírban különben is kétségtelenül magyar származású, íjjal (vö. XVI. t. 9—13) felszerelt férfi feküdt. — A X. század fordulójától — az ékszerek divatjának

⁵ L. Trogmayer O., MFME 1960—1961. (sajtó alatt).

⁶ Az érme meghatározását — Trogmayer O. felkérésére — Gedai István végezte, amiért itt is köszönetet mondunk.

⁷ Zalatay E., Gellért-egyházai árpád-kori temető. RF I. 7. (Bp. 1957).

⁸ Pl. Eperjeske = Kiss L., Arch. Ért. 39(1920—22) 54. 17. kép; Pilin-Sirmányhegy = Ham-pel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) LXVI. t. 45. sír 1. stb.

átalakulásával — temetőnk hagyatéka is jelentősen megváltozik és mind gyakoribbakká válnak az Árpád-korban kedvelt ékszerek. Honfoglalóink egyszerű hajkarikáit fokozatosan az s-végűek váltják fel és a sírok jellemző mellékletei lesznek.⁹ Van közöttük — meglehetősen késői időkből, az I. László érméjével keltezett 32. sírból — másfélszeres fordulatú véggel kiképzett hajkarikapár, az általánosak azonban az egyszeres s-végű hajkarikák, majd azoknak bordázott díszítésű változatai. A további tárgyi anyag is jellegzetes hagyatéka a köznépi temetők Árpád-kori sírjainak:¹⁰ kerek pitykék, varkocsdíszül szolgáló téglalapalakú bronzlemez, gyöngyök (egy és többtagú apró, gerezdelt, szemes, kockákra vagdalt felületű, hasábalakú, ezüsfüstlemezzel bevont gyöngyszemek), fonott gyűrűk, zárt pántgyűrűk, fejsegűrű, fonott karperec, sodrott nyakperec, hajtúk stb. Egyetlen olyan darab sincs a felsoroltak között, amely azt mutatná, hogy a temető népiségi összetétele időközben megváltozott. Érdek, hogy agyagbögereket egyáltalán nem helyeztek a sírokba.

A tamgás íj (XVI. t. 1—5, XVII. t. és 36. ábra) a 45. sírból való; ismertetjük most e sír fontosabb adatait: hanyatt, nyújtott helyzetben eltemetett férfi sírja. A mellékletek tanúsága szerint temetésekor aranyhuzalból való egyszerű karikák voltak varkocsába tűzve és utoljára gombokra járó kaftánt vagy inget húztak rá. Hozzá tartozói vele adták fegyvereit: hat nyíllal ellátott tegeze (XVI. t. 6—8) törzsének jobb oldalán, csontlemezes íja pedig testén keresztben feküdt. Elkísérte hátsólova is, a ló koponyát és a ló alsó lábsontjait a férfi-váz jobb lába fejénél találták meg. A sír végében, a lócsontok körül levő kengyelekből, zablából és a bal sípcsont mellett fekvő hevedercsatból ítélve a nyereg, illetve az egész szerszámzat a lóbőr fölé került. — A sírban nyugvó férfi tehát arany varkocskarikáiból, fegyvermellékleteiből, paripájának, nyergének vele temetéséből sejtethetően közösségének ugyancsak tisztelt tagja lehetett. Kétségtelenül az ősfoglaló családhoz tartozott és még a X. század folyamán, ősi pogány szokás szerint, honfoglalóink jellegzetes tárgyaival hantolták el.

Térjünk most rá az íjcsontok bevésett jeleinek (XVII. t. és 36. ábra) vizsgálatára. Tudjuk, hogy a magyar íjat három helyütt: a markolatánál és a két végén, a merev karoknál erősítették meg — párosával felragasztott — csontlemezekkel. Egy-egy íj felszereléséhez eszerint 6 csontlemez volt szükséges.¹¹ A békési 45. sírból való íjnak csak 5 lemeze (XVI. t. 1—5) ismert (felső karjának egyik lemezét valószínűleg a rágcshalók hurcolhatták el), s ezek közül kettőn (XVI. t. 2, 4; XVII. t.) találjuk meg a szóban forgó jelet. A jobb combsont mellett fekvő íjvég-lemezek egyikén (XVII. t. 1) és a mellkas jobboldalán¹² talált markolatlemezen (XVII. t. 2). Párjuk (XVI. t. 1, 3) nincs jellel ellátva,¹³ de nem látjuk nyomát az íj felső karját burkoló, a bal halántékon magánosan talált

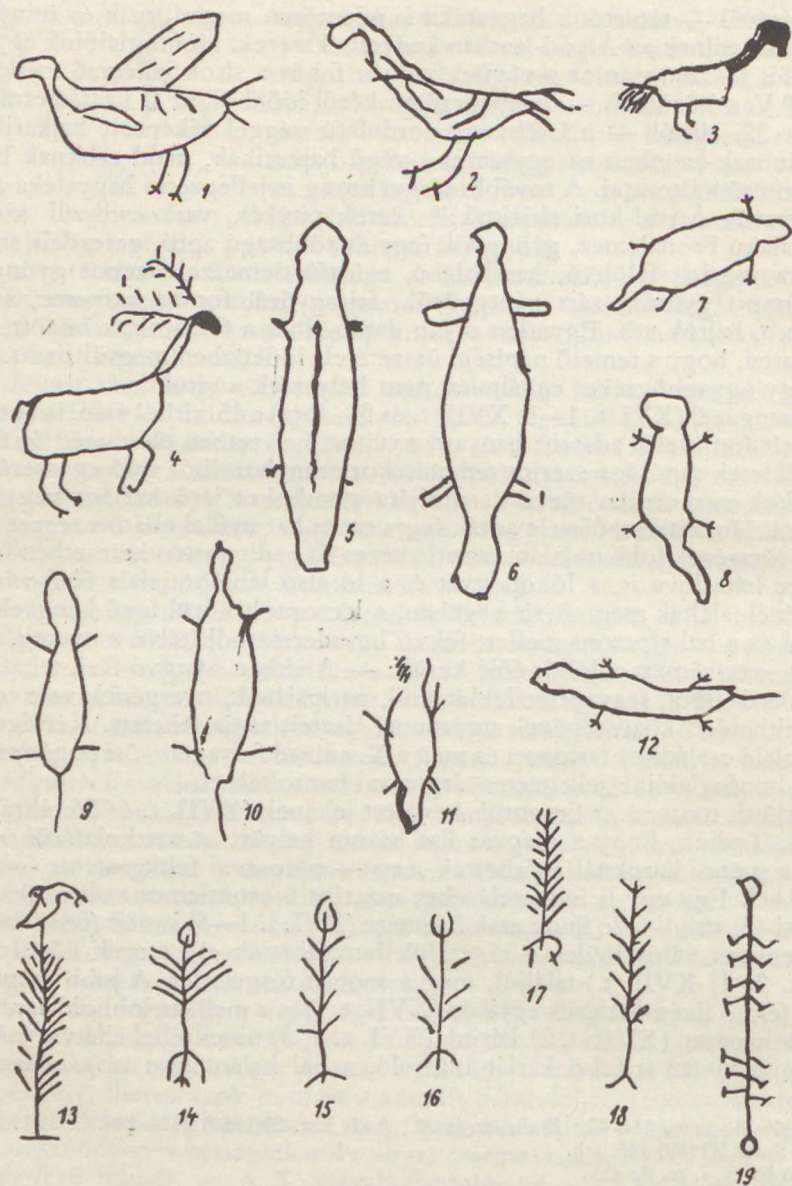
⁹ Szőke B., i. m. 41—42.; Kralovánzky A., Arch. Ért. 83(1956) 211—212. és 84(1957) 183., valamint StuSl 5(1959) 345. stb.

¹⁰ Szőke B., i. m. 42. skk.

¹¹ Vö. Cs. Sebestyén K., Dolg. 8(1932) 169. skk.

¹² Az eredeti helyén van, a másik markolatlemez (XVI. t. 3) viszont az ürgék eltúrták és a jobb térd magasságában, attól 20 cm-re kifelé feküdt.

¹³ A XVI. t. 1. alatt bemutatott íjvéglemez alsó kiszélesedő végének közelében egy pontkörös dísz látható. Állítólag „körkörös díszítésű” íjborító lemezek kerültek elő még a környéken a békéscsabai Mezőgazdasági Szakiskola kertje mellett feltárt temetőben is, amelynek anyaga sajnos elpusztult: Banner J., Békéscsaba területének története a legrégibb időktől a magyar honfoglalásig. Kőrös Népe I. (Békéscsaba 1956) 10.

Hanti (osztjók) nemzetségi jelek

39. ábra

csontlécen (XVI. t. 5) sem. Az utóbbi erősen töredékes (XVI. t. 5) darab, úgyhogy megsemmisült felén akár rajta is lehetett az íj ellenkező végének csontlécén (XVI. t. 2) is alább — kiszélesedő, irdalt végéhez közelebb — eső jegy. Az is lehet azonban, hogy hiányzó párjára faragták rá. Mivel az íjnak mind markolati része, mind alsó karja egy helyütt jelölve volt, aligha kétséges, hogy a fegyver gazdája az íj felső karjának egyik oldalába is berótt a nemzetségjegyet.

Vegyük csak jobban szemügyre az íj végéről való lemezen (XVI. t. 2; XVII. t. 1 és 36. ábra a) határozottan, a kopásnak jobban kitett markolati csonton (XVI. t. 4; XVII. t. 2. és 36. ábra b) elmosódottan látszó jeleket. Mindkettő (36. ábra) azonos, egyszerű mértanias minta: egy hosszabb függőleges egyenes, amelynek felső végéhez — szemközt nézve jobbról — egy rézsútosan lefelé lejtő vonás csatlakozik, majd a középtájáról két — az előbbivel nagyjából hasonló szögben szétágazó — száracskára indul ki. (Méreteik: 36. ábra a = h. 1,6; sz. 0,9 cm; 36. ábra b = h. 1,35; sz. 1 cm.)

Bár nagymértékben egyezik e vonalakból képzett jegy a magyar régiségekből ismert türk eredetű rovásírási jelekkel,¹⁴ tökéletes megfelelőjét ott nem találjuk meg. A tulajdonos nevének kezdőbetűje, monogram-féle tehát nem lehet. Joggal értelmezhetjük viszont az írástudatlan nomádok körében fontos szerepet betöltő tamgaként. E jeleket a nemzetségek megkülönböztetésére és tulajdonuk jegyzésére használták a keleti füves puszták pásztorai. A tamgák kérdéskörével — más vonatkozásokban — hazai kutatásunk a legutóbbi időkben többször is foglalkozott,¹⁵ az ezzel kapcsolatos alapvető ismereteinket mégis fel kell idéznem, hogy a békési íjcsonton látott jeleket megfelelően értékelhessük.

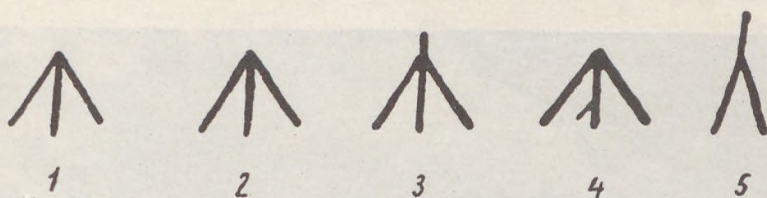
A nemzetségjegyek valódi jelentőségére mindenekelőtt V. N. Csernyecovnak az obi-ugorok nemzetségi szervezetével foglalkozó tanulmánya¹⁶ világít rá. Nyelvrokonaink nemzetségi társadalmának egyik fő jellemvonásaként említi, hogy: „A magát közös névvel nevező, s ... kollektív tulajdonnal rendelkező nemzetségnek volt egy mindenki számára közös jele, a pos...”, vagyis a tamga.¹⁷ Ez lényegében nem más, mint a nemzetség totemjének: főként állatnak, ritkábban növénynek az ábrázolása (vö. 37. ábra, Csernyecov nyomán). Írásbeli ügyeikben aláírásul szolgál, a XVII. századi szibériai hatósági iratokra a

¹⁴ Sebestyén Gy., *Rovás és rovásírás*. (Bp. 1909); *Ua.*, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. (Bp. 1915); Németh Gy., *A magyar rovásírás. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. II. 2.* (Bp. 1934).

¹⁵ László Gy., *Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars*. AH 34. (Bp. 1955) 158—185.; Györffy Gy., i. m. 3 skk.

¹⁶ Csernyecov, V. N., *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. (Bp. 1949).

¹⁷ *Uo.* 5.

A Kukin-nemzettség (Ljápini vogulok) személyes tamgái

40. ábra

nemzetiségeknek megfelelő adókerületek „első embere”, „fejedelme” rajzolta rá — az egész közösség számára kötelező erejű — nemzettségjegyet. Ugyanezeket a tamgákat — a nemzetiséghez való tartozás jelképeként — a nemzetiség-tagok testükre tetováltatják, ruházatuk mintakincsében alkalmazzák, továbbá házaik, jurtjaik bejárata fölé is kiteszik.¹⁸ Valamikor totemállatjukat használták nemzetiségi jelvényként az Észak-Szibériát és Közép-Ázsiát benépesítő törökök és mongolok is, akik az obi-ugorsághoz hasonló totem-nemzetiségi szervezetben éltek.¹⁹ Nyájaik bélyegzésére a nemzetiség tagjainak azonos, vagy legalábbis alig megkülönböztethető jegyük volt. A tamgában végeredményben az őt lakozott, a nemzetiség támasza és oltalmazója.²⁰ Így a fegyverekre is rákerült, hogy a nemzetiség hadakozó fiai felől a bajt elhárítsa és seregüket győzelemre segítse.

A magántulajdon megjelenésével és a társadalom osztályokra való bomlásával a tamgák szerepe megváltozik. Személyi és családi jelekké válnak, amint a nemzetiségek családokra és egyénekre hullanak szét.²¹ Elsősorban a vagyonosoknak van e jelekre továbbra is szükségük magántulajdonuk jegyzésére. Állatállományukat tulajdonjeggyel kell ellátniok, hogy megkülönböztessék, a szegények e nélkül is megismerik kevés jószágukat.²² Különös jelentőségre tesznek szert a hatalmasok tamgái. A mongol Arany Horda kánjainak címerét és aláírását tamga helyettesíti.²³ Pénzeikre (39. ábra; Janina nyomán) általában a Batu uralkodó ház tamgáját veretik,²⁴ tudatosan hangsúlyozva ezzel, hogy a nagy-névű kán eszmei örökösei. A velük barátságosan viselkedő leigázott népeknek — mint pl. a baskírok esetében Batu — viszonylagos önállóságuk elismerése-képpen tamgát adományoznak.²⁵ Az uralkodó dinasztiák tamgája akár az egész nép címere, illetve alattvalóik jelvénye lehet. Így értelmezhetjük krónikáink azon adatát, hogy a magyarok serege — nyilván a fejedelmek katonai kísérete — Géza koráig megtartotta hadi jelnek az Árpád-ház eredetmondájában: az Emese álmában szereplő turul madarat.²⁶ Úgy véljük — s ez a továbbiak megértése

¹⁸ Uo. 8 skk.¹⁹ Tamga. BSzE 41. (Moszkva 1956) 576.; Györffy Gy., i. m. 2 skk.²⁰ Csernyecov, V. N., i. m. 10.; László Gy., i. m. 159.²¹ Csernyecov, V. N., i. m. 10.²² L. Radloff, W., Aus Sibirien. I. (Leipzig 1884) 279.²³ Spuler, B., Die Goldene Horde. (Leipzig 1943) 262—264.²⁴ Janina, S. A., Dzsucsidszkije monet iz raszkopok i szborov kujbisevszkaj ekszpedicii v Bolgarah v 1946—1952 gg., illetve 1953—1954 gg. (Kujbisevszkaja archeologicseskaja ekszpedicija. Szerk: Szmirnov, A. P.) MIA 42. (Moszkva 1954) 424—484., MIA 61. (Moszkva 1958) 392—423.²⁵ Vámbéry Á., A török faj. (Bp. 1885) 593.²⁶ Pais D., MNy 45(1949) 37—43.; Györffy Gy., i. m. 3.

41. ábra

szempontjából nagyon fontos —, hogy a nemzetségfők szolgálatában álló csatlósok is uruknak, vagyis a nemzetségfőnek személyes jegyeit viselhették hadi felszerelésükön.

Csernyecov megfigyelte, hogy a szorosabb értelemben vett nemzetségjegyeknek családi jelekké való alakulásával párhuzamosan eltűnnek a totem természetű megjelenítésére törekvő tamgák és a nemzetségek szétesése után egyszerű, néhány vonásból szerkesztett, mértanias mintájú jegyeket (38. ábra, Csernyecov nyomán) találunk.²⁷ Az idegenek számára nagy részük jelentés nélküli vonalas rajznak hat, holott sok esetben őrzik egykori értelmüket.²⁸ Totemisztikus eredetük s a régi nemzetségi tamgákkal való kapcsolatuk gyakran nyilvánvaló. Pl. a magukat bagolytól származtató Ljapin melléki manysi (vogul) Kukin nemzetség tagjai madártalpat ábrázoló tamgájukat azután is megtartották, hogy a nemzetség ágakra vált szét és az egyes családok személyes jegyeit (40. ábra, Csernyecov nyomán) pusztán az alapjelhez járuló toldalékok különböztették meg.²⁹

A nemzetségjegyek eredeti jelentősége a fejlődésnek egy későbbi, utolsónak említhető szakaszában végleg elhalványult. Az állatok hátsó combjára süttött és legtöbbször a pásztorember különböző használati tárgyait (pl. az altáji hegyi kalmüköknél: nyírfakéreg-vályút, íjat, zablát, gyűrűket, ajtót, keresztet, lepárlásnál használatos csövet, bőrből való pálinkástömlőt stb.³⁰) ábrázoló bélyegeket is tamgaként emlegetik, noha ezeknek a régi nemzetségjegyekhez értelmileg már semmi közük, közönséges tulajdonbélyegeket.

²⁷ Csernyecov, V. N., i. m. 10.

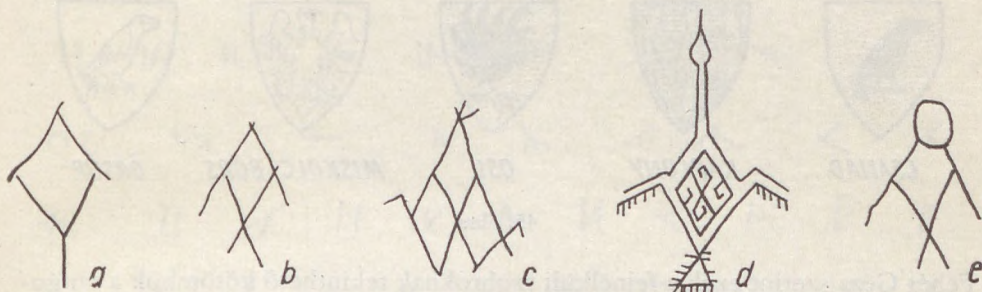
²⁸ Uo. Valamint *Ahlqvist, A.*, Unter Wogulen und Ostjaken. (Helsingfors 1883) 302.; *Patkanov, S.*, Die Irtysch—Ostjaken und ihre Volkspoese. I. (St. Petersburg 1897) 37.; *Sándor I.*, Index Ethnographicus I. 1. (1956) 69—71.

²⁹ Csernyecov, V. N., i. m. 10.; Egy-egy rokonság tagjainak tulajdonjegyei között egyébként hasonló finom különbségek mutathatók ki a csíki székelyeknél is. *Sebestyén Gy.*, Rovás és rovásírás... 138—145.

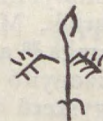
³⁰ *Radloff, W.*, i. m. I. 279.

42. ábra

43. ábra

44. ábra

A békési ícsontokon talált jegy a tamgák mértani csoportjából való. Nem tekinthető valódi nemzettségjegynek eszerint, hiszen a Csernyecov által megfogalmazott törvényszerűségek ismeretében csakis olyan társadalomban lehetett használatos, ahol a nemzetiségi rend már bomlófélben volt. Eredeti értelmi jelentését végleg elvesztett közönséges tulajdonbéllyeg se lehetett viszont minthogy — a krónikákban megőrzött eredetmondákból, régi személyneveink egy részének jelentéséből³¹ stb. sejthetően — őseink gondolatvilágában még elevenen éltek totemisztikus képzetek. Olyan személyi vagy családi jelnek tarthatjuk, amelynek — egyszerű vonalas rajza ellenére is — megvolt az egykori ember számára világosan érthető, a család mondai származására utaló jelentése.

Értelmi megfejtéséhez a jegy párhuzamainak tanulmányozása visz közelebb. A szarmata,³² avarkori³³ tamgákat és ezek esetleges szkíta³⁴ előzményeit itt most nem érintve, elsősorban a honfoglaló magyarsággal műveltségben rokon bolgár-törökség nagyjából egykorú rovásjeleire fordítjuk figyelmünket. A békési tamga tökéletes hasonmását egy — az ún. Devtaşlar = „ördögkövek” csoportjából származó — endzsei kőemléken (41. ábra, Fehér G. nyomán) találjuk meg.³⁵

³¹ Gombocz Z., MNy 10(1914) 243—249, 293—301.; Pais D., MNy 18(1922) 30 skk.

³² Minns, E. H., Scythians and Greeks. (Cambridge 1913) 317, 227. kép; 318., 228. kép.

³³ László Gy., i. m. 158—185. — A hazai avar anyagban: pl. a Kiskörös-vágóhídi dűlői sír ezüst edényeinek talpán, a jánoshidai 228. női sír tűtartójának oldalain a békési tamgához egészen hasonló nemzettségjegyeket láthatunk (uo. 161).

³⁴ Uo. 166.

³⁵ Fehér G., A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. AH 7. (Bp. 1931) 117—123. 75. kép.; Ua., A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. (Bp. 1940) 38—40. XXI. t.

45. ábra

Fehér Géza szerint ezek a fejnélküli szobroknak tekinthető kőtömbök a rangosabb halottak sírjaira lehettek felállítva és ősi türk szokásnak megfelelően az elhunyt másvilági szolgálát, vagyis a tulajdon kezével megölt ellenségeit ábrázolhatták. Mivel a belső-ázsiai türkök Bilge kagánjának sírszobrán is ott a káni tamga,³⁶ az endzsei kő vésetét a legyőzött ellenség származására utaló, kilétét bizonyító jegynek, vagyis valóban nemzetségjegynek tarthatjuk. Egy sereg egyszerű rovásjegyet találunk még a bolgár-törökség központjaiban (Pliskaban, Mádarában, Preszlávban) lelt köveken, téglákon, tetőcserepeken, vízvezetékcsöveken, valamint a mádarai szentélyekben: az ősök barlangjának falára és sziklafalakra bevésve. E jegyek is nagyobbbrészt egyetlen személyt, illetve annak nemzetségét jelölő, nevét jelképező tamgák lehettek.³⁷ A novi pazári temető edényeinek kidomborodó fenékbélyegeiben, továbbá a vállukra és peremükre karcolt jegyekben is ugyanezeket a rovásokat látjuk viszont.³⁸ Rombuszalakú változataikban Stančo Stančev vonalas rajzzá egyszerűsödött madárábrázolásokat (42. ábra, Stančev nyomán) vél felismerni, azaz az edényt készítő fazekasok totemisztikus eredetű tamgáit. Feltevését el lehet fogadnunk, hiszen tudjuk, hogy a török népek totemhitében valóban igen előkelő helyet kaptak a ragadozómadarak: az Oguz kán fiától származtatott 6 törzsnak, illetve 24 nemzetségnek ongon-jai mind totemmadarak voltak.³⁹ Megállapításainak igazolásul egyébként Stančev e jegyeket a kuraji (Altáj-vidék) halomsírból való ezüst-edény (43. ábra a) és a Kopeniből (Szibéria, Bajkál-on-túli kerület) származó arany-edény fenékbélyegeivel (43. ábra b), a mi nagyszentmiklósi kincsünk 2. korszának rovásaival⁴⁰ (43. ábra c), az egyik szarkeli fazék válljegyével (43. ábra e) és a seremeti kincs nyakpercein található, világosan értelmezhető madár-ábrázolásokkal (43. ábra d) veti össze.⁴¹ Hivatkozik az obi-ugor nemzetségek totem-

³⁶ Ua., A bolgár-török műveltség... 120.; A bolgár-törökök szerepe... 40.

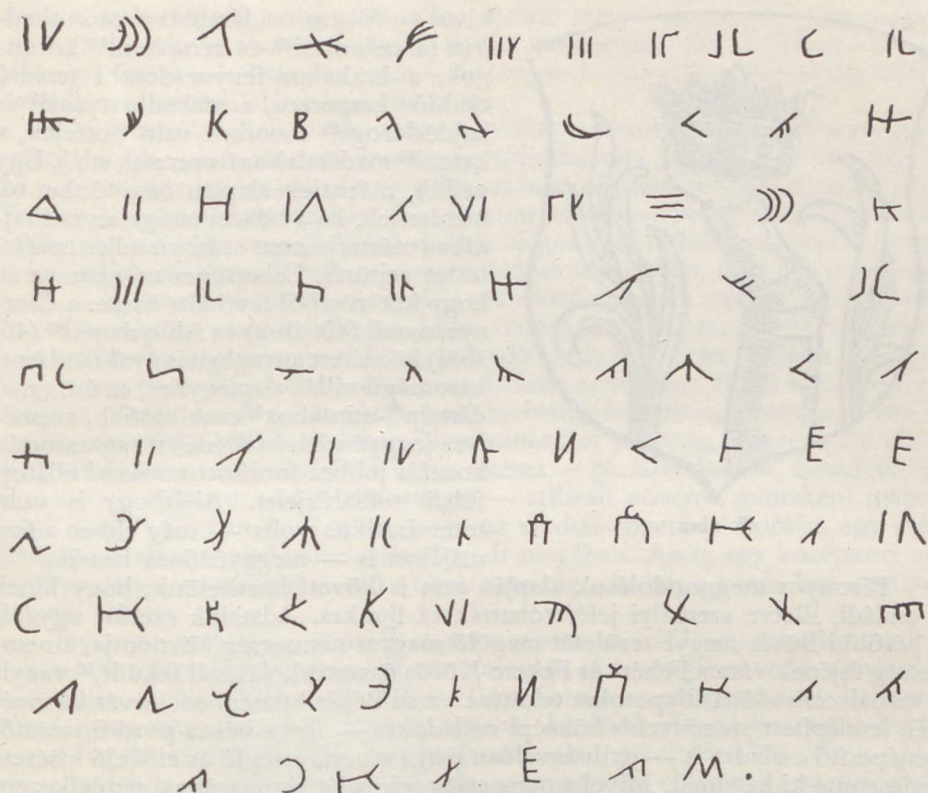
³⁷ Ua., A bolgár-török műveltség... 151–157.

³⁸ Stančev, St., Nekropolät do Novi Pazar. (H. é. n.) 91–94. XXI. t.

³⁹ Györffy Gy., i. m. 2.

⁴⁰ Mavrodinov, N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. AH 29. (Bp. 1943) 202.

⁴¹ Stančev, St., i. m. 91–92. 26. kép.

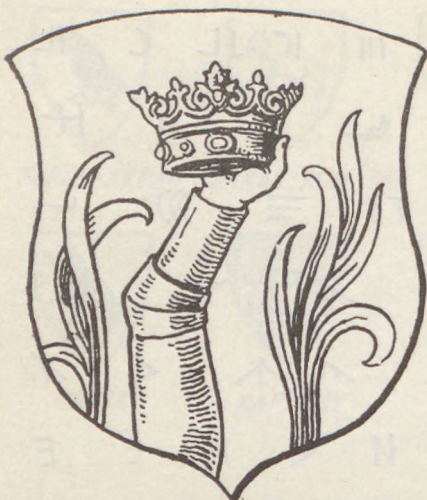

Manysi (vogul) kézjegyek

46. ábra

madarakat jelképező, néha mindössze egyetlen keresztte egyszerűsödött jegyeire is, amelyek közül némelyik (vö. 38. ábra 12—21) a békési tamgákra is erősen emlékeztet (különösen a 44. ábrán bemutatott, Csernyecov után közölt, uhut megjelenítő hanti nemzettségjegy nagyon hasonló). Nem lehetetlen, hogy az itt ismertetett békési jegyekben is valamelyik magyar nemzettség madárósének ábrázolását kell keresnünk. A ragadozómadár totemek — mint tudjuk — igen gyakoriak voltak a magyarság körében is. Győrffy György nemrégiben állapította meg, hogy a nemzettségfőktől származtatott nemzetségek címereibe totemállataik, mégpedig az ismert címerképek tanulságai szerint főként ragadozómadarak képei kerültek át. Így pl. az Aba, Kaplony, Miskolc, Balog-Semjén, Salamon nem címérében sast, a Csanád és Órsúr nem címerképén sólymot, a Szalók nembeli Szalókiak címerábrájaként hatyút, a Sur vezértől származtatható Osl nem címerpajzsán karmos sasszárnyat láthatunk⁴² (vö. 45. ábra, Győrffy után). Talán nem véletlen az sem, hogy a honfoglalóink hagyatékában egyébként ritkán látható állatalakos emlékek között — a griffes mintájú darabokon

⁴² Győrffy Gy., i. m. 4—5.

47. ábra

kívül — főként madarábrázolások akadnak (a rakamazi⁴³ és zemplémi⁴⁴ koronagok, a bashalom-fenyvesdombi temető csuklós karperece, a szabadbattyáni⁴⁵ és hajdúdorogi⁴⁶ csontból való botfejek, a karosi⁴⁷ madáralakos övveretek stb.). Úgy véljük, a fentiek alapján nem tűnhet túl merésznek, ha a békési tamga elvont rajzában szétterjesztett szárnyú teljes madártestet sejtünk. Lehetséges azonban az is, hogy két részből tevődött össze: a Csernyecovnál (40. ábra) és Ahlqvistnál⁴⁸ (46. ábra) közzétett anyagban is gyakran látott háromágú villás alapjeggyhez, az ún. „madártalp”⁴⁹ mintához⁴⁹ csak később, személyes jeggyé válásának idején ragasztották hozzá a jobbra fordított vonással ellátott felső toldalékjelet: Akárhogy is volt, totemisztikus volta — még ebben a formájában is — meggyőzőnek látszik.

Bizonyos megfontolások alapján arra is következtethetünk, hogy kinek a családi, illetve személyi jelét róhatták rá ifjunkra. Adataink szerint ugyanis a későbbi Békés megye területét megülő magyar nemzetség központja, a nemzetség fejének vára a Fehér- és Fekete-Körös összetorkolásánál feküdt,⁵⁰ vagyis a szabályozás előtti állapotokat tekintve a mai Békés községben. A vár környékén letelepített szegényebb köznépi családokra — így a békés-povádi temetőt benépesítő családra is — nyilvánvalóan maga a nemzetségfő és előkelő kísérete terjesztette ki hatalmát. Mivel a nemzetség feje saját katonasággal rendelkezett, valószínűleg seregében szolgálhatott a 45. sír halottja, aki csontos íjából, szokatlanul nagyméretű, súlyos, messzihordó nyilaiból ítélve kétségtelenül katonáskodó ember volt. Viszonylagos gazdagságát (l. aranyhajkarikáit) és családja előtti tekintélyét (csak a féltett, tisztelt személyek kaptak útravalóul 6 nyílcsúcsot, lócsontokat) is ennek köszönhette. A fejedelmi sereg mintájára — mint azt korábban megállapítottuk — nyilván a nemzetségfő katonái is uruk jelvényeivel vonulhattak hadba. Ifjakra — és a zsákmányhoz formált jog elbírálása végett magukra a nyílvevőkre⁵¹ is — a nemzetségi csapattest, vagyis a nemzetségfő személyes tamgája kerülhetett. A fegyvereknek a nemzetség védőállatát jelképező tamgákkal való jelölését szinte biztosra veszem s úgy gondolom,

⁴³ Csallány D., Acta Arch. Hung. 10(1959) 285. 2. kép; 287. 3. kép; 289. 4. kép.

⁴⁴ Budínský—Krička, V., Východoslovenská nížina v praveku. AR 13(1961) 62. 37. kép.

⁴⁵ Fehér G., Acta Arch. Hung. 8(1958) 295. 5. kép.

⁴⁶ Sőregi J., DMÉ 1938. 48. 24. kép.

⁴⁷ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21. (Bp. 1937) CXXX. t. 33—34, CXXXIII. t. 6—7.

⁴⁸ Ahlqvist, A., i. m. VI. t. 5. sor 4. kép (szamojéd kézjegy); VII. t. 1. sor 1. kép (hanti-osztják kézjegy); IX. t. 5. sor 8. kép, 7. sor 4. kép (manysi-vogul kézjegyek, vö. 46. ábra).

⁴⁹ Csernyecov, V. N., i. m. 10.

⁵⁰ Karácsonyi J., Békés vármegye története. II. (Gyula 1896) 27.

⁵¹ Sebestyén Gy., Rovás és rovásírás. 123.

azért nem került elő eddig másutt is hasonló jegyes csontlemez, mert többnyire az íj korhadó részeire faraghatták rá a nemzetségi jelet. A békési íj tamgájában rejtőző madárábrázolás tehát — feltevésünk szerint — a nemzetség vezető családjának totemállatát jelentette meg.

Ellenőriznünk kell, vajon nincs-e nyoma a nemzetséggfő állatalakos jelvényének a tőle származtatott nemzetség címerképein. Györffy György fejtette ki nagy meggyőző erővel, hogy a XI. század derekán pogány lázadást szító Vata az egykori nemzetséggfő ivadéka lehetett, aki éppen birtokaitól megfosztott és ősi várából kiűzött családjának erősen megcsorbított hatalmát remélte mozgalmával visszaállítani.⁵² Sajnos nemzetségének ősi címere után hiába nyomozunk. A Vata nevet feltűnően kedvelő s ezért az ő véreinek tartott Csolt nemnek, illetve az Ábránfi családnak⁵³ csak késői címerképe ismeretes.⁵⁴ A címerpajzsban levélcsookroktól közrevett felegyenesedő kar koronát tart kezében (47. ábra, Csoma nyomán). Ez az ábrázolás nem alkalmas arra, hogy abból következtetéseket vonjunk le, bár a két oldalt mellékjelvényként szereplő növényi dísz az eredeti címerkép emléke is lehet. Nem szokatlan jelenség, hogy az ősi címer átfogalmazásakor régi ábrájának egyes elemei — pl. állatidomok, mondjuk egy kiterjesztett szárnyú madár szárnyvégei — stilizált növényi mintaként maradjanak meg.⁵⁵ Elképzelhető tehát, hogy az eredeti címerkép valóban egy szétterjesztett szárnyú madárábrázolást foglalt magában. Amíg egy középkori oklevél pecsétjén nem bukkan elő a Csolt nem régi címere, e kérdésben nem jutunk előbbre.

Jogosan merül föl, ha az íj csontos részeinek jelölése szokásban volt a békési köznépicsaládnál, úgy miért nem faragták rá e tamgákat az 58. sírból előkerült íjcsontokra (XVI. t. 9—13) is. Úgy hisszük, a sír pontosabb keltezése hozzásegít a magyarázathoz. Ez már ugyanis későbbi, Árpád-kori temetkezés: a vár fogain első királyaink meghatározhatatlan éremtörődékét lették. Akit ide temettek, nem szolgálhatott a Csolt nem egykori elődjének, az ősfoglaló nemzetséggfőnek seregében, hanem a kisajátított várba kerülő királyi ispán katonája lehetett. A nemzetséggfő tamgáját természetesen ekkor már nem volt időszerű használni. (Nyilván az újjászervezett vármegyei hadcsapat vezethette be a szakás nyílcsúcsok alkalmazását is.) Az ispán uralma ugyan főként a magával hozott Megyer és Berény törzsbeli katonaságra támaszkodhatott,⁵⁶ de a mi köznépi családunk továbbra is állított egy (?) katonát a megyei seregbe. Cserében a megszokott keretek között élhettek tovább, míg urukat a várból kiűzték és a régi vezetőréteg nagy részét birtokainak feladására kényszerítették.

A vár később hol az ispán, hol az ősfoglaló nemzetséggfő sorsukkal elégedetlen, lázadó utódjainak: Vatának és Vata fia Jánosnak kezén volt, a köznépi család azonban háborítatlanul helybenmaradt a sok szenvedést látott vár közvetlen környékén is. Elődeinknek ahhoz a rétegéhez tartoztak, amely közömbösen nézte egykori és új urainak hatalmi párharcát, hiszen abban aligha volt érdekelve. Így is, úgy is alávetett sorban éltek és számukra csak a megmaradás volt fontos.

DIENES ISTVÁN

⁵² Györffy Gy., i. m. 34—35.

⁵³ Karácsonyi J., i. m. I. 178., III. 9—16.

⁵⁴ Csoma J., Magyar nemzetségi czímerek. (Bp. 1904) 67.

⁵⁵ Uo. 9.; Györffy Gy., i. m. 5.

⁵⁶ Vö. 52. j.

SIPPENZEICHEN (TAMGA) AUF DEM BOGENKNOCHEN VON BÉKÉS AUS DER ZEIT DER LANDNAHME

In seiner Abhandlung legt der Verfasser die interessantesten Funde des im Jahre 1958 im südlichen Teil der großen ungarischen Tiefebene, unweit der Gemeinde Békés aufgedeckten Gräberfeldes der Öffentlichkeit vor: die im Grabe 45 gefundenen Bogenplatten mit Sippenzeichen (Taf. XVI. 1—5, XVII., Abb. 36). Der Verfasser ist der Meinung, daß die Begräbnisstätte von einer zum gemeinen Volk der landnehmenden Ungarn gehörenden Familie eröffnet und vom 10. Jahrhundert an bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts als Friedhof benützt wurde. Das Grab 45 ist das Denkmal einer im 10. Jahrhundert erfolgten — auf die Zeit nach der ungarischen Landnahme deutenden — Beisetzung. Im Grabe lag ein Mann mit goldenen Haarreifen, einem mit 6 Pfeilspitzen ausgestatteten Köcher, sowie einem Bogen mit Knochenplatten und den üblichen Pferdeknochenbeigaben (Schädel und 4 untere Fußknochen samt Hufen). Auch sein Pferdegeschirr (Sattel) wurde ihm mitgegeben.

Näher befaßt sich der Verfasser mit den Tamgas, die auf dem Bogengriff (Taf. XVI. 4) und auf den Endknochen des Bogens sichtbar sind (Taf. XVI. 2, Abb. 36). Die eingehende Analyse der Entwicklung der Sippenzeichen bringt ihr zur Folgerung, daß es sich bei dieser Tamga abstrakten, geometrischen Charakters (Taf. XVII., Abb. 36) schon um kein streng genommenes Sippenzeichen handeln könne. Ebenso wenig könne ihr aber die ursprüngliche totemistische Bedeutung so gänzlich verloren sein, daß sie nicht mehr als ein gewöhnliches Eigentumszeichen gewesen wäre. Vielmehr könnte sie als ein nach der Auflösung der Sippengemeinschaft entstandenes persönliches Zeichen, beziehungsweise Familienzeichen, gedeutet werden, dem trotz seiner einfachen linearen Zeichnung immer noch eine auf die sagenhafte Abstammung der Familie anspielende Symbolik eigen war. Während der Verfasser einige Parallelen — vornehmlich bulgarisch-türkische und ob-ugrische Analogien (Abb. 37—38, 40—44, 46) — zur in Frage stehenden Tamga aufzählt, weist er unter den bulgarisch-türkischen Altertümern auf ein zur Gruppe der sogenannten Devtaşlar = Teufelssteine gehörendes Steindenkmal aus Endže als auf das vollkommene Ebenbild der Tamga von Békés hin (Abb. 41). Da die Gelehrten den größten Teil der überlickten ähnlichen, der Deutung gleicherweise widerstrebenden Sippenzeichen für vereinfachte Vogeldarstellungen halten, wirft der Verfasser den Gedanken auf, ob sich vielleicht nicht auch unter diesem Zeichen eine Totemvogeldarstellung irgendeiner ungarischen Sippe verberge? Die Raubvogeltotems waren bei den Ungarn keine Seltenheit. Auch die auf den Familienwappen übergangenen Totemtiere waren vorwiegend Raubvögel (Abb. 45).

In unmittelbarer Nähe des Gräberfeldes lag die Erdburg eines der Sippenhäupter und das dort wohnende, über eigene Mannen verfügende Haupt der Sippe dürfte auch der Gebieter der um die Burg von Békés angesiedelten ärmeren Familien gewesen sein. In seiner Gefolgschaft diente wahrscheinlich auch der Tote des Grabes 45, der nach seinen Waffenbeigaben zu urteilen sicher ein Krieger gewesen ist. Der Verfasser nimmt an, daß auch die Mannen des Sippenanführers mit dem Zeichen ihres Herrn in den Krieg zogen, genau wie

das fürstliche Heer, dessen Kriegsabzeichen — laut Aussage der ungarischen Chroniken — der Turulvogel, also das Totemtier der Fürstenfamilie (der Arpaden) gewesen ist. Nach Ansicht des Verfassers wurden die Waffen mit dem Zeichen der Sippe versehen (dies scheint schon deshalb notwendig gewesen zu sein, weil man sich den Ahnherrn, also den Beschützer der Sippe, in der Tamga wohnend vorstellte); er gelangt schließlich zu dem Ergebnis, daß die in der Tamga des Bogens von Békés verborgene Vogeldarstellung als das Totemtier der Familie des Sippenhäuptlings, noch richtiger, als das Abzeichen seiner Gefolgschaft anzusehen sei.

Abschließend weist er auf die starke Schichtung und Organisierung der landnehmenden ungarischen Gesellschaft hin, denen es nicht in geringem Maße zu verdanken war, daß das Ungartum kurz nach der Landnahme zur Staatsgründung vorgehen konnte.

ROMÁNKORI FELIRATOS SÍRKŐLAP

A Történeti Múzeum középkori lapidáriumának rendezése hosszas és nehéz munkával járt. Sok olyan érdekes kő került elő, amelynek létezéséről eddig nem tudtak, illetőleg ha ismerték őket, származási helyük és bekerülésük időpontja volt homályos. Keveset sikerült azonosítani a régi naplók alapján, így elég nagy azoknak a száma, melyeket 1960-ban ismeretlenként leltároztunk be. E kövek között található a folyosón egy nagy kőlap, mely a többitől elütő, teljesen sima, csak feliratos lapjával, tehát éppen egyszerűségével hívja fel magára a figyelmet. Szinte hihetetlen, hogy egy laikus által is minden nehézség nélkül olvasható, első látásra középkorinak tűnő, meglehetősen nagy és ép sírkőlapról egyetlen megjegyzés vagy leltári leírás sem ismeretes, hosszas utánjárás után sem sikerült azonosítani.

Már felületen vizsgálattal is megállapítható, hogy a felirat betűtípusa a XII. század végére és a XIII. század elejére jellemző. A szöveg elemzése ezt a megállapítást megerősíti. Ebből az időből ilyen nagyméretű, alig rongált feliratos kőlap kevés akad egész Magyarország területén. A felirat érdekessége továbbá, hogy az ismert hasonló tartalmú szövegek közül ez az egyetlen, amelynek formája rímes-hexaméter. Szövege is igen ritka az egész sírkőanyagban. hazánkban ezenkívül még kettőt találtam: az egyik egy szerzetes sírját jelölő padlótegla, a másik Csáky Ugrin Esztergomban levő sírkőve.

A paleográfiai módszerek alkalmazása a középkorban — a római kor írástörténetéhez képest — idáig meglehetősen háttérbe szorult, pedig segítségével számos olyan megállapításhoz jutunk, amelyet más módszerekkel — adatok hiányában — nem érhetünk el. A jelen esetben a sírkő korára vonatkozóan sem állnak rendelkezésünkre adatok, így igen alkalmas arra, hogy ezzel a módszerrel kíséreljük meg keletkezésének időpontját és körülményeit meghatározni.

Vizsgáljuk meg először a szóban forgó követ (XVIII. t. 1—2) részletesen. Mint említettem, 1960-ban leltároztuk be (ltsz. 60. 268. C.), tehát régi leírásokból hiába reméltük, hogy származási helyére, korára, bekerülési körülményeire bármilyen adatot megtudunk. A kőlap méretei: magassága 62 cm, szélessége 170 cm, vastagsága átlag 6 cm. Anyaga a nálunk tévesen vörösmárványnak nevezett, Jura korszakban elkövesedett gercsei vörös mészkő. Bár a gercsei „márványok” elterjedtek voltak, speciális anyaguk miatt mégis feltehető, hogy a sírkövet valahol Esztergom környékén készítették.

Felületét simára csiszolták. Oldalait meglehetősen durván, valószínűleg széles vésővel (kb. 6 cm széles nyomú) verték le, amely igen sűrű, hullámos vonalkasort ad a kő oldalain. A hátlap durván maradt, felületét csekély mértékben egyengették el, valószínűleg nagyobb méretű, durva kidolgozásra való szer számmal (csákánnyal?). Ennek alapján mindjárt a kő elhelyezésére is magyará-

zatot kapunk: úgy falazhatták a padlóba, vagy a falba, hogy csak felíratos lapja látszott és a falsíkból egyáltalán nem állott ki.

A felület kiképzése után a kőfaragó a felirat előkészítéséhez kezdett. Mivel — feltehetően — csak szöveget szándékozott vésni a lapra, vízszintes irányban nagyjából három, illetőleg öt sávra osztotta, a három soros felirat számára. A faragó gyakorlatlanabb keze látszik a sorok előkészítésénél: a betűket ugyanis felül és alul előre bekarcolt vonalsorok közé véste, sőt mindegyik sort kétszer vonalazta. Így a betűk felett és alatt egyaránt két-két segédvonal húzódik. Az alsó sor alatti vonal ismét gyakorlatlanságra utal: mindkét vonal többszörösen megszakadva, ferdén haladó karcolásokból adódik. Tehát még az egyes vonal meghúzása is nehézséget jelentett számára.

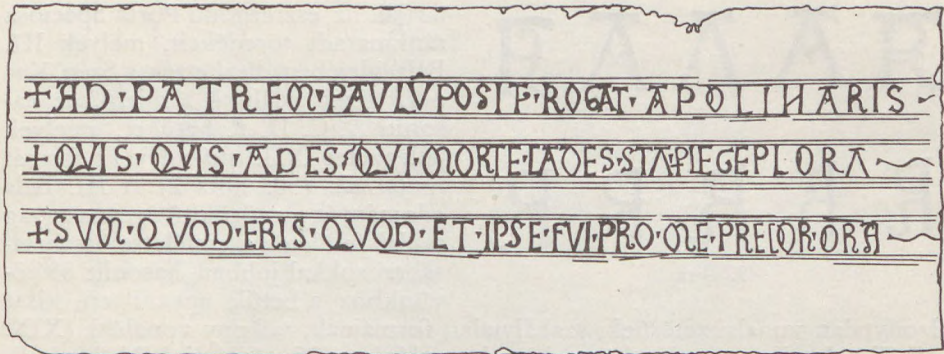
Ezekután nézzük a szöveget, amelyet a kőfaragó az előre meghúzott segédvonalak közé három sorban helyezett el (48. ábra). Mindegyik sor egyszerű kereszttel indul, a szavak között — majdnem mindenütt — nagyjából háromszög alakú, kis indavonallal végződő elválasztó jelek láthatók, a sorok végén pedig az utóbbi jelek hosszabb hullámvonalban folytatódva eléri a sírkő szélét. A gyenge technikájú mesternek azonban egyik jelet sem sikerült egyformára készíteni, sőt mindegyiknek bizonytalan a rajza. A fenti jelek között megírt szöveg a következő:

+ AD PATREM PAVLV(M) POSIT(VS) ROGAT APOLINARIS
 + QVIS QVIS ADES QVI MORTE CADES STA P(ER)LEGE PLORA
 + SVM QVOD ERIS QVOD ET IPSE FVI PRO ME PRECOR ORA

A szöveg nagybetűvel írt betűsorokból áll. Első látásra korai, a gótikustól — legalábbis annak főleg sírköveken gyakori betűtípusától — teljesen elütő.¹ A még használatos római quadrata betűk már alig ismerhetők fel, annál lágyabb, szabadabb vonalúak. Maguk a betűk sem egyformák; ugyanazon betűnek néha 4—5 változatával találkozunk. S az előbbi kérdés alapján a mester hozzáértését vizsgálva, itt fokozottan kitűnik gyakorlatlansága. Az első két betű, az „AD” szó nagyobb a többiekénél, vésése is mélyebb és szabályosabb; nagyjából hegyesszög vájatúra faragta őket. A többi betű általában egyforma méretű, átlag 5 cm magas. Egy-két kisebb, rövidebb alakú betű is előfordul, pl. az „S” betűk mind kisebbek a többiekénél, a „cades” szónál már csak fele akkora. Feltűnő az „A” és „R” betű meglehetősen sokféle alakja (49. ábra). A XII. század végén gyakori az egyik szárát *S* alakúan hajlító „A” mellett a kézírásban már a XIII. század elején felbukkanó korai gótikus, hegyes áthúzású formát is használja.² Érdekes a felirat legelső „A” betűje, mert a kétszer áthúzott szár nem gyakori a sírköveken (49. ábra 1). A „C” betűt sajátságos módon egyenes szárral és két hozzákapcsolódó vízszintes taggal képezi, amely már a XII. század végén felismerhető. A „D” betűnél két formát használ: az egyik annyiban különbözik mai formájától, hogy félkörnél erősebb ívvel zárul a szárhoz, ami a XIII. század elejére jellemző. A másik esetben az „O” alakú betűtesthez felül kis háromszögű tag járul, ehhez hasonló már a XII. század végétől ismeretes. Figyelemre méltó az „L” betű a Paulum szóban: vízszintes része középen kis

¹ Bővebben *Mezei L.*, *Paleográfia*. (Egyetemi jegyzet) (Bp. 1959) 28. skk.

² Részletesebben: *Kolba J.*, Árpád- és Anjou-kori írástörténetünk latinbetűs régészeti emlékei. IV. fej. (Szakdolgozat).

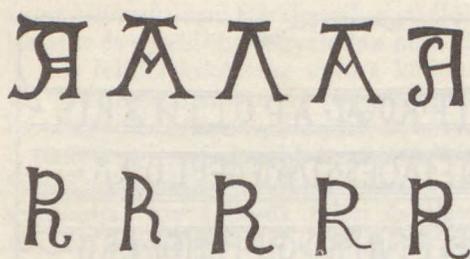

48. ábra

púppal kidomborodik; ez csak Csáky Ugrin sírkövén fordul elő. Az „M” betű mai formájában egyszer sem látható, pedig ismeretes volt ez az alak is. Itt egy O betűhöz balról fordított S alakú szár kapcsolódik. Ez szintén a XIII. század elején általános. Érdeemes megfigyelni az „O” betűket: a betű jobboldalán egy függőleges vonalka körszeletet metsz ki a betű testéből. Ezek a vonalkák sokszor túlszaladnak az ív határán. Úgy tűnik, hogy a gyakorlatlan mester először próbálkozott a betű egyik ívével (ugyanis felül és alul hegyesen összeérő két ívből készítette az O-t.) Ez azonban túlságosan közel került az előbbi jelhez, ezért még egyszer meghúzta az ívet háromnegyed betűszélességgel odébb. Különösen az O-nál figyelhető meg, hogy a mesternek az ívelt betűrészek elkészítése okozta a legnagyobb nehézséget, ezek mind rosszul sikerültek. Az ívek rajza töredezett: kis, rövid vésetek, egyenetlen mélységben, nagyjában összekötve, ez alkot egy ívet. Az ívelt betűrészeknél jól megfigyelhető technikai módszere: keskeny élű vésőjével a betű vonalára merőlegesen, apró ütésekkel próbálta kialakítani a betűtestet. Ezek a vésőnyomok sok helyen jól látszanak. Azt az észrevehető igyekvést, hogy a betűk hegyesszög metszetűek legyenek, az íveknél szemmel láthatóan meg sem kísérelte. Kormeghatározás szempontjából jelentős még a többféle „R” egyik fajtája, az a típus, amelynél a szárhoz külön kapcsolódik a felső ív s valamivel alatta, külön kezdődik az S alakban rajzolt láb. Ezt a fajtát a XII. század végi köveken majdnem mindenütt megtaláljuk, de előfordul még az 1200-as évek elején is. Kövünkön szép, finom vonalvezetésű formában figyelhetjük meg (50. ábra).

Érdeemes megemlékezni a feliratban előforduló rövidítésekről, mivel ezek is azt bizonyítják, hogy a kő mestere nem volt hivatásos kőfaragó. A Paulus szó „S” betűje elmaradt, helyette az „U” fölé vízszintes vonalkán nyugvó kis félkör alakú rövidítést vésett. Ez a forma az okleveleken, kéziratokon mindennapi, a legáltalánosabb rövidítési jel. Sírköveken viszont ritkán fordul elő. A positus szó „US” végződése elmaradt, helyette a „T” betű száráról felfelé induló félkör alakú ívecske jelzi a rövidítést. Ez igen gyakori forma az okleveleken. A kéziratban ismerőjének azonnal feltűnik a „perlege” szó alakja, melyben a „per” az ott szokásos, alul áthúzott szárú „P” alakjában jelentkezik.

Nézzük ezután, hogy milyen hasonló feliratokat ismerünk, amelyeknek betűi kövünk kormeghatározását alátámasztják. Időrendben legkorábbiak

49. ábra

tartják az esztergomi Porta Speciosa ráncmaradt töredékeit, melyek III. Béla idejében díszítették a Szép Kaput.³ Ezen találunk a mienkhez hasonló A, C, D, R betűket, amelyek jellegzetes XII. század végi formát mutatnak (50. ábra 2). A III. Béla adományát megörökítő égetett agyag tábla⁴ felületes szemléletre összehátában sokkal jobban hasonlít sírkövékhöz, a betűk ugyanilyen, kissé

bizonytalan vonalvezetésűek, szabálytalan formájúak, vékony vonalúak (XIX. t. 1). Részleteiben tagolva kevesebb a hasonlóság, a kis téglán inkább kapitális jellegű és alapvonalú betűk láthatók. A, D, E, O és R betűje (50. ábra 3) hasonlítható kövünk egy-egy betűtípusához. A XII. sz. végéről maradt ránc Márton Ravesu kőfaragó kalocsai emléktáblája.⁵ Itt a kétszer áthúzott „A” betűnkhez találunk korabeli párhuzamot (50. ábra 4). Végére hagytuk azt a két feliratos emléket, amelyek mind korban, mind hasonló tartalmuk alapján a legközelebb állnak sírkövékhöz. Az egyik a múzeumunkban őrzött egyszerű, kisméretű bulkeszi téglá, amely egy szerzetes sírját jelölte⁶ (Itsz. 2/1901). Betűi kezdetlegességükkel tűnnek fel (XIX. t.2). Alig van két egyforma betű, elővonalozásnak semmi nyoma, kissé ferdén fut az egész szöveg és erősen a felső szegély közelébe csúszott. Feltűnő a gyakorlatlanság a „lege” szónál, ahol szinte firkálva írta a betűket. Bár kövünk összehátában sokkal rendezettebb feliratú, egyenként vizsgált betűi között elég sok hasonlóságot találunk, ha a szerzetes padló-téglája primitívebb formájú is. Az E, M, A (gótikus forma) R, S, Q, G, T betűk alapformája megegyező (50. ábra 5). A kis téglán azonban az ívelt betűrészek, vonalak sokkal lágyabbak, simábbak, nem olyan hegyesek és szaggatottak, mint a mi kövünkön. Még egy érdekessége van ennek a látszólag egyszerű rajzú kőnek. Itt egy betűt egyféle formában használnak.

Hasonló szövege és hasonló, de sokkal szabályosabb betűi alapján ide kell sorolnunk az esztergomi Csáky Úgrin 1204-es sírkövét. Elhelyezése és kompozíciója teljesen azonos a mi kövünkével: vízszintesen fekvő, teljesen sima lapján, négy sorban egyenletes elosztásban halad a bővebb, de azonos értelmű felirat. A betűk szép, arányos, jól megrajzolt formájúak, készítőjük mestere lehetett a vésőnek. Ha a betűket külön vizsgáljuk, az előbbi kőhöz viszonyítva fordított helyzet adódik, sokkal szebb kivitelűek, mint a mi sírkövénkön levő hasonló betűk. Így azonos formára vezethető vissza az A (gótikus forma), a kissé felhajló végű F, a G, a hullámos talpú L, a körvonalas M, felül-alul hegyes O, hullámos ékű Q és az erősen hajlított lábú R (50. ábra 6). Az ügyes mester szép, hegyesszög vésetűre faragta a feliratot, ami a mienktől szintén eltérő jelenség.

Összegezve a kő külsejével kapcsolatos eddigi megfigyeléseket, a következőket állapíthatjuk meg: a betűk vizsgálata a XII—XIII. század fordulójához

³ Foerster Gy., Magyarország műemlékei. I. (Bp. 1905) 131.

⁴ Ua., III. Béla magyar király emlékezete. (Bp. 1900) 33.

⁵ Henszlmann I., Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa. (Leipzig 1873) 75—79.

⁶ Hampel J., Arch. Ért. 26(1906) 81.

	1	2	3	4	5	6
A	À Á	Ā A	Ǽ	Ǽ	Ǽ	Ā A
C	Ĉ	Ĉ	Ĉ	Ĉ		Ĉ
D	Ð ð	Ð ð	Ð	Ɔ	Ð	Ð
E	Ē	Ē	Ē		Ē	Ē
F	ƒ		ƒ			ƒ
G	Ĝ ĝ	Ĝ			Ĝ	Ĝ
I	Ī		Ī		Ī	Ī
L	Ĺ Ĺ	Ĺ	Ĺ		Ĺ	Ĺ
M	Ṁ Ṁ	Ṁ	M	Ṁ	Ṁ	Ṁ Ṁ
N	Ṇ	Ṇ			Ṇ	Ṇ
O	Ō ō		Ō		Ō	Ō
P	Ʒ Ʒ	Ʒ	Ʒ		Ʒ	Ʒ
Q	Œ œ	Œ			Œ	Œ
R	Ŕ Ŕ		Ŕ	Ŕ	Ŕ	Ŕ
S	Ŝ Ŝ		Ŝ		Ŝ	Ŝ
T	ƿ ƿ	ƿ ƿ	ƿ		ƿ	ƿ
U	Ū		Ū		Ū	Ū

köti kövünket, a kő anyaga Esztergom környékére vezet, tehát ennek a vidéknek a kolostorai vagy káptalanjai között kell keresnünk a készítettőt. A kőfaragó mesterről a következőket állapíthatjuk meg: olyan, a kézírásban nagyon jártas ember lehetett, aki a kőfaragással csak rendkívüli okból foglalkozott. Feltehetően valaki felkérte erre, egyébként nem ez volt a foglalkozása.

Térjünk át ezután a paleográfiai vizsgálattal egyenlő fontosságú szövegelemzésre. Kövünkön egy latin nyelvű rímes, hexaméteres sírvers olvasható. Műfaja ironikus sírfelirat (epitaphium). Ekkor még alig értenek a rímes verseseléshez, a leoninust viszont nagyon kedvelték és főleg sírverseknél gyakran használták. Egy XII. századi *Ars Poetica* szerint ez azzal magyarázható, hogy hasonlít a haldokló zihálására. Az ismeretlen szerző is leoninusokat akart utánozni, bár néha sántított a versezet.⁷

A fentiek kiderítése után a legfontosabb az volt, hogy egyrészt a sírköveken, másrészt a kiadványok útján megismerhető külföldi anyagban milyen mértékben találunk hasonló sírverseket, akár rímes, akár prózai formában. Nem kell ugyanis bővebben ecsetelni, mennyire különbözik ez a szöveg a sírköveken általában előforduló textusoktól, amelyek rendszerint a halott nevét, érdemeit, halálának időpontját tartalmazzák és nyugodt pihenést kívánó sorokból állnak. S hogy mennyire messze futnak a sírvers számai, az mutatja legjobban, hogy legelőször Cabrol-Leclercq lexikonát⁸ átnézve, az Epikureizmus címszónál találtam meg a sírvers pontos mását. Kiderült, hogy eleinte pogány sírköveken található hasonló, akkor még epikureista tartalmú sírvers. A pogány római birodalom annyira tele volt ilyen és hasonló gondolatokkal, hogy a keresztények már nem érezték és nem értették mögötte az epikureista eszméket. A pogány sírversek kezdetben azt hirdették, hogy minden csak a földi életben érhető el, ezt kell kihasználni. A halálfélelemtől való megszabadítás miatt a másvilág gondolatát is elvetik. Az antik keresztény természetesen már többet és másképp foglalkozik a halál gondolatával, tanításának egyik fő tétele a másvilági élet bemutatása. Tertullianusnál már a mi sírversünkhöz hasonló gondolatokat találunk:⁹ „Qui ergo nihil fueras priusquam esses, idem nihil factus cum esse desieris, cur non possis rursus esse de nihilo, eiusdem ipsius auctoris voluntate, qui te voluit esse de nihilo? Quid novi tibi eveniet? *Qui non eras, factus es; cum terum non eris, fies.* Itt már mint keresztény író arra emlékeztet, hogy az ember saját akaratából semmit sem érhet el, létezése sem saját akaratából történik.

A halott figyelmeztető-intő szavának: „olyan voltam, mint te vagy, te is olyan leszel, mint én vagyok, gondolj a halálra, imádkozz értem, te még megteheted, én már nem tudok segíteni magamon;” gyakori alkalmazásával találkozunk a XII. századtól kezdve. Eleje, mint említettem, epikurosi alapgondolatnak is megfelel, a halottért való imádkozás — „pro me precor ora” — azonban már olyan keresztény hívőre vall, aki alázatosságával is kitűnik. A keresztény tanítás szerint ugyanis a bűnös emberekért kell imádkozni, hogy elérjék az örök boldogságot. Ezzel a gondolattal elsőként a Cabrol-Leclercq lexikonban említett XII. századi feliraton találkoztunk, amely a lateráni bazilikában található.

⁷ Horváth J., Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. (Bp. 1954) 54 skk.

⁸ Cabrol, F.—Leclercq, H., Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. V/1. (Paris 1922) 184 skk.

⁹ Tertullianus, Apologeticum. 48. fej.

Szövege majdnem azonos a mienkkel:¹⁰

*Quis quis ades qui morte cades sta perlege plora
Sum quod eris quod es ante fui pro me precor ora.*

Kezdetben úgy látszott, hogy kövünk mellett egyedülálló emlék, később azonban Európa minden részéből előkerült hasonló tartalmú és versezetű szöveg. A kezdetben tréfás sírversnek tartott epitaphium komoly egyházi férfiak, politikusok és hadvezérek, szerzetesek és világi nők sírján egyaránt megtalálható. Így időrendben elsőként II. Adalbertus apát (†1101) sírkövét említhetjük, amely a Grasse-i templomban található.¹¹ A hosszabb felirat utolsó két sora így hangzik:

*Et quos eris lector fuit, es quod tu modo lector
Filius ergo Dei, dic ita, percat ei Amen.*

Bár időrendben jóval megelőzi kövünket, tartalmában már a halál gondolatát kelti az olvasóban.

A fontgombaudi bencés monostor első apátja, Petrus de Stella 1114-ben halt meg. Sírverse a „por és hamu” gondolatát idézi:¹²

*Petrus eram dictus, non sum sine nomine pulvis
Si miser a . . . edo de pulvere credo resurgem
Dic homo qui transis, Deus ut mihi propitietur
Nunc quod es ipse fui, quod sum modo, tu quoque fies*

Wattenbach cikke¹³ hívta fel figyelmemet a windbergi premontrei kolostor apátja, Gebhard († 1191)¹⁴ parancsára készített kézirat, a Vita Hildegrundis záradékára. A verses életrajzot ugyanis egy régi Szt. Ágoston kézirat (De civitate Dei) egy kora-középkori másolatának felhasznált pergamenjére írták, az előbbi kézirat sorai közé. A szöveg végére — talán, hogy a meglevő sorközöket kitöltsék, néhány sírverset írt az ismeretlen versköltő. Így maradt ránk az a kis epitaphium gyűjtemény, melyről azt sem tudjuk, kiknek a sírján olvashatták. De szövegük fennmaradt; ez számunkra különösen értékes, mivel két hasonló sírverset is találtunk:

*Respice qui transis, cineri cinis in dico, quam sis
Res umbre similis, vana, fugax, fragilis
Quo veni, venies, quod sum modo, poste fies,
Tu quod es, ante fui: nunc memor esto tui.*

¹⁰ Idézte: De Rossi, J. B., Inscriptiones Italiae Christianae urbis Romae VII. antiquiores II. a. (Roma 1888) 223. A könyvhöz hosszas utánjárás után sem tudtam hozzáférni, így a felirat betűtípusait sem használhatom fel összehasonlításképpen.

¹¹ Gallia Christiana III. 1197.

¹² Gallia Christiana II. 168.

¹³ Wattenbach, W., Vita Hildegrundis und andere Verse. Neues Archiv d. Ges. f. ältere Geschichtskunde. 6(1881) 537.

¹⁴ Monumenta Germaniae Historica XVII. Scriptorum. 559. Historiae et annales Windbergenses.

A másik, mint a lateráni szöveg, csak az ante szóban tér el (iste helyett):

*Quis quid ades, qui morte cades : sta, perlege, plora.
Sum quod eris ; quod es, ante fui : pro me precor ora.*

Időrendben hazai párhuzamunk, a bulkeszi padlótégla következik, mely egy ismeretlen szerzetes sírját jelölte:

*Quid me miraris qualis sum ego talis eris melius
lege pat(e)r n(oste)r.*

Abban különbözik a többitől, hogy itt még prózaritmust is alig fedezhetünk fel. Fogalmazása sokkal kihívóbb az eddigieknél: mit bámulsz rajtam?

Hosszabb sírverset ismerünk meg Werner cikkéből,¹⁵ sajnos ez is ismeretlen XII. századi sírról származik. A vers kezdete beillik gyűjteményünkbe:

*Quis quis ades, qui morte cades, sta! perlege! plora!
Pars cineris quia sum, quod eris, pro me-precor ora.*

A fenti példák mind a XII. századból valók. Első látásra úgy tűnt, hogy sírversünk főleg a XII. századra keltezhető. A későbbi sírkőanyagot tanulmányozva azonban nagyszámban találtam hasonló szövegeket, amelyek rendszerint hosszabb, cifrázatos, dicsérő szövegek végén, vagy hatalmas méretű, pompás, renaissance síremlékek kis mondatszalagjain húzódtak meg.

A legelső, nem sokkal későbbi emlék másik hazai sírkövünk: Csáky Ugrin 1204-ből való sírkőlapja az esztergomi Bazilika kriptájában (XVIII. t. 3). Szövegére csak annyiban szeretnénk felhívni a figyelmet, mint első versre a hosszabb epitaphiumok sorában. A halott nevét közli, majd néhány szót mond róla és csak ezután kezdi a szóban forgó, elmúlásra emlékeztető szakaszt, a kérést önmagáért:

*Nomine Guilelmi su(m) factus terra cin(i)s q(ue)
q(u)i q(u)od es existens terra cinis q(ue) fui ergo
notans q(u)id eram quid sim modo tuo q(uid) q(uod) sis
et q(u)id eris releva me prece q(u)is q(u)is ades.*

Az összegyűjtött anyagban némi időrendi szünet után a crespini apátságban található márvány tumuluson olvashatunk hasonló sorokat. A síremlékben I. Mattheus apát nyugszik († 1407). Felirata így hangzik:¹⁶

*Quis quis ades, qui morte cades, sta respice, plora,
Sum quod eris modicum cineris, pro me precor ora.*

Utána a szokásos „hic iacet” kezdettel az elhunyt méltatása következik.

A francia területtől messze eső Boszniában, Kočerinben a templomfalba építve hosszabb, ciril betűs szerb szöveg olvasható egy álló sírkövön

¹⁵ Werner, J., Epitaphien und Epigramme des XII. Jahrhunderts. Neues Archiv... 20(1894) 642.; Steinmeyer, E.—Sievers, E., Die althochdeutschen Glossen. IV. (Berlin 1898) 422. 17.

¹⁶ Gallia Christiana III. 103.

(51. ábra). Viganj Milošević sírját jelölte, aki Ostoja szerb király mellett harcolt a magyarok elleni csatában (1410 vagy 1411-ben) és ott halt meg, majd birtokán temették el. Sírfeliratának vége magyarul így hangzik: „Kérlek, ne lépjetelek rám. Voltam, mint ti vagytok és lesztek, mint én vagyok.”¹⁷

Ugyancsak Boszniából ismeretes még két XV. századi síremlék. Az egyik Lastvából származik. Radi-voe Jadrašić nevével. A felirat vége

szerbül így hangzik: *Te bi ti, kako ja, a ja mora biti kako i ti*¹⁸ azaz: „Te leszel, mint (amilyen) én vagyok és én nem lehetek olyan, mint te vagy.” A Precko Poljéből származó Iván nevű férfi sírkövén a következő, alig eltérő felirat olvasható (magyar fordításban):¹⁹ „Épp olyan voltam, mint ti, és ti olyanok lesztek, mint én.”

A XVI. századból ismert egyik emlék Belgium területére vezet, a hasnonyi bencés monostor LVI. apátja, Nicasius le Clercq (†1536) sírjáról való.²⁰ A világ elmúlásának említése után ismét az ismerős sorokkal találkozunk: *Sum quod eris, lector, nam quod es, ipse fui.*

Érdekes és monumentális magyar emléket idézhetünk a XVII. századból,²¹ Erdély területéről: Apaffy György síremléke (†1660) elég késői időből ismétli a XII. századi eredetű sírverset. Nagyméretű és impozáns szarkofágján sok dicsérő és emlékeztető sor olvasható, ezek között, egyik sérült oldalán tűnnek elő a következő szavak:

*Quod tu es ego fui. Quid ego sum, tu eris.
Omnis enim caro sicut foenum veterascit.
Perpetuum hoc foedus est quod morier.*

A halott lábánál a középkorban érzelmesebben megfogalmazott gondolatot olvashatjuk latin közmondás formájában: „Hodie mihi, cras tibi”. Milyen módon kerülhetett Erdélybe és a fejedelmi udvarba, a fenti síremlékre ez a formula, erre egyelőre semmi nyomot nem találtunk.

Nem sokkal később, 1671-ből a bécsi St. Salvator kápolnából egy hosszabb szövegű sírfelirat olvasható Franciscus Beck síremlékén.²² A prózai szövegben a „porból való ember” gondolata csillan meg:

...*Si mode nam conditionem queris sum, qui eris, pulvis, umbra, nihil...*

Szintén Bécsből ismerünk még egy, a XVIII. század elejéről (1708) való sírfeliratot. Az alaposan leíró német szöveg hosszasan ismerteti Bartholomäus

¹⁷ Trubelka, C., Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters. WMBH 3(1895) 430—432. Teljes magyar szöveg: Foerster Gy., Magyarország műemlékei. II. 1098.

¹⁸ Trubelka, C., i. m. 453.

¹⁹ Uo. 465.

²⁰ Gallia Christiana III. 406.

²¹ Kőváry L., Erdély régiségei. (Pest 1852) 96.; Roth, V., Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. (Stuttgart 1906) 96.

²² Lind, K., Die St. Salvator-Capelle im Rathhause zu Wien. BMA 2(1857) 210. 4. sz.

ИМОЛХ ВДС НЕНДСТ
Х ПДН ТЕ НДЕ ТСМ
Б НОК ДСО В НЕСМЕ
В НДЕ ТЕ Б НТН ДСО
Е СДМ Т

51. ábra

Seitz életét és érdemeit.²³ Eleje így hangzik: *Alhier lig ich und Warth auf dich gehst du vorbeg, so bitt für mich gedenke o Mänsch, wass ich jetzt bin das muess du auch noch werden, ich lieg jetzt da.*

Utolsonak az erdélyi Barcaújfalu evangélikus templomának oltára mögé beépített Anna May apátnő sírkövét (†1710) említjük:²⁴ (*Quod tu es ego fui; quod ego sum, tu eris.*

A fenti kiragadott példák alapján is látható, mennyire elterjedt volt a különféle területeken és korokban ez a rövid kis sírvers. Az eddig említettek köbe vésve, tehát már felhasználva maradtak ránk. Tudjuk azt is, hogy minden sírverset előbb megfogalmaztak; először kézírásban láttak napvilágot. Feliratunk esetében is ez a helyzet, sok kéziratot ismerünk a XII. századtól kezdve, amelyek részben epitaphium gyűjteményekből ismertek, mint a fent említett windbergi gyűjtemény, részben „rotulusok” voltak, olyan tekercs formájú halotti jelentések, melyeket a monostor cursora vitt el a baráti helyekre (Confraternitas), és ott néhány szóval tudomásul vették.

Sírversünk, ha nem is mindig teljes alakban, de számos kéziratban fellelhető — nyomait találjuk már a XII. században. Példaként említenék néhány részletet, hogy lássuk, milyen elterjedt volt és még hányféle változata képzelhető el. Egész hasonló a kezdősora: *quis quis ades, qui morte cades, sta, perlege, plora* az einsiedelni (XII. század),²⁵ erlangeni (XII. sz.)²⁶ és a breslaui²⁷ könyvtár XV. századi kéziratán.

Párizsból, valószínűleg a XII. századból a rotulus megnevezésével maradt fenn:²⁸ *Quisquis ades, rotulumque vides, sta, perlege, plora.*

Londonból a XIII. századból egy rövidebb megfogalmazásban ismerjük a sírverset, epitaphiumról:²⁹ *Quisquis eris, qui morte cades.*

Sírversünk második sorának ismét több változatát ismerjük: a *sum quod eram, nec eram, quod sum* szöveget találjuk az oxfordi könyvtárban³⁰ (XIII. sz.), Wolfenbüttelben³¹ (XV. sz.) és a Codex Latini már a XII. századból idézi.³²

Ismét egy párizsi kéziratban a XIII. századból így olvashatjuk: *Sum quod eris, quod es, ipse fui, metamorphosis ista.*³³

Fogalmazásban nem azonos, de tartalmi hasonlósága miatt érdemes még megemlíteni az alábbi szövegeket: *Qui transis, siste, morieris tu velut iste.* Ez a XV. századi cambridgei szöveg³⁴ figyelmeztet a halál mindenkit utoléró hatalmára.

Rouenből a XII. századból *Qui transis versusque legis, sta, perspice, plora* formában ismeretes.³⁵

²³ *Ua.*, Die St. Michaelskirche zu Wien. BMA 3(1859) 51. XLVII. sz.

²⁴ *Roib.*, V., i. m. 168.

²⁵ *Walther*, H., Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen. (Göttingen 1959) 841. 16. 140 sz.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 16. 140 sz.

²⁹ Uo. 843. 16.163 sz.

³⁰ Uo. 981. 18.727 sz.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo. 18.728 sz.; Közölve még: *Haureau*, B., Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale. IV. (Paris 1892) 285.

³⁴ *Walther*, H., i. m. 818. 15.710 sz.

³⁵ Uo. 15.711 sz.

Igen nyomatékos a sírvers azon része, *sta, perlege, plora*, melyben felszólító módban óhajtja az elhunyt saját meggyászolását. Hasonló kezdetű verssorokat ismerünk még Melkből — *sta, fle, plange, geme*³⁶ és Alfonz király epitafiumáról — *sta, lege, qui fuerim, iaceo*,³⁷ mindkettő már a XV. századból származik.

Sírfeliratunknak eddig csak második és harmadik sorával, a középkori sírverssel foglalkoztunk. Nem érdemetlen azonban első sora sem, amely egyedül szolgáltat konkrét adatokat. A két személynévre, pater Paulusra és Apollinarisra gondolunk. Itt kapcsolódik hozzá a kő gerecei származása is. A fenti két személynévet tehát valahol ezen a vidéken kell keresnünk. A szövegben előforduló pater szó még egy támpontot jelent: a középkorban ugyanis nem a mai használat szerint alkalmazták, tehát nem minden felszentelt papot címeztek így. Legalább apáti rangban kellett lennie, bár nem minden szerzetes rendnél nevezték így az apátot; csak azon monostorok fejét címezték így, melyeknek legalább egy filiájuk (alájuk tartozó kisebb rendházuk) volt.

Ez volt további kutatásaink kiinduló pontja. Megvizsgáltuk a Magyarországon akkor működő szerzetesrendek szabályait, mely rendeknél találhatjuk ezt meg. A bencések is „pater monasterii”-nek tisztelik apátjukat,³⁸ a legáltalánosabb azonban a premontrei rendnél.³⁹ Ők ugyanis *pater abbas* formában használták az egész renden belül, és oly gyakori, általános náluk ennek használata, hogy ezen a vonalon próbáltunk elindulni. A premontreieknek több kolostora ismeretes a XII. század elejéről. Nem lehetetlen, hogy valamelyik Esztergom körüli premontrei kolostor — Bény (alapítás 1217 előtt), Bozók (eredetileg bencés alapítás, XII. század végétől premontrei), Garáb (alapítás 1171 körül), Majk (alapítva 1210 körül), Zsámbék (alapítva 1210 körül)⁴⁰ — egykori apátja sírkövét őrzi múzeumunk. Még egy erősítő érvet találunk a premontrei rend mellett: a fent említett windbergi kézirat ugyanis az ottani premontrei monostorban keletkezett. A kéziratot Gebhard apát feltehetően még jóval halála előtt készítette — s mivel 1141—1191-ig volt a kolostor apátja, — így a XII. század végére egész biztosan elkészült a kézirat. Egy-egy renden belül pedig könnyen továbbjuthatott a versgyűjtemény, márcsak a kis távolság miatt is. Feladatunk ezek után az lenne, hogy a feltételezett premontrei renden belül először egy Pál nevű apátot (patert!), majd egy nemsokkal utána elhunyt Apollinaris nevű egyházi férfiút keressünk, aki még valamennyire ismerhette Paulus apátot. (Feltehetően ugyanis azért temettette magát a pater mellé, mert jól ismerte és nagy tiszteletben állt előtte.) Ismeretes ugyanis, hogy a középkorban a monostor tagjai vagy a káptalanba, vagy a templom kereszthajójába temetkeztek. Mivel kicsi volt a hely, idővel megnőtt az új sírhelyre szorulóknak száma. Ezért hamarosan kialakult az a szokás, hogy egy sírba, vagy sírhelyre több elhunytat is temettek. Ilyképp Paulus pater közelébe, esetleg sírhelyébe — „ad” — temették el, saját kérésére, Apollinarist. Ő sem lehetett sokkal kisebb személy, mert akárkik nem temettek együtt az apátokkal. A templomnak mindig külön részét tartották fenn számukra. Így — feltehetően — Apollinaris is pater abbas

³⁶ Uo. 973. 18.568 sz.

³⁷ Uo. 18.569 sz.

³⁸ Erdélyi L., A pannonthalmi sz. Benedek rend története. I. (Bp. 1903) 33.

³⁹ Scotus, A., De ordine, habitu et professione canonicorum Praemonstratensium. PL 198. (Paris 1855) 439—610.

⁴⁰ Oszwald A., A magyarországi középkori premontrei prépostságok. (Bp. 1939) 20—21, 23.

lehetett. Sajnos, az Apollinaris nevet a középkorból eddig ismert egyetlen premontrei apáttal sem tudtuk azonosítani, neve nem fordul elő. Ebből az időből csak egy ilyen nevű egyházi személyt ismerünk, Apollinaris nyitrai érseket, esztergomi kanonokot,⁴¹ akinek neve két oklevélen is előfordul 1111 és 1118 között.⁴² Minthogy elődei között nem akad Paulus nevű kanonok, így rá egyelőre nem gondolhatunk. (Az az eset fordulhatott esetleg elő, hogy mint esztergomi kanonok később belépett egy premontrei kolostorba, majd ennek apátja lett — erre azonban semmilyen adattal sem rendelkezünk.) A sírkő tulajdonosát illetően tehát a fenti feltételezések keretei között kell maradnunk.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy sírkövünk ritka külalakjával és szövegével a XII—XIII. század fordulójának igen értékes emléke. Szövege szerte Európában, a latin és nemzeti nyelvű sírköveken, kéziratokon egyaránt gyakori. Bár mesterünk meglehetősen gyakorlatlan és bizonytalan kezű volt, sírkövünk paleográfiai szempontból páratlan a magyar emlékek között, mivel egyetlen hasonló jellegű felirattal sem rendelkezünk.⁴³

H. KOLBA JUDIT

EINE, MIT INSCRIPT VERSEHENE ROMANISCHE GRABSTEINPLATTE

Während der im Lapidarium des Historischen Museums durchgeführten Ordnungsarbeiten entdeckten wir einen interessanten und bisher unbekannten Grabstein (Abb. 48). Da wir weder über die Herkunft noch den Fundort, geschweige denn über den einstigen Besitzer des Steins irgendwelche Angaben voranden, sahen wir uns genötigt, ihn neuerdings ins Inventar aufzunehmen.

Das Material der Grabsteinplatte ist roter Kalkstein („Marmor“) von Gerecse. Ihre Lage ist horizontal, die Maße sind wie folgt: Länge: 170 cm, Höhe: 62 cm, Tiefe 6—7 cm. Auf der gleichmäßig aufgeteilten Fläche ist die Inschrift zwischen doppelten Hilfslinien in drei Reihen angeordnet.

AD PATREM PAVLV(M) POSIT(VS) ROGAT APOLINARIS
QVIS QVIS ADES QVI MORTE CADES STA P(ER)LEGE PLORA
SVM QVOD ERIS QVOD ET IPSE FVI PRO ME PRECOR ORA

Da nur die Vorderseite der Platte bearbeitet ist, dürfte sie in den Boden oder in die Wand eingelassen die Grabstelle des Verstorbenen bezeichnet haben.

⁴¹ Kollányi F., Esztergomi kanonokok 1100—1900. (Esztergom 1900) 5.

⁴² Knausz F., Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. (Esztergom 1874) 196, 219. Mindkét oklevélen (1210, 1218) az aláírók között szerepel „Apollinari Nitrensi“ formában.

⁴³ Ez úton mondok köszönetet dolgozatom megírásában nyújtott értékes segítségükért tanárainknak: Mezei Lászlónak, Horváth Jánosnak és László Gyulának.

Auf Grund paleographischer Untersuchungen läßt sich die Ausführung des Grabsteins in die Zeit um die Wende des 12—13. Jahrhunderts setzen. Diese Datierung wird durch die Buchstabe A, C, D, L, M, Q und R der Inschrift bestätigt (Abb. 50. 1). Im ungarischen Steindenkmalmaterial sind Inschriften ähnlichen Typs nicht unbekannt, denken wir an die Porta Speziosa (Abb. 50. 2) aus der Zeit des Königs Béla III, an die Steintafel, welche die Bodenschenkungen des Königs verewigt (Taf. XIX. 1; Abb. 50. 3), an das Grabmal des Márton Ravesu (12. Jh. — Abb. 50. 4), an den Bodenziegel eines unbekannten Mönches aus Bulkesz (12. Jh. — Taf. XIX. 2; Abb. 50. 5), sowie an den Grabstein von Ugrin Csáky in Esztergom (1204; — Taf. XVIII. 3; Abb. 50. 6). Dem Text der Inschrift begegnen wir jedoch vom 12. bis zum 18. Jahrhundert auf ungarischen, französischen, serbischen, belgischen und deutschen Grabplatten gleicherweise. Sowohl auf Handschriften, als auch in Epitaphiensammlungen ist er in zahlreichen Museen oder Bibliotheken Europas vorhanden. Der in gereimten Hexametern geschriebene Text unseres Grabsteins taucht indes manchmal auch in ungereimter Form oder in Prosa auf.

Da das Material unseres Grabsteins Marmor von Gerece ist, haben wir seinen Eigentümer in einem der in der Umgebung Esztergom (Grans) gelegenen Klöster zu suchen. Das in dem Vers vorkommende Wort pater dürfte auf einen Orden weisen, dessen Abt so genannt wurde. Das ist am häufigsten bei den Prämonstratensern üblich, folglich können wir eines der mittelalterlichen Klöster in der Umgebung Esztergoms mit unserem Grabstein in Zusammenhang bringen. Eine Stütze für diese Vermutung finden wir in einer vom Ende des 12. Jahrhunderts aus dem Windberger Prämonstratenserkloster stammenden mittelalterlichen Epitaphiensammlung (welche ähnliche Grabinschriften in Versform enthält), die ziemlich früh nach Ungarn gelangt sein dürfte.

Über den Meister der Grabsteinplatte haben wir lediglich soviel feststellen können, daß er zwar ein in der Handschrift bewanderter, in der Steinbearbeitung aber weniger geübter Meister gewesen sein dürfte, was auch die schwach gezeichneten Buchstaben der Platte verraten.

Der in der Inschrift vorkommende Name Apolinaris dürfte der Besitzer des Grabsteins gewesen sein. Der Name ist in den mittelalterlichen Namensverzeichnissen nicht enthalten und nur ein Domherr dieses Namens ist uns aus Esztergom für die Jahre zwischen 1211—1218 bekannt. Ihn können wir vorläufig nicht identifizieren.

KÖZÉPKORI TITKOS PECSÉTGYŰRŰ

A Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya nemrégiben pecsét- és ékszettörténeti szempontból egyaránt értékes aranygyűrűvel¹ (52. ábra 1) gazdagodott. Gemmával díszített gyűrűből számban jelentős anyag nincs gyűjteményünkben, ennek zöme is főként a renaissance korból és későbbi időből származik. A középkori gyűrűk nagyrésze fém pecsétgyűrű, vésett ékköves gyűrű csak elvétve fordul elő. A vétel útján megszerzett gyűrű körirata alapján a titkos pecsétgyűrűk csoportjába tartozik s mint ilyen egyetlen a középkori ékszergyűjteményben.

A pecsétgyűrű az utóbbi években került elő, földből. Vékony huzalkarika letört, elgörbült, két darabban van meg. Hiteles lelőhelyét nem ismerjük, de bizonyosan magyarországi lelet. Az ovális alapú, fordított csontakúp alakú lapos tok vöröses színű kalcedont² zár be, amelyet vésett ugró oroszlán alakja (intaglio) díszít. Az ékkövet keskeny arany perem övezi. Lemezes széle ráborul az ékkőre. A peremre S L L S E C R E T I (Sigillum Secreti) köriratot véstek be. Az oroszlán feje fölött és alatt a tok ferde oldalán egy-egy kis trapéz-alakú lemezkére erősítették egykor a huzalkarika két végét. A fej mérete: 1,4 × 1,3 cm, súlya 4,05 g. A gyűrű 800-as finomságú arany-ezüst ötvözet.³

Mielőtt a gyűrűt közelebbről meghatároznánk, nézzük meg a magyarországi gemmával díszített középkori gyűrűk eddig ismert példányait. Elsősorban a III. Béla és felesége sírjából előkerült gyűrűket⁴ kell megemlítenünk. 1848. december 5-én Székesfehérvárott a püspöki udvar és kert déli oldalán húzódó kőfal mellett csatornaigazításkor fedezték fel a két vörösmárvány lappal borított koporsót. A feltárást Erdy János végezte és a két sírt a mellékletek alapján III. Béla és első felesége Antiochiai Anna nevével hozta kapcsolatba. A királyt és feleségét egyszerű ezüst halotti koronával temették el, de ugyanakkor személyes használati aranyékszereiket is sírjukba tették. III. Béla — Erdy leírása szerint — „jobb keze mutatójúján”⁵ vésett arabfeliratos⁶ keleti gránátköves

¹ Ltsz.: 60. 3. B. Állítólag a Csérei szeméttelenen került elő.

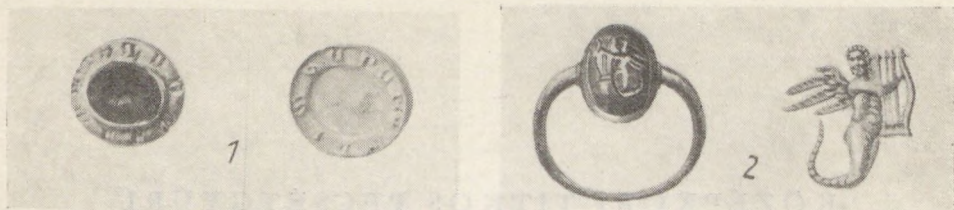
² Karneolnak nem lehet minősíteni, mert fátyolos, zavaros. Az ékkő meghatározását dr. Erdélyi Jánosnak köszönöm.

³ Mikrokémiai vizsgálatát Rapszkyne Hanák Mária dr. végezte el.

⁴ Erdy J., III. Béla király és nejének Székesfehérvárott talált síremlékei. (Kubinyi F.—Vahot I., Magyarország és Erdély képekben. I. Pest 1853) 43, 45.; Henszlmann I., A székesfehérvári ásatások eredménye. (Pest 1864) 206.; Ua., Magyarország őkeresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése. (Bp. 1876) 58.; Czobor B., III. Béla és hitvese halotti ékszerei. (Forster Gy., III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900) 215.; Hlatky M., A magyar gyűrű. (Bp. 1938) 46.

⁵ Erdy J., i. m. 45.

⁶ Goldziher Ignác olvasása szerint: (Ábd Alláh ibn Muhammed (Abdallah fia Muhammed-nek). Czobor B., i. m. 215.

52. ábra

gyűrűt viselt. A gyűrűfej nyitható rekeszei méreg- vagy ereklyetartóul szolgálhattak. A királyné sírjában ovális gránát-cabochon gyűrűt találtak. A régi leírások és rajzok szerint az intaglio lantot pengető, visszatekintő szírent ábrázol (52. ábra 2). Arcát nyolc gyöngyszemből képzett hajfűrt kereteli. A művészi intagliót görög mester művének tartják, a gyűrűt későbbi bizánci munkának.⁷ Antiochiai Anna ugyanis Manuel császár feleségének, Máriának mostohanóvérére volt és a bizánci udvarban nevelkedett.

1896-ban III. Béla és felesége tetemeit az ékszerekkel együtt a budavári Nagyboldogasszony templomban újra eltemették, így sajnos a gyűrűket közelebbről megvizsgálni, tanulmányozni nem lehet.

Az András-gyűjteményből szintén csak leírásból és rajzokból ismerjük Sándor váradi püspök tizenkét karátos vésett zafírgyűrűjét⁸ (54. ábra). Az antik gemmavésés fénykorából származó művészi intaglio valamely történeti vagy mitológiai nőalak mellképét ábrázolja oldalnézetben.⁹ Az ékkövet övező aranyfoglatat peremére S. ALEXANDRI. WARADIN. EPCI (Sigillum Alexandri Waradiensis Episcopi) köriratot véstek be. Sándor váradi püspök 1219—1230 között töltötte be a váradi püspöki méltóságot.¹⁰ Feltehetőleg II. András kíséretében megjárta a Szentföldet is, mert püspöki kinevezése és politikai szerepe az 1217 utáni évekre esik. A gemmát bizonyosan Magyarországon foglalták gyűrűbe. A püspök az értékes, metszett drágakövet kereskedők közvetítésével Magyarországon is szerezhette, de Hlatky¹¹ nyomán fel lehetne azt is tételezni, hogy esetleg az ékkövet szentföldi útján kapta ajándékba, illetőleg vásárolta. Püspökségének ideje a gyűrű készítését szinte évtizedes pontossággal meghatározza.

1909-ben Somogy megyében, a fonyódi határban tavaszi mezei munkák során egy ezüst pecsétgyűrűt találtak,¹² amely a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került. A gyűrűt (53. ábra 1) vésett, zöldszerű kalcedon ékkő díszíti, balra haladó szakállas, fején babérkoszorúval övezett halfarkú tritonnal, aki jobbában delfint, baljában evezőlapátot tart. Körirata: S. D. LADISLAVI.

⁷ Hlatky M., i. m. 47.

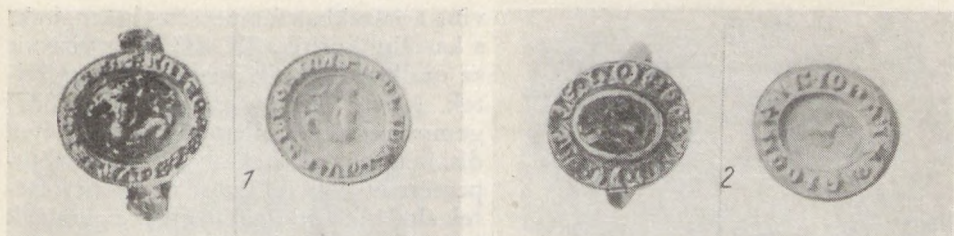
⁸ Andrassy M., AK 2(1861) VI. t. 3., 62.; Ipolyi A., Sz 10(1876) 497.; Bunyitay V., A váradi püspökség története. I. (Nagyvárad 1883) 98.; Magyar történeti ötvösmű kiállítás lajstroma. (Bp. 1884) III. terem, XI. t. 3. sz.; Ráth I., Glyptika. (Ráth Gy., Az iparművészet könyve. II. Bp. 1905) 12.; Hlatky M., i. m. 48.

⁹ Andrassy szerint Helénát, Bunyitay szerint Nagy Konstantin feleségét, Flavia Maxima Fausta-t, Hlatky szerint görög mitológiai nőalakot ábrázol. Vö. 8. j. — Sajnos, a gyűrűről készült rajzok egymástól igen eltérőek, a nőalakról nem adnak hű képet.

¹⁰ Bunyitay V., i. m. 95.

¹¹ Hlatky M., i. m. 48.

¹² Ltsz.: 1909. 27

53. ábra

F. S. B. BOSINA (Sigillum Domini Ladislavi Filii...) Thallóczy Lajos¹³ a Bosina név alapján a gyűrű tulajdonosát a boszniai bánok leszármazottai közt keresi, Hlatky¹⁴ viszont Bosita Zala vármegyei faluval hozza kapcsolatba, amely 1381-ben már fennállott. A gyűrű kora a XIV–XV. századra tehető.

A középkori ékszeranyagban van még egy XIV. századi jellegű köriratos ezüst gemma-pecsétgyűrű (53. ábra 2) amely a múlt században a Kiss Ferenc gyűjteménnyel¹⁵ került a Nemzeti Múzeumba. A lapos, ovális fejtök kis vésett karnelkövet zár be, melyet futó szarvas alakja díszít. A naturalisztikus ábrázolásnak nincs különösebb művészi értéke. Körirata: S. AI. COLA. I. F. IOHA'I (Sigillum Nicolai Filii Iohannis). A karikát vastag huzalból alakították.

A renaissance előtti korból, mint e rövid felsorolás mutatja, csak néhány gemmával díszített gyűrű maradt fenn.

A pecsétgyűrű korábbi történetével nem foglalkozunk, inkább csak utalni szeretnénk egy-két adattal az előzményekre. A vésett hengeres kőpecsétek használata a babilon-korszakba nyúlik vissza;¹⁶ a gyűrűbe foglalt vésett ékkövek azonban csak később jelennek meg. Úgy látszik a hellenisztikus korban terjedt el általánosan a gemmák gyűrűbe foglalása.¹⁷ Korábban a görögök vésett fém-pecsétgyűrűt használtak. A rómaiak a gemma-gyűrűk mellett fémből is készítették pecsétgyűrűt. Plinius¹⁸ említi, hogy Claudius uralkodása idején a gyűrűbe nem foglaltak drágakövet, hanem magával az arannyal pecsételtek. Külön tanulmány tárgya lehetne annak a megállapítása, hogy a korábbi korszakokban mikor használták a gemmát pecsétként és mikor foglalták csupán díszítő céllal gyűrűbe.

A gemmával díszített középkori „Sigillum Secreti” gyűrű rendeltetésének és szerepének meghatározása céljából az általános középkori pecséthasználatot is ismernünk kell.

Fontosabb iratok, oklevelek hitelesítésénél pecsét alkalmazását a bizánci írásbeliség közvetítésével már a IV. század óta ismerték Nyugaton.¹⁹ A mero-

¹³ Thallóczy L., Arch. Ért. 29(1909) 254. Olvasása szerint a körirat: Sigillum Domini Ladislavi Filii Domini Bani Bosinae. Szerinte a Bosina alak Dalmáciában előfordul.

¹⁴ Hlatky M., i. m. 63. A körirat szövegét nem közli.

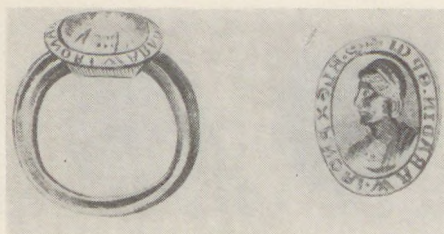
¹⁵ Kiss F. napló 14. o. 23. sz. Tudomásunk szerint eddig nem közölték. Fej mérete: 1,9 × 1,8 cm, átm: 1,8–2 cm.

¹⁶ Furtwängler, A., Die antiken Gemmen. III. (Leipzig–Berlin 1900) 1.

¹⁷ Uo. III. 150.

¹⁸ „Contra vero multi nullas admittunt gemmas, auroque ipso signat; id Claudii Caesaris principatu repertum.” Naturalis Historiae. Lib. XXXIII. 7. (Littre M. É. Histoire naturelle de Plin. II. Paris 1883. 403.)

¹⁹ Kumorovitz L. B., A magyar pecséthasználat története a középkorban. (Bp. 1944) 4.

54. ábra

ving korszakban fémpecsétet használtak, a karolingkortól a IX. századig viszont az uralkodók antik gemmával pecsételtek. Kövér Károly császár (881—887) gemmapecsétje mellett már mellképével díszített fémpecsétet is használt.²⁰ A fémpecsétmetszők feltűnése és a fémpecséttek általános elterjedése miatt a gemmák használata háttérbe került, de nem tűnt el teljesen.

A középkorban a fontosabb okleveleket egyoldalú, majd a XI—XII. századtól a bizánci bullák hatása alatt kettős fém, vagy viaszpecséttel hitelesítették. A kettős pecsétnél mindkét oldalra egyenlő nagyságú, de különböző kép került. A két *typarium* külön kézben és helyen tartásával a pecséthamisítás nagymértékben elkerülhető volt. Idővel az egyoldalú pecsétekre is a pecséthamisítás megakadályozása céljából kis gyűrűpecsétet, vagy a főpecsétnél rendszerint kisebb ellenpecsétet ütöttek be. Az ellenpecsét a kettős pecsét hátlapjának kisebbítésével keletkeztetett. A nehezen hozzáférhető főpecsét mellett a kisebb pecsétek használatba vételét azonban a XII. század végétől a jogi élet fejlődése és differenciálódása is szükségessé tette.²¹ A XIII. századtól a mindinkább általános „*sigillum secreti*” köriratú magánjellegű kisebb pecséteket kevésbé fontos ügyekben, továbbá levelezésnél önálló pecsétként, de egyoldalú pecsétek hátoldalára ütve ellenpecsétként is használták.

A XIII—XIV. századi külföldi titkos fémpecséteken²² rendszerint a címer, vagy annak egy része, a címerállat vagy az állat feje, néha csupán a sisakdíszt jelenik meg. A sisakdísz önálló megjelenése a lovagi tornákkal kapcsolatos.²³ A résztvevők jogosultságukat sisakdíszekkel igazolták. A lovagi tornák megszűnése után a sisakdíszes címerek divatja is elmúlt.

A titkos pecséteken előfordul a rózsa is, mint a hallgatás szimbóluma.²⁴

A magyarországi pecséthasználat fejlődésében — éppen úgy mint más országokéban — sok sajátos helyi vonást találunk. Ez vonatkozik a titkos pecsétek történetére is.

Magyarországon a *secretum* kifejezés magán- és városi pecséten, az általános európai használathoz viszonyítva is korán, már a XIII. század első felében előfordul: Gyula nádor töredékes állapotban fennmaradt érem, illetve kettős viaszpecsétjén 1224-ből²⁵ és az esztergomi latinok kettős pecsétnyomóján (55. ábra), amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz. Mindkét esetben a kettős pecsét hátlapján szerepel a *secretum* kifejezés. Ezeknek a pecséteknek előképei az egykorú királyi kettőspecsétek voltak, de azokon a *secretum* szó még nem

²⁰ Seyler, G. A., *Geschichte der Siegel*. (Leipzig 1894) 62.

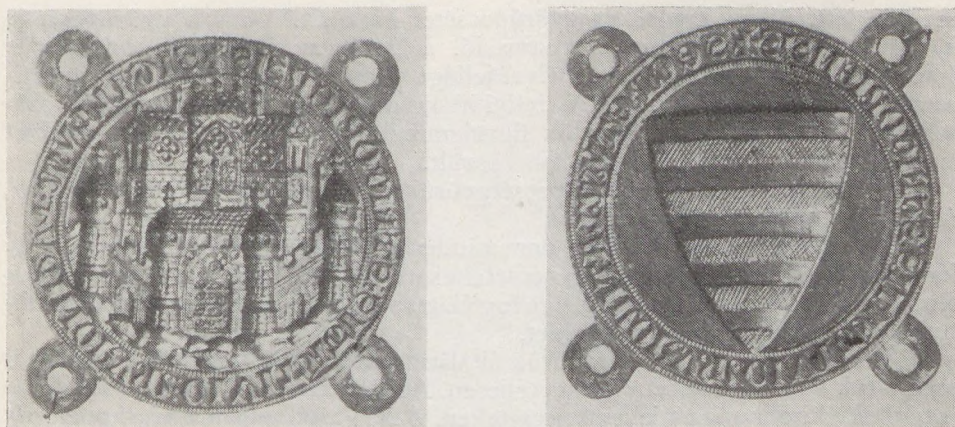
²¹ Kumorovitz L. B., A magyar királyi egyszerű és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. (Gödöllő 1937) 1.

²² Seyler, G. A., i. m. 130.; Berchem, E., *Siegel*. (Berlin 1918) 53.

²³ Csoma J., A magyar heraldika korszakai. (Bp. 1913) 12.

²⁴ Seyler, G. A. i. m. 130.

²⁵ Kumorovitz L. B., *Turul* 50(1936) 56.

55. ábra

fordul elő. Kumorovitz²⁶ a „secretum” korai feltűnését francia-aragon hatásra vezeti vissza.

A titkos pecséteket a francia uralkodók a XIV. század elején magánjellegű személyes akaratnyilvánítással kapcsolatos ügyekben használták.²⁷ Magyarországon az első királyi titkos pecsét 1331-ben még nem ilyen értelemben, hanem ellenpecsétként alkalmazva szerepel²⁸ Károly Róbertnek egy diplomáciai tartalmú oklevelén. Több titkos pecsétetes oklevelét nem ismerjük. Ez a pecsét valószínűleg azért került háttérbe, mert a 30-as években titkos gyűrűpecsétjét használta. A magyar királyok a XII. századtól ellenőrzésképpen néha a pecsétre gyűrűpecsétjüket²⁹ is beütötték. A gyűrűpecsétet rendszeresen Károly Róbert használta. Titkos pecsétgyűrűjének leírását okleveles adat őrizte meg számunkra. Egy örökösödési perben, amelyről 1336. február 23-án Visegrádon kelt oklevél³⁰ tudósít bennünket, a pecsétet a király titkos gyűrűpecsétje után hamisították és ütötték a hamis oklevélre. A király gyűrűpecsétje, mint a vizsgálatokról szóló jelentésekből kitűnt, köralakú, köriratos volt, középen a király nevének kezdőbetűjével. A király vallomása szerint állandóan az ujján viselte.

A titkos pecsétet oklevelen, a nagypecséttel párhuzamosan Nagy Lajos kezdte használni, eleinte inkább kegyet tartalmazó pátenseken (birtokadományok), de olykor privilégiumokon is.³¹ A titkos pecsét őre a secretarius notarius volt.³² Később a XIV. század végén a királyi titkos pecsét a titkos kancellária

²⁶ Uo.

²⁷ Kumorovitz L. B., A magyar királyi... 13—14.

²⁸ Ua., A magyar pecséthasználat... 61—62.

²⁹ Szentpétery I., Magyar oklevéltan. (Bp. 1930) 69, 112.

³⁰ Anjou-kori okmánytár III. 251.; Grün A., Turul 20(1902) 112. Károly Róbert oklevelein előforduló gyűrűpecsétek: uo. 60.

³¹ Kumorovitz L. B., A magyar pecséthasználat... 62.; Ua., A magyar királyi... 16.

³² Szentpétery I., i. m. 194.

pecsétje lett. Nagy Lajos két gyűrűpecsétet használt.³³ Olyan gyűrűpecsétje is volt, amelyet külön udvari tisztviselő, a „conservator sigilli annularis”³⁴ őrzött. Ez már nem annyira személyes jellegű pecsétje volt, mint az a gyűrűpecsét, amelyet az ujján viselt. A királyi titkos pecsét és pecsétgyűrű XV. századi alakulását már nem kísérik figyelemmel, mivel a pecsétgyűrű, amelyet meghatározni szeretnénk, korábban készült.

A titkos pecséteket a titkos pecsétgyűrűktől nagyságuk különbözteti meg. A gyűrűpecsétek mindig kisebbek.

A pecsétlenyomatok alapján nem minden esetben lehet megállapítani, hogy fém vagy gemma-typariummal pecsételtek-e. A középkorban a gemmát is fémbe foglalták és a köriratot a fém foglalatra vésték. A meghatározáshoz többnyire az ábrázolás nyújt segítséget.

A fém pecsétek és pecsétgyűrűk általános elterjedése mellett — mint már említettük — a gemma sem tűnt el teljesen. A XIII. századtól ismét gyakrabban fordul elő, kisebb magánjellegű pecséteken. A XIV. században a bécsi polgárok ellenpecsétként antik gemmát használtak.³⁵ A középkorban nagyra értékelték az antik gemmát, még a kevésbé sikerülteket is. A XIII. században sok antik gemma került Nyugatra.³⁶ 1204-ben a keresztes hadak Bizáncot felgyújtották, kincseit kirabolták. Ekkor sok értékes zománcos mű, gemma vándorolt az európai kincstárakba. A gemma-gyűjtemények Bizáncba Nagy Konstantin uralkodása óta kerültek át.

A tatárjárást megelőző évekből IV. Béla udvara számára itáliai vásárlásokkal megbízott kereskedő iparművészeti tárgyakról és nyersanyagokról szóló jegyzéke³⁷ textiláruk mellett ötvösműveket, drágaköveket és gemmákat is felsorol. Egy helyen fehér félmárkát nyomó gemmát említ.³⁸

A középkorban az antik gemmát nemcsak pecsétlésre, hanem ötvösművek, ereklyetartók, koronák, könyvfedelek, ékszeres stb. díszítésére is használták.

A gemmavésés hagyománya a középkorban ismét újjáéledt. A közvetítő nyilvánvalóan Bizánc volt. A XIII. században Párisban az ékkövésők külön céhet alkottak.³⁹ Ez a művészet főként Olasz- és Franciaországban indult virágzásnak erőteljesebben. A klasszikus gemma-utánezatok mellett a középkori vallásos jellegű ábrázolások is megjelentek: Jézus, Mária, Sárkányölő Szent György alakja.⁴⁰

A pecsétek és gemmák tanulmányozása után a Nemzeti Múzeum új, nemrég vásárolt titkos gemma-pecsétgyűrűjét kíséreljük meg közelebről meghatározni. A gyűrűbe foglalt gemma művészettörténeti szempontból nem jelentős darab. Az oroszlan alakja inkább naturalisztikus jellegű, a középkori fém pecsétgyűrűk

³³ Pray G., *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae*. (Buda 1805) IV. t. 5.; *Schönherr Gy.*, Turul 6(1888) 92.; Vö. *Kumorovitz L. B.*, A magyar pecséthasználat... 62.

³⁴ *Wenzel G.*, Árpád-kori új okmánytár. XII. 662.; *Grünn A.*, i. m. 113.; *Kumorovitz L. B.*, A magyar királyi... 16.

³⁵ *Seyler, G. A.*, i. m. 104.

³⁶ *Furtwängler, A.*, i. m. III. 373.; *Gebhart, H.*, *Gemmen und Kameen*. (Berlin 1925) 128.

³⁷ A velencei állami levéltárban *Soranzo, G.* fedezte fel az értékes kéziratot. *Aevum* 8(1934) 343—356; *Husztí D.* értékelte ki: *Közgazdasági Szemle* 81(1938) 737—760.

³⁸ Husztí Dénes közlése nyomán: *Hlatky M.*, i. m. 49. A jegyzékben előforduló „de albis gemmis” kifejezés azonban inkább csiszolatlan féldrágakövet jelent. Vö. *Husztí D.*, i. m. 751. Jegyzék 19, 36, 44. tétel.

³⁹ *Furtwängler, A.*, i. m. III. 374.; *Gebhart, H.*, i. m. 124.

⁴⁰ Uo. 125.

stilizált állatalakjaival nem hozhatjuk kapcsolatba. Az antik gemmák tanulmányozásakor feltűnik, hogy az állatalakok viszonylag milyen gyakran fordulnak elő. A mykénei korszakban már megjelennek,⁴¹ az archaikus korszakban⁴² a fantasztikus és naturalisztikus állatábrázolások párhuzamosan szerepelnek. Az alexandriai korszakban a természetből elesett állatalakok háttérbe szorítják a fantasztikus állatszörnyeket.⁴³ A görög gemmákon annyira kedvelt állatábrázolások az etruszk korszakban hiányzanak, illetve csak elvétve fordulnak elő.⁴⁴ Az Augustus-i korszak görög-római gemmáin ismét élethű utánzatban jelennek meg az állatok. Furtwängler ebből a korból egy oroszlánt ábrázoló gemmát⁴⁵ közöl, amely az általunk vizsgált kis gemma oroszlánjához hasonló beállítású. A fej kialakítása azonban azon sokkal jellemzőbb, kifejezőbb.

A gyűrűvel kapcsolatos további kérdés, hogy az antik gemmát mikor foglalták gyűrűbe. Jóllehet, az okleveles adatok alapján királyi titkos pecsétgyűrűt csak a XIV. századból ismerünk, ez a gyűrű, betűtípusa és egyszerű kivitele alapján még a XIII. századra tehető. A secretum kifejezés, mint láttuk, a XIII. század első évtizedeiben nálunk is megjelenik. A XIII. században külföldön is általánosan használják a titkos pecséteket.

A gemmagyűrűnél még utalni kell a középkorban az ékköveknek tulajdonított babonás hiedelmekre. Antik írók művei közvetítették a babonás hitet a középkorba. Valószínűleg a pecsétgyűrűnél sem volt a tulajdonosa számára közömbös, hogy a gemma milyen ékközből készült.

Az elmondottak alapján a Nemzeti Múzeum kis pecsétgyűrűje magánjellegű, titkos pecsétgyűrű volt; még a XIII. században készülhetett. Ekkor foglalták gyűrűbe az oroszlánt ábrázoló kis antik intagliót és vésték fel a „Sigillum secreti” köriratot. Ha tulajdonosát nem is ismerjük, arra következtethetünk, hogy valószínűleg olyasvalaki használta, akinek oroszlános címere volt. A gyűrűt férfi pecsétgyűrűnek határozhatjuk meg. A karika így darabokban is elég nagyra tűnik. A pecsétgyűrűt valószínűleg a középkorban is a mutató- vagy a hüvelykujjon viselték, ahogy a későbbi renaissance-kori arc képeken láthatjuk.

F. VATTAI ERZSÉBET

⁴¹ Furtwängler, A., i. m. III. 50.

⁴² Uo. 105.

⁴³ Uo. 144.

⁴⁴ Uo. 210.

⁴⁵ Uo. 303. Képe: I. XLV. t. 22.

A SECRET MEDIEVAL SIGNET RING

The Department of Medieval Antiquities of the Hungarian National Museum purchased a small gold intaglio ring (Fig. 52. 1) which came to light from the soil a few years ago. The circlet itself is broken in half. We do not know its exact site but it was certainly Hungary. There is a reddish chalcedony intaglio with the engraved figure of a lion set in it and the inscription is S L L - S E C R E T I (Sigillum secreti).

Before classifying the ring the author describes the intaglio rings from Hungary published previously (Figs. 52. 2—54) which date before the Renaissance. Then she deals with the medieval secret seals and signet rings. After the 13th century those small-sized private stamps, which were singularly used with increasing popularity in less important matters and for correspondance, were considered secret, but they were frequently stamped on the reverse sides of larger seals, too, as a control. Besides the secret stamps, secret signet rings, smaller than the previous ones, were also used.

In Hungary the expression „secretum” occurred on the reverse side of the double wax seals of Gyula, the palatine, which is from 1224 and of the double typarium of the Latins in Esztergom (Fig. 55). This latter is preserved in the National Museum. We know of Hungarian royal secret stamps and signet rings only from the 14th century. Their use and significance on Hungarian documents is summed up in the papers of B. L. Kumorovitz.

The recently acquired ring of the Museum was probably made in the 13th century. The intaglio set in the ring has no special artistic value and is very likely an antique gem. The naturalistic depiction of the lion is not analogous with the stylized animal figures of the metal signet rings of the Middle Ages.

II. LAJOS MAGYAR KIRÁLY ÉS FELESÉGE RUHÁJA

Magyar király és királyné ruháját őrizte évszázadokon át a Maria-Zell-i búcsújáróhely kegytemplomának kincstára. Azt tartották, hogy a két öltözet az egyház nagy jótevőjének, Nagy Lajos királynak és feleségének esküvői ruhája volt.¹

A Magyar Nemzeti Múzeum 1928-ban szerezte meg a Maria-Zell-i kegytemplomtól a két öltözetet, amelyek szerencsére elkerülték az egyház tulajdonába került ruhák sorsát s nem szabtak belőlük egyházi ornátust. A nagy ajándékozó iránti kegyelethez és tisztelethez járulhatott a célszerűség szempontja is. A női ruha selyme túlságosan könnyű, a férfi köpeny brokát-szővete pedig igen súlyos lett volna egyházi ruha céljára.

Höllrigl József 1929-ben állapította meg a ruhák szövete és szabása nyomán, hogy ezek II. Lajos magyar királynak és feleségének öltözetei voltak.²

II. Lajos feleségével, Máriával együtt többször is elzarándokolt Maria-Zell-be és így természetesnek vehető, hogy egy-egy értékes öltözetüket a kor szokásához híven a templomnak adományozták.

Höllrigl József ismertetését és megállapításait szeretném ebben a rövid dolgozatban néhány szemponttal teljesebbé tenni.

A férfi öltözet köpenye és inge maradt meg (XX. t). A tulajdonképpeni ruha könnyebb szövete az évszázadok folyamán elpusztult. A nadrág, cipő és egyéb ruhadarabok valószínűleg nem is kerültek az ajándékokkal Maria-Zell-be.

II. Lajos köpenyének szövete igen komplikált technikával szőtt kétrétegű brokát (56. ábra). Kevés hasonlót találhatunk a reneszánsz brokát-szővetek között, mert ennek színén és visszáján teljesen különböző, egymástól független a minta és színük is merőben különböző. A brokát színét — a köpeny külső oldalát — sárga és violaszínű selyemfonálból szőtték. A viola-szín adja a minta keskeny kontúrrajzát. A fontosabb mintaelemeket a második vetülékként beleszótt aranyozott, vont ezüst sodronyos szövése (or frisé, bouillon) borítja, sűrűn egymás mellett fekvő sorokban. Az alapot képező felületeken az arany-szővés síma. A brokát fonáka — a köpeny belső oldala — damasztsszővéssel szőtt fehér selyemszövet. Vékony vont ezüst van második vetülékként beleszőve. Ez teszi finoman ragyogóvá a szövet felületét. A növényi motívumokból alkotott elmosódott mintát fehér kontúr adja. Csak ezek a vékony körvonalak szakítják meg az egységes ezüst felületet. A szövet kopottsága miatt sajnos a minta rajza már nem ismerhető fel.³

¹ Petsching, H., Die Wallfahrtskirche zu Maria-Zell in Steiermark. MCC 14(1869) 88.

² Höllrigl J., Magyar Művészet 1929. 205—216.

³ Höllrigl idézett cikkében analógiaként Tiroli Ferdinánd főherceg (1529—1595) „Silberne Husarische Rüstung”-jához tartozó, a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban levő nyereg szövétét említi.

A Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteménye őriz egy miseruhát, amelynek hasonló a szövete és amelyet a hagyomány szerint Mária királyné ajándékozott a kőszegi templomnak 1525 körül.⁴

A brokátszövet, amiből a köpeny készült, 58 cm széles. Teljes szélességét betöltik az egymás alatt sorakozó növényi indákból alakított, fent és lent hegyesedő, már a köralakhoz közelálló ovális mezők. Minden mezőt kettős keretelésű inda vesz körül. Ez a kettős inda, nyolcas alakban többszörösen összefonódik és ezek között csomókat képeznek a rácsavarodott kacsok. A két inda nyolcas alakú összefonódásából váltakozva gránátalmák és vadrózsák nőnek. Az indák vadrózsában ülő akantuszlevélből indulnak ki és a rózsza alapját képező nagyobb akantuszlevélbe torkollanak. A hegyes ovális mező közepét ötszirmú, kettős sziromsoros rózsza foglalja el, amit a keretelő indából kinövő apró levelekkel tagolt inda vesz körül. Ebből váltakozva apró rózsák és gránátalmák erednek. A nagy középrózsza felett az indák összefonódva fészket alkotnak, amelyből két gránátalma és egy rózsza emelkedik ki. A vadrózsza sziromsor felett levő akantuszlevélből csomós, kacsos, köralakban visszahajló inda nő ki, s a sziromsor alatt levő felkunkorodó levélvéghez kapcsolódik. Ebből az indából fel- és lefelé egy-egy gránátalma ered. A visszahajló inda által körülvett teret nagy vadrózsza tölti ki.

Az egész díszítmény lila keretelésű és sodronyos, aranyozott vont ezüsttel borított. Ezt a dús, erőteljes mintát még jobban kiemeli az azt követő leveles, ágas, csak lila kontúrokkal érzékeltetett mustra. A sima arany átszövésű hátteret is ezek a lila kontúrok tagolják. Hasonló technikával szőtték Mátyás király trónkárpitját is. A sárga és zöld fonálból készült selyemszövetbe a második vetületként beleszótt aranyfonál hurkosan borítja a minták felületét. A kontúrokat zöld bársonyszövés adja.

A brokát mintájának beosztása, a hegyes-ovális mezők alkalmazása kínai eredetű. Onnan került Olaszországba, ahol a XIV. században kedvelt motívum lett. A XV. században a későgótika mozgalmasságot kereső mintáiban veszít népszerűségéből. A reneszánsz textilművészetben újra gyakorivá válik ez a tiszta részarányos forma. 1500-tól lépten-nyomon találkozunk vele a brokátok, bársonyok mintájában s az egész XVI. század folyamán sok ilyen beosztású szövetet ismerünk az olasz textíliák között.⁵

A XV. század második feléből való firenzei brokátokon a hegyes-ovális mezők akantuszlevélből kiinduló indája gyakran hajlik kereken vissza, mint II. Lajos köpenyének szövetén a rózsát hajtó inda.⁶

Az egymás alatt sorakozó akantuszlevelekből kiinduló hegyes-ovális mezőket és a kereken visszahajló indákat is megtaláljuk egy 1500-ra datált aranybrokátón, amit Dreger a beleszótt színes virágokra való tekintettel „valószínűleg velencei”-nek tart.⁷ A XVI. század első éveiben tűnik fel az olasz, különösen a firenzei szöveteken a csomóra kötött levéltelen inda keretelés. Gyakran társul

⁴ A 61.1915 lt.sz. ún. kőszegi kazula. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a XVI. század elejéről származik.

⁵ Falke, O., *Kunstgeschichte der Seidenweberei*. II. (Berlin 1913) 104–105.

⁶ Uo. 541–542, 549 ábrák.

⁷ Dreger, M., *Künstlerische Entwicklung der Weberei und Strickerei*. II. (Wien 1904) 216. t. Ilyen beosztású, a XV. század utolsó negyére datált firenzei brokátok képét közli Falke, O., i. m. 548–549 ábrákon.

56. ábra

hozzá az ekkor újraéledt későgótikus rózsza. A rózsza öt, néha hét szirmú és gyakran kettős szíromsoros.⁸

Az olasz reneszánsz brokátábrázolások gazdag tárháza Carlo Crivelli művészete. Aprólékos pontossággal festette meg az ábrázolt személyek ruháit és a mögöttük leomló kárpitokat. A XV. század utolsó két évtizedére datált képein több olyan brokát ábrázolását találjuk, amelyiken az arany alapot vékony színes kontúrok tagolják.

A fentiek alapján megállapítható, hogy II. Lajos köpenyének brokátszővete a XVI. század elején készült, még pedig Firenzében. Erre a származásra vall

⁸ Schulze, P., *Alte Stoffe*. (Berlin 1920) 142., 127. kép, 146., 133. kép. Az itt ábrázolt szövetek olaszok, egyik a XV. század második felére, a másik a XVI. század első felére datált.; Heiden, M., *Handwörterbuch der Textilkunde aller Zeiten und Völker*. (Stuttgart 1904) 229., 102. kép, 230., 203. kép.; Falke, O., i. m. 469. ábra.

a mintáknak szinte kerekded hegyes-ovális mezőkre való osztása, a levéltelen, csomóra kötött inda-keretelés és az arra csavarodó kacsok. Különösen jellemző az akantuszlevélből kinövő, visszakanyarodó indák alkalmazása. Az alaptól elütő színű, vékony kontúrok és a minta fontosabb részeit alkotó felületek hurkos szövése is firenzei reneszánsz sajátosság. Az erőteljes, tisztarajzú minta igen tehetséges, gyakorlott tervezőre vall, a technikai kivitelezés pedig tökéletes pontosságú. Az olasz reneszánsz textilművészetet figyelemmel kísérve e két tulajdonság alapján is biztosra vehetjük a brokát firenzei eredetét.

A köpeny elől fél-lábszárig ér, 124 cm hosszú, a háta jóval hosszabb, (166 cm), kissé terül a földön. Eleje egy szélből szabott és válltól simán omlik le. Háta két szélből van összevarrva és a 11 cm magas hátrészhez ráncolt. A köpeny harangos bőségét az oldalvarrásokba beállított, két-két ékalakú rész adja. 10 cm széles sarkain lekerekített gallérja végig hozzá van varrva a nyakkivágáshoz. Az egy szélből szabott egészen egyenes ujjá válltól végig hasított, 113 cm hosszú, majdnem a köpeny aljáig ér. Alsó széle három cm-es kézelőbe ráncolt (61. ábra 1—5).

Az egyes részek a szövet szélétől egy cm távolságban selyemfonállal apró öltésekkel vannak összevarrva. Alja egészen keskenyen fölsegett. Gallérjának és elejének széle keskeny, alig 1 cm szélességben, ellenkező irányban, a szövet színére van visszahajtván és igen apró öltésekkel levarrva. Ez a beszegési mód arra mutat, hogy a köpeny gallérját lehajtván, elejét pedig minden gombolás, csukás nélkül visszahajtván viselték. Ezeken a részekben a brokát fonákoldalának fehér ezüst csillogása érvényesült. A köpenynek elől rövidebb, hátul hosszabb volta arra enged következtetni, hogy lóhátra való viseléshez készült. Eleje a lovasnak csak bokáig ért, bő háta pedig a ló hátán terült szét.

Európában a XIV. században jött divatba egy hosszú, bő, rendszerint prémmel bélelt felsőruha, amit a németek Tappert-nek, a hollandok Tapard-nak, a franciák houppelande-nak neveztek. Övvel, később öv nélkül is viselték. Ebből a felső ruhából alakult ki a XV. század folyamán a szintén Európa-szerte divatos, drága szövetből készült, elől nyitott, rendszerint prémmel bélelt hosszú díszköpeny, amit a németek Schaubé névvel jelöltek.⁹

Magyarországon a XV. század utolsó harmadában a hosszú öltözet a megszokott. 1489-ben a milánói herceget titkára figyelmezteti, hogy a Budára készülő követség tagjai számára hosszú ruhát (veste longhe) csináltasson, mert itt a rövid kabátokat nem tartják illendőnek.¹⁰ Mátyás király is legszívesebben hosszú köpenyt viselt, amit az olasz források turca-nak neveznek, a magyarok pedig subának. A suba tehát prémből készült hosszú palást, vagy köpeny, brokát, vagy szövet borítással. Lehetett ujjas, vagy ujjatlan. A suba eleje néha zsinórozott is volt, mert a II. Ulászló számára készülőhöz zsinórt is vásároltak.¹¹ A magyar viselettörténet egy köntös nevű felsőruhát is említ, nehezebb szövetből. Elöl gombolták, vagy csak összefogták, övet nem viseltek hozzá. Ujjá szűk, néha bővebb, részben, vagy egészen felhasított. A XV. század vége felé

⁹ Post, P., Herkunft und Wesen der Schaubé. ZWK 26(1923—25) 42. A Schaubé-t először 1417-ben Mauthner, K.—Geramb, W., Steirisches Trachtenbuch. (Graz 1932) 305. említi.

¹⁰ Varjú E., Magyar viselet a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet. II. (Bp. é. n.) 448.

¹¹ Engel, J. Cbr., Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. (Halle 1797) 115.; Balogh J., Ethn. 59(1948) 13—28.

57. ábra

általános viselet, ünnepélyes alkalmakkor a jómódú polgárokon is ezt látjuk.¹² Német ábrázolásokon különösen gyakran találkozunk ezzel a köpenyformával.¹³

Herberstein Zsigmond önéletrajzában közölt képek a szerzőt különböző viseletben ábrázolják. E szerint a német viselet köpenye igen hasonlított a II. Lajoséhoz. Brokátból készült, hosszú, belső oldala világos, ebből hajlik ki a gallér és az eleje széle. Ujja hosszú, hasított.¹⁴

A XV. század második felében és a XVI. század elején készült festményeken sok olyan köpenyábrázolást találunk, amit a II. Lajos köpeny analógiájának tekinthetünk. Ezek között vannak magyarok, olaszok, németek, németalföldiek, ami azt bizonyítja, hogy ez a köpeny egész Európában általánosan viselt ruhadarab volt. Viselői között egyaránt találunk polgárokat és uralkodókat.

A szepeshelyi főoltár XV. század végén készült képén két ilyen ábrázolást is találunk. István király brokátköpenye bő, földig érő, ujja hosszú, hasított. A másik Imre herceget ábrázolja elől nyitott, lehajtott gallérú brokátköpenyben.¹⁵ A szepeshelyi templom főoltárának másik képén, a Pilátus ítéletét ábrázolón, a helytartó hosszú köpenyben ül a trónon. Lehajtott gallérja s elejének

¹² Varjú E., i. m. 490—491.

¹³ Falke, J., *Costümgeschichte der Culturvölker*. (Stuttgart é. n.) 264., 195. ábrán hasított ujjú, hosszú köpenybe öltözött férfi képének aláírása: „Bürgerliche deutsche Tracht 1500—1510.”

¹⁴ Herberstein, S., *Gratae Posteritati Sigismundus liber Baro in Herberstein... Actiones suas a puero ad annum vsqu aetatis suae septuagesimum quartum breui commentariolo motatas reliquit Viennae. 1560.* A Herbersteint német viseletben ábrázoló képet Balogh Jolán közli idézett munkájában.

¹⁵ Elekes L., *Királyi és főúri udvar. Magyar Művelődéstörténet. II.* 266.

kihajló széle világos anyagból van. Hosszú, válltól hasított ujjá a trónus karfájáról függ le. A hasíték szélén szintén kiborul a köpeny világos belső oldala, vagy talán bélése.¹⁶ Hasonló köpenyábrázolást találunk a kassai székesegyház főoltárának képén. Keletkezésének ideje szintén a XV. század vége. Egyik kép főurat ábrázol kíséretével. A köpeny szabása a szepeshelyi Imre herceg képén ábrázolt köpenyhez hasonló, mintája pedig a Szépművészeti Múzeum tulajdonában levő II. Lajos és menyasszonya arcképén látható köpeny mintájával azonos.¹⁷ A kassai főoltár Erzsébet eljegyzését ábrázoló képén Szent Erzsébet mögött álló férfi vállán is hasonló köpeny van.¹⁸

A Haller család nemzetségekönyvének ábrázolásai között a XV. század közepétől 1530-ig származóaknak majdnem mindegyikén II. Lajoséhoz hasonló köpenyt találunk. Az 1491-ben elhunyt Andreas, az 1500-ban elhunyt Sixtus, az 1501-ben elhunyt Erasmus, az 1505-ben elhunyt Georg, az 1518-ban elhunyt Stephan és az 1530-ban elhunyt Fábián Haller köpenyének formája különösen hasonló.

Hasított ujjú, bő köpenyt visel ifj. Hans Holbein 1523–24-ben készült önarcképén. Ugyancsak Holbein Mayer polgármester Madonnája c. képén a polgármester köpenyének gallérja és eleje olyan szabású, mint a II. Lajosé. Hasonló köpenyben ábrázolta Thomas Godsaltvet (1528) és Georg Giesze-t is (1532).¹⁹ A „szegfűs mester” két képén is láthatunk hasonló brokátköpenyt: a budapesti Szépművészeti Múzeumban levő „Salome táncá” és a berni múzeumban levő „Keresztelő Szt. János Herodes előtt prédikál” c. képeken. Hans Baldung Grien 1516-ban festette Szent Dorottya lefejezése c. képét. A jobb oldalt álló férfi bő, hosszú, elől nyitott, hasított ujjú köpenyt visel.²⁰ Rogier van der Weyden képein is előfordulnak hasonló köpenyábrázolások. Többek között a levétel a keresztről képén az egyik alak kihajló gallérú, hosszú brokát köpenybe öltözött. A kar hosszánál jóval hosszabb a köpeny hasított ujjá. Dirk Bouts Ottó császár istenítéletét ábrázoló képén a császár hosszú brokát köpenyben ül a trónon. Az egyenes hosszú ujj a trón karfáján kívül függ, a császár a hasítékon dugja ki a karját. Dirk Bouts követőjének A tiburi Sybilla Augusztus császárnak megmutatja a gyermekével megjelenő Madonnát c. képen a térdelő császár köpenye olyan szabású mint az előbbi. Jan Gossart A királyok imádása képén a jobb oldalt álló király hosszú hasított ujjú kihajló gallérú brokátköpenyt visel.²¹ Vittore Carpaccio Orsolya ciklusán több hasonló köpenyt ábrázol. Az atyjától búcsúzó angol herceg öltözete hasonlít legjobban Lajos köpenyéhez. Lehajló gallérú, kihajló elejű, hasított ujjú köpenye elől rövidebb, hátul hosszabb, a képen a térdre ereszkedő ifjúnak földig ér, háta a hátra nyújtott láb bokájáig.²² Bem Baltházár 1505-ben készült Codex Picturatus-ában a nagykereskedőt festette meg ilyen köpenyben.²³

II. Lajos öltözetéhez tartozó ing vékony finom lenszövetből, patyolatból készült. Szabása nagyon egyszerű, felső része a váll vonalában összehajtott

¹⁶ Varjú E., i. m. 493.

¹⁷ Elekes L., i. m. 298.

¹⁸ Uo. 244.

¹⁹ Hans Holbein D. J. *Klassiker der Kunst*. 20. (Stuttgart 1912) 1, 65, 74, 95. képek.

²⁰ *Alt-Deutsche Malerei*. (Jena 1909) 66, 67, 122. t.

²¹ *Alt-Niederländische Malerei*. (Jena 1910) 30, 59, 65, 122. t.

²² Floerke, H., *Die Moden der italienischen Renaissance*. (München 1917) 70. t.

²³ Paulinyi O., *Ipar, kereskedelem. Magyar Művelődéstörténet*. II. 173.

58. ábra

téglalap. A nyakkivágás és a mellen levő hasíték van csak belevágva. Felső részének szélessége 48 cm, teljes hossza 108 cm, elöl is, hátul is hozzá van ráncolva az ing alsó része, ami 90 cm hosszú, és 3 db egyenként 105 cm széles szélből összevarrott. A felső rész két oldalvarrását a derékon felül 10 cm magasságban szabadon hagyták, hogy könnyebben lehessen az inget felöltetni.

Az ujjá minden szabás nélküli egyenes téglalap. Szélessége 48 cm, hossza 78 cm. Egyenesen van a felsőrész oldalvarrásába állítva, alatta 11 cm-es négyzet alakú bővítő lappal. Az ing ujjá viselőjének kb. térdig ér, ezért felranciaolva viselték. Csuklóban sűrűn egyenletesen ráncolták össze 17 cm-re, az 1,5 cm széles ráncolás alatt 5 cm széles fodrot hagyva. A ráncolás aranyfonállal, éksoros mintával, lapos öltéssel van levarrva (57. ábra). A fodor kb. fele szélességben punto tirato technikával áttörtén hímzett. A vékony fehér fonállal varrt hímzést három arannyal hímzett petty-sor élénkíti. Szélén arany laposhímzésű zegzug-sor és arany zsinór szegés. Az ing nyakkivágásához kétrétegű patyolatból szokatlanul magas, 10 cm-es egyenes gallér van varrva. Széle aranyfonállal, hurkolással szegett. A gallért, a mell-hasíték két oldalát, a fodor felett az ujjá végét 7 cm széles hímzett sáv díszíti. A hímzés alapja az inggel azonos anyagú patyolat (61. ábra 6–10). A gallér hímzett díszé (58. ábra) 36 cm, a hasítéké 21 cm, a kezelője 17 cm hosszú. Az egyes lapok mintája egyforma. Az igen dús, arany-ezüstfonalas hímzés mustrája reneszánsz ízlésű stilizált, virágos leveles indadísz. Az arany- és ezüsfonállal nem öltötték át a patyolat alapot, hanem csak ráfektették és színes selyemmel öltögették le. Az indákat vastagabb aranyzsinórok alkotják s szépen élénkítik a szeszélyesen rávarrt aranyozott, ezüst pillangók. Minden lap vékony aranyzsinórral keretelt. Zöld selyembélésre vannak varrva, s a béléssel együtt az ingre öltögetve.

A XV. század végén a magyarok hosszabb ruhát viseltek és ezzel együtt az ing is hosszabb lett. Gyakran mindkettő földig érő. Hogy az ing a ruhából ne látsszék ki, derékban buggyosan felkötötték.²⁴ A férfi ing a XVI. század elején még négyszögű, vagy kerek kivágású, a 20-as években már magas hímzett gallérja van. Ipolito d'Este leltára csak egy alkalommal tesz ingről említést: „Una camisa longa alhungarescha Crespa al collo et damane cum il Cavezone doro”. E szerint tehát a magyar ing hosszú volt, nyakánál ráncolt, és arany zsinór fogta össze. Más helyen: „az inget hímzésekkel szokták díszíteni, a nyaknál, elől a mellen, az ujjak végén; kivált azokat, amit hasított, vagy szétnyíló ujjú dolmányhoz viseltek.”²⁵ A II. Lajos királlyal foglalkozó irodalom egy helyen említi inget. Szerémi György Lajos király haláláról megemlékezve így ír: „A királyt pedig vászonba takargatták, meztelen lábbal, meztelen fejvel és abban az arany ingben, amit a királyné készített számára”. Majd: „János vajda pedig elküldött bennünket... és mi megtaláltuk a holttestet, oly módon, ahogy azt leírtuk”.²⁶ Hasonló szabású inget viseltek északon is. 1567-ben az uppsalai katedrálisban levő családi sírboltban temették el a Sture család öt férfitagját. Az itt talált öt ing szabása szinte azonos II. Lajoséval. Kettőnek magas egyenes gallérja van, a többinek beranciaolt nyakrésze pántba fogott. A lelet első számú ingének bő ujjá, a sima kezelő fölött dúsán ráncolt. Fodros szélét Lajos ingének kezelőjéhez hasonlóan fehérrel varrott szálvonalas hímzés díszíti. Zsinórszerű szegését színes fonállal varrták.²⁷ Egy 1540-ből származó férfiképmáson (ifjú Holbein isk.) is láthatunk II. Lajoséhoz hasonló inget. A magas egyenes gallért és a hasítékot hímzett sáv díszíti. A kezelő fodra is hímzett.²⁸

²⁴ Varjú E., i. m. 488.

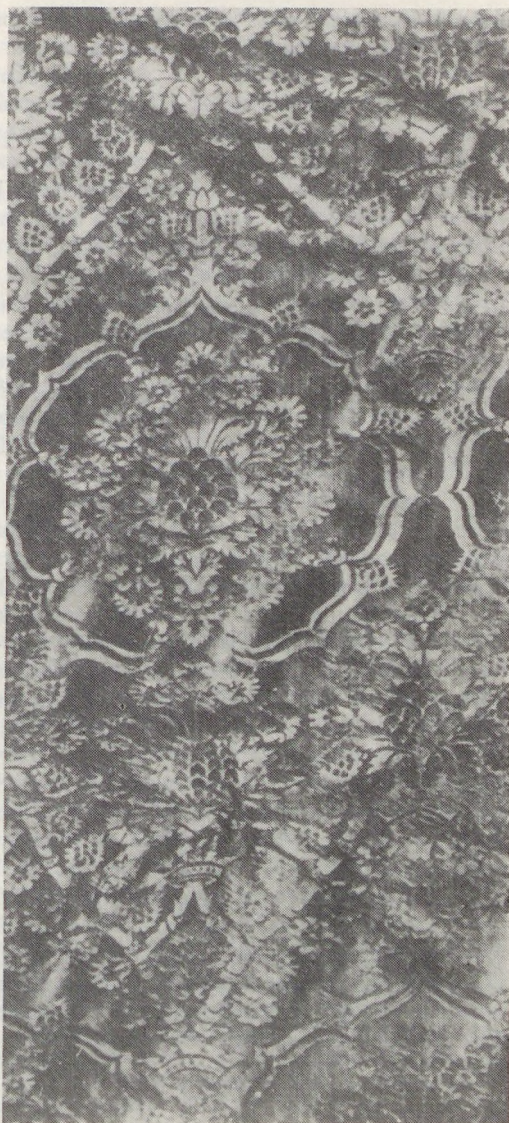
²⁵ Balogh J., i. m. 13–28.

²⁶ Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. (Bp. 1926) Függelék II. A: Szerémi Gy., Lajos király haláláról. 143, 144.

²⁷ Nylen, A. M., Stureskjortorna. Livrustkammaren 4(1948) 217–276.

²⁸ Hansen, H. H., Histoire du costume. (Paris 1956) 54., 313. kép.

Az azonosítás teljessége szükségessé teszi, hogy Lajos király egykorú ábrázolásait, arcképeit és érmeit viseleti szempontból is vizsgálat tárgyává tegyük. A Gersei Petheő család címerújító levelének képe Budán készült 1507-ben. II. Ulászló királyt ábrázolta gyermekeivel. Ulászló is, Lajos is hosszú, gombolás nélküli köpenyt visel, a köpenyek ujjá azonban nem hasított.²⁹ Hasonló hosszú, köpenyben ábrázolta Bernhard Striegel II. Ulászlót és fiát azon a festményen, amelyiken Szent László II. Ulászlót és gyermekeit Mária oltalmába ajánlja.³⁰ A Szépművészeti Múzeumban levő II. Lajost menyasszonyával együtt ábrázoló kettős arcképen az ing, vagy ruha gallérja magas, aranybrokát, vagy arany hímzésű. Leveles mintájának kontúrja borvörös. Köpenyének anyaga vörös bársonnyal szőtt aranybrokát. Mintájában megtaláljuk a hétszirmú rózsát és az akantuszlevelet.³¹ Bernhard Striegel a bécsi Kunsthistorisches Museumban levő képe Miksa császárt ábrázolja családjá körében. E képen, mint fogadott fia, II. Lajos is szerepel. Az ábrázoltak közül csak a gyermek Lajos visel magas nyakú ruhát.³² A brüsszeli Szépművészeti Múzeum II. Lajos egy arcképét őrzi, amely élete utolsó éveiben készülhetett. Ingének magas, egyenes gallérja geometrikus mintával hímzett. Kivágott ruhája felett lehajtott gallérú köpenyt visel. Ezt a portrét tarthatjuk leghitelesebb arcképének. Kevéssel készülhetett halála

59. ábra

²⁹ *Elekes L.*, i. m. 267.; *Ortway T.*, Mária, II. Lajos magyar király neje. (Bp. 1914) 48. utáni tábla.

³⁰ *Elekes L.*, i. m. 260. utáni tábla.

³¹ Uo. 260.

³² *Brieger, L.*, *Altmeister deutscher Malerei*. (Berlin 1913) 65.; *Ortway T.*, i. m. 48.

előtt.³³ Bernaert van Orley által festett portrén a ruha az előbbihez hasonló. A kép jobbsarkában felirat: „Ludovicus Rex Hungariae et Bohemiae anno aetatis XX. MDXXVI.”³⁴ A bécsi Kunsthistorisches Museum Ambrazi arcképgyűjteményében levő II. Lajos portré arannyal hímzett magas gallérú ingben, kivágott ruhában és lehajtott galléros köpenyben mutatja a fiatal uralkodót.³⁵ A II. Lajos és a mohácsi csata emlékére vert érmek is hasonló öltözetben ábrázolják a királyt. Harsányi Pál közli a II. Lajost ábrázoló érmek képeit. A 298.-lapon a 4. sz. érmen levő mellképen magas hímzett gallérú ingbe, lehajtott gallérú köpenybe van öltözve. Mellén az aranygyapjas rend láncá felett a ruha kivágásának széle látszik. Az 5, 8, 11. sz. érmen hasonló az öltözet.³⁶ V. Károly császárnak, II. Lajos sógorának az 1520-as évek elejéről származó arcképét Amberger Kristóf festette. Ezen a portrén az ing magas nyakú, széles arany hímzésű pánttal, a brokát ruha kivágása egyenes, a lehajtott gallérú köpeny ujjá hasított.³⁷ II. Lajos teljes öltözetéről csak egy ábrázolása nyomán alkothatunk képet. Hans Burgkmayr színezett képe után készült egykorú másolat 1516–19 között II. Lajost teljes alakban, trónon ülve ábrázolja. Bokáig erő ruháját elől majdnem az övig kettős sorban tulipán forma hímzés, vagy paszomány között gombsor zárja. A nyakon látszó magas, álló gallér brokát, vagy arany hímzésű. Mintája szinte azonos azzal, amelyet azon az arcképen láthatunk, ahol menyasszonyával együtt van ábrázolva.³⁸ A znaymi városi jog kódexében is van egy kép, amely II. Lajost trónon ülve ábrázolja és 1523-ból származik. A fiatal uralkodó hosszú köpenyt visel.³⁹

1521-ből származik Thurzó György kamaraispánnak a Fuggerek család-könyvében levő képe, amelyen a ruházat ábrázolása sok hasonlóságot mutat a Burgkmayr féle képpel. Thurzó a magas egyenes gallérú ing fölött álló galléros ruhát visel, amelynek a gallérja elől kb. egyharmad részen szabadon hagyja az inggallért. Nyakig zárt ruháját elől négyszögű kapsok tartják össze. Lehajtott gallérú köpenye nyitott, hasított ujjú.⁴⁰ Thurzó György öltözetéhez hasonló látunk Hans Baldung Grien által festett egyik arcképen. Magas gallérú ingben, magas gallérú ruhában és köpenyben ábrázolta a művész Fülöp pfalzi grófot.⁴¹

II. Lajos képei az egyetlen Burkmayr féle kivételével megegyeznek abban, hogy magas gallérú ingben, kivágott ruhában és nyitott köpenyben ábrázolják. Ezekhez kapcsolhatjuk V. Károlynak az 1520-as évek elején készült arcképét is. II. Lajos tehát a festményeken és érmeken a Magyar Nemzeti Múzeumban levő öltözethez hasonló ruhákban szerepel. Az ábrázolások segítségével fogalmat alkothatunk arról a ruhadarabról is, amelyik sajnos nem maradt fenn. Ez

³³ Mályusz E., A magyar állam a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet. II. 77.; Kenczler H., Arch. Ért. 30(1910) 11.; Ortway T., i. m. 69.; Ybl E., Magyar Művészet 2(1926) 385–395.

³⁴ Uo.

³⁵ Ortway T., i. m. 67., 25. ábra.

³⁶ Harsányi P., II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmek. Mohácsi emlékkönyv 1526. (Bp. é. n.) 295–303.

³⁷ Bildnisse aus drei Jahrhunderten. (Leipzig é. n.) XIII. t.

³⁸ Ortway T., i. m. 70.; Elekes L., i. m. 306.; Laschitzer, S., Die Genealogie des Kaisers Maximilian I. JKS 7(1888) 4581. t.

³⁹ Ortway T., i. m. 57.

⁴⁰ Varjú E., i. m. 496, 659.

⁴¹ Bildnisse aus drei Jahrhunderten. XXVII. t.

hosszú, bokáig érő kivágott felső ruha lehetett. A kivágásában jól érvényesült az ing hímzett mellrésze. Azt a feltevést, hogy a hímzett sávok eredetileg nem az inget, hanem a ruhát díszíthették, megcáfolja a hímzések alapszövetének az ing anyagával való azonossága. II. Lajos öltözetét a korabeli ábrázolásokkal és analógiákkal egybevetve megállapíthatjuk, hogy ezek a ruhaformák, de különösen a köpeny egész Európában jellemzője volt a kor viseletének. Csak a hosszú ruha mond ellent a nyugati divatnak.

A II. Lajos királlyal és udvartartásával foglalkozó és okleveles adatokra támaszkodó irodalom arról tudósít, hogy a király öltözetében nagy fényűzést fejtett ki. Már gyermekkorában igen díszes ruhái voltak. Amikor 1515. július 16-án II. Ulászló Miksa császárral és Zsigmond lengyel királlyal találkozott a gyermek Lajos „vörös bíborral átszőtt arany brokátos köpenybe volt öltöztetve”.⁴² Az anyagi gondokkal küzdő, de életvidám király különösen farsang idején igen sok pénzt adott ki feleségével együtt díszes ruhákra, maskarás menetekre.⁴³ 1519-ben így ír Brandenburgi György: „A király udvara szörnyűségesen szerény mégis hatalmasan farsangoltam vele. Jött a tánc és én 18 álarccal léptem elő kurta köpenyben éles orrú hegyes cipőkben, aminőket a régiek viseltek.” A húshagyókeddi maskarákon különösen az ördög és fenevad jelmezeket kedvelték. Egyik alkalommal Lajos Lucifernek öltözött, másik évben szöveteket vásárolt, hogy elefántjelmezt készíttessen magának. 1522 őszén már azon gondolkodott, hogyan szórakozzanak és ünnepeljenek a következő farsangon.⁴⁴

Az 1525. év első felében szövetek vásárlására készpénzben 500 forintot adtak ki. Valószínűleg ezen kívül hitelbe is vásároltak a budai kereskedőktől. Felső ruhái és köpenyei velencei selyemből, fehér damaszt selyemből és skarlát posztóból készültek. Ezek díszítésére, szegélyezésére vont ezüsttel átszőtt bársony-brokátokat használtak fel.⁴⁵ A szép selymeket, szöveteket annyira szerette II. Lajos, hogy még pajzsát is tafotával vonatta be.⁴⁶ Az 1525. évi számadáskönyvben két udvari szabó neve szerepel, László és Jakab mesteré. Az utóbbi bőrhalmival is foglalkozott, sőt cipőt is készített, mert nemcsak szöveteket adtak át neki, hanem bőröket is, cipők készítésére és javítására.⁴⁷ Az udvari személyzet

⁴² *Ortuy T.*, i. m. 460.

⁴³ Uo. 139: Thurzó Elek királyi tárnokmester egyik iratában olvashatjuk: „A királyné egyes kereskedőktől 4000 forintért vett selymet, arany, ezüst posztót hitelre”. — 128: „Egy német író túlzás nélkül mondotta, hogy a király már alig tudott jóllakni és a külhatalmak követeit Mátyás király aranybrokátos, mennyezetes trónján ülve, rongyos csizmában fogadta.” (*Sacher-Masoch, L.*, Ungarns Untergang und Maria von Österreich. Leipzig 1862. 35.) — 129–130: „Herberstein császári követ 1518. évi közlése, hogy a püspökök és világi urak sok lókísérettel, huszársággal, arannyal, ezüsttel elborítottan dölgyösen jelentek meg az udvarnál és fényes ünnepségeket tartottak. Maga a király pedig szükségét szenvedett.”

⁴⁴ *Frañói V.*, BpSz 10(1876) 402 sk.

⁴⁵ Uo., AK 10(1876) 50–52. (Június 17) „Emere feci de damasco albo ulnas septem, singulas ulnas per florenos quatuor computando, faciunt florenos viginti octo; et de Thaffotha veneciana ulnas decem, pro florenis octo; et de sindone ulnas quatuor floreno uno; de serico et corrigiis caligarum denariis quinquaginta; de panno stannetho ulnas tres cum media, una cum rasura pro florenis septem, denariis viginti quatuor; cutes vero pro subductura caligarum pro floreno uno; pro faciendis caligis et joppis Regie Maiestati...”

⁴⁶ Uo. (Június 18) „...emere feci de Thaffotha rasciana ulnas decem ad scutellas Regie...”

⁴⁷ Uo. (Április 12) „...emere feci de veluto argenti tracti ulnas octo et dedi ad manus Magistri Jacobi Sartoris Regie Maiestatis pro circumferenciis jopparum sue Maiestatis, singulas ulnas per florenos viginti quatuor cum medio computando.” — (Június 13) „...emere feci de

egy része az apródok, lovászok, kocsisok, szakácsok és ezek segédei számára a ruházatot a kincstár költségén készítették. A posztót nagy mennyiségben vásárolták külföldön és budai posztósokkal nyírátták meg. A ruhák elkészítésével több budai szabót is foglalkoztattak.⁴⁸

Ruházatáról is vannak írásos adatok: bő szabású ujjas mellényeit atlaszból és damasztból varratta, bélésük velencei tafota vagy gyolcs (Sindon). A nadrág istamét posztó bőr részekkel. Kis mentéje skarlátposztóból, ruhája ezüsttel átszőtt bársonyból készült. Fekete bársony süvegét arany zsinór, fehér toll díszítette. Ruháinak kelméi között szerepel még a karmazsinvörös bársony, a bíborvörös és zöld atlasz vont aranyprémmeel hányva. Ezenkívül volt bíbor-sárga, világoskék, szederjes gránát és fekete öltözete. Köpenyeit János szücs-mester bélelte hermelinnel.⁴⁹ Az udvari embereinek jutalmul ruhákat ajándékozott. „Dóczi Ferenc főkamaraasi állásához illő aranyos selyem nyári és téli ruhákat kapott szolgálatai jutalmául.” Báthori István és Pook János kamarás szövetekeket kapott. Az előbbi brokátot és hosszú nürnbergit, az utóbbi bíbort és gallos gyolcsot.⁵⁰

Mária királyné ruhája zöld selyemdamasztból (59. ábra) készült. Szövetének szélessége 58 cm. Váltakozva sorakoznak rajta a hétszirmú kettős ívű rozetták. Ezeknek közepén foglal helyet — szinte a két alsó ív találkozásából nő ki — egy nagy sokkaréjos levélben ülő gránátalma, amiből körben, koszorú formán, apró virágok erednek. A rozetta íveinek sarkában a teret apró gránátalmák töltik ki. Ezek alatt kis levél zárja le a karéjok befelé nyúló csúcsát. A rozetta felső ívéből kinövő ágat lilomos korona övezi, s apró virágokat hajtó levélkoszorús gránátalma nő ki belőle. A gránátalmából kifelé ívelő, apró virágokkal megrakott ág a rozetták vonalát követve s a rozetta sorokat egymástól elválasztva hangsúlyozza ki a főmotívumok sorát. Találkozásukat korona és palmetta zárja le. A koronából kinövő kettős ágat ismét korona övezi, ami felett apró virágokkal keretelt ananász tölti be a főmotívumok között maradó teret. A soronként váltakozva sorakozó rozettás főmotívumokat a virágos ág

panno scarlatino ulnas decem, et dedi ad manus Magistri Ladislai Sartoris Regie Maiestatis, pro facienda veste et swbycza sue Maiestati, singulas ulnas per florenos duodecim.” — (Június 13) „...emere feci de Attlasio ulnas sex, singulas ulnas per florenos quatuor denarios viginti quinque; et de Thaffotha veneciana ulnas tredecim, pro florenis decem denariis quadraginta; de panno stannetho ulnas tres cum media, pro florenis septem; et de sindone ulnas quatuor, et de coreo pro subductura caligarum Maiestatis sue florenis duobus denariis viginti octo, et dedi ad manus Magistri Jacobi Sartoris Maiestatis sue pro faciendis joppa et caligis Maiestati sue...”

⁴⁸ Uo. (Április 17) „Magistro Ladislao Sartori Regie Maiestatis pro precio Barkani pro subductura jopparum aprodianorum sue Maiestatis, et pro filis per eum emptis dedi fl. 3. d. 75.” (Április 20) „...Magistris Rasoribus pro rasura pannorum landis (?) ulnas trecentas viginti quatuor, de perkamet ulnas ducentas sexaginta quatuor, glyzyeres (?) pecias tres, ad manus Magistri Jacobi Sartoris Regie Maiestatis pro vestitura aprodianorum et agazonum alemanorum sue Maiestatis datis, soluti sunt fl. 18.” (Április 22) „...diuersis Magistris Sartoribus Budensibus pro disposicione trigintatrium vestium, simul cum caligis et joppis agazonum, vectorum, aprodianorum Regie Maiestatis, medio Ladislai Dobrawyczky vice Magistri Agazonum Regie Maiestatis, pro labore ipsorum soluti sunt fl. 41. d. 25.” — (Április 28) „...emere feci de sindone diuersi coloris pecias sex et dedi ad manus Magistri Jacobi Sartoris Regie Maiestatis pro faciendis vestibus aprodianis sue Maiestatis, qui in stadio equos veloces currere faciunt, singulas pecias per florenos quatuor...” (Április 28) „...Magistro Jacobo Sartori Regie Maiestatis pro emenda tela, pro subduccione jopparum et caligarum eorundem aprodianorum sue Maiestatis...”

⁴⁹ Vogel J., II. Lajos udvartartása 1516—1526. (Bp. 1917) 130 sk.

⁵⁰ Uo. 133.

zegzug vonalban követi. A szövetek mintájának hegyes-ovális mezőkre való beosztásával ennek a mintának eredetével, változásával a Lajos köpeny brokátjának vizsgálata során foglalkoztunk. Abban a mintában indaháló alkotja a hegyes ovális mezőket, amelyeknek a közép-motívuma rendszerint gránátalma idom. A mezőket érintkezési pontjukon virágok fogják össze. A minta fejlődése folyamán ez a virág mindjobban megnő, fő motívummá válik, a mezők kettészakadnak, virágos ívsorokká válnak és szinte aláhúzzák a betolakodó, rendszerint hétszirmú rozetta keretelésű virág- vagy gránátalma alakú főmotívumot.⁵¹ A hegyes ovális beosztású mintának ez a változása az itáliai szöveteken a XV. század II. felében ment végbe. Mária királyné ruhájának anyagát ezeknek a megváltozott mintájú szöveteknek a csoportjába sorolhatjuk.⁵² A Mária ruha selyméhez mintájában közeli rokonságot mutat több XV. század második feléből származó firenzei selyemdamaszt. A minta középpontját képező ananász idomból itt is apró virágok nőnek. A keretelést alkotó csavart inda pedig kinyíló gránátalmákat, leveleket, fürtöket hajt. Az indák találkozásánál lilomos koronák kapcsolódnak.⁵³ Egy 1500 körül szőtt olasz brokát, a közép-motívum szintén gránátalma, amiből kis virágok nőnek.⁵⁴ Mária ruhájának selymével szinte azonos mintát láthatunk Heiden Handwörterbuch-jában is. A XVI. század elejéről származó olasz selyemdamaszt is koronák fogják össze a virágos indákat. Ezt tartja Heiden a korai reneszánsz damasztok tipikus mintájának. Ilyen a kölni Schüttgen múzeum két miseruhájának selyme is.⁵⁵ Az analógiák úgy mutatják, hogy Mária királyné ruhájának selyemszövege 1500 körül Firenzében készült. A ruha kivágásának szegélyezése és a nagy tölcseres kezelő aranybrokátból varrottak. Sárga selyemszövet adja a minta vékony kontúráját, a brokát egész felületét pedig sűrűn borítják az aranyfonalak.

Mária királyné ruhájának formája igen elegáns, szabása előnyös, az akkor divatos rövid derekú, karcsú, magas alakot juttatja érvényre. Felső része szűk, testhez álló. Az eleje és háta a váll varrásban nem a váll vonalán, hanem hátrább találkozik. Derékvonala hátrafelé kissé lejt, hátának kivágása nagy, félköralakú, elől a válltól egyenesen fut le a derékvarrásba. A kivágást 7 cm szélesen aranybrokát szegélyezi. Derékbősége 73 cm. Hosszú szűk ujjja vállban csak kissé ívelt. Hossza 52 cm, bősége fent 35, lent 30 cm. 19 cm hosszú tölcseres kezelője a kivágás díszének anyagából készült. Az ujjja kezelővel együtt olyan hosszú, hogy a kezét szinte az ujjak hegyéig takarja. A kivágást keretelő pánt és a kezelő durvaszövésű vászonnal bélelt. A derék pedig zöld gypjűszöveggel. A harangos szoknya teljes köralakú, négy egészen egyenes szél szövetet varrtak össze, s két oldalt még egy-egy körcikket toldottak hozzá, hogy a szükséges szélességet kiadják. Az így összevarrt nagy lapból egy 780 cm kerületű kört szabtak ki. Ennek közepét kerekén kivágták a derék számára, úgy, hogy a szoknya hossza elől 107 cm, hátul 124 cm legyen. A szoknyát oldalt és hátul kicsit ráncolva varrták a ruhaderékhoz (61. ábra 11–15; XXI. t). A szoknyát deréktól majdnem

⁵¹ Falke, O., i. m. 105.

⁵² Uo. a 499. ábrán igen hasonló, a XV. század második feléből való firenzei selyemszövet képét közli.

⁵³ Schulze, P., i. m. 134., 119. kép.

⁵⁴ Dreger, M., i. m. II. 216. kép.

⁵⁵ Heiden, M., i. m. IV. t. 8.; Witte, F., Die liturgische Gewänder und kirchlichen Stickerei des Schüttgenmuseums Köln. (Berlin 1926) VI, XXIX. t.

a térd vonaláig vastag, durva fehér gyapjuszövettel bélelték, hogy a gazdag redőzés még dúsabban essen. A többi rész bélése vastag házi vászon. Alját 1,5 cm széles sötétzöld gyapjuszövet csík kereteli.

A ruhához tartozó ing eleje és háta három-három egyforma lapból van összeállítva. A lapok szélessége fent 40 cm, lent 60 cm. Az egyes részeket 1 cm széles ezüsfonálból varrott huroköltés sorokkal fogták össze. Az ing két oldala 60 cm széles ék alakú résszel bővül. Az elején a három lap felső széle 21 cm-re van beráncolva. Ez képezi az ing kivágásának elejét. A ráncolás kb. 6 cm széles, és geometrikus mintájú ezüsfonalas laposhímzés rögzíti (60. ábra). Az ing hátának három lapja is 21 cm-re van beráncolva. Geometrikus mintájú ezüst hímzése 1 cm-rel keskenyebb, mint az elején. Hosszú buggyos ujjja is 3 részből, ezüst fonalas hurkolással összeállított egyenes téglalap. Hossza 65 cm, szélessége 122 cm. Felső, 28 cm-re beráncolt széle a vállra felfutva a nyakkivágás oldalait képezi. Ennek a két résznek mintája csak három cm széles. A nyakkivágás 3 cm széles pántba van foglalva. A bő ujj csuklóban 24 cm-re beráncolt, és 1,5 cm széles pántba varrott. A pánt fölött a ráncolást egymásbakapcsolódó félkörívekkel alakított keskeny ezüsthímzés díszíti. A karöltőt 25 cm-es négyzetes lap bővíti. Az ing anyaga vékonyszálú, sűrű egyenletes szövésű vászonkötéses lenszövet (61. ábra 16—22).

A női ruhák szabásában a XV. század nagy változást hozott. Az előző században egybe szabták a ruhák derekát és szoknyáját. A karcsú gótikus vonalaknak ez a lefelé csak kevésbé bővülő szabás felelt meg. A reneszánsz ízlés érvényre jutásával mozgalmasabb vonalvezetést, bővebben omló redőzetet kívánt meg a kor divatja. A század második felében olasz hatásra külön varrták a ruhák derekát és szoknyáját. Így harangosra készíthették a szoknyát s a nagy bőség, dús egyenletesen omló redőket adott. A ruhaderék szűk, testhezálló maradt. Gyakran szabták a szoknyát körül hosszúra, uszályosra. Mária királyné szoknyájának szabásmódja Olaszországból származik, míg felső részének, nyakkivágásának és ujjának formája a németalföldön továbbélő burgundi divatot őrzi. Európa többi országaiban az olasz divat indult hódító útjára elsöpörve a női ruházatkodásból a középkori formákat. Olasz képeken a XV. század végén találunk Mária királyné ruhájához hasonló szabásúakat. Ilyen ruhába van öltözve Lodovica Tornabuoni, Domenico Ghirlandajo Mária születése c. képén.⁵⁶ A XV. század végén és a XVI. század elején működő németalföldi és német festők képein igen sok burgundi divatú ruhába öltözött nőalakot látunk. Dirk Bouts-nak „A gróf jogtalanul való kivégzése” c. képén a térdelő főalak, s a bástyafal mögött álló nő is ilyen ruhát visel. A festő másik képén, Ottó császár istenítéletén, a császár előtt térdelő nőalak ruhája is hasonló, valamint Hugo van der Goes, a portinari oltár Szent Margitot és Magdolnát donátorokkal ábrázoló szárnyképén térdelő nő ruhája.⁵⁷ Hans Memling képein is több ugyanilyen ruhaábrázolást találunk. Mária a szentekkel és donátorokkal című képén a jobb oldalt térdelő nőalak, Szent Katalin eljegyzése c. képén pedig Szent Ágnes ruhájának a szabása ilyen. Mária Portinarit is rövid derekú, tölcséres ujjú ruhában ábrázolta.⁵⁸ Lucas Cranach der Ältère 1503-ra datált

⁵⁶ Floerke, H., i. m. XLIX. t.

⁵⁷ Alt-Niederländische Malerei. 58, 59, 69. t.

⁵⁸ Uo. 75. t.; Memling. Klassiker der Kunst. 14. (Stuttgart 1909) 2/3, 76, 161. t.

60. ábra

Anna Cuspiniant ábrázoló arcképén a ruha gránátalma mintás selyemdamaszt, szűk ujján fekete tölcseres kezelő, a nagy kivágás körül is ilyen pánt. Az ujjá dús arany hímzésű.⁵⁹ 1514 körül festette Katalin mecklenburgi hercegnő arcképét, akit dusan hímzett kivágású ingben, harangszoknyás ruhában ábrázolt. A ruha brokát szegélyezésű kivágása az övbe fut le, és ugyanilyen anyagból készült a kezelő is.⁶⁰ A budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött Cranach képek közül kettőn találunk hasonló ruhaábrázolást. A „szerelmes agg nő” ruhájának nyitott elejét zsinórozás tartja össze. Az 1532-ben készült Krisztus és a házasságtörő nő c. képen a ruha dereka már kissé hosszabb. Cristoph Ambergernek a bécsi Kunsthistorisches múzeumban levő 1525 körüli időre datált női arcképén a ruha megegyezik az 1503-ra datált Cranach kép ruhaábrázolásával, bizonyítva, hogy ez a ruhaforma tartósan divat maradt. Ifjabb Hans Holbein Basél polgármesterének, Jacob Mayernek feleségét Dorothea Kannengiessert hasonló szabású ruhában ábrázolja. A kivágás formája csak annyiban tér el, hogy megtörve fut le az övbe. A fehér dusan ráncolt ing hímzésének mintája mértani és szív alakú díszítő elemekből összetett. Csomózott zsinórozás is gazdagítja. Az egyes részek összevarrását csík fedi.⁶¹

⁵⁹ Friedländer, M. J., Zwei Bildnisse von Lukas Cranach. Kunst und Künstler 24(1926) 381.

⁶⁰ Thiel, E., Geschichte des Kostüms. (Berlin 1960) 159., 155. kép.; Hefner—Altenack, J. H., Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften. VII. (Frankfurt a. M. 1886) 480, 496. t. A 19. lapon a 480. sz. táblához tartozó szövegben: „Bár az ábrázolt személyiség nem ismert, magyar hercegnőnek tarthatjuk.”

⁶¹ Klassiker der Kunst. 20. 13.

A francia divatban is megtaláljuk ezt a ruhaformát. A legtöbb ilyen ruha-ábrázolás a XV. század harmadik harmadából való.⁶² Mária királyné ruhájához hasonló szabású volt a polgárasszonyok viselete is. Bem Balthazar Codex picturatus-ában a cipésműhely ábrázolásán ülő nő is ilyen ruhát visel. A nagy kivágás szegélye és a kezelő azonos szövetből készült.⁶³ Igen hasonlít az előbbihez a XVI. század első felében készült és egy nürnbergi patrícus család menyasszony leányát ábrázoló képen az ing szabása, díszítése és a ruha kivágása.⁶⁴

Mária királyné öltözetéhez tartozó ingnek is sok analógiáját találjuk különösen a német és olasz művészek XV. század végén és a XVI. században készült képein. Az idősebb Hans Holbein 1516-ban festette a Szent Sebestyén oltár belső szárnyképén Szent Borbála alakját. Mélyen kivágott ruhájából kilátszik a dúsán ráncolt, hímzett csíkkal díszített fehér ing. Az előbbihez igen hasonló inget festett a Szent Orsolyát ábrázoló képen is.⁶⁵ Dürer Elisabeth Tuchert festette meg kivágott ruhában és ráncolt hímzett ingben.⁶⁶ A „Meister des Handbuchs” követőjének Szerelmespár c. képen a fiatal nő dúsán ráncolt ingének kivágását és varrásait aranyhímzés díszíti.⁶⁷ Hasonló ingben szokíti haját a velencei nő házának tetőteraszán a C. Vecellio „Habiti”-jában levő metszeten.⁶⁸ Az olasz festők képein több hímzett ingábrázolást találunk. Tizian 1522-ben festette meg Lucretia Borgia — vagy Laura di Dianti — arcképét. Ezen is, s a Tiziannak tulajdonított Izabella d’Este arcképen is kivágott hímzett inget ábrázol.⁶⁹ Bernardino Luini képen Salome visel hímzett díszű ráncolt inget.⁷⁰

A képzőművészeti alkotásokon és a viselettörténeti műveken kívül a nemzetségekönnyvekben találunk hitelesnek mondható ruhaábrázolásokat. A hallerkői Haller-család nemzetségekönnyvében a család sok nőtagja szerepel Máriához hasonló ruhában. Ezek az ábrázolások a XV. század második feléből és a XVI. század első negyedéből valók. Pontos évszámokat sajnos nem tudhatunk, mert csak a Haller családból származó férjeknek a halálozási dátuma van feltüntetve. Az 1503-ban elhunyt Martem Haller, az 1500-ban elhunyt Ruprecht Haller, az 1504-ben elhunyt Wolff Haller, az 1505-ben elhunyt Jobst Haller és a XVI. század elején elhunyt Sebastian Haller feleségének ruhája hasonlít különösen Mária ruhájához.

A fenti analógiák azt mutatják, hogy ez az ing-szabás és díszítés a XV. század harmadik, és a XVI. század első harmadában volt általános viselet. Dekorativan egészítette ki és tette könnyedebbé a súlyos anyagból készült merev ruhákat. A nagy kivágásból előbukkanó hímzett szegélyű dúsán ráncolt fehér ing hízelgően keretelte viselőjének nyakát.

Mária királyné képein nem találjuk meg fennmaradt öltözetének típusát. Három különböző méretű arckép ábrázolja őt ugyanabban a fekete, négyszögű

⁶² Piton, C., *Le costume civil en France du XIIIe au XIXe siècle*. (Paris é. n.) 65, 73, 82.; *Herbés, Costumes Françaises*. (Paris é. n.) 52. t.

⁶³ Varjú E., i. m. 499.

⁶⁴ Hefner—Altenack, J. H., i. m. VIII. 516. t.

⁶⁵ *Klassiker der Kunst*. 20. 35.

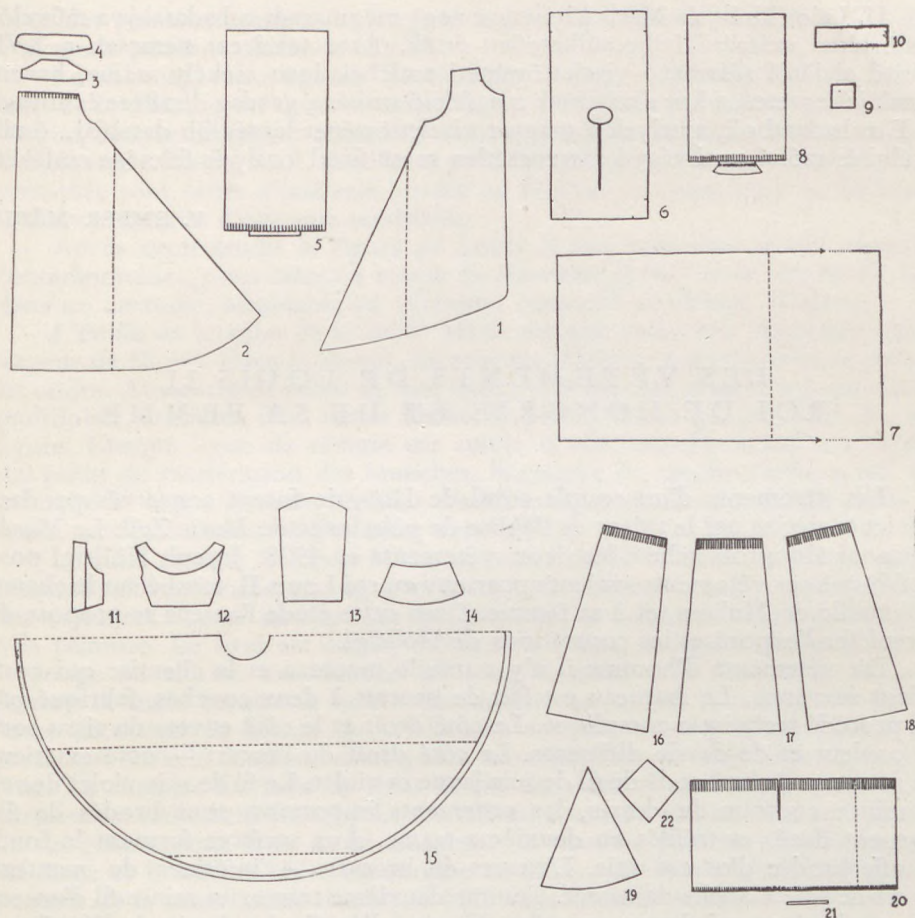
⁶⁶ Brieger, L., i. m. 106.

⁶⁷ *Alt-Deutsche Malerei*. 52. kép.

⁶⁸ *Radioconachi E.*, *La femme italienne à l’époque de la Renaissance*. (Páris 1907) 112. utáni tábla.

⁶⁹ Uo. 264, 268. utáni táblák.

⁷⁰ Floerke, H., i. m. 122. t.

61. ábra

kivágású, buggyos ujjú, hasítékokkal díszített ruhában, amihez magasan záró, hímzett gallérú inget visel.⁷¹ Egy 1519-ben készült metszet architektúrába helyezi a fiatal Mária félalakját. Szűk derekú, eléggé szűk ujjú, brokát ruhája négyszögletes kivágású. A ráncolt, kivágott ing hímzett szegélye kilátszik a ruha kivágásából. Mária királynénak ez az öltözete hasonlít legjobban múzeumban őrzött ruhájához.⁷² A Dürer-készítette fametszeten és az emlékérmeken négyszögű kivágású buggyos ujjú, tehát későbbi divatú ruhát viselt. Az ing ezeken is magasan zárt.⁷³

⁷¹ *Ortvgay T.*, i. m. 88. utáni táblán a königsbergi képtárban; a 128. utáni táblán a schleissheimi képtárban, és a 178. utáni táblán az Ambrazi gyűjteményben levő festmény képét közli.

⁷² Uo. 80. utáni tábla.

⁷³ Előbbi: Wien: Portraits-Sammlung ehemalige Familien Fideikommissbibliothek. Utóbbiakhoz: *Harsányi P.*, i. m.

II. Lajos király és Mária királyné e négy megmaradt ruhadarabja a művelődéstörténet számára felbecsülhetetlen érték. Azzá teszi ezt nemcsak a XVI. század elejéről származó viselettörténeti emlékek igen csekély száma, hanem annak jellegzetes, a kor divatjának megfelelő szabása, gazdag díszítése és anyaga is. E ruhadarabok, amelyek a magyar viselettörténet legrégibb darabjai, őrzik az élni és szórakozni vágyó szerencsétlen sorsú fiatal király és felesége emlékét.

V. EMBER MÁRIA

LES VÊTEMENTS DE LOUIS II, ROI DE HONGRIE ET DE SA FEMME

Les vêtements d'un couple royal de Hongrie furent conservés pendant plusieurs siècles par le trésor de l'église de pèlerinage de Maria Zell. Le Musée National Hongrois acheta les deux vêtements en 1928. Joseph Höllrigl posa en fait que ces vêtements avaient appartenu au roi Louis II, tombé sur le champ de bataille de Mohács, et à sa femme. Dans cette étude l'auteur se propose de compléter l'exposé et les constations de Höllrigl.

Du vêtements d'homme il n'y a que le manteau et la chemise qui nous soient survenus. Le manteau est fait de brocart à deux couches, fabriqué par un procédé technique compliqué. Le côté droit et le côté envers du tissu sont de couleur et de dessin différents. Le côté droit du brocart — côté extérieur du manteau — fut brodé de fil de soie jaune et violet. Le fil de soie violet donne le mince contour du dessin, les ornements importants sont brodés de fils d'argent dorés et tréfilés en deuxième trame. Aux surfaces formant le fond, l'étoffe brodée d'or est unie. L'envers du brocart — l'intérieur du manteau — est de soie blanche damassée. Comme deuxième trame, un mince fil d'argent fut employé ce qui donne un reflet discret à l'étoffe. Le dessin de l'étoffe est affacé déjà en raison de la vétusté du tissu.

Dans toute la largeur, de 58 cm notamment, le brocart est rempli de champs ovales pointus faits de rinceaux. Au centre de ces champs une rose fut placée à cinq pétales à double rangée. Le style du dessin de l'étoffe et la technique de l'exécution laissent à en conclure que le tissu fut fabriqué à Florence au début du XVIe siècle.

Le manteau descend devant jusqu'à mi-jambe, derrière, il finit en une courte queue. Le devant est d'un aplomb simple, plat, le dos est froncé aux épaules. L'ampleur du manteau est donnée par des empiècements triangulaires insérés des deux côtés. Le petit col est rabattu. La manche du manteau, descendant sur toute la longueur quasi de celui-ci, porte un crevé long depuis l'épaule jusqu'à la manchette. Le manteau fut fait pour être porté à cheval. Il est une variante tardive de la Schaub, vêtement en mode du XIVe siècle en Europe, tirant son origine de la huppelande. Selon le témoignage des sources écrites et des représentations d'oeuvres d'art, les Hongrois avaient une prédilection

pour des vêtements amples et longs et le port de cette espèce de manteau était à la mode pendant plusieurs siècles.

La chemise, pièce annexe du manteau, fut faite d'un tissu de lin fin. Le haut de la chemise est droit et étroit, le bas richement froncé. La manche très longue, coupée droite fut portée en francis. Au poignet brodé, la manche a un francis fraisé. Le col haut, droit et la poitrine aux deux côtés de la longue fente pratiquée sont ornés d'une raie brodée au fil d'or. La manchette au-dessus de la fronce est faite d'une raie semblable.

Après avoir étudié la figure de Louis II aux peintures et aux médailles contemporaines, nous étions à même de constater qu'il y était représenté vêtu dans un costume, semblable au vêtement conservé au Musée National.

L'étoffe de la robe de la reine Marie est une soie verte damassée, d'une largeur de 58 cm. Dans le dessin, les rosettes bilobées à sept pétales se suivent en ondes. Au centre de celles-ci, une figure d'ananas est plantée sur une feuille multilobée, entourée d'un cercle formé de petites fleurs qui poussent de cette figure. Chaque ligne de rosette est suivie d'une branche fleurie en zigzag. Au point de ramification des branches, la courbe du dessin s'achève par une palmette et une couronne brodées. Pareilles soies damassées furent faites en Italie, particulièrement à Florence, vers 1500.

La robe évoque la mode bourguignonne du XVe siècle, la coupe moule la taille svelte et élancée, en vogue à l'époque. Conformément à la mode italienne des commencements de l'époque Renaissance, la robe est faite avec couture à la ceinture. Le haut est étroit, moulant le corps, la jupe est ample, faite à la coupe en cloche. La manche est longue, étroite, la manchette tuyautée couvre la main jusqu'aux bouts des doigts. Le grand décolleté du devant laisse découvert le devant de la chemise sur une largeur d'une paume. La partie qui ourle le décolleté ainsi que la manchette furent exécutées de brocart d'or. La chemise fut faite de tissu de lin fin. Autour de l'ample décolleté la chemise est richement froncée. Le francis est cousu au fil plat avec broderie au dessin géométrique faite de fil d'argent. La manche passant jusqu'à l'épaule est large et bouffante. Elle est brodée au-dessus de la manchette étroite. Le portrait de la reine Marie datant de 1519 représente la reine vêtue d'une robe semblable.

Les vêtements conservés intacts sont d'un témoignage précieux pour l'histoire de la civilisation. Parmi les monuments de costume au nombre réduit survenus à nos jours du XVIe siècle, ces pièces sont d'autant plus importantes parcequ'elles constituent les plus anciens monuments de vêtements hongrois.

VASES DE CUIVRE TURCS DANS LE MUSÉE NATIONAL HONGROIS

Pour aboutir à des résultats fructueux lorsqu'on pratique des recherches sur l'art industriel de l'époque de la domination turque de 150 ans en Hongrie, il est d'une part indispensable d'étudier l'effet qu'avait exercé la civilisation urbaine turque sur le développement des villes hongroises, d'autre part il faut tenir compte de l'évolution de la vie et de l'industrie dans les villes balkaniques pendant longtemps sous la domination de l'Empire Ottoman. L'effet que la civilisation urbaine turque a exercé sur le développement des villes hongroises fut, certainement, assez important, il ne peut toutefois pas être comparé à celui, bien plus profond et décisif, que subirent les territoires des états des Balkans. Sur les territoires hongrois conquis par les turcs et dépeuplés par les guerres, il ne s'est développé aucune nouvelle agglomération de caractère urbain. Les bourgades existantes n'entretenaient avec les turcs que des rapports d'ordre administratif, ce qui explique suffisamment l'absence de toute coexistence économique et culturelle durable à ces endroits. L'influence turque se limita en somme aux villes dans lesquelles avec les organes administratifs et militaires une importante couche d'artisans et de commerçants s'est aussi installée. Dans ces villes, notamment à Buda, à Esztergom, à Pécs, à Eger etc., la population turque établie a non seulement laissé son empreinte sur l'aspect des villes, mais encore a-t-elle profondément influencé l'artisanat local et le commerce local. Sur la Péninsule Balkanique, occupée pendant cinq siècles par les turcs, le développement typique des villes turques a conditionné la formation de centres de l'artisanat et de centre commerciaux beaucoup plus importants que dans les villes hongroises mentionnées, entretenant des rapports plus étroits avec les turcs. Mais à part l'occupation turque prolongée et l'importance de l'influence turque s'exerçant sur le développement des villes, il y avait d'autres facteurs encore qui déterminaient le développement de certaines branches d'industrie en Hongrie, et qui faisaient pencher la balance en faveur des villes balkaniques relevant de l'Empire Ottoman. C'est que le développement d'une branche d'industrie est fonction de la présence des matières premières nécessaires, respectivement de la possibilité de leur acquisition. Or les Balkans sont abondamment pourvus de cuivre et d'argent, matières premières que les territoires hongrois occupés devaient se procurer de pays lointains, par la voie continentale ou par la voie d'eau. Il s'ensuit qu'une partie des vases de cuivre de l'époque de la domination turque mis à jour par les fouilles avaient dû entrer dans le pays comme articles finis importés. La collection se trouvant dans le Musée National Hongrois comprend plusieurs ensembles de monuments importants, ainsi que de pièces individuelles de provenance inconnue.¹

¹ Une partie des monuments a été présentée par Mme. Bárány—Oberschall M., Budapest.

I. DESCRIPTION DES MONUMENTS

A) Ajnácskő (Hajnácka)

1. Inv. 125/1890. 1. *Bassin à pied*. Sur le rebord de l'ouverture à contours dentelés, excurvé, ainsi que sur le haut et le bas du pied tronconique court une nervure d'ornement. Le corps du bassin est façonné au tour, l'intérieur porte la trace de la pointe du tour. — Diamètre de l'ouverture: 32,3, hauteur: 14,4, diamètre du pied: 22,2 cm (Pl. XXII. 10).

2. Inv. 125/1890. 2. Comme le précédent, mais la nervure d'ornement ne court que sur la partie inférieure du pied. Sur la paroi, on lit une inscription arabe, dont la traduction est: „Hasân, détenteur de la gloire”. — Diamètre de l'ouverture: 29,5, hauteur: 11,5 cm (Pl. XXII. 4).

3. Inv. 125/1890. 3. Comme le précédent. Façonné au tour, la trace de la pointe du tour est visible à l'intérieur du vase. — Diamètre de l'ouverture: 30,5, hauteur: 12,5 cm (Pl. XXII. 11).

4. Inv. 125/1890. 4. *Bassin à pied*, peu évasé. Le rebord de l'ouverture est affilé. Sur la partie inférieure du pied court une nervure d'ornement. Façonné au tour, trace de la pointe du tour à l'intérieur. — Diamètre de l'ouverture: 28, hauteur: 9 cm (Pl. XXII. 9).

Le pied cerclé des vases 1—4 est soudé sur l'étroit prolongement vertical du fond du vase.

5—6. Inv. 125/1890. 5—6. *Chaudron à couvercle* et mince rebord vertical. Trace de la pointe du tour à l'intérieur du vase et à l'extérieur du bouton du couvercle. Nombreuses traces de martelage sur le vase, aussi bien que sur le couvercle. — Diamètre de l'ouverture: 28, hauteur avec couvercle: 22,8, diamètre du couvercle: 27,5 cm (Pl. XXV. 1).

7. Inv. 125/1890. 7. *Chaudron* hémisphérique, à rebord incurvé. A l'intérieur on relève des traces de tournage, à l'extérieur des traces de martelage. — Diamètre de l'ouverture: 22, hauteur: 11 cm (Pl. XXII. 7).

8. Inv. 125/1890. 8. *Plat* rond, peu profond. — Diamètre: 42, hauteur: 4,5 cm.

Les vases énumérés ont été trouvés sur le côté nu du château de Ajnácskő, lors de la plantation d'arbres. — Cadeau de Károly Teleki.

B) Limite commune de Baja, Szeremle et Bátmonostor
(Comitat Bács-Kiskún).

1. Inv. 55/1905. 63. *Chaudron* en forme de calotte aplatie, à fond arrondi. Diamètre: 15,7, hauteur: 6,5 cm (Pl. XXV. 3).

2. Inv. 55/1905. 64. *Couvercle de cruche* hémisphérique rainuré en spirales. — Diamètre: 6,3 cm.

3. Inv. 55/1905. 65. *Couvercle de vase* en forme de calotte aplatie, avec trois petits trous au bord. (Selon l'inventaire il faisait partie d'un vase perdu d'une hauteur de 11 cm et d'un diamètre de 9 cm.) — Diamètre: 8,5 cm.

4. Inv. 55/1905. 66. *Cruche* à corps sphérique et col cylindrique muni d'un bec-verseur. L'anse plate porte un trou percé servant à l'enfillement de la chaîne du couvercle. — Diamètre de l'ouverture: 5, hauteur: 10 cm (Pl. XXV. 4).

Achetée à János Szabó.

Története III (Histoire de Budapest III), Budapest a törökkorban (Budapest à l'époque turque) (Budapest 1944) 355—363. Appendice 2. Iparművesség. (Art industriel). — L'article présent s'efforce de présenter intégralement le groupe de monuments conservé au Musée National Hongrois, ce qui est d'autant plus nécessaire qu'une partie considérable du matériel se trouvant dans le Lapidaire, aménagé au rez-de-chaussée du bâtiment du Musée, a été détruite par le feu pendant le siège de Budapest, au début de l'année 1945. — Les monuments sont décrits dans l'ordre alphabétique de leur site relevé dans le livre d'inventaire. Faute de place, la description se borne à indiquer surtout leurs particularités ne pouvant pas être distinguées sur les figures.

C) Budapest

a. Pont ferroviaire

A la tête de pont sur la rive gauche.

1. Inv. 65/1928. 1. *Bol* cylindrique, fait d'une plaque épaisse. Collerette rabattue sur du fils de fer. Le fond forme une partie séparée dont le mince rebord vertical a été ajusté à coups de marteau au bord inférieur du vase. Sa large anse plate est goupillée aux parois par deux rivets. — Diamètre de l'ouverture: 10,6, hauteur: 10,9 cm (Pl. XXIII. 8).

2. Inv. 65/1928. 2. *Cruche* piriforme à bec-verseur courbé, de grandes dimensions. L'anse est ajusté au corps du vase par deux bandes foliacées en haut et une en bas. — Hauteur: 14, diamètre de l'anse: 10 cm (Pl. XXIII. 2).

3. Inv. 66/1928. 1. *Bol* piriforme. L'anse plate est ajusté au col du base par deux prolongements foliacés. Ornements horizontaux incisés dans le corps du bol. — Diamètre de l'ouverture: 10, hauteur: 18,5 cm (Pl. XXIII. 3).

4. Inv. 66/1928. 2. *Vase*. Corps cylindrique se rétrécissant vers l'ouverture, compartimenté par de doubles nervures. — Hauteur: 21, diamètre du fond: 12,3 cm (Pl. XXIII. 7).

5. Inv. 67/1928. b. *Tasse à pied*, en matière épaisse, façonnée au tour. À l'intérieur on voit nettement la place de la pointe du tour. Le rebord horizontal de l'ouverture est compartimenté par un nervure servant à l'ajustage du couvercle. Sur la panse de la tasse on observe une large rainure horizontale, le pied cerclé a été soudé à un étroit prolongement du fond. — Diamètre de l'ouverture: 16,2, hauteur: 9,6, diamètre du pied: 7,8 cm (Pl. XXIII. 1).

6. Inv. 67/1928. c. *Vase* en forme de calotte aplatie, façonné au marteau à partir d'une plaque mince. La partie inférieure est ornée d'une double ligne incisée. — Diamètre de l'ouverture: 18, hauteur: 5,7 cm (Pl. XXIII. 19).

7. Inv. 67/1928. d. et q. *Bassin à couvercle* en matière épaisse. Surface façonnée au tour. La trace de la pointe du tour est visible sur le fond. Le bord horizontal est muni d'une oreille triangulaire. Le vase repose sur un pied vertical. À l'intérieur on observe partout des traces d'étaillage. — Diamètre: 22, hauteur: 5,2, hauteur avec couvercle: 10,2 cm. Le couvercle compartimenté par des nervures a été façonné au marteau à partir d'une matière mince (Pl. XXIII. 16—17).

8. Inv. 67/1928. f. *Assiette*. Le ruban encadré par une double ligne incisée sur le large bord est couvert de triangles et de lignes obliques rainurées. L'assiette est placée sur un étroit pied vertical cerclé. — Diamètre: 22,8 cm (Pl. XXIII. 20).

9. Inv. 67/1928. g. *Vase*. Le compartimentage à nervure à l'intérieur du large bord servait à l'ajustement du couvercle. Il est fait d'une matière épaisse et repose sur un étroit pied cerclé vertical. — Diamètre: 18 cm (Pl. XXIII. 12).

10. Inv. 67/1928. h. *Assiette*. Forme creuse, à rebord horizontal. — Diamètre 18,8 cm (Pl. XXIII. 22).

11. Inv. 67/1928. i. *Plat*. Avec une haute paroi et un large rebord horizontal, lisse. — Diamètre: 18,2, hauteur: 4 cm (Pl. XXIII. 18).

12. Inv. 67/1928. j. *Assiette* plate, rebord à dentelure triangulaire. — Diamètre: 21 cm (Pl. XXIII. 15).

13. Inv. 67/1928. k. *Plat* pareil à 67/1928. i. Rebord orné d'une couronne chevronnée, encochée. — Diamètre: 23, hauteur: 5 cm (Pl. XXIII. 13).

14. Inv. 67/1928. l. *Plat*. Rond, peu profond. — Diamètre: 26 cm (Pl. XXIII. 14).

15. Inv. 67/1928. m. *Plat*. La partie de fond horizontale se rattache obliquement au large rebord orné de trois rangs de nervures encochées. — Diamètre: 25 cm (Pl. XXIII. 21).

16. Inv. 67/1928. n. *Rabot* en cuivre jaune à écornures carrées. Dentelure large et grande. — Longueur: 20,8, largeur: 21 cm (Pl. XXIII. 11).

17. Inv. 67/1928. o. *Plat*. Probablement paroi d'un plat à pied. Le fond, respectivement le pied manque. — Diamètre: 18, hauteur: 7,5 cm (Pl. XXIII. 4).

18. Inv. 67/1928. p. *Plat* à oreille, au rebord rabattu. Une oreille manque. — Diamètre: 20,5, hauteur: 14 cm (Pl. XXIII. 9).

19. Inv. 67/1928. s. *Couvercle* de forme tronconique. Côté divisé par des arêtes, rebord horizontal. — Diamètre: 25, hauteur: 8 cm (Pl. XXIII. 6).

20. Inv. 67/1928. t. *Bassin* hémisphérique, à rebord horizontal. À l'intérieur trace de la pointe du tour. Sur toute la surface on relève des traces de coups provenant d'un marteau à petite tête. — Diamètre de l'ouverture: 26,2, profondeur: 7,4, diamètre du fond: 15,4 cm (Pl. XXIII. 5).

21. Inv. 67/1928. u. *Bassin* hémisphérique. Le rebord horizontal a été recourbé pour l'ajustement du couvercle. Surface martelée. — Diamètre de l'ouverture: 29,7, hauteur: 9,5, diamètre du fond: 19,5 cm (Pl. XXIII. 10).

Les objets portant les numéros 66/1928. 3; 67/1928.a; 67/1928.e; 67/1928.r. se sont perdus. — Avec les vases turcs un sabre de cavalerie de l'an 1860 (Inv. 67/1928.v.), ainsi qu'un vase moderne en forme de tuyau (Inv. 67/1928.z.) sont également parvenus au musée.

Les vases figurant sous les Nos 1—21 ont été découverts lors des travaux de construction du remblai de la voie de branchement. (Les terrassiers avaient vendu précédemment plusieurs vases.) Les pièces d'inv. 65/1928 et 66/1928 ont été achetées au terrassier István Tóth, ceux au no. 67/1928 sont les cadeaux du Service de la Direction des Chemins de Fer d'État.

b. *Lit du Danube:*

α) près de l'Île Marguerite.

1. 213/1874. 17. *Pot* sphérique, façonné au marteau à partir d'une plaque mince. Le col bas, vertical se termine en un rebord étroit excurvé presque horizontalement. Sur le fond et sur la paroi on observe plusieurs petits raccommodages. — Diamètre de l'ouverture: 12, hauteur: 13,5 cm (Pl. XXII. 13).

2. Inv. 213/1874. 18. *Bol* avec manche à fourneau. Forme de poire tassée. La manche est fixée par deux rivets à la partie sous le rebord. Façonné au marteau. — Diamètre de l'ouverture: 8,8, hauteur: 11 cm (Pl. XXII. 12).

3. Inv. 213/1874. 19. *Plat à pied*. Sur la marge à compartimentage vertical court un rebord saillant servant à l'ajustement du couvercle. À la jonction du haut pied tronconique et du corps du vase se trouve une large nervure d'ornement. — Diamètre de l'ouverture: 31,2, hauteur: 17, diamètre du pied: 22 cm (Pl. XXII. 2).

4. Inv. 213/1874. 20. *Pot*. Le rebord de l'ouverture est raide et étroit, le contour du fond bien modelé. Sur le corps entier on observe des traces de coups provenant d'un marteau à petite tête. — Diamètre d'ouverture: 17, hauteur: 14 cm (Pl. XXII. 5).

5. Inv. 213/1874. 21. *Col de vase* ovoïde. L'ouverture est entourée d'un mince cercle façonné au tour, avec une double ligne horizontale incisée. — Diamètre: 10,8×8,4, hauteur: 6,7 cm (Pl. XXII. 14).

Cadeau de la Société de la Régularisation du Danube.

β) De l'endroit nommé Kopasz zátony (Ecueil nu) dans la direction de Nádorkert et du Heves zátony (Ecueil Heves) entre l'Île Marguerite et l'embouchure du port d'Újpest.

1. Inv. 175/1873. 2. *Cruche* sphérique, à col cylindrique. Autour du rebord de l'ouverture court un mince cercle. Bec cylindrique quelque peu recourbé, mince anse plate munie d'un anneau pour la chaîne du couvercle. A la rencontre de l'épaule et du col, nervure circulaire. Pied cerclé tronconique soudé sur le fond arrondi. — Diamètre de l'ouverture: 8,2, hauteur: 22,9, diamètre du fond: 10 cm (Pl. XXIV. 8).

2. Inv. 175/1873. 3. *Chaudron* hémisphérique à ouverture sans rebord fortement incurvée. Au milieu du corps double ligne horizontale incisée. — Diamètre de l'ouverture: 20, hauteur: 10.5 cm (Pl. XXII. 2).

Le vase est parvenu au musée ensemble avec une tête de massue, un canon de fusil et une cuirasse. — Cadeau de l'Intendance de la Régularisation du Danube.

c. Château

1. Inv. 61/1897. 53. a) *Bassin* hémisphérique. Sur le large rebord horizontal courent deux cercles concentriques incisés. — Diamètre: 31 cm. b) *Cruche*. Sur les deux côtés opposés du corps sphérique se trouvent des champs ovoïdes aplatis. A la naissance du col cylindrique court une nervure d'ornement. Sur le couvercle hémisphérique muni d'un bouton rainuré sphéroïde on voit les restes de la chaîne de fixation. — Hauteur avec couvercle: 28 cm (Pl. XXVII. 6; XXV. 7).

2. Inv. 61/1897. 54. *Couvercle*. Hémisphère fortement aplati. Autour du bord, moulure verticale ajourée en forme de triangles, sur la pointe bouton rainuré, entouré de cinq lignes grenetées. (Couvercle d'un hanap cylindrique.) — Diamètre: 10,5, hauteur: 6 cm (Pl. XXIV. 2).

3. Inv. 61/1897. 55. *Cruche*. Le corps sphérique porte les traces d'un martelage serré. A la naissance du col cylindrique court une large nervure. Le bec-verseur court et un peu recourbé se termine en forme d'anneau. — Hauteur: 27 cm (Pl. XXV. 6).

Trouvée avec de nombreux fragments de pierres lors des travaux de construction du château royal. — Cadeau du maître des travaux de construction du château.

Inv. 55. 452. C. *Cruche* en poire, sur les deux côtés champs ovoïdes aplatis. Nervure d'ornementation autour du col. — Diamètre de l'ouverture: 6,2, hauteur: 22,5, diamètre du fond: 14 cm (Pl. XXVI. 2).

Inv. 55. 456 C. *Cruche* en poire. Le bec-verseur se rattache au col du vase par l'intermédiaire d'un membre horizontal. Sur les deux parois opposées des champs ronds aplatis dont le centre lisse est entouré d'une bande à dessin de jacinthe. Les champs aplatis sont entourés par un cadre à dessin zigzagué, il en sort une cartouche à six lobes, à jacinthes incisée dans l'épaule du vase. Sur le devant du bec-verseur on distingue un dessin de feuilles chevronnées. La partie supérieure du col est couverte d'un décor rainuré. — Diamètre de l'ouverture: 4,7, hauteur: 26 cm (Pl. XXV. 5).

Les deux dernières pièces figuraient dans l'ancien stock des articles non inventoriés.

D) Cece (Comitat Fejér)

Inv. 90/1895. *Bassin* hémisphérique à large rebord horizontal. A l'intérieur nombril probubérant. Repose sur un pied vertical plat. — Diamètre: 27, hauteur: 6, diamètre du pied: 10,6 cm. Acheté à Dr. János Kiss.

E) Dunaújváros (Comitat Fejér)

Inv. 57.56.C. *Cruche* à corps très arqué. La large ouverture est munie d'un bec-verseur avec la partie supérieure, articulée, goupillée par des rivets de l'anse plate. — Diamètre de l'ouverture: 7,3, hauteur: 9,8, diamètre du fond: 7 cm (Pl. XXIV. 5).

Trouvée à côté d'un silo de blé, dans une profondeur de 0,90 m. Achetée à Károly Molnár.

F) Dunavecse (Comitat Bács-Kiskún)

1. Inv. 22/1894. 1. *Plat* rond, peu profond. — Diamètre: 33,2 cm (Pl. XXVII. 7).
2. Inv. 22/1894.2. *Plat à pied* peu profond, sur un haut pied. Large nervure courant autour du bord affilé et la marge inférieure du pied. Surface façonnée au tour, la trace de la pointe du tour est visible à l'intérieur et à l'extérieur du fond. Le pied cerclé a été finement soudé au moignon vertical saillant du fond du plat. — Diamètre: 25,5, hauteur: 8,5 cm (Pl. XXII. 6).
3. Inv. 22/1894. 3. *Tasse à pied* à parois épaisses. Autour du rebord de l'ouverture courent trois lignes horizontales incisées. Le pied tronconique a été façonnée au tour séparément, le bord inférieur est fortement excurvé. — Diamètre de l'ouverture: 11, hauteur: 9 cm (Pl. XXII. 1).
4. Inv. 22/1894. 4. *Vase* cylindrique. Au bord supérieur on trouve une rainure servant à l'ajustement du couvercle. Deux lignes horizontales incisées dans le corps. — Hauteur: 25,5, diamètre du fond: 12,3 cm (Pl. XXIV. 4).
5. Inv. 22/1894. 5—6. *Couvercle de vase*. Sur le sommet du corps hémisphérique trou pour le bouton, entouré de trois lignes d'ornement grenetées. Diamètre: 9,2 cm (Pl. XXII. 8).
Acheté à Antal Szőnyi et son compagnon.

G) Esztergom (Comitat Komárom)

- Inv. 113/1909. *Cruche* à col cylindrique pourvu d'un bec-verseur. Sur le corps à peu près tronconique on relève nombreuses traces de martelage. Le col et le corps sont soudés de deux pièces. L'anse effilée est fixée au côté de la cruche par un, au col par deux rivets. Le couvercle manque. — Diamètre de l'ouverture: 8,2, hauteur: 38, diamètre du fond: 28 cm (Pl. XXVII. 4).
Achetée à Hermann Hahn.

H) Érd (Comitat Pest)

- Inv. 60.3.1.C. *Bougeoir*, constitué d'un binet en forme de tulipe à huit pétales, d'une tige en balustre, d'un plateau rond et creux et d'un pied campanulé. Sur la tige on relève un, sur le pied deux membre annulaire. Traces d'étaminage. — Hauteur: 28,6 cm (Pl. XXIV. 6).
Trouvé en aval de Érd, lors du dragage du lit du Danube, ensemble avec une faucille en fer. — Acheté à László Szabó, habitant de Dunaújváros.

I) Felsőszentiván (Comitat Bács-Kiskún)

- Inv. 18/1926. *Bol*. Le corps sphérique tassé, à col cylindrique est placé sur un pied cerclé tronconique. A la rencontre du col et du corps court une large nervure. — Diamètre de l'ouverture: 7,8, hauteur: 16 cm (Fig. 62.1).
Trouvé à côté de 100 pièces d'écus du XVIe siècle. — Remise officielle du Bureau de la Garantie.

J) Hatvan (Comitat Heves)

- Inv. 1/1907. 142. *Cruche* piriforme à col cylindrique muni d'un ceinture protubérante. Placée sur un pied vertical. — Hauteur: 11, diamètre du pied: 7,3 cm (Pl. XXVII. 2).
Cadeau d'Adolphe Floth et Róza Fejérváry.

K) Késmárk (Kežmarok)

- Inv. 92/1908. 1. *Cruche* piriforme. La partie inférieure a une forme cylindrique. Au côté, médaillon rond avec trois bandes horizontales, à ornements floraux incisés. Le médaillon est entouré d'un cadre à pointe, à dessin réticulé, surmonté de quatre cartouches contenant chacune un décor floral. — Hauteur: 23, diamètre du fond: 17 cm (Pl. XXIV. 9).
Acheté à Ferenc Schwimmer.

L) N ó g r á d (C o m i t a t N ó g r á d)

Inv. 55.754. C. *Chaudron* à large rebord vertical, large ouverture et corps évasé. Le fond est arrondi. — Diamètre de l'ouverture: 26,1, hauteur: 15 cm (Pl. XXV. 8).

Trouvé dans la couche d'une profondeur de 1—4 m de la section V/1, lors des fouilles de sauvetage effectuées en 1949, dans le château par Miklós Héjj.

M) P á r k á n y (Š t u r o v o)

1. Inv. 4/1942. 1. *Chaudron* sphérique. Sur les deux côtés du col cylindrique bas on voit deux grands rivets. Modelé au marteau à partir d'une plaque mince. — Diamètre de l'ouverture: 17,2, hauteur: 18,2, cm (Pl. XXVI. 4).

2. Inv. 4/1942. 2. *Chaudron*. Comme le précédent, mais pourvu d'une anse plate. Sur toute la surface du corps on relève des traces de martelage. — Diamètre de l'ouverture: 20, hauteur: 18 cm (Pl. XXVI. 5).

3. Inv. 4/1942. 3. *Chaudron*. Comme le précédent, mais le fond à bord affilé est soigneusement aplati. — Diamètre de l'ouverture: 16,5, hauteur: 17,5 cm (Pl. XXVI. 6). L'ensemble de la trouvaille est complété par deux pots en argile:

1. Inv. 4/1942. 4. *Pot* façonné au tour, de couleur jaunâtre. L'intérieur et le bord de l'ouverture vernissés, brun-foncé. Il a été muni d'une courte anse arquée. — Diamètre de l'ouverture: 19,5, hauteur: 19,8, diamètre du fond: 12,5 cm (Fig. 63. 2).

2. Inv. 4/1942. 5. *Pot* du même genre que le précédent. — Diamètre de l'ouverture: 20, hauteur: 22,8, diamètre du fond: 14 cm (Fig. 63.1).

Trouvé sur le terrain no. 612 de Kakadvár, lors du creusement de la cave. — Rachat officiel au trouveur, Ferenc Kuklis.

N) E n v i r o n s d e P é c s (?) (C o m i t a t B a r a n y a)

1. Inv. 108/1912. 93. *Chaudron* cylindrique, à fond quelque peu arrondi. — Diamètre: 20,4, hauteur: 9,2 cm (Pl. XXII. 3).

2. Inv. 108/1912. 94. *Tasse à pied*. Le corps en est hémisphérique, évasé, la surface façonnée au tour. Trace de la pointe du tour à l'intérieur et à l'extérieur. Le pied soudé sur le vase est une pièce tournée séparément. Au-dessous du rebord de l'ouverture et sur la panse courent deux lignes horizontales incisées, autour du bord inférieur du pied deux lignes de rainures. — Diamètre: 14,3, hauteur: 10 cm (Pl. XXV. 11).

Achetée de l'héritage de Antal Horváth, avocat de Pécs.

O) S z é k e s f e h é r v á r (C o m i t a t F e j é r)

Inv. 136/1882. 1. *Cruche* à couvercle. Cannelée par des nervures verticales. Le corps sphérique est aplati près du fond. Le col cylindrique est muni d'une nervure, le couvercle ovoïde surmonté d'un bouton. Anse ornée d'une ligne grenetée. — Hauteur sans couvercle: 20,5, avec couvercle: 28, diamètre de l'ouverture: 5,4, diamètre du fond: 12,5 cm (Pl. XXVI. 1).

Cadeau de Imre Henszlmán.

P) S z i g e t v á r (C o m i t a t B a r a n y a)

Inv. 270/1872. 1. *Cruche* tassée, piriforme, aux deux côtés champs ronds aplatis. A la naissance du col court une nervure. Le fond est raccomodé à la technique d'endement. — Diamètre de l'ouverture: 8, hauteur: 20 cm (Pl. XXVI. 3).

Trouvée au cours du creusement d'un puit. — Cadeau de Frigyes Harkányi.

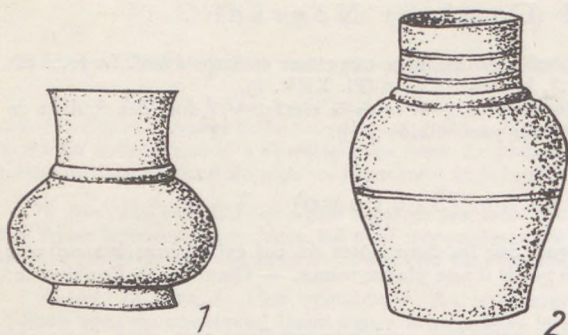

Fig. 62.

Q) Environs de Újvidék (Novi Sad)

Inv. 155/1910. *Cruche*. Corps piriforme, col cylindrique. Aux deux côtés un médaillon avec un décor floral en trois lignes, incisées horizontalement, entouré d'un cadre grillagé avec, à la pointe, un cartouche à quatre lobes dont chacun renferme une jacinthe. Mince pied vertical en cercle, soudé au le fond. — Diamètre de l'ouverture: 3,9, hauteur: 17,5, diamètre du pied: 9,2 cm (Pl. XXIV. 1).

Achetée à Fülöp Speier.

R) Üllő (Comitat Pest)

Inv. 11/1928. *Cruche* piriforme. L'ouverture est munie d'un bec-verseur. Large pied cerclé tronconique. — Hauteur: 9,5, diamètre du pied: 7,3 cm (Pl. XXVII. 3).

Cadeau du curé Endre Kubinyi.

Monuments provenant de sites inconnus

1. Inv. 90/1912. *Cruche* piriforme. La partie inférieure du corps est tassée, cylindrique. Le col est épaissi au moyen d'un large cercle rainuré. Aux deux côtés champs ronds aplatis, avec une ligne circulaire à ornement fleurdelisé. Les épaules sont également décorées de cartouches couverts de fleurs. La forte anse forgée est divisée par des rainures. Le bec-verseur courbé se rattache au col du vase par l'intermédiaire d'une bande horizontale. — Diamètre de l'ouverture: 5, hauteur: 28,5, diamètre du fond: 16,5 cm (Pl. XXVII. 5).

Achetée à Gyula Muskát.

2. Inv. 119/1877. 74. *Bol* sphérique. Une large nervure court autour de la naissance du col cylindrique. Sur le fond, ainsi que sur tout le corps du vase on observe de minuscules bosselures provenant d'un petit marteau. Autour de l'ouverture la plaque aplatie a été recourbée pour renforcer, à la manière d'un cercle, l'ouverture du bol. Il est placé sur un mince pied cerclé, qui a été appliqué à la partie verticale du fond, d'une hauteur d'environ 0,4 cm, fort bombée par suite de martelage. — Diamètre de l'ouverture: 8,6, hauteur: 14,2, diamètre du pied: 8,6 cm (Pl. XXV. 10).

Acheté de la collection de Ágoston Szalay.

3. Inv. 57.84.C. *Cruche*. Large rainure courant autour du court col cylindrique. Aux deux côtés aplatis du corps tassé ovoïde décor circulaire constitué de lignes grenetées. — Diamètre de l'ouverture: 9,8 x 7,6, hauteur: 25 cm (Pl. XXIV. 7).

Cadeau de la Société de Régularisation de Fleuve et de Dragage.

4. Inv. 55.454.C. *Pot*. Vase ovoïde à large col cylindrique. Au col et à l'épaule on voit deux doubles lignes horizontales faites au tour. Bosselures provenant d'un marteau à petite tête sur toute la surface. Diamètre de l'ouverture: 8,7, hauteur: 19,5, diamètre du fond: 9,7 cm (Fig. 62,2).

Cadeau du Maire du XIe arrondissement de la ville de Budapest.

5. Inv. 55.455. C. *Plat*. A l'intérieur du rebord dentelé, la marge du vase est orné d'une nervure. Sur le fond on relève la trace de la pointe du tour. Pied cerclé de la largeur de 1 cm soudé au moignon vertical bombé du fond. — Diamètre: 31,5, diamètre du pied: 18 cm.

6. Inv. 55.457.C. *Plat*. Simple forme de disque. Au milieu on relève la trace de la pointe du tour. Il est placé sur un mince pied vertical. — Diamètre: 27,5, hauteur: 6,3, diamètre du pied: 16,5 cm.

7. Inv. 55.458.C. *Mortier* en fonte. Forme tassée, cylindrique, avec 8 nervures verticales. Celles-ci, ainsi que les nervures horizontales divisent le corps du vase en champs oblongs, portant des caractères arabes stylisés. — Diamètre de l'ouverture: 18,2, hauteur: 13,4, diamètre du fond: 18 cm (Pl. XXVII. 1).

Les pièces 5—7 font partie d'un vieux stock non inventorié.

8. Inv. 23/1917. n. *Bougeoir*. Pareil à celui décrit sous no. 60.3.1.C. Le pied en est orné de trois poissons incisés. — Hauteur: 28, diamètre du pied: 14,5 cm (Pl. XXVI. 8).

Acheté à la paroisse de Liptószentandrás.

9. Inv. 1/1901. 2. *Bougeoir*. Comme le précédent. — Hauteur: 22,5, diamètre du pied: 11,8 cm (Pl. XXVI. 7).

10. Inv. 1/1901. 4. *Bougeoir*. Comme le précédent. — Hauteur: 29, diamètre du pied: 13,5 cm (Pl. XXVI. 9).

Pièces 9—10 achetées à Károly Könyöki.

11. Inv. 22/1933. *Socle*. La partie supérieure concave est fixée par des rivets à la partie latérale arquée. Aux côtés décors géométriques incisés. — Diamètre en haut: 22, en bas: 32 cm (Pl. XXV. 9). Acheté à Tcharukian Vozdanik.

12. Inv. Sz.N.25. *Bouteille* en laiton. Son long col cylindrique est séparé du corps piriforme par un anneau. L'ouverture est munie d'une capsule percée démontable. Sur le corps on relève trois médaillons incisés de goût persan, d'une exécution primitive. Elle est posée sur un pied cerclé tronconique. — Hauteur: 19,5, diamètre du pied: 6 cm (Pl. XXIV. 3).

Site inconnu.²

Fig. 63.

II. DÉTERMINATION DE L'ÂGE DES MONUMENTS, PROBLÈMES RELATIFS À LA DINANDERIE, DESTINATION DES VASES

Sur les territoires hongrois assujettis aux turcs, le manque en matières premières locales assignait certainement des limites à la dinanderie.³ Au cours de nos fouilles archéologiques nous n'avons découvert nulle trace d'ateliers, et — du moins selon nos connaissances actuelles — les produits locaux ne portent aucune marque caractéristique qui nous permettrait de les distinguer des produits finis importés. Les données figurant dans les sources écrites: defters, registres de douane ne nous rapprochent guère davantage de la solution du problème. La donnée relative à l'histoire locale de la Rue des Dinandiers à Buda,⁴ à l'époque de la domination turque indique en tout cas que l'immense demande en ces vases les plus recherchés par les turcs occupant le pays était aussi satisfaite par l'industrie locale.

² Tous les vases brûlés au cours des événements de la guerre en 1945 ont été étaminés à l'origine. — Le numéro d'inventaire des vases conservés est indiqué, avec renvoi à la figure correspondante, dans la partie intitulée „Observations techniques”, du texte principal de l'article.

³ Budapest története III. (Histoire de Budapest III.) Fekete L., Budapest a törökkorban (Budapest à l'époque turque) (Budapest 1944) 225.

⁴ Fekete L., op. cit. 83, 237.

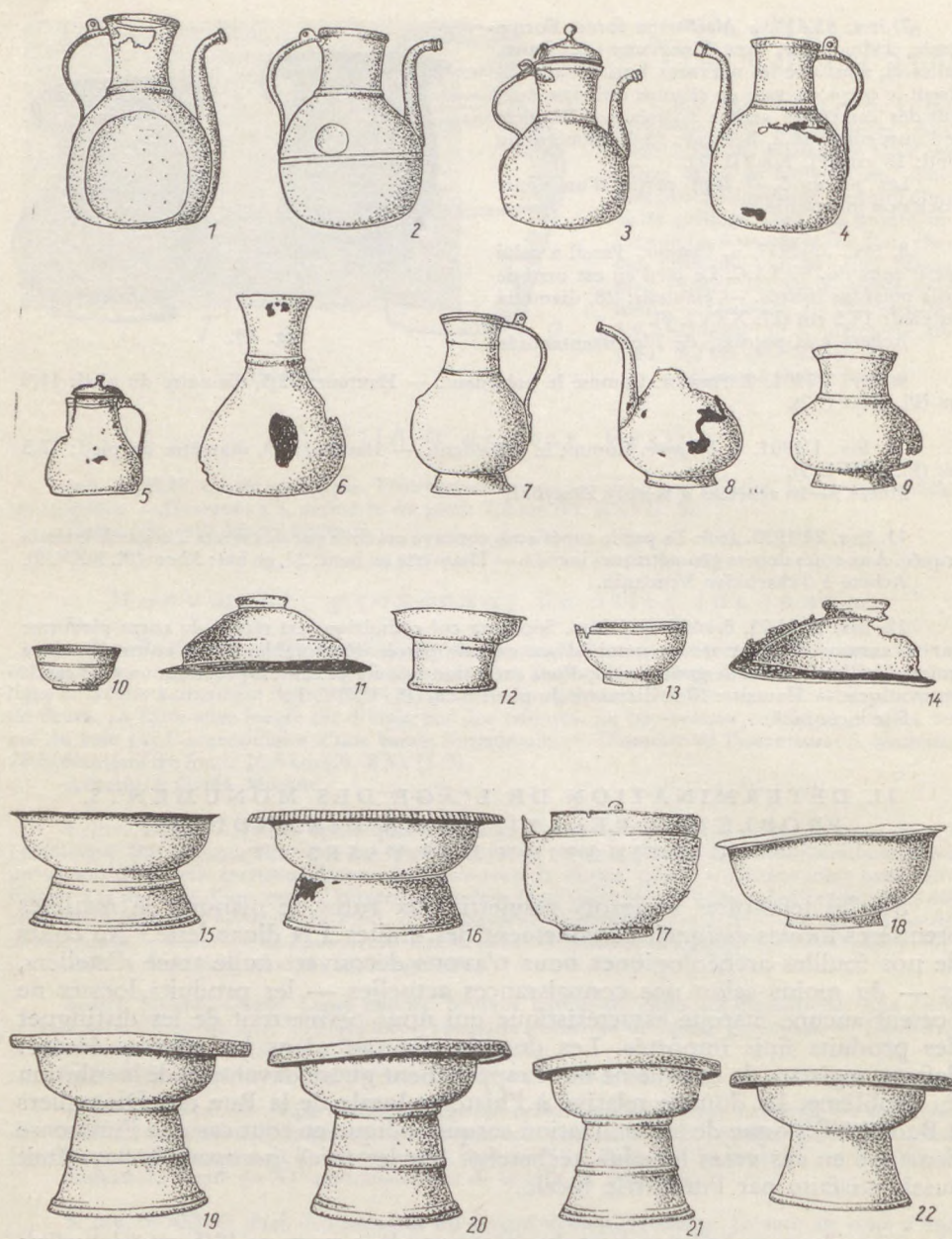

Fig. 64.

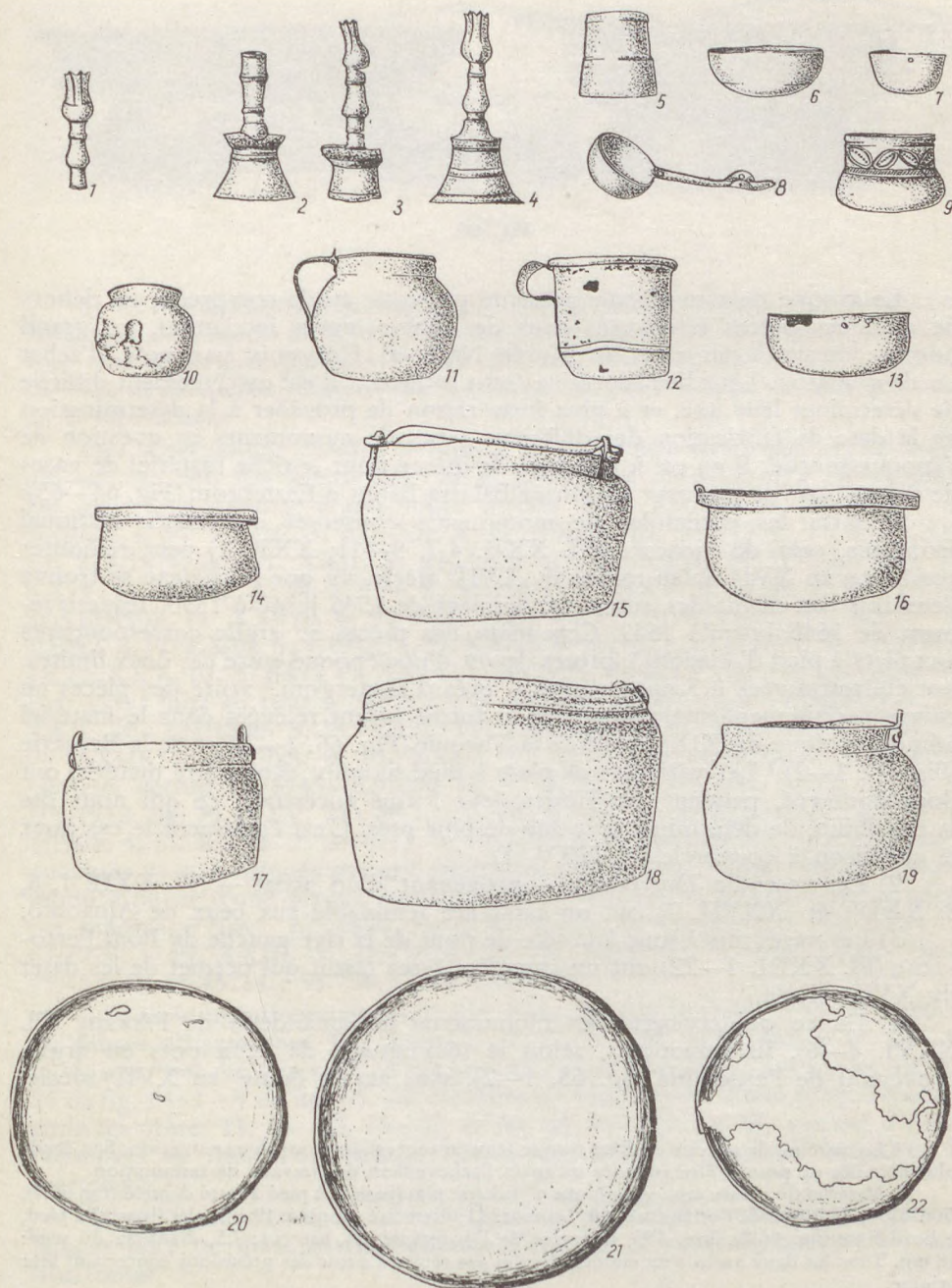

Fig. 65.

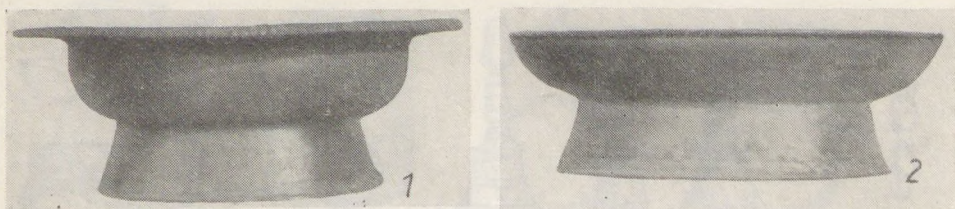

Fig. 66.

Le groupe de monuments présenté par cette étude comprend, en dehors de quelques pièces retrouvées dans des circonstances inconnues, un grand nombre de vases parvenus au Musée National Hongrois par voie d'achat ou de donation. Leur lieu d'origine étant incertain, il est extrêmement difficile de déterminer leur âge, et à plus forte raison de procéder à la détermination de la date de fabrication des différents types de monuments en question de l'époque turque. Il en est à peu près de même pour le riche matériel de vases de cuivre turcs se trouvant au Musée Balassa Bálint d'Esztergom (Fig. 64—65).

1) Parmi les ensembles de monuments conservés au Musée National Hongrois, celui de Ajnácskő (Pl. XXII. 4, 7, 9—11; XXV. 1) peut remonter aussi bien au XVIe qu'au milieu du XVIIe siècle, vu que le château se trouva deux fois aux mains des turcs, notamment de 1546 jusqu'à 1550, respectivement de 1645 jusqu'à 1649. Cependant des pièces en argile correspondants aux plats à pied d'Ajnácskő, pièces datant d'une époque entre ces deux limites, ont été retrouvées à Szenttamáshegy, près d'Esztergom,⁵ voire des pièces en cuivre parfaitement analogues pour la forme furent relevées dans le matériel ethnographique du XIXe siècle de la Turquie (Fig. 66. 1—2)⁶ et de la Bulgarie (Fig. 67. 1—2).⁷ Les variantes de plats à pied figurant dans notre matériel ont donc conservé, pendant des siècles, leur forme ancestrale, ce qui nous ôte la possibilité de déterminer leur âge de plus près. C'est également le cas pour le chaudron à couvercle (Pl. XXV. 1).

2) Les vases de Dunavecse — provenant d'un achat — (Pl. XXII. 1, 6, 8; XXIV. 4; XXVII. 7) ont un caractère semblable aux ceux de Ajnácskő.

3) Les vases mis à jour à la tête de pont de la rive gauche du Pont Ferroviaire (Pl. XXIII. 1—22) ont un caractère assez tardif qui permet de les dater du XVIIe siècle.

4) En ce qui concerne les monuments de dinanderie de Párkány (Pl. XXVI. 4—6), ils remontent, selon le témoignage de deux pots en argile provenant de l'ensemble (fig. 63. 1—2), sans aucun doute au XVIIe siècle.

⁵ Le matériel de poterie du four turc se trouvant ici est en cours de restauration. Son étude plus détaillée ne pourra être entamée qu'après l'achèvement des travaux de restauration.

⁶ Matériel du musée ethnographique d'Ankara: plat (bassin) à pied à bord dentelé (fig. 66.1), Inv. 6135, diamètre de l'ouverture: 30, hauteur: 11, diamètre du pied: 19 cm; plat (bassin) à pied, à bord lisse (fig. 66.2), Inv. 185, diamètre de l'ouverture: 24, hauteur: 7,5, diamètre du pied: 18 cm. Tous les deux vases sont étamés. Je n'ai pas réussi à avoir des précisions concernant leur origine.

⁷ Bakardžiev, G., Kovana med (=Dinanderie) (Sofia 1957) 60., fig. 31 et tabl. 14. Les deux plats à pied proviennent de Karlovo, leurs dimensions ne sont pas connues par l'auteur.

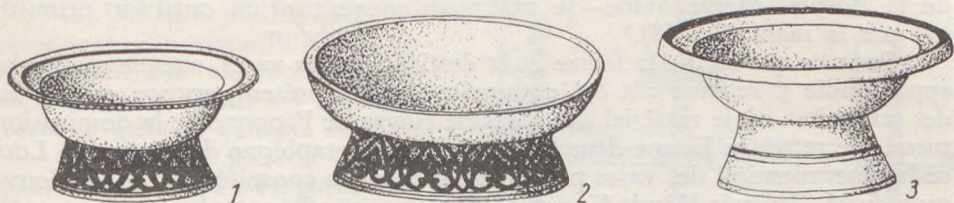

Fig. 67.

5) Le bol de Felsőszentiván (fig. 62. 1) a été retrouvé, selon le livre d'inventaire, avec des deniers du XVIe siècle. Le matériel présenté comprend un deuxième bol semblable provenant d'un site inconnu (Pl. XXV. 10). La forme du vase ne témoigne toutefois pas en faveur du XVIe siècle, en tant que date de la fabrication.

Des observations d'ordre technique n'ont pu être faites que sur les vases qui ont survécu aux destructions de la guerre. La majorité en a été façonné par martelage à partir d'une mince plaque (Inv. 65/1928. 1, Pl. XXIII. 8; 67/1928. s, Pl. XXIII. 6; 67/1928. u, Pl. XXIII. 10; 213/1874. 17, Pl. XXII. 13; 213/1874. 20, Pl. XXII. 5; 213/1874. 21, Pl. XXII. 14; 175/1873. 2, Pl. XXIV. 8; 55.452. C, Pl. XXVI. 2; 55.456. C, Pl. XXV. 5; 57.56. C, Pl. XXIV. 5; 113/1909, Pl. XXVII. 4; 92/1908. 1, Pl. XXIV. 9; 4/1942. 1, Pl. XXVI. 4; 4/1942. 2, Pl. XXVI. 5; 4/1942. 3, Pl. XXVI. 6; 90/1912, Pl. XXVII. 5; 119/1877. 74, Pl. XXV. 10; 57.84 C, Pl. XXIV. 7; 22/1933, Pl. XXV. 9). On trouve plusieurs vases faits au tour à partir d'une matière épaisse (Inv. 125/1890. 1, Pl. XXII. 10; 125/1890. 3, Pl. XXII. 11; 125/1890. 4, Pl. XXII. 9; 67/1928. b, Pl. XXIII. 1; 67/1928. d, Pl. XXIII. 17, avait originalement un couvercle martelé, détruit en 1945; 22/1894. 2, Pl. XXII. 6; 22/1894. 3, Pl. XXII. 1; 108/1912. 94, Pl. XXV. 11; 60.3.1. C, Pl. XXIV. 6; 1/1901. 2, Pl. XXVI. 7; 1/1901. 4, Pl. XXVI. 9; 23/1917. b, Pl. XXVI. 8). Finalement on a également quelques vases fabriqués par une technique complexe: le vase façonné grosso modo à partir d'une plaque d'épaisseur moyenne est ensuite modelé et affiné par martelage (Inv. 125/1890. 5—6, Pl. XXV. 1; 125/1890. 7, Pl. XXII. 7; 67/1928. t, Pl. XXIII. 5; 213/1874. 18, Pl. XXII. 12; 55.454. C, fig. 62.2; 55.455. C; 55.457. C; 55.754. C, Pl. XXV. 8).

Les trois techniques peuvent fort bien être distinguées dans le matériel du Musée d'Esztergom. Les pièces 1—9, 12, 17—18 de fig. 64; 5—7, 10—19 de fig. 65. ont été faites d'une plaque mince par martelage; les pièces 10, 13, 16 de fig. 64; 1—4 de fig. 65. ont été faites au tour à partir d'une plaque épaisse; enfin les pièces 11, 14—15, 19—22 de fig. 64; 8—9 de fig. 65. ont été d'abord façonnées au tour d'une plaque d'épaisseur moyenne, ensuite soumises au martelage.

La partie inférieure, de forme cylindrique des cruches martelées est généralement faite de deux parties, comme l'indique la soudure courant en sens horizontal.

Le tournage — attesté encore aujourd'hui dans la matière ethnographique

de la Bosnie—Herzégovine—se pratiquait moyennant un outil fort primitif, mû par la main (fig. 68).⁸

Pour ce qui est de la forme et la destination des vases, aucune recherche approfondie y relative n'a été entreprise jusqu'à présent, encore qu'il y ait des territoires où le matériel des vases de cuivre de l'époque de la domination turque se retrouve jusque dans le matériel ethnographique de nos jours. Lors de la détermination des vases présentés nous avons consulté avec profit l'ouvrage de M. Zübeyir Hâmit Koşay, archéologue et ethnographe turc.⁹

La majorité des vases de cuivre conservés au Musée National Hongrois était destinée à l'usage de cuisine, une moindre partie servait au lavage rituel.

On distingue deux groupes de cruches à couvercle. 1) Le nom turc des cruches à bec-verseur est *ibriq* (Pl. XXIV. 1, 7—9, Pl. XXV. 5—7, Pl. XXVI. 1—3; dans le matériel d'Esztergom fig. 64. 1—4, 6—9). Elles contiennent en général l'eau nécessaire au lavage rituel. 2) Les cruches avec ou sans bec-verseur, à large col cylindrique se nomment en turc *güğüm*. Dans les plus grandes (Pl. XXVII. 4) on chauffe de l'eau, les plus petites (Pl. XXIII. 2, Pl. XXIV. 5, Pl. XXV. 4, Pl. XXVII. 2—3; dans le matériel d'Esztergom fig. 64. 5) sont employées pour faire du thé: on y prépare l'essence foncée du thé, diluée dans de l'eau qu'on a fait bouillir sur de la braise de charbon de bois.

Un type de chaudron nommé *tenjere* ou *kuşbane* (Pl. XXV. 1, 8; dans le matériel d'Esztergom fig. 65. 14, 16) est un vase à couvercle tronconique (Pl. XXIII. 5, 16; dans le matériel d'Esztergom fig. 64. 11, 14). L'autre type de chaudron est le *helke* ou *bakraç* (Pl. XXVI. 4—6; dans le matériel d'Esztergom fig. 65. 15, 17—19). Le col bas, cylindrique en était muni de deux anneaux auxquelles on attachait les oreilles mobiles. Le chaudron servait à transporter de l'eau.

Il y a ensuite un vase hémisphérique, appelé *badiye* (Pl. XXII. 2, 7, Pl. XXV. 3; dans le matériel d'Esztergom fig. 65. 6—7, 13), ou *ayran tasi*, étant donné qu'on y prépare la boisson rafraîchissante préférée des turcs, consistant en un mélange de yaourt et d'eau.

Les vases à puiser à oreilles (Pl. XXII. 13, Pl. XXIII. 3; dans le matériel d'Esztergom fig. 65. 11) se nomment *saplı* ou *maşraba*.

Pl. XXIII. représente surtout de la vaisselle de table. Le nom turc des plats de moindre grandeur est *saban* (Pl. XXIII. 4—5, 9—10, 12—13, 15, 18—22), une variante à couvercle en est le plat de pilaf, nommé *kenarlı saban* (Pl. XXIII. 16—17). Le vase rond, peu profond, en turc *tepsi* (Pl. XXIII. 14; dans le matériel d'Esztergom fig. 64. 20—22) existe en diverses grandeurs. Les plus petits servent à la cuisson de gâteau au miel, aux noix et au fromage blanc aigre, les plus grand à celle d'un pain, espèce de galette.

Dans le vase à manche nommé *kahve güğümü* (Pl. XXII. 12) on faisait du café.

⁸ Une étude importante de H. Kreşevljaković parue dans Glasnik Sarajevo 6(1951) 191—240., nous apprend qu'à Sarajevo la dinanderie possède des traditions ancestrales. Dans les ateliers on fabrique, à l'aide de 53 espèce d'outils nécessaires au martelage, au façonnage et aux autres processus de travail, plus de 70 types de vases. C'est de cette étude (p. 211) que nous avons appris à connaître l'outil dont le correspondant a probablement servi de tour pour le façonnage des vases à l'époque de la domination.

⁹ Türk Etnografya Dergisi (Études Ethnographiques Turques) 2 (1957) 5—28 et I—XXIX.

Les petites bouteilles de métal à long col cylindrique (Pl. XXIV. 3) s'appellent *şişe*: elle contiennent de l'eau rose dont, on asperge certains mets et gâteaux au lait.

Si j'ai laissé pour la fin les *plats et tasses à pied* c'est parce que ce type de vase se retrouve, en dehors du matériel de Hongrie, en nombreuses variantes aussi sur les Balkans et en Turquie. À côté des types à bord dentelé excurvé (Pl. XXII. 4, 10—11, fig. 64.16, fig. 66. 1, fig. 67.1) et à ouverture peu évasée, à bord étroit et lisse (Pl. XXII. 6, 9, fig. 66.2, fig. 67.2), le matériel hongrois contient un grand nombre d'exemplaires spéciaux, à bord vertical et à haut pied (Pl. XXV. 2, fig. 64. 19—22, fig. 67.3).

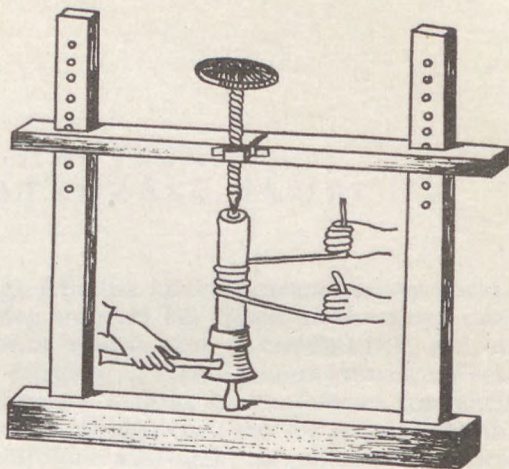

Fig. 68.

Le problème de la destination des plats et bassins de cuivre et d'argile, de dimensions très variées (le diamètre de leur ouverture va de 5 à 40 cm) est loin d'être élucidé. — Des chercheurs hongrois et des chercheurs turcs ont soulevé les mêmes idées, notamment que ces vases à haut pied pouvaient éventuellement contenir de la braise; on se mettait autour pour se rechauffer, soit on y chauffait du lait, ou de l'eau. — Je tâcherai de simplifier la question: personne ne conteste que les vases à pied de moindre grandeur servaient comme vaisselle de table. Ajoutons y que les plus grands ne se prétaient non plus à conserver de la braise — jusqu'à présent on n'a pas trouvé un seul pare-étincelle susceptible d'être placé sur ces vases à large ouverture. Ce pied haut a certainement sa raison d'être. Grâce à leur forme, ces plats (bassins) servaient, fort probablement, le confort des convives assis à la manière turque autour de la table extrêmement basse (*sofra*), à l'occasion du repas pris en commun du grand plat.

Dans les cadres de cet article il ne nous a pas été possible de traiter plus amplement de la dinanderie à l'époque de la domination turque. Nous nous sommes contentés de contribuer par quelques données à l'appréciation de la civilisation des XVI—XVIIe siècles. Il reste un nombre considérable de problèmes à résoudre dans le domaine des recherches concernant de l'artisanat et la culture culinaire.

GÉZA FEHÉR jun.

GEORG HAUTSCH MAGYAR VONATKOZÁSÚ ÉRMEI

A keletkezésük, ábrázolásuk, vagy feliratuk következtében magyar vonatkozást eláruló régi emlékérmek gazdag sorozata két élesen elválasztható csoportra oszlik. Az egyik kisebb csoportot jelentik azok az emlékérmek, melyek Magyarország területén, itt dolgozó éremvésők, illetve éremművészek műveiként jöttek létre és amelyek együttesen a magyar éremművészet termékeit jelentik, vagyis a magyarországi művészet történetének szerves részeit képezik. A másik dúsabb sorozat példányai külföldön készültek, idegen éremművészek névjelzését vagy stílusát árulják el és csupán az ábrázolásaik vagy felirataik utalnak arra, hogy keletkezésük a magyar történet valamilyen eseményével, vagy valamelyik szereplő egyéniségével áll összefüggésben. Ezek az utóbbi érmek tehát már nem szerves részei a magyar éremművészetnek, de mint történeti, illetve kultúrtörténeti emlékek éppen olyan megbecsülést érdemelnek, mint a magyar éremművészek alkotásai. A két csoport tagjai együttesen teszik ki a régi magyar emlékérmeknek azt a teljes sorozatát, melyben az egész éremanyagot tárgy szerint csoportosítva a kétféle eredet jelentőségét veszíti és a külföldi eredetű példányok épp olyan becses emléktárgyakká válnak, mint a hazai keletkezésű emlékérmek.

Természetesen a külföldön készült magyar vonatkozású emlékérmek létrejötte nem tekinthető sem folyamatosnak, sem arányosnak. Bizonyos jelentősebb, nemzetközileg is figyelemre méltó események hatására időnként tömegesen készültek érmek, máskor pedig úgyszólván alig akad idegenben létrejött magyar vonatkozású emlékérem. Különösen az egymás után következő uralkodók koronázási ünnepségeit kísérte számos emlékérem létrejötte, de bőséges alkalmul szolgáltak a török háborúk egyes kiemelkedőbb hadi eseményei is, főként a felszabadító hadjárat eredményeként visszafoglalt városok és erődítmények körül lezajlott ostromok a hasonló módon történt megőrkítésre.

A török háborúkra vonatkozólag azonban nemcsak az éremanyag, hanem a nyomtatott emlékek száma is meglehetősen terjedelmesnek tekinthető. Mindezeknek a létrejötte azonban egymással is szervesen összefonódik, mert az apró nyomtatványok között előfordul olyan, amelyik emlékérmet ismertet, a metszetek ábrái és az éremképek között pedig egészen szoros összefüggés figyelhető meg, amint azt közelebbről is látni fogjuk.

Általában ez a korszak, a XVII. század második fele, mindenfelé Európában az úgynevezett „histoire métallique” ideje. Tulajdonképpen Franciaországban vette kezdetét az a szokás, hogy az állami élet minden jelentős eseményét érem örökítse meg, de ez a divat hamarosan mindenfelé hódított. Az „histoire métallique” divatja jól egyezett a Németországban már korábban is működő éremkibocsátó intézetek üzleti érdekeivel és így érthető, hogy a történeti tárgyú emlék-

érmeknek gazdag sorozatával találkozunk ebben a korszakban. Ezek sorában természetesen magyar vonatkozású példányok is feltűnnek a török elleni harcoknak a császári csapatok szempontjából eredményesnek tekinthető vállalkozásairól.

Németországban különösen Nürnberg volt ilyen éremkibocsátó központ, ahol egyes vállalkozók néha maguk is éremvésőkként szerepelve, máskor különböző éremművészeket foglalkoztatva, császári privilégium alapján bocsátottak ki üzleti céllal történeti tárgyú emlékérmeket. A privilégiumok célja volt egyrészt az érmek előállításával járó munka díját biztosítani és a szellemi tulajdont védeni, másrészt a császári ház érdekében az érmek révén is politikai propagandát kifejteni, végül és legfőképpen a kibocsátott érmek utánzását megakadályozni. E privilégiumok megengedték az egyes vállalkozóknak, hogy az éremkibocsátó műhelyt saját házukba rendezzék be és ily módon a hivatalos pénzverdéktől teljesen függetlenül működhetek. Az egyes vállalkozók természetesen erős konkurrenciát fejtettek ki egymással szemben.¹

Különösen a Lauffer család tagjai voltak ismereteseek Nürnbergben, mint ilyen éremkibocsátók. Lazar Gottlieb Lauffer (1660—1700) egyenesen úgy szerepel, mint a hasonló emlékérmek első kibocsátója.² A fia Caspar Gottlieb Lauffer (1700—1745) hasonlóképpen folytatta az éremkibocsátásokat és az ő részére VI. Károly császár által Bécsben 1714. december 3-án kiadott és 1730 február 1-én megújított császári privilégium szövege is fennmaradt.³

A Lauffer-féle éremkibocsátásokról egészen pontos képet nyerhetünk azon katalógus alapján, melyet Caspar Gottlieb Lauffer 1742-ben tett közzé, valószínűleg Lazar Gottlieb Laufferrel, Johann Gottlieb Laufferrel és Friedrich Kleinerttel együtt.⁴

Ez a katalógus felöleli a Laufferék kiadásában 1679—1742 között kibocsátott emlékérmek jegyzékét. Az egyes érmek különböző éremművészek művei. Részint a kibocsátó Laufferék maguk is közreműködtek az érmek verőtöveinek a vésésében (a jelük LGL, illetve CGL), részint pedig különböző éremművészeket foglalkoztattak erre a célra, Martin Brunner, Georg Hautsch, Friedrich Kleinert, Philipp Heinrich Müller, Georg Wilhelm Vestner, Peter Paul Werner, Christian Wermuth stb. személyében. A verőtövek természetesen a Lauffer család tulajdonát képezték és ezekről verették az arany, ezüst, bronz és ón érmeket eladás céljára.

A Laufferék részére dolgozó éremművészek sorából ezalkalommal Georg Hautsch személyét emeljük ki és kíséreljük meg művei közül összeállítani azon emlékérmeket, melyek magyar vonatkozással rendelkeznek.

Georg Hautsch életéről egyébként nem sokat tudunk. Éremvéső és pecsétmetsző volt Nürnbergben, ahol az apja Gottfried Hautschen és nagyapja Hans Hautschen, mint ismert mechanikusok működtek.⁵

¹ *Lehne, F.*, Kaiserliche Schaumünzenprivilegien. NZ 70(1937) 93—98.

² „...erster Erfinder der gedachten Gedenkpennige...” Uo.

³ Uo.; A Lauffer család tagjaira vonatkozó életrajzi stb. adatokat lásd: *Forrer, L.*, Biographical Dictionary of Medallists. III. (London 1907) 326, 332.

⁴ A katalógus címe: Das Laufferische Medaillen-Cabinet oder Verzeichniss aller Medaillen, welche sowohl die historischen Begebenheiten von A. 1679 biss A. 1742 als auch andere Christlich und Moralische Betrachtungen nebst der vollkommener Reihe der Römischen Päpste enthalten. Und noch itzo beständig zu finden, in Nürnberg bey Caspar Gottlieb Lauffern, Des Hoch-Löbl. Fränchischen Kreises Münz-Rath und General-Müntz-Waradin. 1742.

⁵ Sammlung berühmter Medailleurs und Münzmeister nebst ihren Zeichen. (Nürnberg 1778) 23.

69. ábra

Az első hiteles adat róla 1683-ból ismeretes, amikor harmadik vésnökként a nürnbergi városi pénzverdében állást vállal. Itt Hans Jakob Wolrab éremművész mellett dolgozott, az ő tanítványa lett és Wolrab halála (1690) után, előbb második, majd 1691-ben első vésnök lett.⁶ Nürnbergből 1712 körül Bécsbe költözött és ott dolgozott tovább, valószínűleg egészen élete végéig. Halálának időpontja azonban nem ismeretes, csak annyi nyilvánvaló, hogy halála valamikor 1745 előtt következett be.⁷ Sokat dolgozott a Lauffer-féle éremsorozat részére és művein a jelzése G, GH, G. *Hautsch*, vagy G. HAUTSCH formában fordul elő. A vele kapcsolatos irodalom felemlíti, hogy művein jelzésként egy csillagot szokott alkalmazni, mely jegyet később Georg Wilhelm Vestner vett át és használt tovább. E sovány életrajzi adatok közlése mellett megállapítható, hogy Hautsch magyar vonatkozású művei 1686–1699 közötti években készültek.

Műveinek megállapításához a szignatúra alkalmazása nyújt lehetőséget. Az ily módon összegyűjtött sorozat egyes tagjai jórészt azonosíthatók a Lauffer-féle katalógusban felsorolt példányokkal, de akad azért olyan műve is, amelyről az említett katalógus nem tesz említést.⁸

⁶ *Geberl, C.F., Geschichte der Münzstätte der Reichsstadt Nürnberg (1890) 110. és Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung des k. k. Hauptmünzamt in Wien. IV. 1906. 1387.*

⁷ *Életrajzi adatai összegyűjtve: Thieme, U. — Becker, F., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XVI. (Leipzig 1923) 152. és Forrer, L., i.m. II. (London 1904) 441–442.*

⁸ *A Lauffer-féle katalógus adatait kiegészíti a Johann Mülmann által „Apparatus Numismatum” címen kiadott jegyzék, valamint a Georg Nicolaus Riedner jegyzéke 1776-ból: „Verzeichniss...” etc. címen. Mindkét jegyzék üzleti célt szolgált.*

70. ábra

Mindebből az derül ki, hogy Hautsch magyar vonatkozású emlékérméi többnyire a Laufer-féle sorozat keretében kerültek kibocsátásra. Az éremképek témáit illetőleg néhány példány I. József magyar királlyá koronázásának emlékét őrzi, a többi pedig mind a török elleni felszabadító hadjárat győzelmes csatáit örökíti meg. Különösen az egyes magyar várak és városok visszafoglalása szolgált állandó alkalmul újabb és újabb emlékérmek készítésére.

A Laufer-féle sorozat érmeimind a stílust, mind az ábrázolásokat illetőleg meglehetősen egységes képet nyújtanak, annak ellenére, hogy az éremképek vésésénél különböző éremművészek közreműködése állapítható meg. Ebből következik, hogy csupán a mesterjegyek szolgálhatnak alapul az érmeknek éremművészek szerinti osztályozásához, egyébként pedig a jelzetlen érmek osztályozása ezidőszereint szinte megoldhatatlan feladatnak tűnik fel.

Az éremképek általában négyféle témakörbe oszthatók a magyar vonatkozású példányokon: mellkép, csatajelenet vagy várkép, allegorikus jelenet, és egyéb ábrázolás. Az utóbbi csoport a legkisebb változatosságot mutatja fel (felirat, magyar címer, és szökőkút).

Felmerül a kérdés, hogy az érmeken látható csatajelenetek, várak és tervrajzok ábrázolásához a művész honnan vette a gondolatot, vagy a mintaképet. Önkéntelenül is metszetábrázolásokat idéznek fel az ilyen tárgyú éremképek és valóban, ha ezeket az éremképeket egykorú metszetábrázolásokkal vetjük össze, akkor a közöttük fennálló szoros összefüggés azonnal nyilvánvalóvá válik.

Néhány példával igyekszünk ezt az állítást igazolni, melyet a rendelkezésre álló metszetanyag felhasználásával sikerült kétségtelenül bizonyítani.

Így a 2—4 sz. érmeek előlapjai Buda várának 1686-i ostromát ábrázolják. Az éremképhez legközelebb áll egy hasonló korú metszetkép, melyet ugyan nem hűségesen vett át az éremvész, de az éremkép felépítése mégis meglehe-

71. ábra

tősen azonos motívumokon nyugszik — tornyok elhelyezése, a négy repülő bomba alkalmazása stb.⁹ (69. ábra).

Az 1687-i mohácsi csatamezőt ábrázoló 5. sz. érem előképe ugyancsak egy metszetábrázolásban ismerhető fel, de ezúttal azzal a különbséggel, hogy a csatamező áttekintése más nézetből történt, mint a metszeten. A háttérben látható tájkép ábrázolása azonban ugyanazon vonalakat árulja el, mindkét helyen. Tehát itt sem szolgai másolásról van szó, hanem inkább csak a metszetábrázolás eszmei átvételéről¹⁰ (70. ábra).

A Székesfehérvár visszavételére 1688-ban készült 16. sz. kis érem várképet mutató ábrájával Fitz Jenő foglalkozott részletesen. Kimutatta, hogy az éremkép két metszetábrázolással hozható összefüggésbe, melyek közül az egyik Birken, Der Donau-Strand 1683-ban Nürnbergben újra kiadott művéből ismeretes, a másik pedig kisméretű metszet, mely Hoffmann, Pannonicus Kriegs und Friedens Begebnisse címen Nürnbergben 1687-ben megjelent művéből való.¹¹

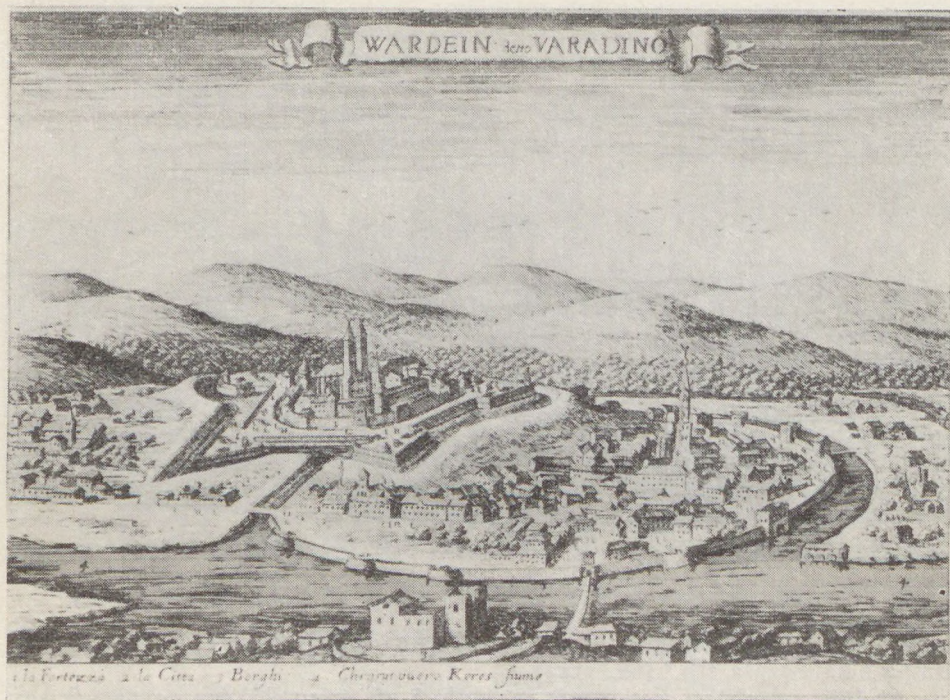
A következő 18. számú érem 1690-ből Kanizsa várát ábrázolja. Ez az éremkép már tökéletes egyezést mutat egy metszettel és a kettő között a legkisebb részletekig megállapítható az azonosság. Ez a metszet egy korabeli műben jelent meg és nem kétséges, hogy ez a metszetábrázolás szolgált közvetlen mintául az éremképhez¹² (71. ábra).

⁹ A metszet címe: Die Haupt stadt Ofen in Unter-Ungarn. Wie solche von der Christl: Armee Belagert und Glücklich Erobert. MTKCs ltsz: T. 147. Röplap.

¹⁰ A metszet címe: AN^o 1687 Keyserliche Victorie bei Mohats. MTKCs ltsz.: T. 594.

¹¹ Fitz J., NK 54—55 (1955—56) 45—49.

¹² A metszet eredetileg a következő műben látott napvilágot: Ertz-Herzogliche Handgriffe dess Zirkels und Linials oder Ausserwehlter Anfang zu denen Mathematischen Wissenschaften... Beschrieben von... Anthoni Ernst Burckhard von Birckenstein. (Wienn 1686)

72. ábra

Végül a Nagyvárad várát ábrázoló 21. számú érem 1692-ből ugyancsak egy metszetkép pontos utánzása. Az egész beállítás a tájkép, sőt az egész apró részletek is ugyanazon vonásokat árulják el az éremképen, mint a metszeten, tehát nem kétséges, hogy az olasz eredetű metszetkép mintaképpül vételével készült az érmen látható ábrázolás¹³ (72. ábra).

Ezek a felhozott bizonyítékok egészen nyilvánvalóvá teszik, hogy a többi hasonló éremképek is bizonyára ugyancsak metszetábrázolások felhasználásával készültek. Amint látható, az egykorú metszetek részint közvetlenül nyújtottak példaképet az éremképekhez, részint pedig csupán alapötletül szolgáltak az éremművész számára, aki az éremkép kisebb felületének megfelelően ilyenkor bizonyos változtatásokkal, vagy átalakításokkal vette át a metszetek ábráit. A Lauffer-féle sorozat többi példányaira is jellemző ez a módszer és természetesen ezt az utat követte Georg Hautsch is.

Az egykorú emlékérmek sorában összesen 24 olyan magyar vonatkozású példányt sikerült találni, melyek Hautsch műveiként tekinthetők. Ezek vagy az egyik oldalukon, vagy mindkét lapjukon G. Hautsch névjelzést viselnek. Néhány példány esetében ugyanis, a másik oldalon Lazar Gottlieb Lauffer névjelzését láthatjuk, az ilyenek tehát kettőjük közös művei.

¹³ A metszet Giovanni Giacomo de Rossi: Teatro della guerra contro il Turco, 1687-ben megjelent művéből való és a MTKCs gyűjteményében foglal helyet T. 3902 ltsz. alatt.

Az irodalom az említetteken kívül még egy érmet tart számon mint Hautsch művét és ez az érem a passarováci békére vonatkozik 1718-ból.¹⁴ Ennek az éremnek az előlapján azonban a névjelzés egész világosan CH és nem GH, továbbá a keletkezési ideje is igen messze esik Hautsch utolsó magyar vonatkozású művétől (1699) úgy, hogy ezt az érmet semmi esetre sem lehet Hautsch művének tekinteni.

Ezzel szemben valószínűnek tűnik fel, hogy bizonyos nyomon elindulva esetleg lehet még gyarapítani Hautsch magyar tárgyú műveinek a számát. Ez a nyom pedig az a bizonyos csillag lehet, melyről a Hautschra vonatkozó irodalom úgy emlékezik meg, mint az ő magánjegyről. Ezt a jelet keresve Hautsch művein, úgy találjuk, hogy a GH-val jelzett kétségtelen érmein valóban a széliratok végén állandóan szerepel egy + alakú jegy. Talán ez akar lenni az a bizonyos jegy, amit az irodalom csillag néven emleget. Ezen a nyomon elindulva a zentai csata emlékére 1697-ben készült és egyébként teljesen jelzés nélküli érem szélirata végén ugyanezt a kereszt alakú jelet találjuk. Valószínű tehát, hogy ez az említett érem is Hautsch műve lehet. Egyébként ez is tagja a Laufer-féle éremsorozatnak. Ilyen formán a jelzetlen érmek közül ezt a példányt mint Hautsch kérdéses művét ugyancsak felvettük a művei sorába.

AZ ÉRMEK JEGYZÉKE

E jegyzék összeállításánál az egyes érmeket az általánosan szokásos részletes numizmatikai leírás helyett csak a legrövidebben soroljuk fel, ugyanis ezek általában ismert emlékérmek, melyek többfelé is publikálva vannak. Sok példánynál az egyik oldalon LGL jelzés látható, és csak a másik oldalon GH, tehát az ilyen érmeknek csak az egyik oldala Hautsch műve. Az olyan érmek, amelyeknek egyik oldalán GH jelzést találunk, a másikon pedig semmilyen jelzést sem, azok feltehetőleg teljes egészükben Hautsch művének tekinthetők.¹⁵

1. 1686. *Török háború.* E) I. Lipót mellképe Bécs látképe felett. LGL jelzés. H) 10 kisebb-nagyobb oválisban magyar várak képei és nevei „Vermehrer des Reichs” felirattal. 1686 évszám. GH jelzés.

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, ón, 40 mm, Laufer p. 9., Mülmann LVII., Riedner 24., Weszerle C. XII. 4., Gohl Bp. érmei 97.

b) Német szélirattal: TM ezüst 40 mm. Széchenyi I. 210. 54., Gohl Bp. érmei 98.

2. 1686. *Buda visszavétele.* E) Budavár képe Észak felől „Hos fornax ardet in usus” körirattal. LGL jelzés. H) I. Lipót előtté térdelő Hungaria felé kormánypalcát nyújt. 1686 évszám, GH jelzés.

¹⁴ Széchenyi 56.t.55.

¹⁵ A Laufer, Mülmann és Riedner-féle már említett katalógusok mellett az érmek jegyzékében a következő irodalmi közlésekre hivatkozunk, a következő rövidítésekkel: *Domanig DM* = Karl Domanig: Die deutsche Medaille in kunst- und kulturhistorischer Hinsicht. (Wien 1907), *Gohl Bp. érmei* = Gohl Ödön: Budapest emlékérmek. (Bp. 1899), *NK* = Numizmatikai Közlöny, *Széchenyi* = Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani. I. (Pest 1807), *Weifert* = Josef Nentwich: Meine Sammlung von Medaillen auf die Eroberung Belgrads in den Jahren 1688, 1717 und 1789 und der Frieden von Passarowitz von Hugo Weifert. (Pancsova 1893), *Weszerle* = Weszerle József: Hátrahagyott érmészeti táblái. (Pest 1873) és végül *TM* = Magyar Történeti Múzeum Éremtára.

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz 45 mm, Mülmann LVI., Riedner 18., Gohl Bp. érmei 32.

b) Német szélirattal: TM ezüst 45,5 mm, Széchenyi I. 207. 45., Gohl Bp. érmei 33.

3. 1686. *Buda visszavétele*. E) Korona alatt Budavár képe a Krisztinaváros felől nézve. „Hos fornax ardet in usus” körirattal. GH jelzés. H) 13 soros felirat. 1686 évszám. LGL jelzés (XXVIII. t).

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, ón 40 mm. Riedner 19., Gohl Bp. érmei 34.

b) Német szélirattal: TM arany, ezüst, ón 40 mm., Széchenyi I. 205. 39., Gohl Bp. érmei 35.

4. 1686. *Buda visszavétele*. Mint előbb a 3. sz., de a hátlati feliratban: „EINGENOMMEN” helyett „EINGENOMEN” áll.

Német szélirattal: TM ezüst, 40 mm Gohl Bp. érmei 122.

5. 1687. *Mohácsi csata*. E) 9 soros felirat. 1687 évszám. LGL jelzés. H) A mohácsi csata színhelye. GH jelzés (XXVIII. t).

Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, 36,5 mm., Lauffer p. 12., Mülmann LXXVI., Széchenyi I. 213. 62.

6. 1687. *Török háború*. E) I. Lipót mellképe j. körirattal. GH jelzés. H) 6 oválisban magyar várak képei és nevei. „Vermehrer des Reichs” felirattal. 1687. évszám.

Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, ón 42 mm., Lauffer p. 12., Mülmann XCII., Riedner 32., Weszerle C. XIII. 1., Széchenyi I. 213. 63.

7. 1687. *Siklósi csata*. E) MAX·EMAN D·G·V — BA & ·P·S·D·C·P·R·S·R·I·AR & E·L·L· A bajor választófejedelem mellképe j. vértben, fürtös hajjal. Lent GH jelzés. H) Ugyanolyan, mint előbb a 6. sz. érem hátlapja (XXVIII. t).

Szélirat nélkül: TM; bronz 43 mm., (kiadatlan).

8. 1687. *Siklósi csata*. E) I. Lipót mellképe körirattal. GH jelzés. H) Csatamező képe. Szelvényben „Clades Turcarum...” etc. felirat. 1687 évszám. LGL jelzés.

a) Szélirat nélkül: TM bronz, 42,5 mm., Lauffer p. 13., Mülmann LXXVIII.

b) Német szélirattal: TM ezüst, 43 mm., Széchenyi I. 212. 59.

c) Latin szélirattal: (Quis tanti tantos possit numerare triumphos). TM ezüst, 43 mm.

9. 1687. *I. József koronázása*. E) 15 soros felirat. 1687 évszám. LGL jelzés. H) Szökőkút képe. GH jelzés.

Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, ón 36,5 mm, Lauffer p. 15., Mülmann CVII., NK. XVI. 1917. 11. 27. (Gohl)

10. 1687. *I. József koronázása*. E) I. József mellképe j. mellette egy-egy puttó. Fent szalagon „Die Segen kommen auf das Haupt Josephs” felirat. GH jelzés. H) Lipót koronát helyez József fejére. 1687 évszám. LGL jelzés.

a) Szélirat nélkül: TM bronz, ón, 45 mm, Laufer p. 11., Mülmann LXXXII., Weszerle C. XVII. 5., Gohl Bp. érmei 116., NK. XVI. 1917. 9. 10. (Gohl)

b) Német szélirattal: TM ezüst, 45 mm. Széchenyi I. 261. 7., Gohl Bp. érmei 114.

c) Latin szélirattal: TM arany, ezüst, ón 45,5 mm., Széchenyi I. 260. 6., Gohl Bp. érmei 115., NK XVI. 1917. 9. 9. (Gohl)

11. 1687. I. József koronázása. E) I. József mellképe j. körirattal. GH jelzés. H) Koronázott magyar címer az Aranygyapjas Rend láncával övezve. 1687 évszám.

a) Szélirat nélkül: TM bronz, ón, 30 mm, Laufer p. 11., Mülmann LXXXIV., Riedner 30., Weszerle C. XVIII. 2., Széchenyi I. 262. 12., NK. XVI. 1917. 10. 14. (Gohl)

b) Német szélirattal: TM arany, ezüst, 30 mm. Széchenyi I. 262. 10., NK. XVI. 1917. 9. 12. (Gohl)

c) Latin szélirattal: TM ezüst, 30 mm., Széchenyi I. 262. 11. NK. XVI. 1917. 10. 13. (Gohl)

12. 1688. *Belgrád visszavétele*. E) Max Emanuel bajor választófejedelem mellképe j. körirattal. GH jelzés. H) Erődített vár látképe „Sic voluit Deus” felirattal. 1688 évszám. LGL jelzés.

a) Szélirat nélkül: TM bronz, 42 mm., Weszerle G. XXI. 5.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, 43 mm., Weifert 10.

13. 1688. *Belgrád visszavétele*. E) Az éremkép ugyanaz, mint a 12. számú érem előlapján. E) Magyarország egy részének térképe „In via virtuti nulla est via quod petit obtinet monstrat iter” felirattal.

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, 43 mm. Laufer p. 18., Mülmann CXLIX, Riedner 45., Gohl Bp. érmei 99.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, ón 43 mm., Gohl Bp. érmei 100. Weifert 9.

14. 1688. *Belgrád visszavétele*. E) Folyóparton ülő női alak b. bástyakoronával „Securitas Hungariae” felirattal. GH jelzés. H) Belgrád távlati képe Magyarország egy részének térképével. 1688 évszám.

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, 43 mm, Laufer p. 17, Mülmann CL., Weszerle C. XXI. 6—7., Gohl Bp. érmei 109. Weifert 8.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, 43 mm., Gohl Bp. érmei 108, Weifert 7.

15. 1688. *Belgrád visszavétele*. E) Ugyanaz az éremkép, mint a 14. sz. érem előlapján. H) Ugyanaz az éremkép, mint a 12. sz. érem hátlapján. (Tehát hibrid veret.)

a) Szélirat nélkül: TM bronz, 42 mm, Mülmann CLI.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, 42,5 mm, Széchenyi I. 216. 68., Weifert 11.

16. 1688. *Székesfehérvár visszavétele*. E) I. Lipót trónon ül „Dein Stuhl soll bestehen ewig” körirattal. GH jelzés. H) Erődített vár képe. 1688. évszám. LGL jelzés.

Szélirat nélkül: TM ezüst, bronz, ón, 30 mm, Laufer p. 15., Mülmann CVIII., Weszerle C. XIII. 3.

17. 1689. *Widdin és Nis melletti győzelem.* E) Quadrigában ülő I. Lipót „Triumphator gent. barb.” felirattal. GH jelzés. H) Csatajelenet felett Ludwig Wilhelm badeni örgróf arcképe. 1689 évszám.

a) Szélirat nélkül: TM bronz, 43 mm., Laufer p. 23., Riedner 59., Weszerle C. XIII. 5.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, ón, 43 mm., Széchenyi I. 218., 73.,

18. 1690. *Kanizsa visszavétele.* E) Erődített vár. 1690 évszám. GH jelzés. H) Furkósbotl hydra ellen küzdő férfi „Paucā supersunt” körirattal (XXVIII. t.).

Szélirat nélkül: TM ezüst, 35 mm., Laufer 29., Weszerle F. I. 14.

19. 1691. *Zalánkeméni csata.* E) Éremkép ugyanaz, mint a 17. számú érem előlapján. GH jelzés. H) Hadiszerek között ülő török fogoly, fent koronázott címer. 1691 évszám.

Latin szélirattal: TM ezüst, bronz, ón 43 mm, Laufer p. 34., Mülmann CCLXXV. c., Riedner 58., Weszerle G. XVIII. 4.

20. 1691. *Zalánkeméni csata.* E) Ludwig Wilhelm badeni örgróf mellképe j. körirattal. GH jelzés. H) 14 soros felirat. 1691 évszám.

a) Szélirat nélkül: TM bronz, ón 43, mm, Laufer p. 34., Mülmann CCLXXV. d., Riedner 86., Weszerle G. XVIII. 3.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, 43 mm, Széchenyi I. 220. 77.

21. 1692. *Nagyvárad visszavétele.* E) Erődített város. 1692 évszám. H) Sziklának támaszkodó női alak mellett két puttó „Dacia Felix” körirattal. GH jelzés (XXVIII. t.).

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, 37 mm, Laufer p. 38.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, 37 mm, Széchenyi I. 221. 79.

22. 1697. *Zentai csata.* E) A csatatér látképe „Adverso cedens canis occidit astro” körirattal. 1697 évszám. H) Folyamisten hadiszerekkel „Rubens caput abdidit undis” körirattal. GH jelzés.

Latin szélirattal: TM ezüst, 43 mm, Weszerle G. X. 3., Széchenyi I. 223. 84., NK. VI. 1907. 7. 1. (Frey)

23. 1699. *Karlócai béke.* E) I. Lipót mellképe j. körirattal. GH jelzés. H) Repülő sason ülő Jupiter villámokat szór 3 Gygasra. „Pax parta triumphis” körirattal. 1699 évszám.

Latin szélirattal: TM ezüst, 43 mm., Széchenyi I. 227. 94. Domanig DM 493.

24. 1699. *Karlócai béke.* E) I. Lipót mellképe j. körirattal. GH jelzés. H) Victoria koszorút és Janus-fejet tart „Porrecta maiestas ad ortum solis” körirattal. 1699 évszám.

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, 36 mm., Laufer p. 49., Riedner 121.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, bronz, ón 35 mm.

HAUTSCH MŰVÉNEK TULAJDONÍTHATÓ

25. 1697. *Zentai csata*. E) Ülő folyamisten mellett tábla felirattal. 1697 évszám. H) Csatatér képe. Egyik oldalon sincs semmiféle jelzés.

a) Szélirat nélkül: TM ezüst, 43 mm, Laufer p. 46., Riedner 115., Weszlerle G. X. 1.

b) Latin szélirattal: TM ezüst, bronz, 43 mm, Széchenyi I. 223. 85., NK. VI. 1907. 8. 2. (Frey)

HUSZÁR LAJOS

AUF UNGARN BEZÜGLICHE
MEDAILLEN DES GEORG HAUTSCH

Der Nürnberger Medailleur Georg Hautsch fertigte gegen Ende des 17. Jahrhunderts Medaillen für die Laufer'sche Medaillenreihe an, darunter zahlreiche mit Ereignissen in Ungarn zusammenhängende Stücke. In dieser Medaillenreihe beziehen sich die von ungarischem Gesichtspunkt interessanten Medaillen zum Teil auf die ungarischen Königskrönungen der Herrscher, vornehmlich aber auf die Ereignisse der Türkenkriege. Ein Katalog der zur Laufer'schen Serie gehörenden Medaillen war schon seinerzeit zu Geschäftszwecken herausgegeben worden (um 1742). Teils an Hand dieses Katalogs, hauptsächlich aber auf Grund des von Hautsch den Medaillen eingravierten Meisterzeichens (GH) ist es möglich gewesen, die auf Ungarn bezüglichen Medaillen des Hautsch zusammenzustellen. Die Medaillen, deren Ausführung in die Jahre zwischen 1686—1699 fällt, wahren vor allem die Erinnerung an die günstigen Ereignisse des Befreiungskrieges, den die kaiserlichen Truppen gegen die Türken führten. Siegreich endende Schlachten, Rückeroberungen von größeren Festungen und Städten dienten als Anlaß zu ihrer Entstehung. Im Ganzen sind bisher 24 Medaillen ungarischer Beziehung ganz oder zum Teil als Werke von Hautsch nachweisbar. Diejenigen von ihnen, auf welchen nur das GH-Meisterzeichen zu sehen ist, dürften aller Wahrscheinlichkeit nach ganz als seine Arbeiten angenommen werden. Dagegen sind in der Reihe auch solche zahlreich vertreten, deren eine Seite zwar das GH, die andere aber das LGL-Zeichen (Lazar Gottlieb Laufer) aufzeigt. In diesen Fällen ist selbstverständlich nur die eine Seite Hautsch zuzusprechen, während die andere als die Gravure L. G. Laufers anzusehen ist. Die Literatur hat bisher auch die im Jahre 1718 anläßlich des Friedens von Passarovicz entstandene Medaille dem Hautsch zugeschrieben (Széchenyi 56. №.55), nun besteht aber das auf ihr befindliche Meisterzeichen unbestreitbar aus den Buchstaben CH und nicht aus GH und auch zeitlich fiel das Stück sehr weit von den übrigen sich auf Ungarn beziehenden Werken des Hautsch. Die auf Hautsch bezügliche Literatur weist darauf hin, daß er seine Werke mit einem gewissen Stern als *privates* Zeichen gemerkt hat. In der Tat kann man auf seinen Werken am Ende der

Randschriften häufig einem Zeichen von der Form + begegnen und es ist nicht ausgeschlossen, daß es sich dabei um das von der Literatur erwähnte Zeichen handeln mag. Auf Grund dessen dürfte dann auch die im Jahre 1697 zur Erinnerung an die Schlacht von Zenta entstandene Medaille ein Werk Hautschs sein. Sie kann zwar keine Meisterzeichen aufweisen, doch läßt sich am Ende der Randschrift dieselbe Verzierung beobachten, von der oben bereits die Rede war. Folglich können wir auch dieses Stück als von Hautsch stammend ansprechen. Die auf seinen Medaillen zur Darstellung gelangten Burgen, Befestigungen, Pläne und Schlachtenszenen sind, ähnlich wie im Fall der anderen zur Lauffer'schen Reihe gehörenden Medaillen, aus zeitgenössischen Stichen übernommen worden. Die Stiche, die als Vorlagen gedient, haben lassen sich größtenteils leicht finden und es seien hier beweishalber in vier Fällen Gegenüberstellungen von Medaillenbild und zeitgenössischer Stichvorlage gebracht (Buda, Mohács, Kanizsa und Nagyvárád). — Der Medailleur hat bei diesen die Vorbilder entweder ohne jede Änderung in seinem Werk verwendet, oder hat er sich nur der ihnen zugrunde liegenden Idee bedient, um sie unter Beibehaltung gewisser charakteristischer Einzelheiten den kleineren Medaillenflächen entsprechend umzugestalten.

A MAGYAR CÉHEK VALLÁSI SZEREPE A XVIII. SZÁZADBAN

Múzeumaink gyűjteményeiben ismert, gyakran előforduló darabok a céh-zászlók. E tárgyak szerepe jól ismert: minden céh köteles volt saját zászlót csináltatni, azt a templomban elhelyezni és a körmeneteken, egyházi rendezvényeken a zászlók alatt felvonulni. Polgári történeteink ebben legfeljebb érdekes művelődéstörténeti, erkölcs-történeti jelenséget láttak.¹ Érdemes azonban a probléma mélyére hatolni s feltárni a céhek vallási funkciójának társadalmi és politikai gyökereit. Régebbi történeteink idealista szemléletével magyarázható, hogy az eléggé egyoldalú céhtörténeti irodalomban csak elvétve találunk néhány — általában hibás — utalást a céhintézmény eme érdekes, a XVIII. század folyamán átmenetileg lényegessé váló feladatára. A török kiűzése, majd a magyar függetlenségi harcok elcsitulása után a Habsburg birodalom átmeneti megerősödése, helyzetének megszilárdulása következett. Magában a birodalomban a központi hatalom diadalmaskodott, maga alá gyűrte a vele szembenálló erőket. Ez a változás a dinasztiaival szoros szövetségben álló katolikus egyház és vallás számára is új, kedvező helyzetet teremtett régi pozícióinak visszaszerzésére.

Úgy gondoljuk, nem szükséges bővebben részletezni azt a funkciót, amelyet a katolikus vallás és egyház a feudális rend ideológiai alátámasztásában, védelmében általában ellátott. Hazánkban a két nagy vallási irányzat ezen felül még külön politikai szerepre is szert tett.

Már a XVII. századi függetlenségi harcokban a protestáns és katolikus vallás függetlenségi, illetve Habsburg-politika ideológiai kifejezőjévé lett. A XVIII. században a szatmári béke után a katolikus vallás a gyarmatosítási törekvések, az ország politikai, gazdasági alávetésének ideológiai elősegítőjeként és lepleként szerepelt. Különösen Mária Terézia uralkodása alatt kap a katolikus vallás komoly szerepet, mint a Habsburgok által irányított nagy közép-európai birodalom eszmei támogatója, a felvilágosodás által megtámasztott feudalizmus védelmezője. Magyarországon ennek speciális formája volt a „Regnum Marianum” jelszava.²

A Habsburg állam mereven katolikus jellege fokozatosan éreztette hatását a céhszervezetben is. A XVII—XVIII. század fordulóján a központi hata-

¹ A céhek vallási szerepére lásd: *Duray K.*, A váci céhek. (Vác 1912) 120—218.; *Gerendás E.*, *Regnum* 1943. 371—398. Erre az idealista felfogásra érdemes idézni *Bruckner Gy.* véleményét: „A késmárki iparosok, kik sokszor művészek voltak, lelki szükségletüknek tettek eleget, mikor egy-egy jelesebb munkájukat egyházuk templomának felajánlották és boldogok s büszkék voltak, hogy Isten dicsőségére munkálkodhattak s egyházuknak szolgálatot tehettek.” — A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége. (Miskolc 1941) 170.

² A vallás szerepére ebben a korban összefoglalóan lásd: Magyarország története. Egyetemi tankönyv. I/2. (Bp. 1957) 323—324, 400.

lom, a földesurak és a vármegyék még eléggé liberális magatartást tanúsítanak a vallási ügyekben. Csak a püspök-földesurak kezelik szigorúan ezt a kérdést már ekkor is: általában megtiltják, hogy nemkatolikusok is céhtagok lehessenek. Pl. az egri csizmadiák 1695-beli céhlevele megtiltotta, hogy pápistán kívül más is tagja lehessen a céhnek.³ 1718-ban a váci gombkötőcéh privilegiuma hasonlóképpen intézkedett.⁴ Van azonban nem püspöki városból is példa arra, hogy az akatolikusokat kizárják a céhtől, ill. katolikus ünnep megülésére kényszerítik. A bajai szabók 1700. április 20-án kelt céhlevele előírta a katolikus ünnepek és istentiszteletek megtartását, bár a tagok szinte kivétel nélkül szerbek, azaz görögkeleti vallásúak voltak. A bajai szűcsök céhlevele ugyanilyen intézkedést tartalmazott, mulasztás esetén 8 garasnak vagy 1 font viasznak a templom és a céhláda javára történő lefizetését mint büntetést helyezett kilátásba.⁵ A szegedi fazekascéhnek 1718-ban, a városi tanács által kiállított céhlevele is csak katolikus belépését engedte meg. A szegedi pékek céhlevele 1731-ből hasonló módon nyilatkozik, kimondva, hogy sem luteránus, sem kálvinista nem lehet a céh tagja.⁶

A század első felében még általában tapasztalható bizonyos engedékenyebb szellem a céhekben. Így pl. az aradi szabók és szűrszabók 1725-i céhlevele csak azt írta elő, hogy ünnepnapokon minden mester legényeivel és hozzátartozóival együtt köteles saját vallása templomát látogatni, büntetés terhe alatt (1 font viasz a templom javára⁷). A ráckevei sziget molnárjainak céhlevele, amelyet pedig 1728-ban III. Károly írt alá, előírta, hogy minden molnár, „akármeltyik Relligion legyen az három közzül” — ti. katolikus, luteránus és kálvinista, bevételék a céhbe.⁸

Több helyen a különböző vallású mesterek békésen megfértek egymással. Az aradi katolikus és görögkeleti szűcsök pl. 1741-ben egyezséget kötöttek s ezt 1766-ban is megújították, hogy vallási szertartásaikat külön, saját templomukban látogatják, bár egy céhet alkottak. A közös kasszából ugyanannyit kap a katolikus, mint a szerb templom. Az egyik évben a céhmester katolikus, a legények előjárója (praepositus sodalium) görögkeleti lesz, a másik évben pedig fordítva.⁹

³ OL.HL.AM. 1097. 21. sz. A céhlevelet 1695. május 19-én Fenessy György püspök állította ki. Ő volt egyébként az, aki a visszafoglalás után szab. kir. rangra emelt Egert I. Lipóttól a püspökség és káptalan számára megszerezte, megakadályozva ezzel a város polgári fejlődését. L. Nagy B., TT 1911. 114—126.

⁴ A váci mesterek a pestiektől vették át céhlevelüket. Duray K., i.m. 9. — 1733-ban hasonlóan rendelkezik az egri takácsok céhlevele. OL.HL.AM. 1097.14.sz. — Ugyanott a szűcs-céh még gör. keleti vallású legényt sem vehetett fel. OL.HL.AM. 1097. 328—336. sz. stb.

⁵ OL.HL.AM. 1085.10., 15. sz. A céhlevél 1700. március 4-én kelt. A mesterek és legények kötelesek voltak minden ünnepnap megjelenni a templomban, a körmeneteken pedig saját zászlójukkal résztvenni. 1. és 2. artikulusz.

⁶ OL.HL.AM. 1232.

⁷ OL.HL.AM. 1085. 12. sz. A céhlevél 9. pontja.

⁸ OL.HL.AM. 1108. 173. sz. A 2. pont.

⁹ OL.HL.AM. 1083.24—25. sz. Érdekes viszont, hogy 1771-ben a királynő a csanádi püspök javaslatára nem járult hozzá, hogy az aradi görögkeleti szűcsmesterek külön céhet alapítsanak. OL.HL.AM. 1083.54—69. sz. — A gyulai csizmadiacéhbe még 1757-ben is bevették a régi, adózó kálvinista és luteránus mestereket, azzal a hozzátétellel, hogy a jövőben a katolikus mesterek felvételét előnyben részesítik. OL.HL.AM. 1089.20. sz.

Másutt azonban már a század első felében is súrlódásokra adott okot az, hogy a katolikusok „schizmatikusokkal” közösen alkottak céhet.¹⁰

Ez a viszonylag békés állapot azonban Mária Terézia uralkodása alatt megszűnt. Különösen a protestáns vallású mesterek helyzete vált kedvezőtlené, mert egyre nehezebben kerülhettek be a céhekbe.

Csak néhány példát sorolunk fel ennek bizonyítására. 1765-ben a nagyváradai szabócéh csak úgy vette fel a református Hollósi Istvánt, hogy az előbb reverzálisban kötelezte magát a katolikus ünnepek megtartására és az istentiszteleteken való részvételre. 1776-ban azonban a szintén református Liphay János szabómestert két fiával együtt már így sem akarta a céh befogadni.¹¹

A katolikus ünnepek megtartását és az azokkal kapcsolatos egyházi szertartásokon való részvételt még olyan céhek számára is kötelezővé tette a királynő, melyeknek tagsága teljes egészében protestáns volt. 1752-ben a debreceni molnárok és ácsok attól féltek, hogy „az Catholica Szent Vallásnak Czeremoniai Articulusunk közé beirattatnak és Rendtartás szerint Zászlókat kelletik csináltatnunk és Theophorica Processiót a' több Catholicusokkal járnunk”. Ezért nem akarják céhlevelüket kiváltani.¹²

Néha a katolikus egyház helyi képviselőjének is beleszólása volt a céhalapítási ügyekbe. A jászárokszállási iparosok 1761-ben közös céhet akartak létrehozni, s ehhez többek között a helyi plébános engedélyét is megszerezték.¹³

A céh vallási funkciója, amelyet a feudális állam neki szánt, legvilágosabban talán a bajai takácsok 1761-es privilégiumából derül ki, ezért érdemes ezt szószerint is idézni: kötelesek egész családjukat és cselédjeiket a katolikus egyház szellemében nevelni, valamint „Kegyelmes Császár urunk úgy Coronás Királyné Asszonyunknak eő Fölségek hosszú életéért s Szerencsés Fegyverkezéséért töredelmes Szivel imádkozni kötelesek lesznek...” (1. artikulus.) A céhlevel a külső, tehát vidéken, gyakran többnapijáráföldre lakó céhtagokat is arra kötelezte, hogy az úrnapi körmenetet és negyedévi offertoriumot személyesen, legényeikkel együtt a céh székhelyén ünnepeljék meg.¹⁴ (A céhlevel 2. artikulusa.)

A protestáns iparosok természetesen igyekeztek kitűjni a számukra megálázó, hátrányos vallási kötelezettségek alól. 1760-ban szinte valamennyi debreceni céh kijelentette: csak úgy hajlandó új céhlevelet váltani, (ez egyébként nem csekély költséggel járt), ha abban nem lesz olyan cikkely, amely szabad vallásgyakorlatukat gátolja, vagy katolikus vallási szertartások megünneplésére kényszeríti őket.¹⁵

¹⁰ L. pl. Bács vármegye felterjesztését a Helytartótanácsához. Bécs, 1731. február 27. OL.HL.AM. 1085. 91. sz.

¹¹ OL.HL.AM. 1091. 4—18.sz.

¹² 1752 augusztusában kelt beadványuk. OL.HL.AM. 1173. No.5. — A teljesen luteránusokból álló szarvasi csizmadiacéh 1777-es oklevelének 1. cikkelye is kötelezővé tette a katolikus ünnepek megünneplését. OL.HL.AM. 1089.85—89. sz.

¹³ OL.HL.AM. 1139. No. 3.

¹⁴ OL.HL.AM. 1085. 107, 113.sz. — Hasonlóan intézkedik a bajai szücsök 1765. április 17-én kelt céhlevelé: a céh csináltasson zászlót és úrnapi körmenetben az alatt vonuljanak fel valláskülönbőség nélkül. Uo. 99. sz. — Ugyanígy intézkedett a szentannai egyesült céh privilégiuma, 1775. máj. 19. OL.HL.AM. 1082. 25—26. sz. stb.

¹⁵ Erre az álláspontra helyezkedtek a lakatosok, kovácsok, vaskereskedők, asztalosok, takácsok, vargák, fazekasok, gombkötők, csizmadiák, paplanosok. OL.HL.AM. 1173. No.9.

Valamivel kedvezőbb volt a görög keletiek elbírálása, nekik azokon a helyeken, ahol többen éltek (Temesköz, Bácska stb.) általában megengedték, hogy külön, önálló céhet alkossanak, s saját vallásuk szerint ünnepelhessenek, ha ez ellen a katolikus egyház nem emelt vétőt.¹⁶

Elvileg ugyan a görögkeletieknek is részt kellett venniük bizonyos katolikus egyházi szertartásokon, de pl. a szegedi szabók 1726-os céglevele kimondta, hogy a király e kötelezettség alól „a kölcsönös barátság és béke” érdekében a görögkeleti vallású céhtagok részére felmentést ad, de a katolikus templom számára ezért bizonyos, nem is csekély összeget kellett fizetniük.¹⁷

Ez azonban a cég vallási funkciójának egy másik vonatkozására vezet át bennünket.

Tegyük fel azonban előbb a kérdést: a katolikus vallási normák szigorú megkövetelése mivel magyarázható? Vajon itt csak valamiféle „erkölcsnemcsítő” törekvés érvényesült-e, vagy többről volt-e szó? Úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha a felvetett kérdésre igennel válaszolunk.

A cég vallási funkciója szorosan összefüggött a feudális állam szerepével. Az állam, mint a felépítmény legaktívabb, legnagyobb befolyással és hatalommal rendelkező szerve, minden eszközzel igyekezett a feudális rendet fenntartani, megszilárdítani. E téren a vallás és az egyház is komoly segítséget nyújtott. A céheknek, mint a felépítmény részének, szintén ebbe az irányba kellett működniük: a céhtagokat, legényeket és inasokat a vallás segítségével a királyhoz hű, engedelmes, a fennálló társadalmi rendet tisztelő és öröknek tekintő alattvalókká kellett nevelniük. A XVIII. században, amikor a feudalizmus hanyatló, a pusztulás stádiumában levő társadalmi rend volt, ez nyilván negatív jellegű tevékenységet jelentett.

Azonban a céhek vallási ténykedése túlment az ideológiai jellegen s mindig komoly anyagi vonatkozásai is voltak. A céhek már születésük pillanatától kezdve rendszeres pénzáradékot fizettek a katolikus, ill. a tisztán protestáns városokban, a protestáns egyházaknak. Ezenkívül az egyes céhekre még különböző terhek hárultak, mint pl. oltárok fenntartása, vagy a gyakran több száz forintra rúgó zászoló megvétele.¹⁸ Ezen összegeket a céhkasszából kellett kifizetni. A nemkatolikusokat gyakran még külön anyagi terhekkel sújtották. A már előbb említett szegedi szabócég 1726-os privilégiuma a görögkeleti céhtagok számára elengedi a katolikus ünnepeken való részvételt, viszont

¹⁶ Külön céhet alkottak az aradi rác kalmárok, akik 1735-ben kapták királyi céglevelüket. 1765-ben a céheknek 69 tagja volt, ebből 58 aradi és 11 vidéki. OL.HL.AM. 1082. 295.sz. Az aradi rác szabók 1725-ben nyertek III. Károlytól privilégiumot, létszámuk 1765-ben 40 fő. Uo. 295.sz. — Baján, Újvidéken, Szegeden és más városokban is több, kizárólag gör. keleti nem egyesült vallású mesterekből álló cég volt. 1764—65-ben az aradi rác mesterek is külön céhekben szerettek volna tömörülni. A királynő nem is zárkózott el a kérés elől. OL.HL.AM. 1082. 259—304.sz. — De ellenkezőre is van példa.

¹⁷ OL.HL.AM. 1232. No.1.

¹⁸ Bruckner Győző megállapítása: „A céhek bevételeinek legnagyobb részét vallásos célok megvalósítására fordították...” i.m. 143. — Szegeden a céheket három osztályba sorolták. Az I. osztályhoz tartozó mesterek évente 8, a másodikhoz 5, a harmadikhoz tartozók pedig 4 dénárt fizettek az egyház javára. A városi tanács 1774. december 21-i felterjesztése. OL.HL.AM. 1232. No. 72. — Kecskeméti csizmadiacéhen belüli ellentétek a cég vallási kötelezettségével járó terhek ügyében, 1742. OL.HL.AM. 1110. — 1772-ben újabb nézeteltérés köztük. Uo. 16—41. sz. A céhek egyházi vonatkozású súlyos terheire hoz példákat az aradi céhek életéből Lakatos O., Arad története. II. (Arad 1881) 168—169.

ennek fejében ezek a mesterek a Szent Demeter templom javára 40 forintot s külön Demeter napján saját céhkasszájuk jövedelmének egyharmadát adják.¹⁹

A céhleveleknek a vallási előírásokat elmulasztó mesterek elleni szankciói sem maradtak pusztán papíron. Kecskeméten az 1770-es évek elején a vármegye jelentős összegű büntetést rótt ki azokra a mesterekre, akik nem vettek részt az egyes miséken, körmeneteken. És mivel ebben a városban katolikus alig volt, szinte minden mesternek le kellett fizetnie a maga 3—4 frt-ját. Íme néhány példa: 1773/74-re 25 szabómester 68 frtot, 22 takácsmester 90 frt 10½ kr-t, 49 csizmadiamester 129 frt 55 kr-t fizetett bírság címén. Ugyancsak megbírságolta a vármegye a miséket nem látogató református kovácsmestereket is. Általában ilyen eseteknél az volt a gyakorlat, hogy a büntetendő mesterek lefoglalták áruit és szerszámaikat s azokat eladva, levonták a büntetését.²⁰

Egy másik református mezővárosban, Cegléden, hasonló jelenségek játszódtak le. 1775-ben 5 takácsmester és 7 csizmadiamester összesen 23 frt 62½ dénárt fizetett büntetesképp, mert az „*articularis processio*kon”, azaz a céhlevél által kijelölt katolikus ünnepeken nem vettek részt.²¹ 1776-ban az „engedetlen” mesterek száma erősen megnövekedett, fenti két iparágból elérte a 27 főt, ráadásul még 5 protestáns legény és 8 inas sem teljesítette a céhlevélben rárótt kötelezettségeit.²² A református mesterek előtt e helyzetben két lehetőség állott: vagy abbahagyják mesterségüket, vagy betartják a céhlevél rendelkezéseit, azaz megszegik saját vallásuk törvényeit.

Többen azonban inkább az előző megoldáshoz folyamodtak. 1778. február 28-án 7 ceglédi református szűcsmester lemondott mestersége folytatásáról, mivel önálló (tehát csak reformátusokból álló) céhet alkotni nem volt anyagi ereje, a katolikusokkal viszont nem akart egy céhben maradni. Ugyancsak így döntött s erről a szolgabírónak kötelezvényt állított ki 3 ceglédi szabómester is. (február 14.) Íme tehát: a céh vallási funkciója sok esetben komolyan hátráltatta, akadályozta, sőt némelykor lehetetlenné tette egyes mesterek termelőmunkáját.²³

Voltak persze olyan református mesterek is, akik inkább engedtek. 1778. március 9-én Cegléden 27 csizmadiamester és 12 takácsmester kötelezvényt állított ki, hogy a jövőben a céhlevél vallási rendelkezéseit megtartja.²⁴

Azokban a városokban, ahol a lakosság zöme protestáns volt, s a protestáns mestereknek nem volt önálló céhük, nem voltak ritkák a surlódások, majd a protestáns mesterek elleni akciók. A fenti példák ezt eléggé bizonyítják, végül még említsük azonban meg, hogy 1777-ben Makón folyt eljárás

¹⁹ Az 1726. október 6-án kelt céhlevél vonatkozó része: „Pro qua Amicabili interventione praedicta Nationis Rascianae Sartores Magistri, Sponte et benevole obtulerunt seseque obligarunt pro Ecclesia Parochiali Catholica, Divo Demetrio sacrata ejusdem Sancti imaginem, pro Altari deservituram Valoris florenorum Quadraginta suis expensis propriis comparare, nec non in Festo ejusdem Sancti Demetrii ex sua propria Cassa seu tertialitate suorum Proventuum... in perpetuum pendere, et tribuere...” OL.HL.ÁM. 1232. No.1.

²⁰ OL.HL.ÁM. 1111. 83—147. sz.

²¹ 1775. márc. 25. OL.HL.ÁM. 1110. 91. sz.

²² 1776. dec. 6. OL.HL.ÁM. 1110. 88. sz. 1777-ben a ceglédi ref. szabó, takács, csizmadia és szűcs mesterek a Helytartótanácsához is beadványt intéztek a helyi plébános zaklatásai ellen. 1777. június 2. A vm a Helytartótanácsához OL.HL.ÁM. 1110. 75. sz.

²³ OL.HL.ÁM. 1110. 106. sz.

²⁴ OL.HL.ÁM. 1110. 108, 110.sz. A takácsmesterek előzőleg kérték a királynőtől a céhlevél vallási pontjainak módosítását, de eredmény nélkül.

az ottani takácscéh református tagjai ellen, mert körmenet közben nem térdeltek le és pipáztak abban a szobában, ahol a szentség volt.²⁵ Jegyezzük meg rögtön, hogy Makó is püspöki város volt, ahol a város vezetői nyilván fokozottan ügyeltek a protestánsokra.

A céh vallási funkciójának anyagi vonatkozásai tehát szintén negatív irányban hatottak az ipari tevékenységre. Részben tovább csökkentették az amúgy is korlátozott tőkefelhalmozási lehetőségeket azáltal, hogy a különböző közvetlen és közvetett kötelezettségekkel a céhládákban felhalmozódó pénzüsségeket az egyház lefőlőzte, részben pedig gyakran végleg útját állták egyes mesterek termelő tevékenységének.

Összefoglalásképp tehát mindenképpen levonhatjuk azt a jogos megállapítást, hogy a XVIII. század folyamán a céh vallási funkciója minden irányban negatív, reakciós tevékenységet jelentett.

A céhek vallási szerepét II. József csökkentette, illetve a türelmi rendelet szellemében megengedte, hogy a céhekbe való felvétel vallási szempontok figyelembe vétele nélkül történjék. A céhszervezet vallási funkciója azonban egészen 1848-ig fennmaradt, sőt reakciós örökségként átszállt a munkásmozgalom ellen fellépő iparegyletekre és ipartestületekre is.

BÁNKUTI IMRE

DIE RELIGIÖSEN FUNKTIONEN DER UNGARISCHEN ZÜNFTE IM 18. JAHRHUNDERT

Dieser Artikel — Teil einer größeren Studie — befaßt sich mit der Zunftgeschichte des 18. Jahrhunderts und untersucht eine Tätigkeit der Zunftorganisation, der bis nun kaum Beachtung geschenkt wurde. Die Zünfte spielten im Laufe des 18. Jahrhunderts in Ungarn auch in religiöser Hinsicht eine bedeutende Rolle. Diese Rolle war mit dem beachtlichen Vordringen der katholischen Kirche in diesem Zeitabschnitt, das im Einvernehmen mit den Habsburgern geschah, in engem Zusammenhange. Die katholische Kirche versuchte ihre früheren Positionen mit Hilfe des Herrscherhauses wieder einzunehmen.

Unter der Regierung Maria Theresias nahm die Zentralgewalt auch die Zünfte unter Kontrolle und verpflichtete sie, zur Erhaltung der örtlichen katholischen Kirchen beizutragen und an gewissen Feiertagszeremonien teilzunehmen. Die Zünfte mußten außerdem Kirchenfahnen machen lassen, festgesetzte Summen zur Erhaltung der Altäre zahlen u.a.m.

Alle diese Vorschriften galten auch für die nicht katholischen Zunftmitglieder. Die Meister protestantischen oder griechisch-orthodoxen Glaubens sahen sich vor die Alternative gestellt: entweder ihren Anteil an allen diesen

²⁵ OL.HL.AM. 1095. 27—6. sz.

Lasten oder aber die Konsequenzen zu tragen. In Kecskemét und Cegléd verurteilte das Komitat 1773—75 mehrere protestantische Meister zu Geldstrafen, weil sie den obigen Vorschriften nicht Genüge getan hatten. Viele waren auch gezwungen, die Ausübung ihres Gewerbes aufzugeben.

Die religiöse Funktion der Zunft hatte im 18. Jahrhundert in Ungarn zwiefältigen Endzweck: in ideologischer Hinsicht diente sie der Festigung des Feudalstandes; in ihren materiellen Folgen hemmte sie das Wirken zahlreicher Meister, ließ einen bedeutenden Teil des Zunft Einkommens der katholischen Kirche zufließen und zwang letzten Endes viele Meister, ihre Arbeit aufzugeben. All dies hinderte die Entfaltung der Kapitalslage auf dem Gebiete des Handwerks.

A HERMÁNYI KÖEDÉNYGYÁR

A XVIII. század második felének fényűző évtizedei után — a hosszú francia háborúk következtében — a XIX. század elején ismét ragyogóvá színesedik az élet Sárosmegyében. A termények árának emelkedése jólétet teremt. „Tavaszi országos esőt és csendes háborút kívántak egymásnak, kik jót akartak kívánni a bankóvilágban, midőn a búza ára a papírpénz folytonos értékcsökkenése mellett folyvást emelkedett.”¹

A nemesi körökben gondtalan az élet. Nem ismerik a komoly munkát, sem a pénz becsét. És amikor Európa megszabadul és felszabadul a francia nyomás alól, ünnepségek váltják egymást. Sándor orosz cárt Európa megmen-tőjének tekintik. Sárosban is díszbandériumok kísérik, diadalkapuk várják, vendégelik és ünneplik amerre hazatérő útjában Gróf Dessewffy József és Bánó varjúfalusi birtokos kísérik. Amit lát, hall, tapasztal, elragadtatásba ejtik. Vágyódva mondja: „Ici vivre et mourir” s irigylí, hogy Sáros megye akkori urai milyen gyönyöröket élveznek.²

A mámoros társaságban csak gróf Dessewffy Sámuelnek és a három évvel fiatalabb öccse, József szívében rejlik keserűség, mert ők érzik és ők tudják, mennyire igazuk volt a girálti asszonyoknak, akik azzal próbálták a mesterséges aranycsinálás káprázatába belevakult férjeiket az eszeveszett kísérletezgetések abbahagyására rábírni, hogy vessenek már véget a hiábavalóságoknak, különben vagyonuk füst alakjában kiszáll a kéményen.

A két Dessewffy testvér egyaránt érezte és fájdalmasan szenvedte a sárosi régi víg napok pazarlásait. Hiszen éppen az ő apjuk — gróf Dessewffy István — költekezett oly könnyelműen, hogy már negyvenéves korára elért az anyagi bukáshoz. Adósságai — hitelezői szerint — 1788-ban a 300 000 forintot is meghaladták, de még rengeteg betáblázatlan más tartozás is terhelte.

Birtoka közbíró kezéhez került letevésre (sequestrum). Könnyelműsége miatt gyermekei egész életükben folytonos gondok között szűkölködni kényszerültek. Az anyagiak ekkora hiánya következtében nemcsak gróf Dessewffy Sámuel élete csupa küzdelem, hanem terhes volt József testvéréé is, aki második Széchenyiye lehetett volna az országnak, de gondjai miatt csak buzgólkodni tudott a Magyar Tudományos Akadémia alakulása körül. Apjától örökölt két milliós adóssága olyan súlyos terhet jelentett, hogy attól soha sem tudott szabadulni és így ez végig kísérte őt egész a sírig.³

¹ Pulszky F., Életem és korom. I. (Bp. 1958) 227.

² Tóth S., Sáros vármegye monográfiája. II. (Bp. 1910) 297.

³ Szinyvei J., Magyar írók élete és munkái. II. (Bp. 1893) 826. hasáb és Éble G., A cserneki és tarkeői Dessewffy család. (Bp. 1903) 161.

A családi vagyont nemzedékekre hatalmas adósságokkal megterhelő Dessewffy István legidősebb fia — Sámuel — 1768-ban született Kassán. Apjának a bárói rangról a grófi méltóságra való emelésével 1775-ben ő is (7 éves korában) gróffá vált. A XVIII. század kilencvenes éveit elején főhadnagyi rangban vett részt a németalföldi hadakozásokban, majd hazatért s a reá és testvéreire szakadt adósságok ledolgozásán és törlesztésén munkálkodott.

Birtokai nagyrészt a Tapoly völgyében feküdtek, Margonyától — a Dessewffyak ősi fészektől — délre, amerre a folyó völgye szélesedik. Ebben a völgyben van Girált is, a XVIII. századi Sáros megyei fajánszgyártási próbálkozások egyikének színhelye. A szeszélyes, veszedelmesen áradó Tapoly Hanusfalunál lép Sárosmegyéből zempléni területre. Ez a Hanusfalva (amelynek a neve egyaránt Hanusfalva is) jelentékeny központ a Dessewffy uradalmak sorában. Az itt levő családi kastélyban született az a Dessewffy István, akire, mint a XVIII. sz. elejei magasrangú katonára, büszkeséggel tekintettek vissza a leszármazottak.

A Sáros megyei Dessewffy grófi ág ezidőben legidősebb tagja — Sámuel — birtokai jövedelmezősége érdekében különfajta ipari vállalkozásokba fogott. Már 1812-ben Vencsellőn pokróc és gypajúfeldolgozó üzemet létesített. Tapasztalatlansága és a vízhiány miatt, rövid idő múlva kénytelen volt leállítani s a telepet az Eperjestől északra fekvő Fintára áthelyezni. Ugyanott „börgyárat” is létesített, némi sikerrel. Ahol lehetett, pálinkafőzdeket létesített. Szélmalmait is hajtottak valamelyes hasznót; Hanusfalván gubagyárral is próbálkozott.

Szerény jövedelme miatt állandóbb és jelentősebb anyagi források felé is tört és hanusfalui uradalmának délnyugati sarkában aranyérc kutatásába kezdett. Végül arra határozta el magát, hogy művészi kerámiát készítő gyárat is létesít.

Színhelyéül a hanusfalvai uradalmához tartozó, Eperjes városától kelet felé háromóránnyira fekvő Hermány (Hermanovce) falut szemelte ki. A sárosi és a zempléni közös határ által kettéosztott, a Simonka hegy tövében húzódó girbe-görbe, hegyes-völgyes falucskának csupán kis rétje fekszik síkságon. Sovány földje zabot, burgonyát terem. Fényes Eleknek a múlt század közepén közreadott leírása szerint:⁴ „Patakja a hegyekről annyi követ sodor le, hogy a falu utcáit is járhatatlanná teszik, s a gazdák kertjeiken át járnak udvaraikba.” „E patakon van 3 szegény malom.” Említést csupán a sárosi oldalon levő Oblyik hegye érdemel, „melly tojásdad alakban egészen elszigetelve áll, teteje kősziklás, s délnyugati részén felette meredek s az itt költeni szokott sólyommadarak ivadékait a gyerekek ki szokták szedni egyik kőszikláról a másikra magukat köteleken bocsátván. A felső kősziklán, mely 12 személynyi asztal nagyságú lapos, az utolsó vacsora bevésve ábrázoltatik, de mikor és ki által vésetett be, senki sem tudja.”

„A bikkes erdő 1500 hold” hihető egyik magyarázata, miért éppen ebben az „Isten háta mögötti” falucskában jelölte ki Dessewffy a gyár működési helyét. Ez a hatalmas erdőség a XIX. század elejei állapotában akkor még „egy darab őstermészet, mely évszázadok történetéből kiszorult.” Ennek ipari termeléshez való részbeni hasznosítása volt az egyik tényező, amely végül is ezt, az addig figyelemre sem méltatott falucskát, a magyar kerámiai ipari törekvések egyik új fészekül jelölte ki.

⁴ Fényes E., Magyarország geographiai szótára. II. (Pest 1851) 103.

Hermány önmagában, képtelen lett volna a gyártás szükségleteit szolgáltatni és ellátni. Dessewffy e tekintetben elsősorban Hanusfalvára számított, a Hermánnyal észak felé egyes részeken határos, tehát részben szomszédos mezővárosra. Hanusfalu (Hanusovce) két kastélyával, földesúri házaival és családjaival, vásáraival, némi iparával Sáros keleti góciá vá nőtt. Dessewffy Sámuelnek — kassai, eperjesi, fintai palotáin és kastélyain kívül — szintén volt itt díszes családi lakóháza. E városka iparosait segítők ként lehetett számításba venni a kőedénygyártással kapcsolatban. A hanusfalui domínium jószágkormányzójának gazdasági szervezete nemcsak elláthatta, de könnyítette, olcsóbbá tette a hermányi gyár létesítését, üzemeltetését.

A gyár gazdasági szolgáltatás tekintetében az uradalomhoz tartozó agyagosi (Hlinye) tisztartó sághoz volt kapcsolva. Ez a birtokrész szintén a Tapoly mellett, de már Zemplén megyében feküdt, Hermánytól keletre. Hatalmas, 1500 holdas szántó, 500 hold rét és szintén óriási, 1600 hold tölgyes, bükkal vegyes erdő ez a terület. A gabonafélék minden neme terem rajta. Éléstára volt az egész hanusfalvai uradalomnak. Az erdők hasznosítása, mezőgazdasági termény és az állattenyésztési felesleg különben kárba menő felhasználása és értékesítése: ezeknek külön pénzkiadás és pénzforgalom nélkül a kőedényeket gyártó műhely dolgozói részére való juttatása: mind olyan szerencsés adottságok voltak, amelyek segítették, hogy a gyár székhelyéül Dessewffy Hermányt jelölte ki.

I.

1817 szeptemberétől *Matusch Antal* személyében már művezetője van a hermányi gyárnak.⁵ Ebből a kezdeti időszakból még csupán azt tudjuk, hogy *Lörintz János* kőműves 1817. december 16. és 1818. február 26. között 14¹/₂ napot dolgozott a gyáron, amiért 11 ft 36 krt kért.⁶

A máztörő malom (Glazer Mühle) és a gyári épület építésére 1818 közepén került sor. *Dahlström Henrik* a kőedénygyár mázörlő építéséért bér és egyéb címen 54 Rf 15 x-ről szóló számlát nyújt be, *Lörintz János* kőműves pedig — a máz-malmon június 8-tól 10 napon át végzett munkájáért — 10 forintot számít.

A gyár építésére *Mratsek* eperjesi kőműves kapott megbízást. 67 napon át épült. A június 30-tól november 28-ig tartott építkezésben résztvevő dolgozók napjait összesítve, 335 munkanap alatt.

A gyár építésénél szerepe volt *Lieb János* eperjesi kőfaragómesternek is, aki „3 Stug zum unter Teil und 4 Laufer” - ért 1818. július 6-án 64 frt-ot számláz. *Grósz Mihály* eperjesi kovács a gyár ablakait, 6 szoba-ajtót vasalásokkal és pántokkal, zárákkal lát el, 3 kétszárnyas kettős ajtóra erős zárszerkezetet és

⁵ Az 1818-as gyári számadásokat 1819. január 10-én Kassán Aranyossy János uradalmi ügyvéd előtt *Matusch* „als werfgüß von Hermaner Stein gutt Fabricke” ugyanis annak az elismerésével írja alá, hogy az 1817 szeptemberétől az 1818 végéig járó 1074 Frt 13 krajcárt kitevő művezetői fizetést Ebert Istvántól, a hanusfalvai Dessewffy domínium inspektorától „Richtig und Bündtlich” megkapta.

⁶ A Hanusfalván 1818. december 26-án kelt kimutatásban így részletezi: A hermányi fábrikában dolgoztam kemencével, négy malom alá falakat húztam és malmokat falaztam, továbbá cín és ólom olvasztására szolgáló kemencét építettem, a kemencéket és egyéb dolgokat javítottam december 16-tól február 26-ig.

húzó reteszeket szerel. 1818. október 6-án újra a hermányi gyárban van és a „dretbank”-hoz 3 Spindel-t készít, az égetőkemencéhez november 18-án pedig bankeiszeinek.

Az ajtókat, ablakkereteket *Braxator János* asztalos, az üvegezéseket *Frankovich Mátyás*, *Kremnitzkei Jakab* eperjesi kályhás pedig a kályhákat készítette: 1. Egy új zöld kályha felrakása a gyárban 24 Rf, 2. Egy új zöld kályha felrakása kupolás boltozattal a Prinzipat szobájában 24 frt és 3. a hátsó szobában egy kályha felrakása „mit einer Kuppel” 24 frt, összesen 72 Rf.

Az építkezések befejezésekor fokozottabban lépett előtérbe a gyár prosperitásának a biztosítása. Ennek érdekében Dessewffy Sámuel a kassai „Fabrica Fajens” árjegyzékét Ebert István inspectorhoz az 1818. december 12-én Kassán írt leveléhez azzal csatolja, hogy tudassa azt a vezetőséggel. Az új művezetővel pedig dolgozzák ki, hogy a kőedények (vasorum fictilium) minő fajtáit, a hermányi gyár termékei közül miket lehetne előnyösebben, olcsóbb áron értékesíteni és terjeszteni, akkor, amidőn a hermányi gyár már jó eredménnyel fog működni. „S hogy a jó siker reménye még nagyobb legyen,” meghagyja, hogy Fritsch Antal, — aki felől az Eperjesen lakó „Papp úr” fog az ő megbízásából érdeklődni, mint számvevőt vezesse be a hermányi gyár ügyeibe.

Az 1818-ról szóló „Deductio” számadáskönyv szerint a gyárnak 2679 libra rendes vasat. 9000 kis — és 30 000 zsindely szeget, 58 gerendát, 605 fenyődeszkát és 2100 bükkzsindelyt is kiutaltak. A 4 égetőkemencére, az anyagraktárra, valamint a mázazóra 61 000 téglát és 253 váza meszet használtak fel. A gyártmányok kiégetéséhez 304 öl fa volt szükséges. Mész és téglaegetésre 64 öl fát kaptak.

Amikor a kőedénygyárban a próbát végezték („Die Prob gemacht”), a szükséges árukat („Pro Variis Mercibus”), 100 frt 11 xr értékben Guttmann Ábrahám hanusfalvai kereskedő szállította.

Az „Anno 1818 ad Fabricam porcellanae erogatur in parato Ft 4083 x 47” számadásból tudjuk, hogy 1818-ban a hermányi kőedénygyárban 20 alkalommal égettek edényt s ezek során 3622 frt 24 xr értékű árut termeltek.

A Dessewffy birtok termény-feleslegeiből a bérfizetés egy részének a gyár munkásai részére természetben való juttatások révén (gabona, gerstli, borsó, krumpli, Hirsbonin, gyümölcs, disznóhús-feleségek, szalonna, vaj stb.) a bevétel 1382 ft 15 krajcár volt.

A materiálék révén (155 libra ezüst glét 85 frt, 40 libra timsót 24, 3 libra ólom 233, 14 libra ón 44,48, 100 libra gipsz 40, 16 libra zöld és sárga festék 4 ft 30 kr, 36 libra só) 206 frt 51 xr a bevétel.

A különböző öltözékek (5 pár férfi csizma 28, 2 pár női 8, 16 hozzávaló bőr 64, a napszámosoknak 3 pár csizma 9, 1 „Franz blauen Rock 24, 1 darab Leindwand 16 frt) címen 149 frtot vettek fel a bevételi rovatra.

A készpénz bevételek a hanusfalvi uradalom inspektorától (egyszer, egy tételben, 1254 frt 40) és egyéb kisebb bevételekből, összesen 1334 frt 40 krajcár-ra rúgtak.

A gyári dolgozók italfogyasztásai alapján Mayer zsidó 995 forint 19 krajcárt fizetett be.

Ilyképp, 1818-ban, a hermányi gyár bevétele: „Einzelne” 4083 frt 47, végösszegében 7716 frt 56 xr.

Az elszámolás kiadási rész megőrizte mindazok neveit, akik *Matusch Antal* művezető irányításával 1818-ban a hermányi gyárban dolgoztak:

1) *Reimszky József* (az 1818-ban kifizetett munkabére 120 frt 50 kr). 2) *Zeglich János* (434 ft 35½ xr). 3) *Hammerzky József* (516 frt 27 xr). 4) *Darvassy György* (533 ft 53 xr). 5) *Schenberg József* (442 ft 31 xr). 6) *Mosony* (38 ft 58 xr) 7) „*Orasz Mihall*” (227 frt 45 xr). 8) *Benig Jakab* (231 frt 27 xr). 9) *Baran János* (80 frt 29 xr). 10) *Kocsisch György* (42 frt 17 kr.) 11) *Benenduska* (169 ft 11 kr). 12) *Zegdinszky József* (27 frt). 13) *Schulz* (18 frt). 14) *Maugsch Frigyes* (168 frt).

A fabrikánsoknak az 1818-ban kifizetett bér összege 3151 frt 21½ krajcár. A materialékért (só, ezüst glét, zöld és sárga festék, ón (zin) 356 ft 27 xrt adtak ki (ebből 20 forintért üvegcserepeket vásároltak).

Az elszámolás „An Geschier übergeben” rovata szerint a gyártmányok fő átvevője *Mracsek* — „Hausmeister” Eperjesen, aki 2243 forint 3½ krajcár értékű edényt vett bizományba. A huszadik edényégetéskor Mayer és Pinkász hermányi zsidók 213 frt 50 krajcár értékű gyártmányt vettek kézhez, hogy a sátorlajújhelyi évi országos vásáron árusítsák. A hanusfalui Csolak kereskedőnek 68 forintot adtak materialékért, Keczer Józsefnek Peklinbe 60 forintot. „An Geschier übergeben” címen a teljes kiadás 2632 forint 10½ krajcár volt.

A hermányi gyár 1818. évi mérlege:

Minthogy a gyár bevétele 7716 forint 56 krajcár, kiadása 6642 frt 43 kr, az évi maradvány 1074 ft 13 xr.

Ugyancsak 1818-ban rendezték be az eperjesi Dessewffy palotában a hermányi gyár lerakatát is. Díszítésére *Kavalszky András* eperjesi piktor június havában aranybetűs táblát (Eine Tafel mit Goldene Buchstaben und darauf gemahlen) s ezen kívül még egy lámpást is festett. *Grosz Mihály* július 22-én erősítette fel a „Portzelan Wappen”-t, majd a bolt kétszárnyas vasablakára biztonsági tartozékokat készített 115 font súlyban, 143 ft 45 xr-ért. A lerakat berendezéséről *Grosz Mihály*, *Kiss Imre* és *Lieb János* 1822. február 7-én közös nyilatkozatot adott ki, amely szerint 1819-ben és 1820-ban: „in hiesigen Gräflichen Hausze befindliche grosze fordern Zimmer, zu einer Steingut-Geschirr Niederlage durch uns umgerendet und mit allen Requisiten laut persönlichen Angabe des Herrn Grafen eingerichtet haben.”⁷

II.

A hermányi gyár 1819. évi működésének részleteiről két számadáskönyv tájékoztat.⁸

Ezenkívül egyes ránk maradt levelek éreztetik azt a szeretetet, amellyel maga a gyár tulajdonosa, Dessewffy Sámuel igyekezett elősegíteni és fokozni a gyár működését. 1819. március 13-án Kassáról válaszol Ebert István inspector futárral küldött levelére s őszintén megírja „azonnal eltöltött az aggodalom, hogy a hermányi művezető, ki — midőn ott valék — ott volt, mert nem egészen

⁷ Kiss Imre 8 különböző munkálatot, ezek között sublótót is készített, Lang Sámuel 85 frt 19 ⅓ krajcárt számláz vasdolgaiért.

⁸ „Rechnung der Hermanyer Fabrique im Jahr 1819 von 1ter Jänner bis letzen August” és „Diarium Perceptionis Erogationis 1819 Ex Cassa Inspectoris”, augusztus 24-től december 27-ig Kubek András hanusfalui kancellista bejegyzéseivel.

érti a mesterségét, annyira tönkre mennek nála az eszközök, míg a régivel jól előrehaladunk”. Ami az anyag őrlését illeti, Dessewffy azt tanácsolja — tavasszal, nyáron és ősszel felváltva annyit kell őrölni és olyan Gosrast-ot készíteni, hogy télen a víz hiányában a munka késedelmet ne szenvedjen. Közli inspektorával hogy az edelényi gabonaintéző Vörös gondnok lett és a megüresedett helyén Uhlyarik a gazda, mert „így követeli ezt az én érdekem, hogy így legyen.” A levélhez mellékelt céduláról látható, hogy gipszet, glétet, timsót nem szerzett be, mert nem volt pénze. A királykék ügyében Kassáról rendelő levelet küldött Pestre és 14 napon belül megkapják, de inspektorának pénzt kell küldeni.

Dessewffy aggodalma igazolódott akkor is, midőn 1819 közepén a nagy családi esemény: 21 éves Ferenc fia házasságkötése lezajlott. Minthogy az idősebbik grófi ág magtalan volt, családpolitikai okok miatt az ifjabb grófi ág, tehát éppen Dessewffy Sámuel leszármazottai kerültek előtérbe. Dessewffy nászajándékkul hermányi kőedénykészlettel is szeretett volna kedveskedni. Előkészülete és elkészítése annyira húzódott, hogy Nagy-Idán Dessewffy Ferenc házasságkötése Gróf Csáky Aloisiával már megtörtént, amikor még mindig csak az egyes próbadarabok készültek el. Az esküvőről hazatérő Dessewffy Fintán augusztus 13-án 4 tányért (Orbiculos) a mutatónyába küldött darabokból behatóan megsejmelte. Inspektorához írt levelében kedvezően nyilatkozik benyomásairól. Úgy véli, hogy a massa jobb és simább. A kidolgozást is gondosabb munkának ítéli és ezért beleegyezését adja, hogy ifjú házas fia számára ebből a masszából készüljön erőssége miatt a szervíz. „Még pedig a tiszta fehérből s — amennyiben szebb szín nem lenne — nem a színesből, mert a tiszta fehér jobban hozzá illeszkedik az ezüst szervízhez.” Meghagyja tehát, hogy a fehér tálak mintája szerint készítsenek a gróf — (vagyis: a fia) — részére hasonló szervízt. Inspektorát egyúttal megkéri, hogy az ő számára is készíttesen „minél gyorsabban” 12 személyes tiszta fehér szervízt. A siettetés az új rokokók részéről várható vizitek és látogatások nagy száma miatt történhetett.

Mivelhogy a szélmalom már kényelmetlen volt, elbontották s még 1819-ben a Szabolcs megyei Hugaajba szállították. A hermányi gyár szükségleteit továbbra is *Lörintz* kőműves látta el. 1819-ben 44 napon át dolgozott a Dessewffyek birtokain és többek között a kőedénygyár glazurmalmát is javította.

1819 végén *Mratsek* eperjesi lerakat vezetőnél az inventárium szerint 2100 forint 54 x értékű hermányi edény volt bizományban.

Lipták György kimutatása arról tájékoztat, hogy a hermányi gyárban készült edények kielégésére 1819-ben 300 öl tüzelőfára volt szükség. Az elszámolások apró adalékait összeillesztgetve a gyári dolgozók javadalmazása a készpénzbeni fizetéseken kívül még Korn, szalonna, vaj, só, bőr, bor, gyümölcs, gyertya, hüvelyesek, bőráruk és egyes öltözőkdarabok természetben való juttatásából állott.

Az 1819-es év első felében Béla, Abos, Eperjes, Kassa, többször Ungvár, Tarcál, Homonna, Varanno és Debrecenbe való utazásukhoz utaltak ki költségeket. Leginkább maga *Matusch* gyárvezető indult útnak.

Az 1819-es sztopkói vásárkor 3 ft 7 x-t, Homonnán pedig 79 frtot szedtek be edény eladásból.

A január 1-től augusztus végéig terjedő elszámolások egyikén az akkori dolgozók névsorát is feljegyezték. Ezek szerint az 1819-es év első felében a gyár személyzete:

1) *Matusch* (Matus) Werkführer, 2) *Cseppy* (Tsepy) Fabricant, 3) *Sinay József* (Mahler). (Fritsch hermányi számvevő Simaynak írja, Kubek kancellista Sebeynek, egy későbbi, 1820-as számadásban Sebeynek.) 4) *Mauks* (Mauksch) Frigyes Fabricant, 5) *Darvassy György* Fabricant, 6) *Kamenyiczky József* Fabricant, 7) *Krausz Péter* Mahler, 8) *Abbolczér* (Abhaltzer, Apoltzer) Fabricant, 9) *Rajeczky* Fabricant, 10) *Mazony Christian* Brenner, 11) *Peznik* (Tessik) Janko Brenner, 12) *Baran János* Handlanger (januártól augusztusig). 13) *Özvegy Baran-né* (Nem az előbbi özvegye. A január—márciusi bérlistán mindketten együttesen szerepelnek.) 14) *Kocsis János* handlanger, 15) *Csakaiszky* handlanger, 16) *Dsamm Onda*, 17) *Kussnir András* handlanger, 18) *Kasper* oder *Kasut Jankó*, 19) *Muczko Jud* (Murtzko) (június—augusztus), 20) *Andreas* Schlämmer (augusztus) és egyéb „Verschiedene Tagwerk”: Ondits Juro, Romanszky Joh, Ondus, Kasut Juro, Vadacs, Alexander Baar, Kracsur Jankó.

Az inspektori kasszából történt kifizetéseket feltüntető „Diarium Perceptionis Erogationis”-ban, november 5-én, felbukkan *Anton Rubi* neve. Ekkor 60 forint 18 krajcárt utalnak ki részére. November 30-án 30 forint 30 krajcárt. Látszólag szokványos, egyszerű tételek. Mégis fontosakká válnak, mert e kifizetések után egy hónap múlva éppen ő kerül a gyár élére: 1820-tól már *Rubi Antal* a hermányi kőedénygyár új művezetője.

III.

Nemcsak új művezetőt kap a gyár, hanem az eperjesi lerakat élére Mratsek helyébe is Klauser Károly kerül. Harmadik éve gyártják és készítik ekkor már a hermányi kőedényeket. A próba, türelmi idő, kísérletezgetések után elérkezett a szilárdabb, szervezettebb formában és gazdaságosabb alapon való termelés és értékesítés időszaka. A Klauser által 1820-ban átvett hermányi edény értéke „kész pénzbe téssen Inventárium szerint 10 316 forint 17 2/12 krajcárt.”

A gyár „Protocoll” és „Einschreib Buch”-ját Mozsanszky János eperjesi könyvkötő készíti. Ebert István inspektor június 28-án Dessewffy Sámuel grófnak Edelőnybe 3 ládában két 6 személyes és egy 12 személyes „porcellán készletet” indít útba.

Lőrincz János kőműves ebben az évben a gyári malommal kapcsolatban és a massa őrlő körül tevékenykedik. Grósz Mihály eperjesi lakatos az évi munkáit összegező 262 forintos számlájában az eperjesi lerakattal kapcsolatban schublotzárak, riglik, tartóvasak, a hermányi gyárhoz pedig erős szobazárak, kétszárnyú ablak vasalások és pántok készítéseit szerepelnek.

Kiemelkedő érdekességű Ebert István Hanusfalváról 1820. április 18-án Dessewffy Sámuelhez írt levele, amelyben a Hegyaljáról hazatérve, utánjárásairól, beszerzendő dolgokról és a gyár fellendítésére szükséges tennivalókról emlékezik meg:

Elöljáróban az edények mázához 15 mázsa stájer glét (ólom salak), 1 mázsa borax, 2 mázsa (kobalt tartalmú) arzén, 2 mázsa fehér törött üvegcserep vásárlását javasolja s megjegyzi, hogy fontonkint 6 krajcárjával az üveget Eperjesen be lehet szerezni. Az üvegcserep és egyéb (főleg az arzén) anyagból arra lehet következtetni, hogy Hermányban a smalténak olyan módon való helyi készítésé-

73. ábra

vel is próbálkoztak, miként azt abban az időben a szász érchegységben állították elő. A smalte — a kerámiai gyáraknak ez, az akkor még nélkülözhetetlen kék festéke —, lényegében ugyanis kobalttal festett, porrá zúzott kék üveg. Úgy készítették, hogy a pörkölt kobaltercet az üveganyagok kvarcaival egybe olvasztották, majd vízben hűtötték, őrölték és iszapolták.

A továbbiakban Ebert azt tanácsolja, hogy az ammoniáksót Munkácson vásárolják meg, „miután az ottani termék”, a 6 mázsa gipszről pedig a pesti beszerző útján gondoskodjanak. A pesti anyag elhozatalát „minél előbb” javasolja, nehogy hiányuk miatt kísérletezgetésekre kényszerüljenek.

Majd a kassai raktárra tér át s e röpké pár szó útján értesülünk, hogy az egykori Felsőmagyarország fővárosában — ahol pedig ez időben két helyi kőedénygyár harcolt egymással — a hermányi gyárnak is voltlerakata. Bizonyára a Dessewffy grófok kassai Fő-utcai palotájában lehetett berendezve. Ebert sze-

rint ezt a raktárt úgy kell átalakítani, hogy a lépcsők kényelmetlensége megszűnjön.

Fontos a hermányi gyártmányok áralakulásairól és a gyártási pénzszükségletekről szóló rész. Tájékoztatása szerint a hermányi készítmények ára a kassai gyár termékeivel szemben oly alacsonyra csökkent, hogy a hermányi nagyobb darabokat 1 frt 45 krajcárral, a tányérokat pedig 3 forinttal bírnák olcsóbban adni. Ezek ellenére mégis 30%-et (percentet), „s még többet nyerünk rajta”. Ebert bizakodik, hogy *rövid időn belül meg lesz a nagy nyereség reménye: többet hoz majd a gyár, mint az egész jószágkormányzóság* (intra breve tempus magna lucrem sperandum erit, plus fabrica inferit quam quiscunque Provisoratus Bonorum superiorum).

Ennek eléréséhez azonban nagy beruházások szükségesek. Befektetésekkel el kell érni, hogy legalább 20 000 forint értékű kész gyártmány álljon rendelkezésre, hogy a vásárlók 10, vagy 5 ezer forint értékű árut vásárolhassanak. A gyár 16 munkásának kielégítésére havonként 1000 forint szükséges. Miután a kőedényeknél a pénz bekasszálására 3 hónapnál előbb nincs remény, e 3 hónapi hitel miatt a munkások kielégítésére 3000 forint kell.

A hermányi gyár nagy kapacitású működtethetőségének közeli reménye tükröződik a hermányi gyár két típusban, két változatban is kinyomtatott Preis Courant-járól.⁹

⁹ Mindkettőnek eredeti példánya: Rationes. Ser. III. Fasc. 7. Hanusfalva fragmentes 1819—1827.

PREIS - COURENT,
VON STEINGUTH GESCHIRE - WAAREN NACH ENGLISCHER ART UND GUTE.
IN DER JAHRE 1820.
HERRN GRAFEN SAMUEL DESSEWFFY,
ZU HERMANN IN DER GRAFSCHAFT SAROS, IN OBERUNGARN, NACH WILNER WÄHRUNG, ODER EINLÖSUNG
SCHIEDEN VERRECHNET.

1820

The table is a detailed price list for various types of stoneware (Steinguth) products. It is organized into several columns, each representing a different category of goods. The categories include:
1. **Porzellan** (Porcelain): Various types of porcelain dishes, cups, and vases.
2. **Steinguth** (Stoneware): Different styles of stoneware vessels, including jugs, bowls, and plates.
3. **Erde** (Earthenware): Various earthenware items like tiles, bricks, and small decorative objects.
4. **Andere** (Others): Miscellaneous items such as glassware, metalware, and other household goods.
The table lists numerous specific items, often with their measurements and the price per unit. The prices are listed in the 'Preis' column, which is further divided into 'Kronen' (Crown) and 'Groschen' (Groschen). The table is signed at the bottom by 'H. Dessewffy' and dated '1820'.

74. ábra

A készítmények felsorolásából lenyűgöző, pazar kép tárul elibénk a gyár képességéről, termékeinek sokfajta változatosságáról. Mintegy 60 edényfajtát, közel kétszáz méretváltozatban sorolnak fel és kínálnak árusításra. Meglepő, hogy még színes festésű delfines Aufsatzot is készítettek.

A Dessewffy grófok családi címerével ékesített árjegyzékre (73. ábra) írt: „Extra datum Hanusfalva die 20 Aprilis 1820 per Steph. Ebert Bonorum Inspector” pontosan jelzi az időszakot, amikor nemcsak szépekről álmodoznak, hanem a hermányi gyár már el is érte a legmagasabb színvonalát, a tetőfokát.¹⁰

A rózsás elképzeléseknek, a bizakodásnak tápot, éltető légkört az teremtetett, hogy az Edelényben 1820. február 14-én gyermektelenül elhunyt Gróf Dessewffy Ferenczel nemcsak a család idősebb grófi ága halt ki, hanem a teljes hagyaték éppen az ifjabb grófi ágból származó Dessewffy Sámuelre szállt. Ő lett az Universalis Haeres, vagyis általános örököse annak a hatalmas vagyonnak is, amelynek a földterülete a Tisza melletti Bábolatól Cserépváron keresztül Edelényig nyúlt. Joggal lángoltak fel tehát a remények, hogy az apai súlyos

¹⁰ A címeres árjegyzék külzetén tintával azt látjuk felírva: „ad superdifficultates”.

adósságokkal küszködő Dessewffy Sámuel helyzetében az edelényi örökség végre tőkehiány enyhülést fog eredményezni és így az eddigi folytonos pénzszűkével telt hosszú évtizedek után most már a gazdagodás éltető napja ragyog fel, s az ennek alapján várható anyagi fellendülés a hermányi gyárat is virágzóvá teheti.

1820. május közepétől november végéig *Sbinszki János* összesen 159 frt 06 kr értékű kőműves munkát végez a hermányi gyáron.

Ebert István 1820. június 28-án Hanusfalváról Dessewffyhez Edelénybe intézett levele szerint a hermányi új épületet már fedik s a gyárnál nincs is másra most már szerinte szükség, mint a kemencének 8 üstre. Kérdezi, volna-e remény ezeket Edelényből beszerezni.

Augusztus 11-én új malom építésébe kezdenek. Konopka András, Friedmanszky András, Krajnyák József, Passut András, Medvetz György kőműves napszámosok végezték a munkát, Lorenz János irányításával. Október közepére fejezik be. Lorenz munkásságát nem számítva, tevékenységük 232½ munkanapot tett ki. Az új malom mellett Bilovits Mihály, Demtsak Mihály és Jankó Molitoris is, részben mint molnár mesterek, vagy molnár napszámosok dolgoztak. Szeptember havában a munkában Bilovits fia is segédkezett.

1820. szeptember 9-én Mratsek János kőműves 254 forintos számlát nyújt be a gyárban végzett munkáiért. Kremnizki Jakab eperjesi kályhás új zöld kályhát állított fel a gyárban és Hatala Mihály hanusfalui fazekas a gyári principatus részére 4 Rfrtos, *Braxator János* asztalos pedig öt alkalommal összesen 50 forint értékű munkát végzett. Lipták György agyagosi tisztartó elszámolása szerint 1820-ban a hermányi gyárnak 377 deszkát adtak, új malmának létesítéséhez pedig 33 gerendát, 200 deszkát, 52 tölgydeszkát, 23 padlás szarufát, 504 „kakasülő” lécet, 10 300 egyszerű és 15 700 bükk zsindelyt. Felsorolja a „porcellán gyárhoz” adott vasakat is, majd megemlíti, hogy 12 000 téglát és 108 „váza” meszet is adtak.

Az 1820-as összeírásban a hermányi gyár épületei a következőképpen szerepelnek:¹¹

A 13. szám alatti malom a massa őrlésére szolgál, a 16-os épületbe („ubi Mayer”) Mayer korcsmáros van elszállásolva, a 17-es az „Ediculum Stabulae Mayer”, a 18-as az „Ustrina”, vagyis az edényégető kemenceház és a 19-es a „Fabrica Porcellanae”.

IV.

A gyár életét, működésének menetét, horizontját és perspektíváját — kitűnően, egybefüggően és híven tükrözi az 1820-as Számadás¹² (74. ábra). Két azonos példányban maradt ránk. A magyar kerámiagyártásnak az 1848/49-es szabadságharcig terjedő első százéves időszakában működött félszáz magyar kerámiai gyártól igen elvétve maradt reánk írásos feljegyzés. A hermányi sokszorozott értékű dokumentuma tehát a régi kerámiagyártási törekvéseknek.

¹¹ Conscriptio Localis Bonorum Superiorum Illustrissimi Domini Comitis Samuelis Desseöffy de Csernek et Tarkó post fata Illma D Comitis Francisci Dessewffy pro Anno 1820.

¹² Rationes. Ser. III. Fasc 7-ben, (a Hanusfalva fragmentes 1819—1820 között) és a Rationes. Ser. I. Fasc. 2-ben, a cserépvári számadások kötegében. A cserépvári példányra Kelecsényi Gábor bukkant rá a hevesmegyei műemléki topográfiához szolgáló adatok gyűjtése során. Voit Pál szíves volt azt hozzánk juttatni. Ennek nyomán kutattuk fel és gyűjtöttük egybe a jelen tanulmányunk anyagát.

HERMÁNYI EDÉNY FABRIKABÉLI SZÁMADÁSOK. 1820.

Positio- num	Documen- torum	P E R C E P T I O (bevétel)	Kész pénz	
No			f	Xr
1	1	Az 1819 Esztendőben volt Eperiesi Ferslei- szer MRATSEK IGNATZ Úrtól által vett edé- nyek minemiségének értéke készpénzbe Inven- tarium szerint térszen	2100	54
2	2	Hanusfalvai Cancellista KUBEK ANDRÁS és Hermányi Rechnungsführer ANTON FRITSCHÉ- Uraktól által vett edények minemiségének értéke kész pénzben térszen	858	58 ¹⁵ / ₁₈
3	3	Esztendőt által ki égetett N° 32 Kement- zék minemiségének értéke kész pénzben térszen	9311	52 ¹ / ₃₆
4	4	Agyagosi Tisztartóság által adminisztrált Victualék minemiségének értéke kész pénz- ben térszen	705	22
5	5	Hanus falváróly Inspector Ur által admi- nizstrált Victualék kész pénzben térszen N° 4 Recognitiók szerint	112	9
6	6	Méltóságos Uraság deszkájából tsinált 9 Ferslagok ára térszen	31	
7	7	Guba fabrikából hitelben vásárlott két gu- bák ára a fnis N° 7 et 12 számétván térszen ..	19	
8	8	Inspector Ur által adminisztráltatott ugy szinte a Guba fabrikából és Arendans Gutt- mann Jakab által adminizstrált kész pénz summásan térszen N° 23. Recognitiók szerint ...	2652	27
9	9	A'Hermányi Kortsmából Fabrikansok adóssá- gai az Italok ára fejében acceptáltatott	374	29 ⁴ / ₈
10	10	N° 3 darab S V sertés makkoltatásáért bé fizetődött	3	
11	11	Agyagossi Tisztartósság Cassából adminiszt- ráltatott	10	
12	12	Eperiessi Fersleiszer KLAUSER KÁROLY Ur ál- tal usque 10 Januar 1820	488	33
		Ugy szinte Homónaroly REIZY JOSEFF ur által adminisztr	111	24
		A' számadó saját pénzét adta a fabrika szük- ség pótlásra	1908	23 ⁷⁶ / ₈₀
		Melly Summának a R. Interesse ergo 6 % N° 1 ½ esztendőre térszen 171 f 43 ⁵ / ₁₀₀ e szerént a számadó részére háromló praeten- sio az reá járandó más fél esztendei Interestével együtt részen 2080 ft 7 xr. melly Summának mentől előbbi vi- sza térettésiért alázatossan könyörög a szám- adó.		
		Summa	18687	33 ²⁵ / ₈₀

Positio- num	Documen- torum	E R O G A T I O (kiadás)	Kész pénz	
			f	Xr
No				
14	13	KLAUSZER KÁROLY Eperjesi Fersleiszer Urnak által adott edények minémüségének értéke kész pénzbe tézsen Inventarium szerint sub n ^o 1 ^o	10316	17 ² / ₁₂
15	14	Méltóságos Uraság számára Edelényben kül- detett edények N ^o 2 quietantiák szerint tézsen az óra	159	6
	15	a) MRATSCH IGNATZ URnak két quietantiak sze- rint adatott edény	853	11 ² / ₁₂
		b) HOMONAI REIZY JOSEF Urnak N ^o 3 quietantiák szerint	369	2 ⁸ / ₁₂
16		c) Zubnóra két szolgáló biró Urnak ada- tott	86	22
		d) ARANYOSSY fiscalis Urnak adatott	30	10
		e) INSPECTOR UR hugának parantsolni tetszett f) detto az maga számára detto	26 38	36 31
17	16	Sztaray VEISZ JOSEF forster Urnak ajándékul	11	26
18	17	Edények alább szállítása után defectus ta- lálatott az új Preis Courrent szerint	18	28 ² / ₁₂
19	18	Eszkendőt által lett, törésbéli defectus, az Eperiesi és Hermányi Niederlagba a 6 quitl	196	46 ⁴ / ₁₂
20	19	eladott N ^o 212 f és 25 xr edény melly sze- rint a kupetznek 5 pl fejében a vectura és törésre adott edény tézsen az ára	10	
21		SZEBEY JOSEF Pictornak az 1819-ik Esztendei munkájára adatott N ^o ² / ₈ kőből tiszta bu- za, az ára tézsen ut sub N ^o 33 pag 13 ^o lit b)	2	30
22	20	Edelényből Hermányba költözködés alkalmaso- sággal a Számadóknak lett uti költsége tézsen azaz a Bagazsia hozáskor	127	57
		Debretzenbe menő (Edényekkel) két Hermányi Furmányosoknak elő pénz fejében adatott kész pénz ut lit A)	10	
23	21	b) A Fabrikánsoknak 18 könyvetskék Compactura- ért fizetett	4	24
		c) Az új Glazura Malomhoz vett következő fi- zetetett	8	15
		d) Detto szükségre vett 5 font fagyúért fi- zetetett	2	30
24	22	Edényel való jarasokér esztendőbéli Diurnu- ma a számadónak	117	46
		A) 1819 Esztendőben Edelényben Vadakkal menő és onnét bagazsiát visszahozó két igás Czug Lovakra 5 napi költség a kotsis és ke- rülővel	3	
		b) Eperiesre menő (:Materialékér:) RUBY ANTAL Diurnuma tézsen	3	
		c) Kassára dettó dettó fizetett (pictorér) d) detto detto ismét detto	8 8	
		e) Eperiesi niederlagot reinventatio alkal- matossággal fogadott N ^o 4 Lovas forspontos- nak fizetett	4	36
		f) Edelényben menvén vas materialékért és onnét a számadó hátra maradott bagazsiai		

Positio- num	Documen- torum	E R O G A T I O (kiadás)	Kész pénz	
			f	Xr
	No			
		el hozván mely alkalmatossággal a lovak- ra és az emberekre tett költsége a száma- dónak tészén	19	30
		g) Agyagos, kereső ONDA kerüllőnek Diurnu- mul adatott		29
		h) Edényel Bartphára menő CWIRTSCHER JAKOBNAK detto	2	
		A) Fabrikabéli Dézsa abrónsolásáért fize- tett	—	7
		b) detto Kováts munkáért fizetett	2	36
		c) detto detto	2	11
		d) detto Dézsa abrónsolásér	—	9
26	24	e) Detto Kovács Munkáér	1	10
		f) Detto Ablak reparatioért	2	30
		g) detto Kovats munkaér	4	
		h) Az új malom mellett dolgozó, kő faragó szerszáma éléttetésér	—	21 $\frac{1}{2}$
		i) Glazur Malomba tett reparatiókér a kovats- nak adatott	4	49
		k) Hamu zsíros hordok Abrónsolásért fizette- tett	—	28
		l) Új Malom mellett dolgozó kőfaragó szer- szám éléttetéséért	—	8
		m) Glazura Katlan foldozasér fizettetett	1	30
		n) Kovács munkaért fizettetett	3	15
		o) detto Detto	—	22
27	25	Glazurába vett hamuzsirér 9 quietantiák sze- rint	67	41
28	26	Detto Sóért ut sub lit a (:et b:).	62	—
29	27	Az új malom és fabrika szükségekre vett vas és szögékért fizettetett N° 11 quietantiák szerint	100	13 $\frac{1}{2}$
30	28	Gyertyákért fizettetett N° 7 quietantiák szerint	50	3
31	29	Glazurába vett üveg cserepekér N° 11 quie- tantiák szerint	23	26
		a) Eperiessen vett három szitákér fizette- tett	9	45
		b) Fabrica szükségre vett baltaért fizet- tetett	2	6
		c) Detto 3 Lakatokér Detto	1	36
		d) Kassán vett Picturához meg kívántató ü- veg Lauferért	5	—
		e) Harapo fogaért detto	1	12
		f) három Kosarakért detto	—	54
		g) Asóért detto	1	30
		h) N° 60 öll Spagatér detto	3	—
		i) Kassán vett Drótt rostáért	2	—
		k) Fabrica műhelyre vett 6 Rőf vastag va- szonyér	1	18
		l) Detto gyekényér fizettetett	—	48
		m) Detto Saib a vagy Műhelyért fizette- tett	5	—
		n) Detto Kapaért detto	2	—

Positio- num	Documen- torum	EROGATIO (kiadás)	Kész pénz	
			f	Xr
	No			
33	31	Agyak tisztítottoknak No 5 quietantiák sze- rint kész pénzen vett materialéért 9 quietantiák szerint	67	24
		A) RUBI ANTAL Werkmeisternek fizettetett esztendő által	840	—
		b) PICTOR SCHNIER ANDRÁSNAK detto	397	55
35	33	c) Detto REITZNER FERDINAND detto	45	4
		d) Possierer MAUCHS és STETZ JÁNOS detto	489	17 ¹⁷ / ₁₀₀
		e) Dreher CSEPY JÁNOSNAK detto	593	54 ⁹ / ₂₀
		f) Fabricans DARVASSY GYÖRGY	290	31 ³⁵ / ₁₀₀
		g) KAMENYITZKY JOSEF detto	343	28 ³⁰ / ₄₀
		h) Inasok HUPKA, MASZTENKA és SZEG- DINSZKY GYERGY	326	7 ¹ / ₃
		i) Brenner PESIK JAKAB Detto	295	18
		k) Detto KRALOVITS és CWIRTSEK detto	200	58
		l) Slemmer KARDINOVITS ANDRÁSNAK detto	208	40
		m) Detto SZADOVSZKY Detto	70	—
		n) napszámos CSEKAISZKY detto	148	45
		o) Detto KOTSIS GYÖRGY, KOTZÁK JÁNOS és IZSAK zsidó	78	48
		o) Glazura Molnár BARÁNY JÁNOSNAK fi- zetett	143	38
		p) Nap Számos KOTSIS JANKÓNAK detto	131	38
		q) detto ABRAHAM zsidónak detto	129	48
		A) Az új Malom mellett dolgozó kő farago- nak adatott	10	—
		b) detto Molnároknak	16	30
36	34	c) detto SCHÖNBERGER JOSEFNEK	70	49
		d) a fulanki és Hermanyi Kovatsoknak malom- kerék vasalásért	17	18
		e) SCHWEIGERT Molnarnak Kerek csinallas- ért	18	26
		A) Agyagosi Kovatsnak munkajaért de A ^o 1818 fizettet	2	8
		b) fa által agyon ütött Jóbagy el takarítá- sa erogáltatott	4	27
		c) Vasárnapi edény pakolásér adómásra ada- tott	—	36
		d) Hermanyi fabrica reinventatio alkalmas- sággal ALOIS MAHALA Successor Ur 7 napi Kosztja téssen	11	24
		Summa	18005	44 ²⁵ / ₈₀

COMBINATIO

	Pf	Xr
A Perceptio Summája téssen	18687	33 25/80
Az erogatio Summája téssen	18005	44 25/80

No 36

Pro 821 Edényekben fel maradt summának értéke kész pénzbe té-
ssen melyis ALOIS MAHALA Successor Urnak resig- Pf kr
náltatott

681 49

nb) A fel maradt nyers edények értéke MAHALA Urnál lévő
Inventarium szerint Werkmeister RUBI ANTAL praeter propter bet-
sültetett 2500 Rfr

Sig. Eperies die 27a Martii 821

Vöröss József msk
alázatos számadó

V.

Az 1821-es év a kialakult rend szokottságával indul. Januárban *Lörintz* János Kőműves 1 napon át dolgozik a gyárban, februárban szintén egy napot, majd áprilisban előbb 2 napot, április 21-től további 2 napon át — miként azt számlájában megnevezi — „Bjelit sem Fabriku”, fehérítette, vagyis kimeszelte a gyárat. Május havában Hanusfalváról és Agyagosról 3500 téglát juttattak el a hermányi gyárhoz.

E nyugalom csak látszólagos, mert közben sorsdöntő elgondolások érlelődnek. Dessewffy Sámuel a február 11-én Edelényben kelt levelében reményét fejezi ki, hogy a gyár könyvelését az általa felvett számadó rendbehozza és ha nem is írja, de tulajdonképp az elmúlt év számadásait szeretné mihamarább kézhezvenni, mert a gyártás, a termelés reális hű helyzetéről óhajt képet nyerni.

Mikor az iratokhoz végre hozzá jut, rádöbben, hogy háromévi gazdálkodással és működtetéssel sem bírtak megfelelő eredményt elérni. Elégedetlen az uradalmi kezeléssel s úgy látja, hogy megfelelő szakember nélkül, uradalmi és gazdatisztjei képtelenek a gyártást irányítani, fejleszteni, a kereskedelmi hálózatot kiépíteni. Szakít tehát az eddigi gyakorlattal s elhatározza, hogy az egészet bérleménybe adja. *Insamb* Willibaldal kezdett megbeszélése hamar eredményes: 1821. május 14-én Fintán, — ideiglenes távolléte miatt — fia, gróf Dessewffy Ferenc és *Insamb* Contractot írnak alá.

A kilenc pontba foglalt szerződés alapján a gyár 20 esztendőre „szilárdan és biztosan” *Insamb* rendelkezése alá kerül. Változtatást csak hozzájárulással eszközölhet. A „porcellángyártáshoz” szükséges tűzifát mennyiség kikötése nélkül Dessewffy 3 bécsi értékű forintért 20 esztendőn át a gyár rendelkezésére bocsátja. Minden szükséges berendezést — az épülettel együtt — beleértve a javításokat is, a sajátjából fedezi Dessewffy. Még arra is kötelezi magát, hogy 6000 bécsi értékű forintnyi tőkét ad a gyár tőkéletesítésére. *Insamb* nemcsak a gyártás, hanem az értékesítés teljes vezetését is átveszi. A szerződés feltételei mellett belátása szerint irányíthat és igazgathat. Az első évre *Insamb*nak 2000 bécsi értékű forint külön jutalékot biztosítanak. A szerződés teljes ideje alatt számára a három szobás lakást a szükséges tüzelőanyaggal díjtalan bocsátják rendelkezésére. Biztosítják azt a jogot is, hogy azonos feltételek mellett az igazgatást idővel a fiának adhatja át. A tiszta haszonból ketten olyképp részesülnek, hogy kétharmad részt Dessewffy, az egyharmadot *Insamb* kapja. *Insamb* ezt az összeget a maga részére felveheti, ellenben Dessewffy 6%-os kamat ellenében a gyár fejlesztésére köteles 2 évig benthagyni. Végül *Insamb* ígéretet tesz, hogy a legjobb rend szerint szervez mindent és szigorú ellenőrzést gyakorol.

A magyar kerámiagyártás színterén váratlanul és ismeretlenül fellépő *Insamb* Willibald, hihetőleg annak az Inzam és Inzumnak is nevezett tiroli művészdinasztiának a sarja, amelyik nemcsak olasz földre, hanem Magyarországra és Csehországba is szétágazott. Az 1762-ben Pesten polgárjogot szerzett Inzam János szobrász még tiroli születésű volt. Közülük számunkra legfontosabb annak a Willibald *Insamb*-nak a szerepe, aki 1800 elején Csehországban a kono-pisti uradalomban a Sasawa folyó mellett fekvő Teinitz (Tynec Sázavou)-ban létesített és Franz Joseph Wrtby gróf tulajdonát képező kőedénygyár Kontrollor-já volt.

Ezt a gyárat — erős túlzással — „kis Holics”-nak lehet nevezni: ott működött Schögel József Modelleur, a holicsi gyárnak az a nyugtalan vérű dolgozója, aki a bécsi porcellángyárban is tevékenykedett, majd rövid ideig Teinitz-ben s végül visszatért Holicsra. Érdekes, hogy ugyanebben a cseh gyárban dolgozott az a Franz Wanke is, akinek — vagy talán már a fiának — előbb a pápai, majd a kőszegi és egy ideig a bakonybéli gyártási próbálkozásokban szerepe volt. De, éppen Willibald Insamb teinitzi korszakában, már ott volt a gyárban Nicolaus Germain festő, az azonos nevű holicsi festő fia, akinek még a felesége is — Elisabeth asszony, Ferdinand Zlamal leánya —, holicsi volt.¹³

Lehetséges, hogy az 1800-as évek elején Teinitz-ban dolgozó Willibald Insamb azzal azonos, aki 1821-ben Dessewffyvel szerződést köt a hermányi gyártásra.

Ezzel a szerződéssel kapcsolatban Mahala Alajos számadásvezető 1821. május 24-én szobák, helyiségek, materiák szerint gondosan összeírja és jegyzékbe veszi a hermányi kőedénygyárban található anyagokat és eszközöket:

A gyárteremben (Fabrique Zimmer): 6 korong vas rúddal, 2 vas csavarral, 1 kapoccsal (Klammer) és serpenyővel (Pfanner). 1 ugyanolyan, de használaton kívüli, felesleges. 10 Abstreifmassen (lehántó massa?) a korongoláshoz, 8 új és 2 régi. 3 kézi fahenger. 1 juhbőrrel bevont négyszöges deszkácska. 1 hosszú asztal ajtófélfá deszkákból. 1 kisebb asztal, kisebb deszkákból. 1 kézi vaskörző, 4 durva vászon kötő a korongosok-(Scheiben)-nál. 1 forgató gép 1 nagyobb kerékkel, 1 hengere van vasrúdon és kötele. 1 puhafa oszlopos állvány.

A mázazóban (Glaser Zimmer): 1 hosszabb asztal, 1 kis asztalka az őrléshez, 1 üveg futó az őrléshez (Läufer) 1 korongoló henger fa. 2 rossz fazék. 1 két-abroncsos fedeles dézsa a máz részére. 1 hasonló a tok mázhoz, két vaskarikával. 1 nagy vas Märter. 1 lószőr szita. 1 batiszt máz szita. 2 kézikosár (egy nagyobb és egy kisebb). 6 fából való tok forma, 1 szekrény láda, 1 nagy vászon lepedő. 2 tisztító ecset. 1 állvány.

Az agyagos szobában (Schlemm Zimmer): 7 nagy 3 vasabroncsos dézsa. 6 nagy dézsa kétabronccsal, 1 nagy homokos hordó. 1 drót nagy rosta. 2 rossz batiszt szita. 1 nagyobb dézsa. 2 kisebb. 1 vizeskanna.

Az anyagraktárban (Material Raumen): 1 deszka állvány. 1 máz dézsa 2 vas karikával. 2 rézüst (1 nagyobb, 1 kisebb). 2 máztörő kalapács.

A számvető kezénél: 1 nagy Münzer körtével. 1 kis tányéros mérleg 2 sárgaréz súllyal. 1 bádóg füles locsoló. $\frac{1}{9}$ súly drót. 2 füles lakat. 1 vert Koreti, fenék nélkül. 1 hivatali pecsét. 2 vert vas láda. 1 íróasztal. 1 simító kaparó. 2 ásó. 1 kis kézifűrész. 1 harapófogó. 178 font Arsenik. $26\frac{1}{2}$ font Borax. 4 lat királykék. 1 liter steier glét. $13\frac{1}{2}$ font új vas. 280 font alabástrom gipsz.

A gyártóknál (Fabrikanten): 3 réz pecsétlő Herman jelzéssel. 14 sárgaréz szám pecsétlő az edényfajták megjelölésére. 1 földdöngölő Bárán máztörő molnárnál. 1 hegyes ütő. 1 kerek fa teknőcske. 1 Sechter. 174 deszka a munkateremben. 17 vékony lécz. 3 ajtófélfá (Pfosten).

Az új malomban: 9 dézsa, melyben az őrlés történik. Mindegyik két vasabroncsos (Ebben a kövek erős vasból készült orsóval és egy csavaros vezetékkel, két gyűrűvel megerősített peremmel.)

¹³ Meyer, H., Böhmische Porzellan und Steingut. (Leipzig 1927) és Jiřík, F. X., Tynecká kamenina vrtbovská a lobbkovická továrna v Týnci nad Sázavou. (Praha 1927) 15, 18.

A 2 istállófánál (Stallbäumen) 8 gyűrű, 4 nagy csap és 1 serpenyő.

Az alsó malomban 3 dézsa 4 vas a másikhoz hasonló tengellyel 10 gyűrűvel a kő (kerék?) hátán 4 kapoccsal a kőben és egy felső talapzat. 1 dézsa. 1 vasrúd, vagy szeg.

Különös figyelmet érdemel a „Materialen und Effecten”-ek között:

„3 Messing Stempeln mit *Hermán* signirt

14 Messing Nummer zur Zeichnung der Geschier Sorten”.

felsorolás, mert — miután a gyárnak mind ez ideig még egyetlen készítményét sem ismerjük —, fontos tudni, hogy a hermányi készítményeket a helység nevét feltüntető, az edények fenekébe nyomott rézbélyegzővel jelezték.

Insamb szerződésével és vállalkozásával megteremtődött a lehetősége, hogy a hermányi gyár két évtized hosszú és nyugalmat, biztonságot ígérő perspektívájába állítva a provincializmus szorító kereteiből kivergődhessen és olyan gyárrá nőjön, amely tapasztalt irányító alatt jelentékeny üzemévé és otthonává válhatna a magyar kőedény iparnak. Az idősebb és az ifjabb Insamb, — tehát az apa és a fiának —, egybekapcsolódó munkássága megteremthette volna a gyár működésének biztonságos és szilárd alapját és megszüntethette volna a három évi működés alatt szinte folytonosan cserélődő és gyakori munkaerővándorlást is.

Az 1821-es év közepétől gyérülő adalékok azonban arról vallanak, hogy az Insamb-féle kombináció és végül maga a szerződés is, csak fellángolás, meddő fogadkozás, füstté vált terv, semmivé foszló álom volt.

1821. május 30-ról még fennmaradt egy nyugta Mahala-tól, arról a 277 Rhenus forint és 24½ krajcárról, amelyet Ebert István jószágkormányzótól a gyár folyó évi január 1-től május 30-ig való használatáért felvett (a gyárba való beruházás céljából). 1821 közepére bajba sodródik Ebert István inspektor is, aki sequestrum alá került. Zimmermann Gábor szolgabírónak Mahala Alajos könyvelő előtt Hanusfalván 1821. július 30-án tett írásos nyilatkozata alapján olyan feltétellel, hogy ami a gyári felszerelést és a berendezést illeti, annak használata Ebertnek — tanquam Arendatore — szabadon hagyatik meg, hogy amennyiben a gyárnak saját jövedelme befolyt, az a gyár előmozdítására fennmaradjon. Guttman Ábrahám hanusfalvi árendásnak 1822. március 13-án Dessewffy Sámualhoz intézett folyamodványából értesülünk, hogy a hermányi „Porcellán Fabrique” egykori Werkführerje, *Matus*, akkor már kassai lakos. 1822 szeptemberében a hermányi gyár eperjesi lerakatát még említik.

Insamb működésének, a gyár fellendülésének, a szerződésbe foglalt ígéretek és vállalkozások teljesítésének azonban nyoma sincs. A gyár további sorsára, működésére vonatkozó irományok helyett peres akták hatalmas csomóira bukkan a kutató: Dessewffy Ferenc örökösei perlik Dessewffy Sámuel, majd ő maga a kincstárt (1822). De perben áll Ebert Istvánnal, a hanusfalvi domíniumának jószágkormányzójával (1821) is. A bajbajutott jószágigazgatót Guttman Ábrahám (1821) is perli, majd a Grünfeld Jakab pere szakad rá Dessewffy Sámuelre (1821).

A magyar kerámiai élet amúgyis hatalmas mozgása, a közeli két kassai és az iglói gyár egymással való harca és versenye, úgy látszik, halálos szorítóba fogták és egyre kedvezőtlenebbé tették a hermányi gyár helyzetét. Nem segített rajta az Insamb által fellobbantott lelkesedés, hiszen az csak görögtűz, olyan színes káprázat volt, amelynek fénye nem adott teremtő, termő meleget.

1828-ban a hanusfalvi uradalom házait összeírják. Hermány falunál részletesen felsorolják a porcelángyári épületeket:

Nº 6. Az égető kemence házacska, az istállóval és a malommal együtt

Nº 7. Az edényraktár épülete

Nº 9. A 3 szobás, 1 kamrás, porcelángyár épülete, továbbá a tüzelőfát, anyagfeldolgozó, étkező helyiségeket és építményeket, azzal, hogy

Omnia sunt in desolatissimo statu,

vagyis hogy mindez a teljes pusztulás állapotában van.¹⁴

A hermányi kerámiai gyár alapítója és létrehozója, Dessewffy Sámuel, még két évtizedig élt. 1848. január 15-én halt meg Kassán. Szép kísérlete és álma: a maga hasznán kívül egy kőedénygyárral gazdagítani a magyar kerámiai művészetet, ekkorára már régen elfelejtődött és emléke szertefoszlott. Csupán *Fényes Elek* emlékezik meg róla 1851-ben, pár sorban,¹⁵ amikor Hermány falut és az akkori ipart ott leírja: „E patakon van 3 szegény malom. Bujanovics Eduárd úrnak hamu zsírfőző intézete van itt, sőt ezelőtt porcellánt is kezdtek égetni, de már ez megszűnt”.

Különös, hogy e röpke feljegyzésen kívül, soha senki egy szóval, egy „betűvel” sem emlékezett meg mindmáig az egykori hermányi gyárról. Senki sem tudta, vagy értesült, hogy egy hermányi gyár is működött valaha és küzdött a magyar ipar törekvéseinek valóráváltásán.

Magunk is, hosszas kutatások után, véletlenül és váratlanul, csupán most szereztünk tudomást, hogy az északmagyarországi hajdani nagy kerámiai gócban, Girált, Eperjes, Kassa, Rozsnyó, Igló és Késmárkon kívül Hermányban is álmodoztak és éveken át tevőlegesen fáradoztak magyar kerámiaművészeti ipari próbálkozásokon. Iparkodtunk is a levéltárak mélyéből felkutatni az erre vonatkozó adalékokat,¹⁶ nehogy e méltatlanul elfelejtett gyárunkra, a Hermányban kifejtett munkálkodásokra és igyekezetekre, hálátlanul, végleg ráboruljon a feledés és az örök éjszaka sötét árnyéka.

VI.

Az elfeledettségből és a teljes ismeretlenségből most kibányászott hermányi gyár biztatón sejteti, hogy a magyar kerámiai gyárak történetének tömérdek meglepő anyaga rejtőzhetik még a családi levéltárak porosodó irományaiban.

A Dessewffy nagybirtokon létesült hermányi kerámia gyár az ipari vállalkozásoknak abba a sorába tartozott, amelyeket maguk a földesurak létesítettek és saját maguk házi kezelésében tartottak. A földjáradék változott át ipari tőkévé.

Létesítésébe némileg még az a XVIII. századból örökölt versengés is belezárt, hogy nemcsak az uralkodónak, de gazdagabb főnemesnek, vagy elő-

¹⁴ „Conscriptio aedificorum Dominalium in Dominio Hanusfalva cum 1^a Decembris 1828°”.

¹⁵ *Fényes E.*, i. h.

¹⁶ A hermányi kőedénygyártásra vonatkozó adalékokat az Országos Levéltárban elhelyezett Gróf Dessewffy családi levéltár következő részlegeiből és kötegeiből merítettük:

Rationes. Ser. I. Fasciculus 2. Cserépvár.

Rationes. Ser. III. Fasc. 5, 6, 7 (Hanusfalva 1818, 1820 és 1819–1827). Fasc. 27, 28 és 30 (Agyagos 1818, 1819 és 1821).

Possessionaria. Fasc. 10. (Hanusfalva).

kelőségnek is legyen pártfogása alatt, esetleg személyi tulajdonában porcelángyára, fajánsmanufaktúrája, vagy kőedény készítő üzeme. De ez a cél mind eltörpült azon sürgető ok mellett, amely kényszerítőleg sarkallta Dessewffy Sámuelet, hogy nyomasztó anyagi terhei és adósságai csökkentésére hatalmas birtokai kihasználatlan javainak legalább részbeni felhasználásával ipari termékeket gyártson és ezek értékesítésével enyhítő anyagi javakhoz: pénzhez jusson.

A hermányi gyár látszólag állandó profitszerzést biztosíthatott volna, hiszen a dolgozók 18 főnyi létszáma akkoriban a kassai és az iglói kőedénygyári dolgozók számát közelítette meg. Ez is arra mutat, hogy a hermányi gyár nem csupán egy szűk körzet igényei kielégítésére, nem is kisszerű keretek között létesült. Nagyobb területek ellátására, sőt még a közeli városok hasonló gyáraival szemben is sikerrel harcoló, versenygyárnak szánták. A Dessewffy uradalmak másképp nem értékesíthető nyersanyagainak, leginkább a fának a hasznosítása céljából létesült, a minél több profit szerzés és a minél nagyobb haszon érdekében, hogy az apai tékozlások miatt keletkezett pénztelenséget és nyomort minél jobban áthidalja.

A pénzhány állandóságát példázza, hogy már a gyár első ismert művezetője az 1817 szeptemberétől járó fizetését is csupán 1819 elején bírja kézhez venni. A fabrika szükségei pótlására a számadó a saját pénzét kölcsönözte s az általa kölcsönzött pénzek „mentől előbbi visszatérítettéséért” még 1821. március 21-én — tehát 1½ év múlva is — „alázatosan könyörög”-ni kénytelen.

Ennyire nyomorúságos volt ott az élet, amikor a gyár prosperitását, termelőképességét csak jelentős forgalmi tőke belehelyezésével lehetett volna biztosítani, a jövedelmezőséget elérni.

Az évente 20, vagy 30 alkalommal történt edénykiégetés csupán mérsékelt termelékenységre és a kereskedelmi, tehát az értékesítési lehetőségek szerveztelenségére és kiépítetlenségére enged következtetni.

Alkalmas, gyakorlott emberek hiányában zsidókra, kocsmabérlőkre, napszamos munkára vállalkozó ügyetlenekre kényszerültek az áruk értékesítését bízni és őket Sztrópkóra, a sátorlajújhelyi vásárookra küldeni. Mindez annak a jele, hogy a Dessewffy birtokok s köztük a hanusfalvai dominium nem tudott fejlődni, mert nem ért meg az intenzív gazdaságra. A birtok területileg jelentős nagyságú grófi nagybirtok volt, de a nyomorúságos viszonyok, a földesúri kereskedelmi technika primitívsége — s a földesúr szűkmarkúsága — miatt nem jött létre összhang, nem volt meg a ritmus a gyártás és az értékesítés között. A tervekből, elképzelésekből nem formálódott egészséges józan fejlődőképes gyakorlat. Mindez kapcsolatban volt azzal a szegénységgel, amely ránehezedett a birtokra s azzal a feudális maradványokkal való terhességgel, amely nemcsak nehezé tette, de végül meg is akadályozta, hogy a hermányi gyárnak az a virágzása, prosperitása és gazdagsága nőjön ki, amint az alapító elképzelte.

Dessewffy igyekezete meddő maradt. A sok változás, vándorlás és fluktuáció akadályozta, hogy jól összeszokott gyári együttes teremjen: Az elsőnek alapított kassai Mohl-féle kőedénygyár, a belőle kiszakadt s önálló gyárrá alakult Pivirotti műhely, azután az eperjesi, a késmárki, a rozsnyói gyárak, de legfőképpen a kassaiak fölé tornyosuló iglói gyár — noha a tőkés ipar fejlődésének ebben a korában a termelő erők már nem is lassan, hanem egyre növekvőbb számmal alakulnak —, a hermányi gyár elől oly mohón kapkodták el a szakértő-

ket és a szakmunkásokat, hogy az igazi tehetség és a kiváló munkaerők helyett sokszor kénytelenek voltak gyakorlatlanabb munkásokkal megelégedni.

Öldöklő kavarodás, harc folyt elsősorban az ottani kőedénygyárak között. A Landes Befugnis még magának a kassai nagy kőedénygyárnak sem biztosított monopolisztikus helyzetet. Ez a kassai gyár s a Hermányhoz még közelebb eső eperjesi kőedénygyár kereskedő tőkések tulajdona volt. A Dessewffy-féle gyár feudális tőkés kezén volt. Látszólag erős kézben, a gyártásnak és a termelésnek mégsem voltak tartós biztosítékai, hiszen a Dessewffy uradalmakban és birtokokban feudális termelési viszonyok uralkodtak és amellett még Dessewffy Sámuel akármilyen takarékossgal gazdálkodott, adósságai továbbra is csak szaporodtak.

Noha az osztrák, a cseh és morva, valamint a magyar műhelyekben gyártott kerámiák „nyelve” közös, hihető, hogy mégis mindegyik gyár egyéni vonásokat, sajátosságokat is iparkodott belevinni az alkotásaiba. Sajnos, nem bírjuk még lemérni, hogy a hermányi gyár mivel gyarapította a magyar kerámia összképét, hozott-e felszínre új vonásokat, elért-e valami többet a réginél és a régiekénél, mert ennek a Sáros megyei kőedénygyárnak még egyetlen egy termékét sem sikerült idáig felismerni.

Ha a hermányi gyárnak munkáslétszáma és felszerelése talán elegendő is volt, a számadások mégis arról vallanak, hogy termelési alacsony értéke miatt nem volt jelentősége. A kőedénygyárak szaporodása miatt fontos lett volna a termelés növekedésének a biztosítása. Érezték ezt Hermányban, nagyon jól, viszont azzal is tisztában voltak, hogy az általuk űzött kőedénygyártó ipar az adott helyzetben függvénye volt a mezőgazdasági terményeknek, azok feldolgozásának, értékesítésének. Tudták tehát, hogy a gyár fejlődése elsősorban Dessewffy tőkéjétől függ.

A hermányi gyár térnyerésének legfőbb akadály, tévesztésének az oka pedig elsősorban is az a vékony és teljesen elégtelennek bizonyult kereskedelmi értékesítési szervezetük, amelynek messzi elhelyezési lehetőségeket kellett volna keresni, viszont képtelen volt piacokat hódítani. Nem tudtak elegendő rendelőt szerezni s a termelés nivóját így nem bírták igényesen fenntartani. Képtelenek voltak a fejlődést jelentő termelékenységet fokozni.

Az uradalom maga, ásatag, patriarkális, korhadó szervezettségű volt. A változásoktól vonakodtak. A tőkeszegénység és a beruházási hiány nemtörődömséget, érdektelenséget szült. Garasokra szorított fantázia élt csak. A lehetőségeket nem lehetett kihasználni: az anyagi szegénység, a lelki tespedtség, a szívbeli lelkesedési hiánya miatt.

Az egykori északi Felvidék 6 kerámia gyára (Késmárk, Igló, Eperjes, a két kassai és Rozsnyó) olyan zárógátat jelentettek, amely mögé nyugat felé behatolni a hermányi gyárnak alig volt reménye. Kelet felé sem nyílt sok lehetőség. Erdélyben már működött a görgényi, a batizi, a nagyszebeni, a kolozsvári és a mezőteleldi gyár. Ezek is besűritették már az értékesítési terep nagy részét. És Hermány mégis megkísérelte, hogy Debrecenen keresztül Erdély felé törjön. Ezenkívül csak Sáros és Zemplén északi térsége és Kelet maradt az értékesítési ígéret földje: a hermányi gyár tulajdonosának mind a két öccse — József és István — gróf Sztáray Mihály szabolcsi főispán egy-egy leányát (Eleonórárt és Jozefát) vették feleségül. Ezeknek a kapcsolatoknak is megkísérelték a hasznosítását a gyári termékek értékesítése és terjesztése érdekében.

A négy éven át, 1817 közepétől 1821 közepéig végigkísérhető hermányi kőedénykészítés végeredményben csak mozzanat, porszem kerámiagyárainak abból az igyekezetéből, hogy agrár országból agráripari országgá váljunk. A gyártás beszüntetésére a végső elhatározást nemcsak az Insamb-féle vállalkozások meghiúsulása adta, hanem — úgy látszik — főleg az, hogy 1822-re az iglói gyár felerősödése nemcsak a hermányi gyárnak jelentett legyőzhetetlen versenytársat, hanem az iglóiak még az akkori két kassai kőedénygyárat is már nemcsak utolérték, hanem azoknak is veszedelmes versenytársaivá váltak.

MIHALIK SÁNDOR

DIE STEINGUTFABRIK VON HERMÁNY

Graf Samuel Dessewffy erbt nach seinem sinnlos verschwenderischen Vater die im Komitat Sáros gelegenen Familiengüter in derart verschuldeten Zustände, daß er diese Lasten nur mit sehr mühsamer Arbeit herabmindern konnte. Nach diversen kleinen gewerblichen Unternehmungen entschloß er sich, auf der Suche nach einer ständigen und bedeutenderen Einnahmsquelle, eine Fabrik für künstlerische Steingutwaren zu gründen.

Seine Wahl fiel auf das zur Herrschaft Hanusfalva gehörende Dörfchen Hermány, das von der Stadt Eperjes in dazumal drei Stunden Entfernung, an dem an Zemplén angrenzenden Rande des Komitats Sáros gelegen war. Den alten Rechnungslegungen nach besaß die Fabrik im September 1817 bereits in der Person Anton Matusch's einen Werkführer. Das Fabriksgebäude und die „Glazur Muhl“ wurden Mitte 1818 erbaut. Im selben Jahre hatte man bereits in 20 Fällen Geschirre gebrannt. Der Hauptabnehmer der Erzeugnisse war damals der „Hausmeister“ Mracsek in Eperjes. Außer in dem Hauptsitz des Komitats Sáros, wurde bald nachher auch in der Hauptstadt Oberungarns in Kaschau, eine Niederlage errichtet, trotzdem dort bereits zwei Steingutfabriken miteinander in Wettbewerb standen. Zu Beginn des Jahres 1820 wurde der Posten des Werkführers mit Anton Ruby besetzt. Zu dieser Zeit waren die Herstellungsverhältnisse noch derart günstig, daß die Fabrik, trotzdem sie ihre Erzeugnisse billiger verkaufte, als die Kaschauer Konkurrenz, mit mehr als 30 Prozent Gewinn arbeiten konnte. Der Inspektor der Herrschaft von Hanusfalva machte dem gräflichen Fabriksbesitzer daher Hoffnung, daß das Werk binnen kurzem allein mehr Nutzen bringen würde, als die ganze Güterverwaltung.

Die Hoffnung auf Gewinn erfüllte sich jedoch nicht und als der Besitzer Anfang 1821 die Rechnungslegungen der Fabrik durchsah, kam er zu der Einsicht, daß es ein fruchtloses Bemühen sei, die Fabrik selbst zu führen. Aus dem Grunde schließt er am 14. Mai 1821 mit Willibald Insamb einen Vertrag und überläßt ihm die Fabrik auf die Dauer von 20 Jahren „fest und sicher“ als Pachtung.

Den erhalten gebliebenen Daten auch wurde jedoch nichts aus dem Ganzen, auch dieser Plan wurde zu Wasser. Eine Zeitlang war die Fabrik noch als Pachtung eines Stephan Ebert im Gange, jedoch nach 1822 hört man nichts mehr von ihr. Bei der im Jahre 1828 statthabenden Zusammenschreibung der auf dem Gebiete der Herrschaft Hanusfalva befindlichen Gebäude wird beim Dorfe Hermány bemerkt, daß das Gebäude der dortigen Steingutfabrik zusammen mit allen Nebenbaulichkeiten in überaus desolatem Zustande sei.

Das Dominium von Hanusfalva war, seine Ausdehnung betreffend, von beträchtlicher Größe, im übrigen jedoch ein gräfliches Gut von patriarchalischer schon morsch verderben Organisation. Die Steingutproduktion von Hermány zeigte sich dem Wettbewerb mit den nahegelegenen Konkurrenzfabriken nicht gewachsen; sie kam in die vernichtende Klemme hauptsächlich der Kaschauer, und Iglauer Fabriken und schwand in Kürze aus der Reihe der heimatlichen Keramikfabriken.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI ARCKÉPFESTÉSZET TÖRTÉNETÉHEZ

A Magyar Történelmi Képcsarnok festményanyaga 1945 óta jelentősen megnövekedett. A XIX. század elején Magyarországon működött festők, magyarok és betelepedett külföldiek művei is szép számmal szerepelnek a gyűjtemény újabb szerzeményei között. Közülük most háromnak, Stunder János Jakabnak, Neugass Izidornak és Miklóssy Józsefnek újonnan bekerült műveivel kívánunk foglalkozni. Az új szerzemények közzététele azért is hasznos feladatnak látszik, mivel ezzel kapcsolatban lehetőség nyílik az érdemtelenül kevéssé ismert mesterek életének és munkásságának ismertetésére is.

Stunder János Jakab-ot két női arckép képviseli az új szerzeményi anyagban. Az egyik Beniczky Lászlóné Szeleczky Juliannát ábrázolja és 1954-ben vétel útján került a gyűjteménybe¹ (XXX. t. 3). Az ábrázolt korából következtetve a kép 1800 körül keletkezhetett. A szépnak nem mondható, de szabályos vonalú női arc jellegtelenségét a rendkívül érdekes, sárga virágokkal és szalaggal díszített kalap ellensúlyozza. A divatosan homlokba fésült haját leszorító fejdísz a fejnek biztosítja a képből a hangsúlyt a törzs látható részével szemben, amelyet csipkével szegett fehér ruha fed. A festményt könnyed festésmódja és a rajta uralkodó világos, morbid színek kiemelik a művész egyéb ismert művei sorából és kivételes helyet biztosítanak számára oeuvre-jében.

A másik arckép, Prónay Sándorné Teleki Johanna portréja már jobban hasonlít Stunder egyéb ismert műveire.² Az ábrázoltat ezen, az előbb említett képpel körülbelül egyidős festményen is mellkép kivágatban láthatjuk. A sötétebb testszínű arcot itt a kalap feketéje és a ruha meleg barnája fogják közre. Ennél a képnél sem egy szép női arc az, ami a művész képzeletét megragadta, inkább arra törekedett, hogy a nagy száj, a markáns orr és a kissé hibás szemek jellegzetes vonásait megtartva eredeti, a korban nálunk kissé szokatlanul őszinte kompozíciót alkosson.

A Magyar Történelmi Képcsarnokban egy festőt munka közben ábrázoló festmény eddig gróf Hadik János önarcképeként szerepelt³ (XXX. t. 2). Az ábrázolt személy helyes meghatározásához most a Stunderrel való alaposabb

¹ Olajfestmény, vászon, 56 × 44 cm. Ltsz.: 54.49. Jelezve jobbra lent: „J. Stunder”. Hátul a vásznon felirat: „Effig: /Julianna Szeleczky/ Lad: Beniczky Consort: /Año 1775. nat: 1842./ Nevs: Mort: in Micsinye/ seput:” A képet említi Garas K., Magyarországi festészet a XVIII. században. (Bp. 1955) 255.

² Olajfestmény, vászon, 61 × 47,5 cm. Ltsz.: 2358. Jelezve jobbra lent: „J. Stunder.” Hátul a vásznon: „Br. Prónay Sándorné/ Gr. Teleki Johanna.” 1952-ben került a MTKC-ba. A képet említi Garas K., i. h.

³ Olajfestmény, vászon, 46 × 35,5 cm. Ltsz.: 1034. Vétel 1907-ben S. Kendétől. Vö. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV. Magyar Történelmi Képcsarnok. (Bp. 1915) 180.; Éber L.—Gombosi Gy., Művészeti lexikon. I. (Bp. 1935) 435.

foglalkozás segített hozzá. Elég egy pillantást vetnünk a pozsonyi Nemzeti Galéria szignált Stunder önarcképére⁴ és semmi kétségünk sem marad aziránt, hogy a budapesti kép is a dán festőt ábrázolja, sőt, azt is azonnal megállapíthatjuk, hogy képünk a pozsonyi kompozíció változata. A kettő között csak az az eltérés, hogy míg a pozsonyi képen egy férfifejet rajzol a művész, addig a budapestin egy fürtös női fejen dolgozik. A változtatás ténye, valamint kvalitásai alapján a budapesti képet Stunder sajátkezü változatának kell tartanunk. A festővásznon látható klasszicizáló férfi, illetve női fej azok közül az „akadémiai figurák” közül való lehet, amelyeket Kazinczy látott a festő műtermében első látogatása alkalmával. Ezzel összevág az a tény is, hogy az önarcképen a festő körülbelül 30 évesnek látszik, így az az 1790 körüli években, Stunder bécsi tartózkodása idején keletkezhetett. A budapesti kép hátlapján olvasható „Johan Graf Hadik” szöveg eszerint, amit eddig az ábrázolttal hoztak kapcsolatba, inkább a kép tulajdonosára vonatkozik és alapul szolgál az átmenetileg Bécsben működött dán festő és Hadik János, a szintén a császárvárosban élő magyar arisztokrata műkedvelő kapcsolatának feltételezésére.

Az 1759. november 5-én Koppenhágában született festő életének minket érdeklő utolsó szakaszáról elég kevés pontos adattal rendelkezünk.⁵ Szülővárosának képzőművészeti akadémiaját elvégezve, 1784-ben Itáliába ment, majd visszatérőben Bécsben állapodott meg. 1791-ben ott ismerkedett meg vele Kazinczy Ferenc. Stundernek ekkor már feltett szándéka volt Magyarországra költözni s Kazinczyt arra kérte, segítse elő ennek a tervének megvalósítását. Magyarországra való költözésének pontos időpontját ugyan nem ismerjük, de az bizonyos, hogy a jólsikerült arcképéért hálás magyar író beajánlotta a festőt a Felvidék néhány arisztokrata családjához, akik hamarosan megkedvelték és szívesen foglalkoztatták.⁶ 1797. október 3-án Lőcsén feleségül vette Adami Erzsikét.⁷ Lehet, hogy éppen házasságával kapcsolatos elutazásának állított emléket német nyelvű költői levelében Haliczky András Frigyes pesti egyetemi tanár.⁸ Haliczky a pesti baráti kör tagjainak üdvözlését tolmácsolja Stunder számára és sürgeti, hogy mihamarabb térjen vissza közéjük. Ebből következőleg ekkor már hosszabb ideje Pesten kellett laknia. 1798-ban Kovachich Márton Györgyhöz írott és alább közlésre kerülő leveleit már ismét Pestről datálja. 1803-ban egy pesti címjegyzék említi nevét, de szignaturák és Kazinczyhoz intézett levele is bizonyítja azt itteni tartózkodását.⁹ Ebben az időben volt tanítványa Pesten a később Oroszországba került Rombauer János.¹⁰ Élete hátralevő éveiben a Felvidéken működött, 1808. július 2-a óta városi polgár

⁴ Umenie 19. a 20. storočia. Slovenská Národná Galeria. (Bratislava 1955) 474. sz. (képpel).

⁵ Bayer J., BpSz 152(1912) 235–248.; Thieme, U.—Becker, F., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XXXII. (Leipzig 1938) 249.; Garas K., i. h. — Mind Stunderre, mind a tanulmányban szereplő másik két művészre, Neugassra és Miklóssyra vonatkozóan felhasználtam a Művészettörténeti Dokumentációs Központ Szentiványi anyagát.

⁶ Megismerkedésük történetét lásd: Kazinczy F., Pályám emlékezete. TGY 12(1828) 88–90. és Kazinczy Ferenc levelezése. (Bp. 1890–1961) 2091. sz.

⁷ Az anyakönyvi kivonat, amely Stunder pesti festőként említi, lásd: Művészet 4(1905) 347.

⁸ Haliczky, A. F., Epistel an I. I. Stunder. (Pesth 1797); Vö. Szinyei J., Magyar írók élete és munkái. IV. (Bp. 1896) 347. h.

⁹ Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. (Ofen 1803) 168. Lakása: in der Hauptgasse im v. Ürményschen Hause. A Kazinczyhoz írott levelet lásd: Kazinczy Ferenc Levelezése 623. sz.

¹⁰ Kazinczy Ferenc Levelezése. 4459. sz.; Vö. Vargha L., Művtört. Ért. 2(1953) 151.

Besztercebányán.¹¹ Ott is halt meg négy gyermeket hátrahagyva 1811. augusztus 13-án.¹²

Stunder művészetéből Magyarországon csak arcképfestészetét tanulmányozhatjuk. Így egyházi¹³ és mitológiai témájú,¹⁴ valamint tájképei¹⁵ jelenleg kívül esnek vizsgálódásunk körén. A Magyar Történelmi Képcsarnokban a már említett három festményen kívül még egy negyedik is található, amely Kubinyi Péter táblabíró, a Nemzeti Múzeum bőkezű mecénását ábrázolja. A maga egyszerűségében is jellemzően megoldott arcképet Ehrenreich Ádám rézmetszetben sokszorosította.¹⁶ Ugyancsak Budapesten a Nemzeti Galéria tanulmányi raktára is őriz néhány Stunder festményt. Közülük legjelentősebb a művész idősebbkori, olajminiatűr önarcképe és ennek párdarabja a művész feleségéről, Ernst Lajos magyar történeti gyűjteményéből.¹⁷ Baratta bárónő és egy ismeretlen férfi képmása művészileg kevésbé jelentősek. A Galériának ezekhez 1960-ban sikerült megszereznie egy ismeretlen férfit és feleségét ábrázoló kép-párt.¹⁸

Mindezek azonban nem érik el a Képcsarnok most ismertetett női képmásainak, még kevésbé a pozsonyi és budapesti önarcképeknek művészi kvalitásait. Széphalmon, a Kazinczy Mauzóleumban Kazinczy Ferenc 1791-ben és 1797-ben készült képmása található. Az első egy nagyobb kompozíciónak töredékesen fennmaradt fejrészlete¹⁹ (XXX. t. 1).

Stunder korabeli népszerűségét mutatja, hogy kompozícióit a legjobb bécsi és pesti rézmetszők sokszorosították. Így a már említett Ehrenreich Kubinyi Péterén kívül Orczy Lőrinc zempléni főispán és tábornok képmását (1826), amelyet Stunder valószínűleg Tischler Antal korábbi rézmetszetének vagy előképének felhasználásával festett.²⁰ A magyar származású és Bécsben működő Czetter Sámuel Festetich Antal udvari kamarás (1799), Kovachich Márton Györgyné (1805), Schedius Lajos pesti egyetemi tanár és esztétikai író (1799) és Semsey András királyi személynök (1805) Stunder festette képmását sokszorosította.²¹ A bécsi Friedrich Johntól is fennmaradt egy Kovachichnét ábrázoló rézmetszet, amely ugyan kisebb eltéréseket mutat a Czetter-féle kompozíciótól, de amint Johnnak Kovachichhoz intézett egyik levele valószínűvé teszi, nyilván mindkét rézmetsző ugyanazt a Stunder képet sokszorosította.²²

¹¹ Bayer J., i. m. 246—247.

¹² Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthume. 4(1811) 115.; Vö. Bayer J., i. m. 247.

¹³ Krisztus az olajfák hegyén (1797) Igló, evangélikus templom; Szt. Teréz, Szomolnok, katolikus templom; Krisztus a kereszten (1798) Alsókorompa, Chotek kastély. Lásd: Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat. 3(1810) 121; 6(1813) 127, 160.; Művészet 11(1912) 238.; Garas K., i. h.

¹⁴ Bacchus, Venus, mitológiai jelenet (?), Nagylomnic; Ganymedes elrablása: Besztercebánya. Lásd: Vaterländische Blätter 3(1810) 121.; Bayer J., i. m. 248.

¹⁵ Kazinczy Ferenc Levelezése. 2091. sz.

¹⁶ Ltsz.: 80. Vö. Rózsa Gy., Művtört. Ért. 8(1959) 63, 65 (képpel).

¹⁷ Az Ernst-Múzeum aukciói. XII. Különböző magánbirtokból származó műtárgyak. (Bp. 1920) 517. sz.; Az Ernst-Múzeum leíró lajstroma. VII. Magyar művészek arcképei. (Bp. 1931) 54. sz.

¹⁸ Vö. Művészet 1(1960) 38.

¹⁹ Rózsa Gy., Művtört. Ért. 6(1957) 177-179, 190 (képekkel).

²⁰ Ua., Művtört. Ért. 8(1959) 65.

²¹ Ua., MME 1953. 126, 131 (képpel).

²² Ua., Acta Hist. Art. 4(1956) 149—150, 156—157 (képpel).

A John-féle kompozíció érdekessége még, hogy Kovachichné nyakában férje miniatűr képmását viseli, amely Czetternél még nem szerepelt. Stunder a függelékben közlésre kerülő levelében azt írja Kovachichnak, hogy róla is készített kisméretű festményt. Feltehetőleg ezt látjuk John rézmetszetén. Kovachich kívánságára kerülhetett rá ez a részlet korán elhunyt felesége rézmetszetű képmására, egyébként a jobbkéz kevésbé sikerült megoldása is a későbbi hozzátoldásra vall. A bécsi Karl Hermann Pfeiffer Prónay László csanádi főispánnak Stunder-től festett arcképét őrizte meg egy kisebb és egy nagyobb méretű rézmetszeten²³ (XXIX. t. 1), míg a Bécsben és Pesten egyaránt működő Neidl János József Virág Benedekét²⁴ (1803; XXIX. t. 4). Ez utóbbi szignatúrájában Vinzenz Georg Kininger neve is szerepel, aki a rézmetsző számára a rajzot készítette s valószínűleg őtől való a háttérben ágaskodó Pegazus is. Az 1803-ban készült kompozícióhoz nagyon hasonló Kazinczynak az a képmása, amelyen a hátteret lecsapó villám teszi mozgalmassá.²⁵ Ezt Kininger 1803-ban rajzolta és John 1804-ben metszette rézre. A háttér romantikus kiegészítései, a Pegazus alakja és a villám, vagy a művész, Kininger vagy Kazinczy ötletéből került a képekre. Végül Karl Heinrich Rahl, az ismert bécsi festő édesapja is megőrzött rézmetszetén egy 1803-ban készült Stunder arcképet, amely Schwartner Mártont, a pesti egyetem diplomatika tanárát és az Egyetemi Könyvtár főkönyvtárosát ábrázolja (XXIX. t. 3).

Az eddigiekből látszik, hogy Stunder megrendelői a pesti értelmiség és a vidéki arisztokrácia köréből kerültek ki. Arcképei rendszerint mellkép kivágatúak, ebben az aránylag könnyebben megoldható formátumban alkotta legjobb műveit. Feltétlen érdeme, hogy a klasszicizmus korában nem törekedett modelljeinek megszépítésére. Képeiről jellegzetes, egyéni arcok néznek velünk szembe, nem az emberi szépség, inkább a szemektől tükröződő értelem érdekelte a művészt. Érdekes összevetésre nyújt alkalmat Stunder és a klasszicista Donát ugyanarról a modellről, Virág Benedekről készült képmásainak összehasonlítása. Valószínű ugyan, hogy Donát 1812-ben keletkezett és a Magyar Történelmi Képcsarnokba került festményén²⁶ felhasználta a dán festő korábbi kompozícióját, egyéni stílusuk eltéréseit mégis könnyen leolvashatjuk képeikről. Stundernél nagyobbak a szemek, a kissé szabálytalan arc egyénibb. Donát a képmást szemmel láthatóan szépítette, a vonásokat puhította, az egész arcnak kedélyesebb kifejezést adott, amit nem lehet kizárólag azzal magyarázni, hogy az ábrázolt a két kép keletkezési időpontja között meghízott és megöregedett.

Igazat kell adnunk Kazinczynak, amikor azt írja, hogy Stunder művein vannak elrajzolások, de abban a megállapításában, hogy „az idealizálást Stunder nem fogta fel tiszta conceptussal, s nem értette, mit tészon az aestheticában az a törvény, hogy nem *κατὰ φύσιν*, hanem *εἰς τὸ καλεῖσθαι* kell festeni”, már klasszicista esztétikai felfogásának megnyilatkozását kell látnunk.²⁷ A festő néha a mellképnél nagyobb kivágatot ad, ilyenkor az ábrázolt egyéniségére jel-

²³ Cennerné Wilhelmb G.—Rózsa Gy., FA 11(1959) 206.

²⁴ Kazinczy Ferenc Levelezése. 566, 614, 617. sz.; Pataky D., A magyar rézmetszés története. (Bp. 1951) 189.

²⁵ Rózsa Gy., Művtört. Ért. 6(1957) 179, 190 (képpel).

²⁶ Ltsz.: 92.

²⁷ Kazinczy Ferenc Levelezése. 2091. sz. Más helyen azt írja, hogy Stunder „Fejei olyanok, mintha egy eltört gipszbüszttöt hibásan forrasztanak össze.” Kazinczy F., Pályám emlékezete. II. könyv. Ötödik szak.

lemző kellékek kiválasztásában mutatkozik meg romantikus hajlama. Így az első Kazinczy-kép elpusztult részén az író leírása szerint görög oszlopoz Rousseau mellszobrárt helyezte el a festő, aki nyilván a francia kultúra iránt Dániában megmutatkozó szimpátiából kapta a nagy író keresztnéveit. Schedius könyvet tart kezében, egy Brunswick-képmáson, amit csak Kazinczy utalásából ismerünk,²⁸ Seneca művét lehetett látni. Virág képmásán a Pegazus, mint láttuk, valószínűleg nem szerepelt az eredeti kompozíción, csak Kininger vagy Kazinczy ötletéből, később került rá a metszetre. Csáky Manó portréján, amelyet a Történelmi Képcsarnok régi tusrajz-reprodukciójáról ismerek, a beállítás, a ruha és hajviselet mellett a párkányra helyezett verssorok árasztanak romantikus hangulatot.²⁹

Stunder néhány művét csak az irodalom utalásaiból ismerjük. Közülük néhány meghatározott személyt ábrázol, amelyeket érdemes felsorolnunk, esetleg még előkerülhetnek. Kazinczy a már említetteken kívül a következő arcképeket ismerte: Esterházy herceg maitresse-e, gróf Fekete, saját arcképe 1801-ből, amely Kulcsárhoz került, Péchy Imre (Álmosdon), Ráday Gedeon és felesége, Uza Pál, Vay Miklós generális (Debrecenben és Nagykállón) és felesége.³⁰ Haliczky már idézett költői levelében bizonyos Thümlingnét kisleányával együtt ábrázoló képmásáról beszél. Ezeken kívül az újabb irodalomból még a következő képekről vannak adataink: a Kolbenhayer-család tagjai Besztercebányán, Csáky Sándorné, Fáy István és Kovács Mihály, amely utóbbi kettő Kassán volt.³¹ Kazinczy egyik levelének Kulcsár „schief homlokú” képeére vonatkozó megjegyzése alapot ad arra a feltevésre, hogy Richter Antal Fülöp litográfiáját Stunder kompozíciójára vezessük vissza³² (XXIX. t. 2). A kívágot, a beállítás és a fejen valóban látható elrajzolások nem idegenek Stunder művészetétől. Orczy László abaúji főispánról fennmaradt egy Quirin Mark rézmetszet, lehet, hogy a bécsi mester Stundernek Kazinczytól említett kompozícióját sokszorosította.³³ Verseghy Ferencnek egyetlen képmását ismerjük, Blasius Höfel Avenarius rajza alapján készült rézmetszetét, amely a költő halála után jelent meg. Kazinczy szűkszavú megjegyzése alapján nem tudjuk megállapítani, hogy ez hogy viszonylik Stunder korábbi kompozíciójához.³⁴

Stunderhez hasonlóan külföldről vetődött Magyarországra *Neugass Izidor* is, akinek életéről szintén igen kevés adattal rendelkezünk.³⁵ 1780 körül szü-

²⁸ A kép Nagyváradon volt. *Kazinczy F.*, Festés, Faragás Nálunk. Hazai és külföldi Tudósítások, 1812. 241.

²⁹ Stigliczy rajza 1890-ből. Ltsz.: 4170. A verssorok: „Gestern liebte ich, Heute leid ich Morgen sterb ich. Dennoch denk ich Heute und morgen Gern an gestern.”

³⁰ *Kazinczy Ferenc* Levelezése. 539, 766, 2091, 2177, 4254, 5623. sz.; *Vö. Zsindely E.*, Művtört. Ért. 5(1956) 266.

³¹ *Bayer J.*, i. m. 247.; *Köszeghy E.*, Bildnismalerei in der Zips. (Kežmarok 1933) 117. sz.; *Šourek, K.*, Die Kunst in der Slowakei. (Prag 1939) 946/ c. sz. kép; *Garas K.*, i. h.

³² *Kazinczy Ferenc* Levelezése. 2385. sz.; Richter litográfiája közölve: *Gerszi T.*, A magyar körajzolás története a XIX. században. (Bp. 1960) 189. Megj.: Hasznos Mulatságok 1817. I. címkép.

³³ *Kazinczy Ferenc* Levelezése. 2091. sz. „A’ fej ismét öszvenyommasztva ’s olly lélektelenül mintha Orczy álmatlanul töltött volna egy hetet.”

³⁴ *Uo.* 4737. sz.; Az Avenarius-Höfel kép reprodukcióját lásd: *Nyilas M.*, Pest-Buda a 18. század költészetében. A Főv. Szabó Ervin Könyvtár Tanulmányai. Új sor. 7. (Bp. 1961) 16–17. között.

³⁵ *Thieme, U.—Becker, F.*, i. m. XXV. (1931) 407–408.

letett Berlinben, ott is tanult 1800—1802-ig a képzőművészeti akadémián. Ezután Bécsben dolgozott s ebből a korszakból valók azok a művei, amelyekkel nevét a zenetörténetben megörököltette. 1801-ben festette meg először Haydn mellképét, valószínűleg élet után.³⁶ 1806-ban Esterházy Miklós számára azonos felvételi rajz alapján egy nagyobb kompozíciót alkotott, amelyen a kottákkal és könyvekkel borított asztal mellett ülő zeneszerző arcát a kellékek kissé hátterbe szorítják. Balra a háttérben lantos Múzsza-szobor, jobbra pedig Johann Sebastian Bach mellszobra látszik.³⁷ Neugassnak, az emberi alakot a klasszicista stílus követelményeinek megfelelően kissé szoborszerűvé merevítő kompozíciói John Hoppner virtuóz technikával megoldott, életteli Haydn képmásával ugyan nem vehetik fel a versenyt, de mégis hiteles és művészi dokumentumok, amelyek hozzásegítenek a nagy zeneszerző külső megjelenésének rekonstrukciójához. Már ez a két kép is utal Neugass magyar kapcsolatainak kialakulására, mert az Esterházyak számára készültek. A második képért 500 forintot és havi 50 aranyat kapott ösztöndíj.³⁸ A második Haydn-kép keletkezése évében, 1806-ban a festőnek Beethoven lefestésére is módja nyílt. Ezt a kompozíciót két példányban ismerjük, az egyik a Brunswick-családé volt.³⁹ A Beethoven-arckép a magyar Simon Ferdinánd lendületes portréjához képest szerényebb igényű, az 1812-ben készített maszkkal összehasonlítva viszont megszépített. De még így is szemléletes képet ad a halhatatlan zseni külsejéről és fontos helyet tölt be Beethoven kevés számú, egykorú arcképei sorában.

Neugass ezután Pesten tűnik fel, ahol 1808-ban és 1809-ben találkozunk nevével.⁴⁰ 1811-ben készült Pesten Prónay Simonné Hiergeist Nina képmása, amely az utolsó időben került a Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe⁴¹ (XXX. t. 4). Szürke, felhős ég előtt barna hajú és szemű, markáns arcú nőt látunk a képen, akinek arckifejezése élénk értelmet tükröz. Antik szabású öltözete fehér ingből és vállára vetett világoskék lepelből áll, amelyet jobb vállán ékköves csat fog össze. Kazinczynak Szentgyörgyi Józsefhez írott 1811. november 6-án kelt levelében Prónayné két képéről ír, amelyek közül az egyiket ő kapta meg.⁴² A képek Kazinczynak nem nagyon tetszettek. Találva vannak ugyan, de „ez nem az a zartes schönes Weib, hanem eine korpulente Hetäre, fast frech auf Eroberungen ausgehend”. És itt következik a sokat idézett mondat: „aki magát festetni akarja, menjen Bécsbe Fügerhez vagy Kreutzingerhez”. Máshol a művész színezése feletti nemtetszését fejezi ki.⁴³ Érdekes, hogy Donát János, akinek Prónaynéról festett képmása nem maradt fenn, szintén foglalkozik Kazinczyhoz intézett egyik levelében a most ismertetett képpel: „Mit dem Portrait der Baronin Prónay wuste ich mich gar nicht zu helfen, denn da ich selbe malte, war

³⁶ Geiringer, K., Joseph Haydn. (Mainz 1959) 158—159. között.

³⁷ Joseph Haydn und seine Zeit. Ausstellung Schloss Petronell. (Wien 1959) 60., X. t.

³⁸ Meller S., Az Esterházy képtár története. (Bp. 1915) 43, 232. Közli Neugass Esterházy Miklóshoz szóló levelét 1806. december 3-ról.

³⁹ Frimmel, Th., Beethoven im zeitgenössischen Bildnis. (Wien 1923) 21—24 (képekkel).

⁴⁰ Vaterländische Blätter. 1808. 200—201; idézi: Művészet 10(1911) 392.; Rössler, J. Cbr., Kalender von Ofen und Pest 1809; idézi: Historia 5(1932) 113.

⁴¹ Olajfestmény, vászon, 51 × 44,5 cm. Ltsz.: 2360. Hátul a vásznon: „báró Prónay Simonné/ festé Neugass Pesten 1811.”

⁴² Kazinczy Ferenc Levelezése. 2091. sz.

⁴³ Uo. 2072. sz.

ich in grosser Verlegenheit, denn sie war ganz kupferfärbig roth im Gesichte, welches colorit unmöglich war nachzuahmen. . . Dieses vom Neugass kann ich ohne Rührung gar nicht ansehen, denn es ist nicht gezeichnet, nicht koloriret, weder Licht und Schatten gehörig vertheilet, noch weniger dass man darin einige Aehnlichkeit finden könnte, und doch erhält es Beyfall.⁴⁴ A kortársak kritikáját, főleg a vállrészt és a jobb kar elrajzolásait illetően, el kell fogadnunk.

Kazinczy levelezéséből tudunk egy másik Neugass-képről: Szirmay Mihályné Szulyovszky Teréz dilettáns festőnő lemásolta apjának Neugasstól festett képmását.⁴⁵ Barabás Miklós viszont 1848-ban keletkezett másolatával őrizte meg a források szerint Pesten valamikor nagyon népszerű festő egy kompozícióját, Gosztonyi Jánosnak, a felkelő nemesi sereg tábornokának képmását.⁴⁶ Az ábrázolt viselete és a beállítás merevsége is elárulja a szignatúrán kívül, hogy Barabás nem önállóan dolgozott, hanem korábbi mintaképet követett.

Egykorú híradások szerint művésznünk később hosszabb időt töltött Olasz- és Oroszországban. 1841-ben találjuk újból Pesten.⁴⁷ Az 1842-ben rendezett műkiállításon Oroszországból hazahozott és már Pesten festett képmásaival szerepelt.⁴⁸ 1843-ban többhónapos esztergomi tartózkodás során megfestette Kopácsy József hercegprímás képmását, amely a most publikált női arckép mellett Neugass második, Magyarországon nyilvántartott műve és jelenleg az esztergomi prímási palotában van.⁴⁹ A portré, amely Franz Eybl 1841-ben készült litográfiájával beállításban és ruházatban több hasonlóságot mutat, nagyobb igényű, mint Prónayné képmása, de a művész gyengéi is jobban előtérbe kerülnek rajta. Eybl kompozíciójával szemben Neugassnál megváltozott a fej beállítása, a könyv a jobb kézbe került, a bal értelmetlen tartásban pihen az ölben. Neugass megváltoztatta a szék formáját és a kép háttérébe a székesegyház homlokzatának a tervek alapján készült ábrázolását helyezte el utalásul a főpaprak a templom építése körül szerzett érdemeire. Az arc édeskés, a kezek elrajzoltak. Utolsó hírünk 1847 decemberéből kelt a művésztől, aki ekkor Temesváron tűnt fel.⁵⁰ Nem tudjuk, hogy ezután mi lett a sorsa.

Az eddigiekben ismertetett két külföldi művésszel szemben a harmadik, akinek új szerzeményeit most bemutatjuk, *Miklóssy József*, a felvidéki Szlovínkán született 1792. március 20-án.⁵¹ Legutóbb több példányban fennmaradt legismertebb művével, Kovács József képmásával — amelynek 1832-ben keletkezett egyik példánya szintén a Magyar Történelmi Képcsarnokban van — foglalkozott az irodalom. Bodnár Éva a Nemzeti Galéria egy új szerzeményével kapcsolatban megállapította, hogy ez a kompozíciója nem eredeti, hanem Hesz

⁴⁴ Uo. 3325. sz.

⁴⁵ Uo. 3041. sz.

⁴⁶ MTKCs. Ltsz.: 122. Jelzése: „Barabás 848. Neugass szerint.”

⁴⁷ Pesther Tageblatt 1841. 1197.; Der Spiegel 14(1841) 784. Múterme a Wurm-udvarban volt.

⁴⁸ Regélő Pesti Divatlap. 1842. 441. Oroszországban festette meg egy kazáni perzsa professzor és Nagy Péter képmását, Carl Henriette arcképe már Pesten készült.

⁴⁹ Der Spiegel 16(1843) 117.; *Genthon I.*, Esztergom műemlékei. I. (Bp. 1948) 143.

⁵⁰ Temesvárer Wochenblatt. 1847. 52. sz.; idézi: *Berkeszi I.*, Temesvári művészek. (Temesvár 1910) 97.

⁵¹ *Beszkid M.*, Művészet 13(1914) 47—63.; *Lyka K.*, OSzME 2(1919—20) 71.; *Thieme, U.*—*Becker, F.*, i. m. XXIV. (1930) 552.; *Fleischer Gy.*, Magyarok a bécsi képzőművészeti akadémián. (Bp. 1935) 60. (1814—20-ig szerepel a névkönyvekben.); *Lyka K.*, Magyar művészet 1800—1850. (Bp. é. n.) passim, főleg 182, 433.

János Mihály 1820-ban készült képének átdolgozása.⁵² Most viszont három eddig ismeretlen képmását közölhetjük, amelyek 1952-ben a szombathelyi múzeumból jutottak a Magyar Történelmi Képcsarnokba. Az életnagyságú képek gróf Batthyány Lajost (1753—1806), Batthyány Fülöpöt (szül. 1781) és József nádort ábrázolják. Mindhárom kép a művész olaszországi tartózkodása után Bécsben keletkezett, a két főispán képmása és a méretek alapján következtetve valószínűleg Vas megye megrendelésére. Elsőnek Batthyány Lajosnak, a felkelő nemesi sereg ezredesének képmása készült el 1828-ban⁵³ (XXXI. t. 1). Mivel az ábrázolt ekkor már nem élt, a művész valószínűleg egy régebbi képmás felhasználásával dolgozott ugyanúgy, mint a Bonchidára készült Bánffy György-portré esetében. Ez utóbbihoz mind a beállítás szempontjából, mind a felíratot viselő és a csákót tartó talapzat tekintetében nagyon hasonló, sőt még méreteik is majdnem megegyeznek.⁵⁴ Az aransujtásos kék egyenruhába öltöztetett alak mellett balra a tudományt jelképező, mécses és könyvet tartó nő szobra látható, míg jobbra lankás tájra nyílik kilátás. Egy évvel későbbi fiának, Batthyány Fülöpnek portréja⁵⁵ (XXXI. t. 2). Az arc sikerültebb kidolgozása arra vall, hogy ez a kép élet után készülhetett. A háttér tája itt ballusztrádon át válik láthatóvá, míg fent világoszöld függöny ad háttérzet az arcnak és ellensúlyozza az egyenruha kékjét. Különleges hangsúlyt kap a jobbkezben tartott csákó hatalmas fehér tollbokrétája és a kesztyűt tartó kéz világos foltja is. József nádor 1830-ra datált képmása⁵⁶ Miklóssy mesterének, Peter Krafftnek kompozícióját követi, amelynek Nógrád megye számára készült példánya a balassagyarmati múzeumból szintén gyűjteményünkbe jutott.⁵⁷ Azonos a két képen a beállítás és a viselet, csak a csákó tollbokrétájának formája tér el. Miklóssynál az arc férfiasabb, markánsabb, kisebb eltéréseket vehetünk észre a hajviseletben és a tájképi háttérben is.

A három festmény alapján igazat kell adnunk Bíró Józsefnek abban, hogy Miklóssy Krafft nál alapos mesterségbeli tudásra tett szert, pontos anatómiai ismeretek alapján megkomponált arcképei fontos helyet biztosítanak számára a XIX. század elejének magyar festészetében.⁵⁸ Mesterének hatására a népi zsánerkép műfajával is megpróbálkozott és így mind tartalomban, mind formai tekintetben többet ígért, mint amit viszonyai következtében később meg tudott valósítani. 1833 óta ugyanis az eperjesi görögkatolikus püspök udvari

⁵² Bodnár É., Bulletin de la Galeria Nationale Hongroise. 3(1961) 65—68.

⁵³ Olajfestmény, vászon, 207 × 111 cm. Ltsz.: 53. 112. Balra lent jelezve: „Miklóssi József festette Bétsben 828.” Balra talapzaton felirat: „RÓMAI SZ: BIRODALMI HERCZEG/ BATT-HYÁNYI LAJOS,/ STRATTMANNI GRÓF,/ NÉMETH-UJVÁRNAK/ ÖRÖKÖSE,/ CS: KIR: ARANY-KULTSOS,/ T: N: VASS VÁRMEGYÉNEK/ ÖRÖKÖS ÉS VALÓSÁGOS/ FEŐ-ISPÁNYA,/ ÉS AZON VÁRMEGYEI/ FELKELŐ/ NEMES SEREGNEK/ EZEREDES KAPITÁNYA”. Szélén behajtva.

⁵⁴ Bíró J., A bonchidai Bánffy-kastély családi arcképei. Emlékkönyv Lyka Károly hetvenötödik születésnapjára. (Bp. 1944) 201 (képpel.; *Ua.*, Erdélyi kastélyok. (Bp. é. n.) XVII. t.

⁵⁵ Olajfestmény, vászon, 207 × 111 cm. Ltsz.: 53. 113. Jelezve jobbra lent: „Miklóssi József festette Bétsben 829dikben”. Jobbra lent talpazaton felirat: „RÓMAI SZ: BIRODALMI/ HERCZEG/ BATT-HYÁNYI FÜLÖP,/ STRATTMANNI GRÓF,/ NÉMETH-UJVÁRNAK/ ÖRÖKÖSE,/ LEOPOLD CS: RENDJÉNEK/ KÖZÉP KERESZTESE,/ CS: KIR:/ ARANY-KULTSOS,/ T:N:/ VASS VÁRMEGYÉNEK/ ÖRÖKÖS,/ ÉS VALÓSÁGOS/ FEŐ-ISPÁNYA”

⁵⁶ Olajfestmény, vászon, 207 × 111 cm Ltsz.: 53. 114. Jelezve jobbra lent: „Miklóssi József festette Bétsben 830dik-ban.”

⁵⁷ Rózsa Gy., FA 6(1954) 166.

⁵⁸ Bíró J., Erdélyi kastélyok. i. h.

festője lett és ellátta az egyházmegye templomait hagyományos stílusú ikonokkal. 1841. december 1-én halt meg.

Kazinczy Ferenc Ginovszky József (1800—1857), a később Ausztriába költözött felvidéki festő tanulmányainak támogatásával kapcsolatban említi Miklóssy nevét.⁵⁹ Ő tette lehetővé, hogy a fiatal Barabás Miklós Peter Krafft tanulmányait Kis Bálint bécsi műtermében lemásolhassa és ezzel mint idősebb honfitársa, hozzájárult a legnépszerűbb magyar biedermeier festő fejlődésének előmozdításához.⁶⁰

A Magyar Történelmi Képcsarnok új festményeivel kapcsolatban három kisebb mesterrel volt módunkban behatóbban foglalkozni. Kettő közülük külföldről került Magyarországra. Stunder művei sajátos, romantizáló színekkel gazdagították a magyarországi festészetet. Arcképei azoknak a köröknek igényeit elégítették ki, amelyek megrendeléseikkel nemsokára a szintén külföldi eredetű Donát János, majd később a magyar Barabás Miklós megélhetését biztosították. Neugass legjobban sikerült és legismertebb művei, Haydn és Beethoven képmásai, ugyan Bécsben, de magyar megrendelésre készültek. Miklóssy József fiatalkori arcképei Kraffton keresztül a francia klasszicizmus eredményeit közvetítették Magyarországra. Neugass és Miklóssy Barabáson át a magyar festészet további fejlődéséhez kapcsolódnak. Mindhárom szerényebb tehetségű művész méltó arra, hogy a magyar nemzeti festészet előzményei között az ő nevüket is számontartsuk.

RÓZSA GYÖRGY

FÜGGELÉK

1. Stunder levele Kovachich Márton Györgybőz. 1798. február 13. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Quart. lat. 43. 14. köt. 55 fol. Publikálatlan.

Hochwohlgeborner!

Da ich jetzt in der Lage binn dass ich Geld brauche, so nehme mich die Freiheit Ihnen zu bitten dass Sie die güte haben möchte mir vür (!) die beide Portrete welches zu schiken. Der Preis ist wi für alle meine bekante und Freunde, dass Grosse 8 und das kleine 4# in allen also 12 #, nehmen Si Hochzuverehrender diese meine Bitte nicht ungütlich auf, und sein Sie versichert dass ich sie ungerne aber gezwungen thue umsomer, da Si noch einige Verenderungen an dass Portret der Frau Gemahlin wünschen. Di ich auch erbötich bin vorzunehmen wenn Si verlangen, und was auch schon hatte geschehenn können, ich verbleibe mit aller Hochachtung

Dero Ergebenster Diner
J. Jaques Stunder

Pest den 13 Februar 1798.

2. Stunder levele Kovachichböz. 1798. február 15. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Quart. lat. 43. 14. köt. 56—58. fol. Publikálatlan.

Mein Herr von Kovachitz

Ihr benehmen gegen mich hat mich sehr gekränkt, und kan nicht umhin Ihnen meine Meinung darüber zu sagen. Sie belieben zu sagen das dass Portret Ihrer Frau Gemahlin nicht ähnlich ist, nach dem Urtheile von Kenner, und nichtkenner, die es bei ihnen gesehen haben — und schicken mir solches zurück. Darauf muss ich antworten, das einjeder der es bei mir ge-

⁵⁹ Kazinczy Ferenc Levelezése. 4773. sz.

⁶⁰ Barabás Miklós önéletrajza. (Kolozsvár 1944) 68.

sehen, es gleich erkant hat, mit gewisheit kan ich nicht sagen ob si Kenner waren, aber ausgegeben hat sich keiner davor, also dieses allein, das die Meinungen darüber verschiden sind, konte Ihnen nicht berechtigen dass Bild zurück zu schicken. Was sie Pretendieren könnten, ist diss, das ichs dasjenige daran abendere was Si meinen, das nicht gut ist — vorausgesetzt dass Ihre Meinung gegründet ist — und dazu war ich auch wi Si wissen erbötich, ich meinerseitz hatte also meine schuldigkeit getahn.

Dass meine Bitte mir etwas Geld zu schicken Ihnen so ungelegen kōmen würde, wuste ich nicht, und es thut mir Leid, währe auch zurfrieden gewesen nach und nach, und so dass es Ihnen nicht beschwärllich gewäsen währe, ausgezahlt zu werden.

Weiter beliebt Ihnen zu sagen, das mann bei jetziger Zeit jede sache mit beiden Augen ansehen darf bevor mann Bare 12 Dukaten aus der tasche hingiebt — muss nicht ein jeder der Ihnen so reden hört glauben, das ich Ihnen Mein Herr von Kovachitz aufgesucht, mich Ihnen mit meine Arbeit aufgedrungen, und dan einen ungewöhnlichen, unbilligen Preis gemacht habe. Si werden am besten wissen das es nicht so ist, wi es überhaupt nicht meine art ist, ich habe Ihnen also nicht, *vür zwei Portrette* 12 Dukaten aus der tasche locken wollen, das mir aber bei disem Ihr betragen, einige Dukaten, welches mir meine Zeit kostet, aus der tasche heraus sind. Das muss ich Ihnen sagen, wen Si es Sich nicht so vorstellen können, und das Si darauf rüksicht nehmen würden, hatte ich von Ihrer Bilichkeit erwarte. Übrigens lerne ich aus dieser Geschichte, das ich bei jetziger Zeit mit beide Augen sehen muss wenn Sich wider jemand zum Mahlen einstellt, und gut sichere bedingnisse im voraus machen, damit ich nicht wieder auf solche art behandelt werde, wi hatte ich aber gegen Ihnen mein Herr, auf sicherstellung bedächt sein können, als Si zu mir kamen, Sich und di Frau Gemahlin mahlen zu lassen?

Zulest noch dis, da Sie obbelte Portret vür unähnlich erklären, so habe ich dass recht damit zu thun, was mir gut dünkkt, was auch andere Mahler in dergleichen fälle gethan haben, nähmlich solche Portrete zur öffentliche schau, oder Verkauf auszustellen, und auf solche Art das Publikum zu richter gemach (!), über die Ähnlichkeit, oder nicht ähnlichkeit. Welches Keiser Joseph (!) einstens selbst gebilliget hat. Die zwei Dukaten auf abschlag, auf Dero Portret, habe richtig erhalten, bleibe Eüer wohledelgebornen

gehorsamer Diner
Jean Jaques Stunder

Pest den 15ten Februar 1798.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER PORTRÄTMALEREI IN UNGARN

Bei Gelegenheit der Veröffentlichung einiger Neuerwerbungen der Ungarischen Historischen Galerie können wir die Porträtmalerei dreier in Ungarn wirkender Maler — Stunder, Neugass und Miklóssy — überlicken. Der Däne *Johann Jakob Stunder* (1759—1811) kam den 90-er Jahren des 18. Jahrhunderts nach Ungarn und lebte bis zu seinem Tode teils in Budapest, teils in Oberungarn. Seinen Bestellerkreis bildeten die Intelligenz der Hauptstadt und die Aristokratie auf dem Lande. Neben zwei neu erworbenen Damenbildnissen — Frau Julianna Beniczky und Frau Johanna Prónay — besitzt die Ungarische Historische Galerie ein Selbstbildnis des Künstlers, eine Variante des Bildes in Bratislava und das Porträt des Péter Kubinyi. In der Ungarischen Nationalgalerie befinden sich ein späteres, kleines Selbstbildnis des Malers mit dem Porträt seiner Frau, Porträts einiger unbekannter Persönlichkeiten und das Bildnis der Baronin Baratta. In Széphalom werden zwei Bildnisse des Schriftsteller Ferenc Kazinczy, der den Künstler in Ungarn einführte aufbewahrt. Verschiedene

Wiener und Budapester Kupferstecher vervielfältigten die Kompositionen des Künstlers, so Ádám Ehrenreich (Péter Kubinyi und Lőrinc Orczy), Sámuel Czetter (Antal Festetich, Frau Johanna Kovachich, Lajos Schedius und András Semsey), Friedrich John (Frau Kovachich), Karl Hermann Pfeiffer (László Prónay), János József Neidl (Benedek Virág) und Karl Heinrich Rahl (Márton Schwartner). Einige Werke des im romantischen Stile arbeitenden Malers können auf Grund von zeitgenössischen Erwähnungen und von graphischen Blättern hypothetisch rekonstruiert werden, so das Porträt von István Kulcsár und László Orczy. Als Anhang werden zwei an Márton György Kovachich gerichtete Briefe Stunders publiziert.

Der Berliner *Isidor Neugass* (um 1780 — nach 1847) hatte in Wien zwei Porträts von Haydn und eines von Beethoven gemalt, die in der musikgeschichtlichen Literatur oft erwähnt werden. Diese Bildnisse sind schon Resultate seiner ungarischen Beziehungen, denn er malte Haydn auf Bestellung der Esterházy und Beethoven für die Familie Brunswick. Der Künstler arbeitete 1808—1811 in Budapest. Hier entstand im Jahre 1811 das Porträt von Frau Nina Prónay, das in den letzten Jahren in die Ungarische Historische Galerie gelangte. Nach einem längeren Aufenthalt in Italien und Russland erscheint der Maler 1841 wieder in Budapest. Sein zweites in Ungarn aufbewahrtes Bild stellt den Fürstprimas von Ungarn, József Kopácsy, dar und befindet sich im Primatialpalast in Esztergom.

Der aus Oberungarn stammende *József Miskolcsy* (1792—1841) war mehrere Jahre Schüler von Peter Krafft in Wien. Drei, während dieser Jahre entstandene, lebensgroße Bildnisse sind Neuerwerbungen der Ungarischen Historischen Galerie. Sie stellen Lajos und Fülöp Batthyány und Erzherzog Josef, den Palatin von Ungarn, dar. Letzteres ist eine Umarbeitung einer Komposition von Krafft, die auch in der Sammlung aufbewahrt wird. Seit 1833 arbeitete der Künstler als Hofmaler des griechisch-katholischen Bischofs in Prešov (Eperjes).

NÉMETORSZÁGBAN TANULÓ MAGYAR IFJAK LITOGRAFÁLT ARCKÉPEI

A közelmúltban öt darabból álló zárt grafikai együttes került a Magyar Történelmi Képcsarnokba. Az öt fiatal férfiarckép három különböző német kismester alkotása. A portrék mindegyikét Osterlamm Ernő löcsei származású, későbbi debreceni jogakadémiai tanárnak dedikálták az ábrázoltak az 1840-es években. Három esetben sikerült kilétüket és további életútjukat pontosan megállapítanunk, míg a két fennmaradó képnél csupán annyi az eredmény, hogy magyarországi származású evangélikus családok leszármazottai. A hazai protestantizmus már a legkorábbi időktől kezdve külföldi egyetemekre küldte fiait s ez a szokás továbbélt a XIX. század első felében is. A tárgyalt arcképek mindegyike így az illetők külföldi tanulmányi idejének emléke, míg a dedikációk Osterlamm ifjúkori életrajzát kísérik végig.

Időrendben az öt közül legkorábbi egy széken ülő, hullámos hajjú, bajszos-szakállas fiatalember félalakos portréja.¹ A ceruzával írt ajánlás így hangzik: „Osterlamm Ernestnek baráti emlékül Bayer Késmárk 8. 9. 1845.” Az ábrázolt közelebbi kilétét nem sikerült kikutatni, feltehetőleg a késmárki Bayer evangélikus papi és tanári család tagja. Innen eredhet Osterlammal való barátsága is, aki maga szintén szepességi, löcsei papcsaládból származott.² A megfelelő technikai felkészültséggel kivitelezett litográfia mestere a szignatúra szerint Lerch W. kevéssé ismert berlini pasztellfestő és grafikus.³

Következő, művelődéstörténeti szempontból sokkal jelentősebb lapunknak szintén Lerch a mestere. Az anatómiailag gyengébben megfogalmazott arckép nagy földrajztudósunk, Hunfalvy János fiatalkori vonásait őrizte meg számunkra⁴ (75. ábra). Hunfalvy 1845/46-ban járt tanulmányúton Németországban,⁵ ekkor készítette el arcképét a berlini mester. A szívélyes hangú dedikáció a megajándékozotthoz fűződő ifjúkori barátság emlékét őrzi: „Hunfalvy János baráti emlékül Oszterlam Ernőnek. Eperj. Aug. 16. 1846” Osterlamm 1844/46-ban Eperjesen és Nagylomnicon nevelősködött a Berzeviczy-családnál, Hunfalvy pedig a Dessewffyeknél. Ismeretségük különösen az előbbi számára jelentett gazdagodást, mert barátja felhívta figyelmét a reformkori magyar irodalom gazdagságára, neki köszönhette Petőfi és Tompa személyes ismeretségét is.⁶ A későbbi európai hírvé egyetemi tanár fennmaradt arcképei idősebb korából

¹ Litográfia, 26 × 19 cm. Ltsz.: 59.1132. — Szignatúra a jobb karnál: W.Lerch.

² Szinnyei J., Magyar írók élete és munkái. IX. (Bp. 1903) 1426. h.

³ Thieme, U.—Becker, F., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XXIII. (Leipzig 1929) 111.

⁴ Litográfia, 26,3 × 21,9 cm. Ltsz.: 59.927. — Szignatúra a jobb karnál: W.Lerch.

⁵ Szinnyei J., i. m. IV. (Bp. 1896) 1404. h.

⁶ Osterlamm Ernő önéletrajza. Szepesi Hírnök, 1983. 45. sz.

származnak s nagy részük a század második fele újság-grafikájának fénykép után készült példánya. Fokozott érdeklődésünkre érdemes tehát a kiváló tudós fiatalkori arcképe pályája kezdetéről.

Eperjesi nevelői évei után Osterlamm jurátusnak megy Debrecenbe és 1847-ben felvételi magát a pesti királyi táblához is. Fővárosi tartózkodása alatt kapta ajándékba a harmadik Lerch-portrét.⁷

A térdképben bemutatott sápadt, leányosarcú ábrázolt ugyanolyan széken ül, mint Bayer, öltözetében magyaros és nyugatias elemek keverednek. Ajánlása tintával írott: „Osterlamm Ernő barátjának Weber Armin Pest Őszelő 21^{dike} 1847.” A litográfia ajándékozójának életadatait hiába keressük akár Szinyei idézett, akár Zoványi későbbi speciális érdekű lexikonában.⁸ Rövid, de reményt-keltő pályája állomásairól szűkebb hazája, a Szepesség irodalmában találunk említést. 1852-ben a nagymultú késmárki evangélikus liceum tanárai közé választják a felsőbb osztályok oktatására.⁹ A tanítás mellett irodalmi működést is fejt ki, 1854-ben ő írja az intézet nyomtatott évi jelentésében a történeti visszapillantást.¹⁰ 1856/57-ben Iglón tanít egy évet, de súlyos tüdőbaja miatt ezután már csak megtört erővel láthatja el hivatását 1861-ben bekövetkezett haláláig.¹¹ Osterlammal való ismeretsége valószínűleg még szepesi közös ifjúságuk éveire nyúlik vissza s a baráti megemlékezésként adott kép a felső-magyarországi protestáns kultúrtörténet e biztató ígéretére vonatkozó gyér adatanyag érdekes kiegészítése.

1847-ben Osterlamm Németországba utazott, ahol a hallei és jenai egyetem előadásait látogatta s csak 1849-ben tért vissza hazánkba.¹² A gyűjtemény hátralevő két darabja tehát nemcsak külföldön készült, hanem a tulajdonos németországi diák-ismeretségeinek emléke is. Hallei ajándék Pelárgus János litografált portréja 1848 augusztusából.¹³ („Pelargus János Oszterlam Ernesztnek baráti emlékül Halle aug. 14e 848.”) A grafikai lap készítője Schirmer Georg hesseni provinciális portréfestő, akinek főleg Kasselen maradtak fenn alkotásai.¹⁴ A Halleben tanuló magyar ifjú valószínűleg vándorlásai során jutott el Hessen székvárosába s ekkor keletkezhetett a litográfia-portré is. A magyaros ruhát viselő ábrázolt közelebbi kilétének megállapítása nem sikerült annál is kevésbé, mert a szakirodalom szerint a nevezett Nógrád megyei család 1847-ben kihalt.¹⁵

A sorozat utolsó darabja ismét irodalmi és egyházi téren egyaránt tevékeny férfiút mutat be. Az ülő térdképen Linberger István evangélikus tanár és egyházi író látható¹⁶ (76. ábra). A rajzoló, Ries Fritz elsősorban a jenai egyetemi

⁷ Litográfia, 28,6 × 20,6 cm. Ltsz.: 59.932. — Szigatúra a jobb csípőnél: W. Lerch.

⁸ Zoványi J. cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. (Bp. 1940).

⁹ Linberger I., A VI. szabad kir. városi ágost. hitv. evangélikus esperesség vázlatos történelme. (Késmárk 1882) 31.

¹⁰ Lipták, J., Geschichte des evang. Distrikual-Lyzeums A. B. in Kesmark. (Kežmarok-Kesmark 1933) 171.

¹¹ Palsó I., A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története. (Késmárk 1893) 88.

¹² Szepesi Hírnök i. h.

¹³ Litográfia, 19 × 15,2 cm. Ltsz.: 59.930. — Szigatúra a bal karnál: G. Schirmer fec.

¹⁴ Thieme, U.—Becker, F., i. m. XXX. (Leipzig 1936) 87.

¹⁵ Nagy I., Magyarország családai. IX. (Pest 1862) 202—203.

¹⁶ Litográfia, 22 × 17,1 cm. Ltsz.: 59.928. — Szigatúra: ad naturam Fritz Ries in Jena — Gedr. b. Fr. Walther. sen. Weimar.

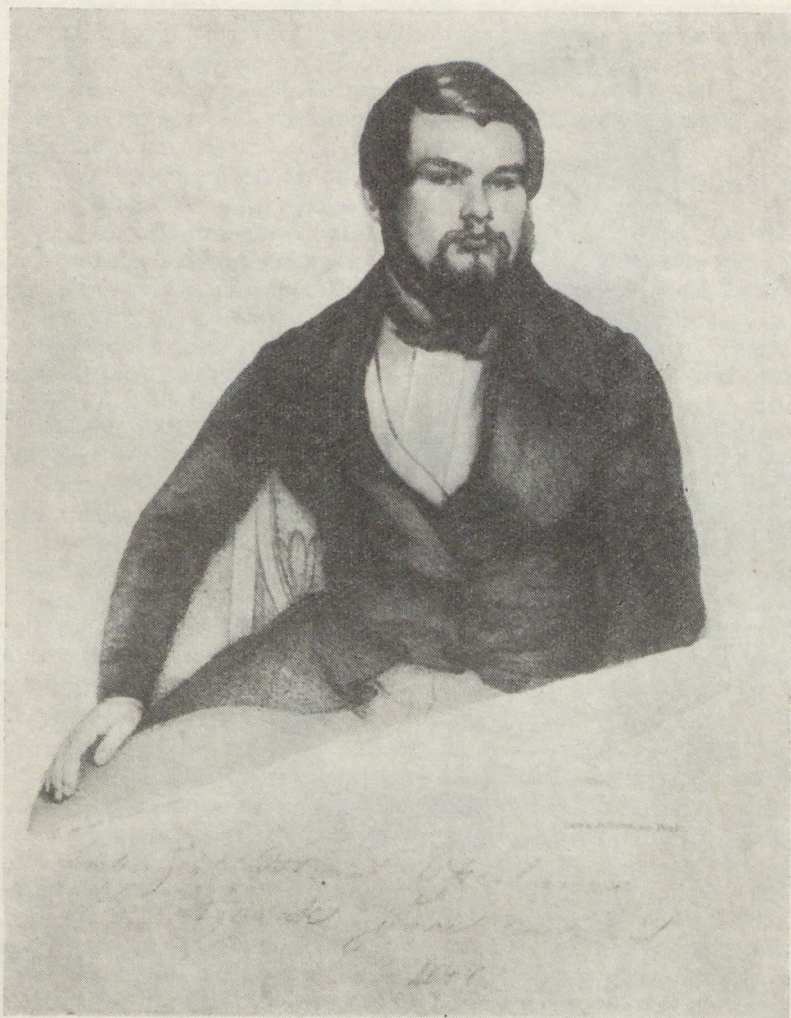
75. ábra

élet portré-krónikása volt, aki rektorok és professzorok mellett a diákság sok képviselőjét is megörökítette.¹⁷

A soproni származású fiatalember, Linberger 1841/49 között látogatott németországi egyetemeket,¹⁸ az arckép dedikációjából így jenai tartó-

¹⁷ Thieme, U.—Becker, F., i. m. XXVIII. (Leipzig 1934) 340.

¹⁸ Szinnyei J., i. m. VII. (Bp. 1900) 1230. h.

76. ábra

kodása pontosan rögzíthető. („Linberger István Osterlamm barátjának jeni emlékül 1848”)

Egészében szemügyrevéve portrésorozatunkat, próbáljuk elemezni művészet- és művelődéstörténeti jelentőségét. Művészettörténeti szempontból három századnyi német grafikus-kismester oeuvre-jét egészíti ki, vagy megadja eddig névtelennek ismert lapok ábrázoltjainak nevét és kapcsolatait.

Művelődéstörténetileg viszont igen érdekes a litografált-portrék keletkezésének vizsgálata. A polgári korszak e jellegzetes grafikai technikája nagyrészt kézműves kezdetek után az 1840-es évekre jelentős művészi fejlődést mutat hazánkban. A reformkor nagy nemzeti fellendülése elsősorban az arcképlito-

ráfiáknak kedvezett, mert egyaránt népszerűsítette a múlt nagyjait és a jelen politikai, kulturális vezéregyéniségeit.¹⁹ Magánemberek, vagy éppen diákok megrendelésére készült grafikus arcképekről azonban nincs tudomásunk még abban az esetben sem, ha a könyomdát felsőbb tanintézetek tartották fenn, mint Kolozsvárott a református kollégium és a katolikus líceum litografáló műhelyét.²⁰ Németország fejlettebb társadalmi viszonyai között azonban sokkal szélesebb körre terjeszkedett ki a megörökítés igénye, főleg a polgárság sorai-ban. A litografált arcképek ilyen nagymérvű elterjedtsége mintegy előkészítette a fényképeknek a század második felében beköszöntő egyeduralmát. Az egyetemi ifjúság — különösen Németországban — szenvedélyesen gyűjtötte tanulóévei emlékeit, versekkel, rajzokkal díszített emlékkönyveik bejegyzései között sok messzeföldről jött diáktársuk neve szerepel. Ebbe a körbe tartozik az arcképek ajándékozása is, hiszen az egymástól távolszakadt régi barátok az Alma Mater elhagyása után gyakran soha többé nem is látták egymást. Az arcképsorozat magyar ábrázoltjai is magukévá tették a fejlettebb ország szokását és így nagy részüknek csupán az említett lapokon maradt fenn művészi értékű portréja. Érdekes azonban szemügyre venni azt is, miért igazodtak éppen ők könnyebben a németországi helyzethez. Őtük közül hárman (Bayer, Hunfalvy, Weber) a Szepességből származtak, melynek zárt, sajátos polgári fejlődése jelentős portréfestészetet hozott létre a XIX. század elején.²¹ Linberger István pedig Sopronból került a németországi egyetemekre. A XVII—XVIII. században szülő-városában virágzó művészeti élet mecénásai is részben polgárok voltak s a patricius és honorációr arcképek többszázéves helyi műgyakorlatban gyökereztek.²² Bár más vidékről Németországba került tanulóifjak arcképeit nem ismerjük és alaposabb vizsgálat nélkül nincs okunk kétségbevonni hasonló darabok létezését, elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy az említett portrék keletkezését nagymértékben befolyásolták az ábrázoltak hazai művészi és művelődési környezetének hagyományai.

CENNERNÉ WILHELM B GIZELLA

¹⁹ Gerszi T., A magyar körrajzolás története a XIX. században. (Bp. 1960) 21—32, 46—55.

²⁰ Uo. 156.

²¹ Kőszeghy E., Bildnismalerei in der Zips. (Kežmarok—Keszmark 1933)

²² Csatkai E.—Dercsényi D., Sopron és környéke műemlékei. II. kiad. (Bp. 1956) 134—135.

LITHOGRAPHISCHE PORTRÄTS DER IN DEUTSCHLAND STUDIERENDEN UNGARISCHEN JÜNGLINGE

In der Graphischen Sammlung der Ungarischen Historischen Bildergalerie befinden sich fünf Lithographien deutscher Kleinmeister, die ungarische Studenten darstellen. Auf den Blättern sind die Dedikationen der Dargestellten an Ernst Osterlamm von Leutschau zu lesen. Drei Bildnisse, diejenigen von Bayer, Johann Hunfalvy und Hermann Weber, sind Arbeiten des Berliner Graphikers und Pastellzeichners W. Lerch. Das Jugendporträt des hervorragenden Geographen Hunfalvy aus den Jahren 1845/46 ist kulturgeschichtlich besonders wertvoll, sowie das Blatt des früh verstorbenen Lyzeumsprofessors aus Kesmark, Hermann Webers.

Die Lithographie des hessischen Künstlers Georg Schirmer von dem in Halle studierenden Johann Pelárgus (1848) ist ein Andenken des früheren Besitzers, Ernst Osterlamms an seine Universitätszeit in der genannten Stadt. Das Porträt des Oedenburgers Stephan Linberger wurde von Fritz Ries in Jena auf Stein gezeichnet (1848). Das Werk dieses Graphikers besteht meistens aus Rektoren-, Professoren- und Studentenbildnissen seiner Heimat.

Die Publikation der genannten Lithographien soll einem doppelten Zweck dienen: durch die Dedikationen wurden die Namen der Dargestellten bekannt, und damit ein neues Feld der deutsch-ungarischen künstlerischen Beziehungen erschlossen.

ADALÉKOK A PEST-BUDAI KISIPARI FEGYVERGYÁRTÁS TÖRTÉNETÉHEZ

A pest-budai magyar fegyvergyártás tanulmányozása, különösen XIX. századi vonatkozásban, alig néhány évvel ezelőtt indult meg. Az elmúlt évek kutató, nagy részben levéltári munkája, ha nem is volt eredménytelen, a kérdés lényegét ma még összefoglalni nem lenne szerencsés. Éppen ezért dolgozatunkban nem törekszünk arra, hogy minden egyes felkutatott mester működését részleteiben tárgyaljuk, s megelégszünk a levéltári kutatómunka nyomán ismertté vált közel 150 pest-budai puskműves, illetőleg fegyverkovács legfontosabb adatainak közlésével. Amennyiben a lehetőségek megengedték, igyekeztünk feltüntetni a pesti, illetőleg budai polgárjog megszerzésének idejét, mert ennek segítségével a XVII. századig visszamenően csaknem teljesen pontosan meg tudjuk határozni a fegyvermesterek működésének kezdetét. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy a mesterek nagy részének családi állapotát is ismerjük — hangsúlyozhatjuk —, figyelembe véve a korabeli céhszabályok szigorú rendszabályait —, hogy működésüknek egész időszakát ki tudjuk elemezni. Ugyanis a tárgyalt időszakban a polgárjog megszerzésének előfeltétele 4 évi helybenlakás volt, ami azt jelenti, hogy a mester letelepedésének ideje a polgárjog megszerzését megelőző negyedik esztendő. A családi állapotából viszont következtethetünk az iparos korára. Mivel a céhszabályok elvárták, hogy a letelepedett legény, illetőleg mester családot alapítson, feltételezzük, hogy általában a nőtlen iparosok kora nem haladja meg a 25—30 esztendőt. Ebben az esetben átlagosan 30—35 év működési időt számítva, ha nem is pontosan, de megállapíthatjuk az iparosok tevékenységének időszakát.

Szükségesnek láttuk, hogy dolgozatunkban részletesen közöljük néhány XIX. századi magyar mester élettörténetére vonatkozó adatokat, ugyanakkor igyekeztünk néhány alapvető kérdést is felvetni, a mesterek helyét, a magyar fegyveripar helyzetét meghatározni és amennyiben adataink erre már lehetőséget nyújtanak, az osztrák mesterekkel, illetőleg készítményeikkel produktumaikat egybevetni. Dolgozatunk bevezetőjében ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy nem tartjuk a kérdést lezártnak, annál kevésbé, mert — mint erre már korábban közzétett dolgozatunkban egyszer rámutattunk —, a fegyvermesterjegyek összeállítója, Johann F. Stockel, a „Haandskydevaabens Bedommelse” c. alapvető munkájában, amely a Tojhusmuseet szerkesztésében 1938-ban jelent meg, alig néhány magyar fegyverkészítőt említ. Ez a tény annál is súlyosabban érint bennünket, mivel a ma már muzeálisnak számító mesterremekek tömegével nemcsak Magyarországon, hanem a külföldi fegyvertárakban is találkozunk.

A XIX. század sokrétű tudományos és felvilágosító tevékenysége nyomán viszonylag elég széles képet kapunk azokról az erőfeszítésekről, amelyeket a magyar iparosok a világ különböző pontjain fejtettek ki, világkiállítások és gyakran kisebb méretű helyi iparkiállítások alkalmával.¹ Az iparkiállítások jelentősége a hazai fegyveripar fejlődése szempontjából is kiemelkedő volt, éppen ezért az iparkiállításokkal szoros kapcsolatban kell a XIX. századi magyar fegyvergyártás alapvető kérdéseit vizsgálnunk.

Amikor a céhszervezetek bomlása előrehaladtá válik, az iparfejlődés magyar teoretikusai beszédeikben és írásaikban egyaránt a céhszervezetek kíméletlen bírálata mellett a magyar uralkodó osztály felelősségét hangsúlyozzák iparunk katasztrofális helyzete miatt. „... főurainknak, kormányközegeinknek hasztalan ajánljuk iparcikkeinket akár magyarul, akár németül, oda sem hederítenek”.² Hangjuk egyre élesedik, de az átalakulás időszakában ez a kérdésnek csak az egyik oldala. „Mielőtt kézzelfogható példákra hivatkoznám, szabadjon egy kíméletlen igazságot dobnom kormányunk, főuraink, tőkepénzeseink szemébe, hogy t. i. a magyar iparnak ők nem emelői, de elnyomói”.³ Ha ez igaz volt általánosságban, különösen igaznak tűnik fel a fegyveripar területén, ugyanis az osztrák gyarmati elnyomás következtében — s ez a felvetett kérdésnek másik, egyben fő oldala — a magyar fegyveripar kifejlődésének annyi lehetősége sem volt, mint az alapvető közszükségleti cikkeket gyártó iparágaknak.

A magyar fegyveripar fejlődésének rendkívüli lassú ütemét bizonyítják az egykori statisztikai feljegyzések is. Amíg 1807-ben 19 lakatosmester, hat puskműves és három kardkovács működött Pesten, addig 1840-ben a lakatosok száma ugyan 74-re emelkedett, de a puskművesek, illetőleg kardcsiszárok lényegében megmaradtak a harminc évvel korábbi állapotban.⁴ A fegyveriparosok számának lassú emelkedését — vagyis, hogy megközelítőleg harminc év alatt 1 puskműves és három-négy kardkovács a szaporulat — Fényes Elek 1847-ben készített összeállítása is alátámasztja. Ugyanis a kézművesek száma 1847-ben 232 733 — ebből Pestre 7694 iparos tehető, vagyis minden 51 lakosra jut egy kézműves — inasok és legények nélkül. Most nem vizsgáljuk Magyarország elmaradott helyzetét — mindössze 528 gyár van a jelzett időben 23 400 munkással —, s ezért csupán az iparosok 344 153-as összlétszámának és a néhány puskműves számának aránytalanságára hívjuk fel a figyelmet.⁵ Ezeknek a számoknak a tükrében érthetővé válik, hogy 1846-ban megrendezésre került iparkiállításán mindössze a Kirner család készítményeivel találkozunk.⁶

Lényegében a század elején már a legteltesebben érvényben vannak azok a gátló körülmények, amelyek az egész századot alapvetően jellemzik. Gondolunk itt a magyar vasipari termelésre, a nyersanyag kiszállítására, a készáru

¹ Az első iparkiállítást 1789-től számítják. Magyarország szempontjából kiemelkedtek: München (1818), Drezda (1824), Moszkva (1825), Berlin (1827, 1879), Prága (1828), London (1851, 1862), Párizs (1855, 1867, 1878), Bécs (1873), Philadelphia (1876), Düsseldorf, Graz, Bruxelles (1880), Boroszló, Halle, Stuttgart, Milano (1881) városokban megrendezett nagyszabású bemutatók. Vö. Ráth K., Magyar iparkiállítások a múltban és jövőben. (Bp. 1881) 6—7.

² Keleti K., Hazánk és népe. (Pest 1871) 218.

³ Uo.

⁴ Mudrony S., Az 1885. évi budapesti Országos Általános Kiállítás katalógusa. (Bp. 1885) IX. füz. 10—11.

⁵ Fényes E., Magyarország leírása. I. (Pest 1847) 71. Megjegyezzük, hogy a lakosságból csak minden 35. ipart üző.

⁶ Vö. Fényes E., i. m. II. 216.

behozatalára, mint olyan tényezőkre, amelyek minden gyarmati-félgyarmati helyzetben élő nép gazdasági életének elkerülhetetlen kísérő jelenségei. „Általában azonban — írja Fényes — bármily tetemesnek tessenek is a vasipar évi termelése, ez a belső szükségletet ki nem elégíti, különösen a finomabb készítmények külföldről jönnek.”⁷ A század második felére a polgári forradalom nyomán a helyzet ugyan nagyvonalaiiban megváltozott, de a fegyveripar területén lényeges módosulást nem tapasztalhatunk. Még a század második felében is a kitűnő „fegyvergyárak” Pestre összpontosulnak, a vidéki városok nagyarányú fejlődése ellenére a Pesten kívüli termelés csaknem teljesen elhanyagolható. Az elmondottak nem csupán a löfegyverekre, hanem a vágó és szűrő fegyverekre is vonatkoznak. Ezen utóbbi iparág sem készíti idehaza a pengeanyagot, hanem főleg Solingen, Stájerország a készítés helye, míg Magyarországon főleg a szerelésre szorítkoznak.

1873 körül általános panasz egész Magyarország területén, hogy nincs a fegyveriparban elegendő munkaerő, szakképzett iparos. Lényegében itt is hazánk sajátos, elmaradott, gyarmati helyzete tükröződik. A gátló körülmények következtében a magyar fegyveripar képtelen arra, hogy külfölddel, főleg Angliával versenyezzék. Különösen az alacsony kereseti lehetőségek teszik súlyossá a helyzetet, ebből következik ugyanis a munkaerő-hiány és közvetve a munkamegosztás fejlődésének igen lassú üteme. Nem mond ellent ennek az általános képnek az a kivételes helyzet, amely szerint „A finomabb, úgynevezett praecisios fegyverek itt olcsóbban készíttetnek, mint Angliában, sőt részben Belgiumban is”.⁸

A magyar fegyveripar fejlettségének vizsgálatakor egy pillanatra meg kell állnunk az 1873. évi bécsi kiállításnál, nemcsak azért, mert Magyarország önállóan ez alkalommal lépett fel először mintegy 3018 kiállítóval, hanem elsősorban azért, mert a puskaművesség helyzetéről készített részletes beszámolót Kirner József fegyvergyáros útmutatásai alapján készítették el, aki nemcsak európai, hanem világméreteken figyelemmel kísérte ennek az iparágak fejlődését és országokénti sajátosságait.⁹ Kirner a kiállítás tapasztalatai nyomán megállapítja, hogy fegyverműveseink termelőképessége megfelelő „akár a szerkezet célszerűségét, s tartósságát, akár a kivitel ízetességét illetőleg, a monarchia többi országával s a Lajtnál túli fővárossal is győzelmesen versenyeznek”.¹⁰ Az iparágon belüli hiányosságokra felhívja a figyelmet és különösen fájjalja, hogy „... a finomabb (damaszk) kettős csövek készítését eszközölő úgynevezett csókovácsok (Rohrschmiede) az országban nem léteznek”.¹¹ Ez azonban csak az egyik gyengéje az iparágaknak. A nagyobb baj ott van, hogy „... főleg fényűzési fegyverekben csekély a közvetlen hazai termelés leginkább a megfelelő

⁷ Uo. 85. A behozatalra kerülő „csinozott” művek súlya 176 195 mázsa, s mindezért 2 519 788 forintot fizettünk. Hogy fegyverekre mindebből mennyi esett, megállapítani, sajnos, lehetetlen.

⁸ Keleti K., Honismertető. A bécsi 1873-i közkiállítás magyar katalógusának bevezető része VI. Vö. uo. 299.

⁹ Ausztria—Magyarország 1851-ben Londonban közösen jelentkezett 748 kiállítóval. Párizsban (1855) a közös létszám 1298, míg Londonban mindössze 1410. Megjegyezzük, hogy Párizsban (1867) már különbséget tesznek magyar és osztrák kiállítók között. 1867 után a magyar kiállítók számaránya egyre nőtt. 1878-ban Párizsban a 2690 magyarral szemben mindössze 3228 az osztrákok száma. Vö. Ráth K., i.m. 9.

¹⁰ Keleti K., Honismertető. 298.

¹¹ Uo. 298—299.

ügyes munkások hiányának, s a meglevő túlzott követeléseknek róvható fel, amit végül a csekély megrendelések, s aránylag alacsony árak még fokoznak”.¹² A termelési költség tehát le van szorítva elsősorban a munkabér rovására. Az egyszerű munkás mindössze 2 forintot keres, s a kiváló munkás is csak nehezen éri el a négy forintot. A puskaműves szakmunkásoknál — ezek alatt nem az önállóan dolgozó kisiparosokat értjük — csak ritkán látunk négy forintnál magasabb béreket. A termelési költségek és a kifizetésre kerülő bérek egybevetése azt mutatja, hogy a foglalkoztatott puskaműves iparosok kizsákmányolt-sági foka egy-egy munkaadóhoz viszonyítva nem magas, életszínvonaluk viszonylag alacsonyabb, mint kellene lenni. Ez megint a magyar puskaműves ipar sajátos helyzetét tükrözi. Nyugaton viszont a kizsákmányoltság foka lényegesen magasabb, ugyanakkor az adott fejlettebb viszonyoknak megfelelően a munkásság életszínvonala jobb. Ennek a kérdésnek felvetését rendkívül fontosnak tartjuk, mivel a kizsákmányolás foka, illetőleg az állandó és váltakozó tőke aránya mutatja az adott üzem technikai felkészültségét is. Így világossá válik, hogy annak ellenére, hogy a fegyverek forgalmi ára alacsony, egészen visszamaradt, elavult felszereléssel rendelkezünk. Ebben természetesen nagy szerepet játszott a nagymértékű tőkehiány, amely a kisiparosokat is igen jelentősen sújtotta. Volt ugyan lehetőség hitelszerzésre Magyarországon is, azonban a 10%-ban meghatározott kamatláb és az osztrák, belga és angol verseny következtében lenyomott forgalmi ár az újratermelést alig tette lehetővé, s bővített újratermelésre csak egészen kivételesen kerülhetett sor. Előadódott ugyanis Magyarországon az a helyzet, hogy a munkaadó legfeljebb 10 százalékos nyereségre tett szert, ami pontosan 10 százalékkal volt kevesebb, mint Ausztria területén. Így a külföldi fegyveriparosok nem szívesen keresték a magyar területeket, hanem inkább fegyverszállításra rendezkedtek be az elmaradottabb országok felé. Részleteiben ugyan nem kívánunk az árukivitellel és behozatallal foglalkozni, de felhozzuk fejtegetésünk alátámasztására a Frankfurt a. M.-ban berendezkedett Weber és Schultheiss céget, amely 1863-ban megbízta Rosenberg Frigyes magyar állampolgárt, hogy fegyverlerakatát irányítsa. Rosenberg kezdetben mintegy 20 féle mintafegyvert kapott a külföldi cégtől. A pesti tanács jegyzőkönyvéből kiderül az is, „...hogyha a fegyverekkel kereskedni szándékozik, azon esetben szabadságában állna a folyamodónak engedélyért folyamodni”.¹³ 1864-ben a külföldi cég behatolása még nagyobb arányokat öltött, ugyanis megbízottja „...a 20 db mintafegyver tarthatási engedélyét a folyamodványában megnevezett 18 db különféle mintájú fegyverre kiterjeszteni kéri”.¹⁴ A Tanács azzal az indokolással adta meg az engedélyt, hogy „Rosenberg Frigyes fegyvermustráinak szaporítása... szükséges és az üzletére előnyös... a frankfurti fegyvergyárosok és megbízói benne helyezett várakozásának csak akkor felelhet meg, ha csak gyártmányaiból egy tökéletes mintagyűjteménnyel bír.”¹⁵ Ebből az egy példából is látható, hogy a magyar puska-műveseknek nem volt könnyű a helyzetük, s nem sokat változtatott a helyzeten

¹² Uo. 298.

¹³ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár Tanácsi Iratok X. 24/1863.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. A cég hivatalos nyomtatványából az alábbi részt közöljük: „Wir erlauben uns Sie höflichst zu benachrichtigen dass wir Herrn Friedrich Rosenberg in Pest als unseren Agenten für das Königreich Ungarn und Nebenländer ernannt, und bei demselben ein reichhaltiges Musterlager unserer Erzeugnisse von eleganten und Soliden Schisswaffen ausgestellt haben...”

az a tény sem, hogy jóval drágább, húzott damaszk csövek helyett 1873-ban már a lényegesen olcsóbb és könnyebben előállítható Mayer-féle öntött acél-csőveket alkalmazzák egyre szélesebb körben.¹⁶

A magyar kisépíri fegyvergyártás legfőbb akadályát már a korabeli mesteremberek is kutatták. Rendkívül tanulságosak azok a viták, amelyek a céhszervezetek lényegével, illetőleg annak felosztása után kialakult helyzettel kapcsolatosak. Igaz, a szabad ipart már 1860. május elsején elméletben kihirdették, azonban a céhszervezetek bár egyre gyengülő formában, de valamilyen módon a korlátokat még egy ideig fenn tudták tartani. 1869-ben az ipartörvény általánosan, első paragrafusa különösen nagy felháborodást okozott a régi céhélethez szokott „becsületes mesteremberek” között. „A magyar korona területén — mondja ki a törvény — mindenki, aki élte 24. évét betöltötte, nemre való tekintet nélkül — az illetékes hatóságnál tett szóbeli, vagy írásbeli bejelentés, s erről nyert igazolvány alapján, bármely iparágat bárhol önállóan és szabadon gyakorolhat.” Csaknem egyhangúan követelik, a paragrafusnak módosítását oly módon, hogyha a kérelmező „... ipartörvénynek eleget tett, azon iparágat, melyet tanult,”¹⁷ szabadon űzhet.

A puskművesség területén a helyzet még súlyosabb volt, mert egyszerűen — mint az egy későbbi jelentésből is kiderül — azon iparágak közé sorolták, amelyekhez szakképesítés nem kellett. Forrásanyagunk e problémakörre vonatkozóan sajnos csak néhány évvel későbbi időből van, ennek ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy a hetvenes években, vagyis a céhszervezetek szétesésének idején a kérdés még élesebben merült fel. 1884 augusztusában, amikor a Nemzet hasábjain megjelent Heltai Ferencz cikke, aki nyíltan kimondta, hogy nem tartja szükségesnek a puskművesek számára a képesítés megszerzését, Kirner József, Magyarország egyik leghíresebb és egyben Európa-szerte ismert udvari puskművese szólalt fel. Sajnos beszédének eredeti szövegét ma még nem ismerjük, de a felszólalás jegyzőkönyvi kivonata fennmaradt. „Kirner József budapesti puskműves, hosszú éveken át e téren működése alapján, meg aztán tapasztalata folytán igen fontosnak tartja azt, hogy a puskműves ipar ága, azon iparok közé felvéssék, amelyektől képesítés kívántatik. Sőt felemlíti azt, hogy azon esetben ezen iparágaknak a kvalifikációhoz kötése ejtetnék a puskműves ipar hanyatlásnak indulhatna, s végre tönkre juthatna, mert nem képzelhet olyan puskművest aki üzletét folytathatja a nélkül, hogy gyakorlatja lenne. Hivatkozik végre arra, hogy Ausztriába a puskműves ipar szintén kvalifikációhoz kötve van. Kíváncsún tartja tehát ezt azon esetben ha a magas minisztérium a puskműveseket azon iparágak közé amelyek képesítéshez kötetnek fel nem venné — annak felvételét utólagosan kérelmezni és kieszközölni.”¹⁸

Az elmondottakkal nincs ellentétben, hogy a tanoncok száma viszonylagosan nagy. Ugyanis közülük számosan írni és olvasni sem tudnak. Addig még eljutnak, hogy négy évre elszegődnek, mint Ziegler József Kirnernél 1884-ben, vagy Kempf Lajos Zoller Mátyásnál 1885-ben, de legnagyobb részük az ipart hamarosan felhagyja.

¹⁶ Keleti K., Honismertető. 299.

¹⁷ Streitman J., Néhány szó az iparállapot és ipartörvény érdekében. (Pest 1869) 8.

¹⁸ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár Lakatos-puskműves vegyes iratok 1884. aug. 24-én kelt jegyzőkönyv.

A fegyveripar helyzetét igen behatóan tanulmányozhatjuk abból a jelentésből, amelynek megtételére 1877-ben kérték fel a mestereket, illetőleg az iparágak vezetőit.

Az 1877-ben beadott lakatos-puskaműves stb. vegyes ipartestület jelentése nyomán kiderül, hogy az iparban közel 100 ember munkanélkül állt. Megállapításaink természetesen a szervezet egészére vonatkoznak és nem kifejezetten a puskaművesekre, akik önálló ipartestületet nem alkottak, hanem a lakatosokkal együtt szervezkedtek. „A céhek fennállásakor a rend a munkaadó vagy a munkás érdekében sokkal szigorúbban és pontosabban fenntartott. A munkás rendes egészséges étel, lakás és egyéb szükséglettel ellátott, mi által szorgalmas munkálkodásra felbátorított, míg ellenben most a munkás magára van hagyatva és aljas lebujokban tartózkodik, ahol élvezhetetlen éltel és italt kap és minden egyéb ápolástól meg van fosztva”.¹⁹ Ebből a rövid idézetből is látható, hogy a fentebbi fejtegetésünk a munkásosztály helyzetére vonatkozóan hiteles forrásanyag alapján történt meg. Most a korábban mondottakat csak annyival kívánjuk kiegészíteni, hogy a foglalkoztatott iparosok és munkások mind abszolút, mind pedig relatív vonatkozásban az elnyomorodás útjára léptek.

A puskaműves-lakatos szövetség egészen nyíltan sajnálkozását és egyben tiltakozását fejezi ki, mivel „... tapasztalatuk azt mutatja, hogy olyan egyének, akik ezen iparágat meg nem tanulván önállóak lesznek, rövid idő után tönkretesznek...”²⁰ Az iparszabadság elismerése mellett lényegében a gondolatot kárhozzátják és az iparág teljes tönkremenetelét magyarázzák vele. „A lakatos és rokonüzletek száma egyre emelkedett, de virágzásuk tekintetében az iparszabadság uralma alatt részben szenvedtek és pedig, úgy hogy sok munkaadó létele biztosítása végett kénytelen volt üzletével felhagyni és mint munkás különféle műhelyekbe lépni, míg másrészt vagyonos iparosok jónak látták károsodásuk megelőzése végett üzletüket megszüntetni”.²¹

A puskaművesek száma azonban minden akadályozó tényező ellenére is egyre emelkedik. Ezt az emelkedést nemcsak az egyszerű iparrajstromok bizonyítják, hanem a kiállítási statisztikák is, amelyek egy bizonyos fokig az általános fejlődésnek tükrözői. Az 1872-ben Kecskeméten megrendezett kiállításon három puskaműves névvel találkozunk, köztük Unschuld Edével, akit már ekkor mint fegyvergyárost emlegetnek. A további kutatás feladata lesz működési idejének pontos meghatározása. A pesti fegyveripart továbbá Kiszela és Kirner képviselte, s ma még nem találunk magyarázatot arra, hogy Kirner készítményeiről miért nem tesznek említést a kiállítás méltatói.²² Viszont tud-

¹⁹ A budapesti egyesült lakatos, puskaműves, sarkantyús stb. szövetség megállapításait a hazai iparra vonatkozóan lásd: *Mudrony S.*, Iparpolitikai tanulmányok. (Bp. 1877) 233.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 231.

²² Kirner névvel minden egyes kiállításon találkozunk. A korábban már közölt rávonatkozó adatok kiegészítéseképpen jelezzük, hogy 1842-ben Pesten ezüst érmet, 1846-ban arany érmet, 1862-ben a londoni világkiállításon bronz érmet, 1872-ben a Magyar Országos Iparegyesület díszérmét, 1873-ban Bécsben a haladás érmet, 1879-ben Székesfehérváron díszokmányt és arany érmet, 1882-ben Triestben arany érmet, s 1883-ban koronás magyar érdemkeresztet kapott kiállított tárgyainak minőségéért. Vö. *Mudrony S.*, Az 1885. évi ... II.r. 176.; Lásd még: *Temesváry F.*, FA 9(1959) 207—227.

juk, hogy „Unschuld és Kiszela pesti puskaművesek pompásan kidolgozott fegyverei körül sok néző csopotosult”.²³

Az 1874. évi lakatos-jegyzőkönyv bejegyzései szerint 1873-ban Pesten 7 puskaműves mester dolgozott.²⁴ Ezek közül azonban három kardgyártással foglalkozik. Az egykori összeállítás nem lehet teljes, mert hiányzik belőle többek között Szikrássy kardkovács neve is, aki 1872-ben Kecskeméten még kiállított. Ugyancsak nem találkozunk Pacholek György nevével sem, akiről ma már kutatásunk nyomán ki tudjuk mutatni, hogy műhelyét 1864-ben alapította Pesten és a század végéig, sőt a XX. század legelején is a magyar kardgyártás kiemelkedő alakja volt.

1877-ben Szabóky Adolf iparrajstroma szerint, — amelynek teljességéhez komoly kétségek férnek —, mintegy 10 fegyverművessel számolhatunk.²⁵ Ebből a kimutatásból is láthatjuk, hogy a puskaművesek száma Pesten csaknem száz éven keresztül azonos szinten mozog. Országos statisztikánk 1884-ből van, amikor is a Dráván inneni Magyarországon 141 puskaműves élt 77 alkalmazottal. Ugyanakkor összehasonlításképpen el kell mondanunk, hogy a bronzművesek száma csak 8, s alkalmazottaik létszáma sem haladja meg a 30 főt. A puskaműves ipar századvégi állapotát nagyon jól mutatja az az egy esztergapad, amely a 141 mesterre jutott, míg a bronzművesek 8-an, 13 esztergapadon dolgozhattak.²⁶

Ezeknek a rendkívüli állapotoknak felszámolását igyekeztek elérni az olyan kiállításokkal, amelyeknek kifejezett céljuk a magyar iparpártolás volt. Ilyen kiállításnak tekinthetjük az 1885. évi Budapesti kiállítást, ahol is csak magyar termék kerülhetett bemutatásra. „Annak meghatározására, vajon valamely kiállítási tárgy hazai készítmény-e, az szolgál irányadóul, hogy a tárgy főbb alkatrészei az országban állítottak-e elő?”²⁷ Széleskörű propagandával igyekeztek a mestereket a kiállításon való részvételre megnyerni. A kiállítók azonban a nyilvános megmozdulásokat nem igen szívelelték. A passzivitás magyarázatát hamarosan megtalálták — mondván „...a fővárosi iparosság azon tudatban, miszerint egy hazánk fővárosában rendezendő és ahhoz méltó kiállítás tetemes kockázattal jár — maga nem mervén vállalkozni”.²⁸ Hangsúlyozzák azonban ezeknek a kiállításoknak minden terhe mellett a nagy előnyeit, amire a vidéki kiállítások különösen jó példával szolgáltak, ugyanis „...a csekély apparátussal létrehozott kiállítások reményfeletti sikerrel jártak... s kézzel fogható — írják — hogy midőn országszerzte hangzik ama jelszó, hogy a hazai ipar fejlesztése a legfontosabb, a legsürgősebb nemzeti feladataink sorába tartozik, akkor a hazai ipar állapotával, termelési képességével, hiányaival alaposan és rendszere-

²³ Katona Zs., Az 1872. évben Kecskeméten rendezett Országos Iparműtárlat Emlékkönyve. (Kecskemét 1874) 48.

²⁴ Lásd a lakatos szervezet 1874. évi január 23-án kelt jegyzőkönyvét. Budapest 1. sz. Állami Levéltár.

²⁵ Szabóky A., Budapest iparosai 1877-ben. (Bp. 1877) 51. — Megjegyezzük, hogy Kiszela Károly 1883-ban már mint puska gyártó szerepel, és a Fővárosi Iparosok körének tagjai között találjuk. Lásd: Gellért M., Iparosok Köre 59. Ebben az időben találkozunk a pesti kiállítások alkalmával Kobza Károly nevével is, jóllehet ő pozsonyi mester, aki műhelyét 1856-ban alapította, és négy munkással dolgozott. 1864-ben díszokmányt kapott golyós és serétes fegyvereiért.

²⁶ Mudrony S., Az 1885. évi ... XI. f. 6, 223.

²⁷ Ráth K., Az 1884-i Budapesti Országos Iparkiállítás szervezete. (Bp. 1882) 11.

²⁸ Uo. 37.

sen megismerkednünk oly követelmény, amelynek teljesítése nélkül ama jelszó mindig csak üres szó maradna”.²⁹

A kiállítás eredménye világosan tükrözte, hogy a nyolcvanas években a forradalom utáni viszonylagos kisipari fellendülés a puskaműves iparban is lefékeződött. Ezt a jelenséget 1880-ban az ipari szakértők is észreveszik. „A fémipar az általa kiállított tanulók számát tekintve, évek óta a leghatalmasabb iparágnak tűnik fel. . . Sajnálatos azonban, hogy az ezüstművesek, ércznyomók, kardművesek és puskaművesek stb. egészen eltűnnek tanodáinkban képviselt iparágak lajstromából”.³⁰

Az 1885. évi ipari kiállításra 4 puskaműves jelentkezett, köztük első helyen Kirner József cs. kir. udvari puskaműves és Kiszela Károly budapesti lakosok, valamint Kobza Károly pozsonyi, és Sasel J. károlyvárosi mesterek. A kiállítók létszáma számszerint is emelkedett és a bemutatott tárgyak határozottan bizonyították azt a nagy haladást, amelyet puskaműveseink az 1873. évi kiállításhoz viszonyítva megtettek, nemcsak a szerkezet, hanem a kivitel szépsége tekintében is. „Puskműveseink — írja a kiállításról Kirner — lépést tartanak az osztrák és cseh puskaművesekkel, a golyós fegyverek dolgában pedig a biztonság oly tökélyét érték el, hogy még Anglia kifejlődött fegyver ipara sem haladja túl a mienket, amit különben nemcsak a mi sport köreink, hanem a nyugat-európai fegyverkészítők is elismernek.³¹ Kirner a továbbiakban kifejti, hogy „Hazánkban nincsenek olyan fegyvergyárak, amelyek tömeges előállítást űzven, rendszerint rosszabb minőségű árut készítenek a kivitel számára: hanem vannak puskaművesek, akik szolid vadászfegyvereket készítenek jó kovácsolt vasból, jó szerkezettel, s a vevőközönség ízléséhez alkalmazkodó igen sokféle kivitelben. Kiállításunkon e tekintetben oly sokféle szerkesztés rendszert láthattunk, melyeket gép útján, tehát úgy, mint a nagyipar állítna elő, ily szabatos kivitelben alig lehetne előállítani. A tölténytartók és záró részek pontos kidolgozása, az egyes részek ízlésteljes alakja, a finom kivitel és az Angol kettős szúrású arabeszkvésések kellőleg igazolják ama haladást, melyet puskaműveseink a bécsi világkiállítás óta tettek”.³²

Kirner határozottan rámutat arra, hogy kevés iparágnak kell a terhes viszonyokkal annyit küzdenie, mint éppen ennek. A fegyveradó behozatal igen nyomasztóan hatott „...a vadász adó és a szabad vadászat korlátozása, csak a gazdagabb osztályoknak, tehát éppen azoknak, kik aránylag kevésbé istápolják a hazai ipart, teszi a vadászatot hozzáférhetővé. A gazda, a földműves nem tart többé fegyvert, ami által azon puskaművesek, akik 1—2 munkást foglalkoztatva a vidéki városokban üzték az iparukat, ettől teljesen elállván, új iparágra vetették magukat, ezzel a hazai jó munkaerő teljesen kipusztult.”³³

Kirner cikkének a legfőbb értékét abban látjuk, hogy világosan meghatározza a fegyveripar hanyatlásának legalapvetőbb okait és egyben idejét. Kétségtelen, hogy az új vadásztörvény teljesen tönkre tette az iparágot. Különösen vidéki viszonylatban nagy a csapás, aholis inkább a fegyverkereskedés lépett

²⁹ Uo. 38.

³⁰ Magyar Ipar 1880. 275.

³¹ Kirner J., Fegyveripar. Lásd: Keleti K., Budapesti 1885-i Országos Általános Kiállításról hivatalos jelentés. (Bp. 1886) 271.

³² Uo. 271.

³³ Uo.

előtérbe és ami megdöbbsentő, nemcsak vaskereskedésben, hanem fűszer- és vegyeskeresárukedésben is nagyszámban található volt elárúsításra kerülő lőfegyver. Ezzel egyidőben még jobban elvált a kereskedő és a fegyvermester személye egymástól. Ami egyben az ipar általános fejlődéséhez viszonyítva — különösen a vidéki városokat érintően azt jelentette, hogy olyan készítmények kerültek piacra, amelyek alig érték meg a szállítási, illetőleg a vámköltségeket „a fogyasztó közönség pedig nemcsak károsul, hanem teljesen tévútra vezettetik: a fegyvert veszi, mert olcsó, s anélkül, hogy tudná, hogy teljesen hasznavehetetlen árut kapott”.³⁴

A század második felére megváltozott a verseny igazi formája is. A piacot ezideig a készített áru minőségi munkája biztosította, míg a század végére a minőség mellékessé vált és inkább a fegyver olcsósága lépett előtérbe. A magyar fegyveripar egyik legveszedelmesebb versenytársa Ferlach Karintiában, Lütich Belgiumban, ahonnan nagymennyiségű és olcsó áru árasztotta el az európai piacokat. A két versenytárs közül Ferlach kevesebb eredményt ért el, mert a gyármányok árát nem csökkentette, ellenben a minőség rovására fokozták a termelést, Lütich viszont a „gazdag” tőke, az olcsó és jó munkaerő által kiemelkedett versenytársa mellől, hiszen fegyvereinek az ára és minősége teljes egyensúlyt tartott.³⁵

Ez az általános minőségi romlás természetesen nem azt jelentette, hogy a fegyverek tökéletesedésében bizonyos hanyatlás jelentkezett volna. Az „olcsó” tőkével dolgozó külföld versenyének kiküszöbölése volt a cél, különösen olyan iparosoknál, akik segédek és az inasok nagy számát is foglalkoztatták. Kirner, aki a század végén 16 szakmunkást és 2 napszámost dolgoztatott, komoly üzemtulajdonosnak számított. Évenként munkásaival 160—180 db. vadászfegyvert készített. A nyers damaszk csövet Belgiumból és Angliából szerezte be. Kivitelét pedig Ausztria, Románia és Szerbia felé irányította. Évi bevétele 60—70 ezer forint körül mozgott.³⁶ Ha ezeket az adatokat egybevetjük a magyar fegyveripar általános adataival, Kirner kiemelkedő szerepe még jobban tükröződik.

	Behozatal		Kivitel	
	q	Ft	q	Ft
Lőfegyverek	606	121 200	164	344 400
Kardok	248	74 400	50	17 500
Puskacsövek	106	63 600	29	18 850
Fegyvertrészek	94	37 600	30	14 400

Sajnos, a kiállításokon keresztül csak részben tudjuk lemérni a magyar fegyver-kisipar helyzetét. Ugyanis a kiállítások nem hasznosak minden iparos számára s ezt a vezető iparos szakemberek is elismerik: „Őszintén és a komoly tanulmányból folyt meggyőződés hangján mondjuk, hogy Magyarország ne menjen egyhamar nemzetközi egyetemes kiállításra. Mi hasznuk van belőle a termelőknek? Mit szereztek? Hiú dicsőséget egynémelyik, elkedvetlenedést

³⁴ Uo. 272.

³⁵ Vö. Uo. 272.

³⁶ Az adatokat vö. *Mudrony S.*, Az 1885. évi... IX. füz. 23.

a másik, a harmadik kellemetlen kiábrándulást, mindnyájan tetemes költséget, tényleges üzleti hasznot vajmi kevesen.”³⁷ A század végén nemcsak hanyatlásról, de a kisipar teljes tönkremeneteléről beszélnek már a szakemberek. Ismét különös hangsúlyt kap az ipariskola hiánya. „Nincs ipariskolánk elég, tantermeink amelyben az iparra készülő ifjakat akár elméleti, akár technikai, akár művészeti irányú képzésben részesíthetnénk.”³⁸ A legnagyobb baj azonban ott van, hogy „Iparunk a szó valódi értelmében alig van. A régi időkől ránkmaradt czéhbeli mesterségek üzői szűkre szorított ketrecükben máról hónapra tengetik életüket és fatalisztikus megnyugvással kénytelenek nézni, a mint az idegen verseny árvice működésük megnyugvással alól darabról darabra elszagatja.”³⁹ Lényegében a kisiparosok a nagy átalakulási folyamatban nem tudták megtalálni önmagukat. Egyre többen csökkentik a termelést és nem a busás haszon, hanem kizárólagosan a szűkös megélhetés válik főcélá. Pedig „... az átalakulási processzust végig kell csinálni kisiparosaink azon részének is, mely tömegtermelési cikket készít, így megmenthető és fejleszthető máskülönben bármily hangzatos jelszavakkal biztassák is őket — megkondukt fölöttük a halál harangja”.⁴⁰

Dolgozatunk második fejezetében öt fegyverműves életére vonatkozó adatokat közlünk részletesebben. Ezt azért tartjuk lényegesnek, mert gyűjteményünkben található magyar fegyverek nagy része, az alább ismertetett mesteremberek készítményei.

A század második felének kiváló fegyvermesterei közül kétségtelenül kiemelkedik Pacholek György kardgyáros, akinek fegyvereivel csaknem minden nagyobb kiállításon találkozunk. Hosszú éveken keresztül ő képviseli a magyar kardgyártást, nem kifejezetten katonai, hanem elsősorban vegyes jellegű szúró-vágó fegyvereivel. Életéről és működéséről a levéltári adatok ezideig még nem sokat árultak el. Műhelyét 1864-ben alapította Pesten, s néhány év után már jelentős mesterré emelkedett. Kecskeméten, Szegeden, Párizsban a legjelesebb magyar mesterek mellett találjuk, s készítményeit a magyar sajtó elismerően méltányolja. Fegyvereivel 1872-ben Kecskeméten tűnt ki, ahol rajta kívül fegyvermestert nem is jutalmaztak.

Működésében kivetni valót a Tanács nem talált, munkákkal folyamatosan ellátták. Mutatja ezt a mester egyik 1877-ből származó kérvénye is, amelyet a tekintetes Tanácsnak címzett és amelyben alázatos kérelemmel bátorkodik „a fővárosi tanácshoz fordulni, miszerint az ide mellékel három darab mellék utalványokat, melynek benyújtásával elkéstem — átvenni kegyesen méltóztassék”.⁴¹ A tanács nem vonja kétségbe a mester igazát és a 3 darab polgármesteri huszárdíszkard javításáért és tisztításáért járó számlának kifizetésére utasítást ad, miszerint a „... a kiérdemelt 12 Ft. összegnek kérvényező kezéhez való kifizetését elrendeli”.⁴²

³⁷ Idézi Rátb K., Magyar iparkiállítások... 2—3.

³⁸ Vö. Mudrony S., Emlékbeszéd az iparegyesületek 50 éves működéséről. (Bp. 1892) 6.

³⁹ Uo. 5.

⁴⁰ Gelléri M., A kisiparról. (Kecskemét 1902) 3.

⁴¹ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár Tanácsi Iratok III. 52.557/1877.

⁴² Uo. III. 52/557/1887.

1877-ben Pacholek anyagilag megerősödött, amit nagyarányú építkezései is igazolnak. A tanácshoz benyújtott kérvényében egy toldalék ház építésére kér engedélyt. „...Tisztelettel alulírott, mint a VII. kerület Balassa utca 5. számú ház tulajdonosa kardgyári üzletem folytatásához szükséges műhely helységekül fenn körül írt házam udvarán (alatt két példányban mellékelt terv szerint) toldalék épületet emelni szándékozom, amelynek két helysége aczél munkához, a harmadik az aczél csiszolásához és a negyedik a rézmunkák kivitelére elkülönített műhelyül fogok használni.”⁴³

Az 1877-ben kelt kérvénye azonban nem egyetlen. Üzemének bővítésére, új gépek beszerelésére kölcsönökhöz nyúl. Már 1881-ben „Albrecht Hildegardé” alapítványból 100 forintos kölcsön utalványoztatását kéri. A kérvény szövege azonban egyéb vonatkozásokban is fényt derít a mester működésére. Megtudjuk belőle, hogy ezen kérelme előtt már kölcsönt hasonló céllal felvett. „Alulírott bátorkodom a Tekintetes Tanácshoz azon alázatos kérrrel járulni, miszerint a részemre egy száz forintos kölcsönt az iparosok részére kezelt «Albrecht Hildegardé» féle alaphól ismét utalványozni kegyeskedjék.”⁴⁴ A Fővárosi Tanács a X. ügyosztályt utasította, helyszíni szemlének megtartására és kimerítő jelentés tételre. Az ügyosztály hamarosan megállapította „...a folyamodó iparjogosítvánnyal van ellátva, mesterségét rendesen gyakorolja, megbízhatóság és egyéb tekintetben is ellene észrevétel fenn nem forogván kérelme a szorgalmazott kölcsön iránt ezennel bejavasoltatik”.⁴⁵ A továbbiakban a jelentésből az is kiderül, hogy „a folyamodó a korábban élvezett 100 forintot pontosan fizette vissza”.⁴⁶

Pacholeknek a Tanáccsal viszonylag elég gyakran van kapcsolata. Elsősorban számláinak sürgetésével találkozunk, mint 1881 augusztusában is, amikor is 21 Forint 70 fillért kérvényez, mint elmaradt munkadíjat s amelyet a Tanács „... mint előre nem látott kiadásokat” meg is szavaz.⁴⁷

1881-ben a IX. kerületi Páva u. 32. számú házában lakik, de mint az okiratokból kiderül, a lakás és műhely körül a hetvenes években igen nagy változás állt be.

Pacholek műhelyének keletkezésére vonatkozóan igen értékesek azon források, amelyek a Balassa utcai épület körüli mocsárvilágról számolnak be. Ugyanis Pacholek 1882-ben azzal a kérrrel fordult a Tanácshoz, hogy a Balassa utca 5. alá vízvezetékot szereljen be, mondván, a kútvíz annyira rossz, hogy ivásra nem alkalmas. Állításának alátámasztására a tanács illetékes osztályához vízmintát is eljuttat. Kérését nem egyedül terjesztette be, ami által remélte az ügy gyors elintéztét. A két háztulajdonos kérelmét azonnal megvizsgálták, sőt a beküldött vízmintát a Tanács vegyszeti vizsgálat alá vetette, amelyből megállapították „A vizsgált víz... ürülékanyaggal erősen van fertőzve, s mint ilyen ivóvíz gyanánt nem használható”.⁴⁸ Pacholek szempontjából a vizsgálat nem volt közömbös, mert műhelyét ezen a területen akarta berendezni. Ugyanis itt terjeszkedési lehetősége volt, mert a Balassa utca ebben az időben mindössze

⁴³ Uo. III. 13.199/1877.

⁴⁴ Uo. IX. 25.055/1881.

⁴⁵ Uo. IX. 3323/1881.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. II. 40.617/1881.

⁴⁸ Uo. II. 43.238/1882.

két házból, köztük Pacholek földszintes villájából állt. Érdekes, hogy a vízügyi hatóságok elismerik a kérés jogosságát, de hangoztatják, hogy „...elsősorban azon utcákról kell gondoskodni, amelyek már kiépítve lévén, kellő vízfogyasztást biztosítanak” és elutasítják a kérést.⁴⁹ A felállításra kerülő műhely érdekei azonban mást kívántak, Pacholek így nem hagyja abba az ügyet. Kiszélesíti a kérelmezők számát és igen határozott hangon kérelmét megismétli. „Kérelmünket a következő nyomós indító okokkal vagyok bátor támogatni, bár a tekintetes fővárosi Tanács azoknak érvényét és velős tartalmát előbbi kérésünkben nem alaposan fogta fel”.⁵⁰ A tanács végül a 10 emberrel dolgozó műhely és egyéb körülményekre való tekintettel bizonyos megkötésekkel belemegy a vízvezeték bekötésébe, de a költségek egy részét az utca lakóira kívánja hárítani.⁵¹

Lényegében 1882 körüli időre esik a műhely szélesítése, az épületek átépítésének kezdete is „... Tisztelettel alulírott háztulajdonos a VIII. ker. Balassa utca 5 szám alatt, hajlandó egy itteni ablakot (baloldali udvari ablak) egy ajtóvá, s a mángorló kamrát, a fásbódét műhellyé alakítani, azonkívül az udvar jobb oldalán egy 3°—0°—0°” hosszú, s 1°—2’ 0°” széles fabódét felállítani”.⁵² Pacholek ekkor a Koronaherceg u. 8. szám alatt lakik és a Tanács választát már ide címezteti. Kérésének helyt adnak oly kikötéssel ha „...a szomszéd telek felé szabályszerű határ és tűzfalal lesz ellátva, az engedély megadatik”.

A műhely kiépítésének egyik további állomása, amikor 1884 októberében a házába a vízvezeték mellé a csatornát is bekötteti „...miszerint a VIII. ker. Balassa utca 5.ik számú házamba egy házi csatornát építtetni szándékozom és ötöt az utcai főcsatornával összekötni akarom.”⁵³

A nyolcvanas években már csaknem minden lapban találkozunk hirdetményeivel. Szablyákat, vívókardokat és vadászfelszereléseket gyárt, mint a „Magyar királyi operaház, Ludovika, Akadémia, Fővárosi Rendőrség és a Nemzeti Színház szállítója”.⁵⁴

1887-ben a toldalékház felépítésére újabb terveket és kérelmeket terjeszt a Tanács elé, miközben hangsúlyozza, hogy „...ezen terv szerint szándékomba vett építkezésem csakis a kardok szárazságára szolgál”.⁵⁵

A Balassa utcai építkezésekkel csaknem egy időben kezdi meg a Gizella utcai műhely kiépítését. Ugyanis háztelkén „...egy földszintes toldalék szárny épületet” szándékozik emelni. A kérvényt azonban a Tanács elutasította „Tekintettel arra, hogy a Gizella úton fekvő telkeken csakis önállóan villaszerűen szabad építkezni, tekintettel arra, hogy e követelménynek a bemutatott tervek nem felelnek meg, ennél fogva az építési engedély kiadása nem javasoltatik”.⁵⁶ Pacholek az áprilisi elutasítást nem fogadta el és hamarosan kéri a Fővárosi Tanácsot „...miszerint tekintettel arra, hogy a környékbeli szomszédos... telkeken... az általam szándékolt építési modorban állnak épületek az enge-

⁴⁹ Uo. II. 43.291/1882.

⁵⁰ Uo. II. 60.257/1882.

⁵¹ Uo. II. 859/1882.

⁵² Uo. III. 24.238/1882.

⁵³ Uo. II. 51546/1884.

⁵⁴ Lásd: Posner K., Képes útmutató a kiállításban és Budapesten. (Bp. 1885) 209.

⁵⁵ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár Tanácsí Iratok III. 199/1877.

⁵⁶ Uo. III. 12.129/1887.

délyt sürgősen megadni sziveskedjék”.⁵⁷ Pacholek kísérlete annak ellenére, hogy voltak olyanok a szakértői bizottságban, akik a „Műszaki véleményről eltérően az építési engedély kiadását javasolták,” a Tanács július 21-én ismét elutasító határozatot hozott. Hosszú huzavona után azonban az engedélyt kiadták, „...mert tekintetbeveendőnek találtuk, hogy csak mellék épület emeléséről van szó, s hogy hasonló épület már a szomszédos telkeken is a határon emeltetett”.⁵⁸

A téglaából készült épület hamarosan elkészült és 1888. május hatodikán lakhatási engedélyt kér, de a falak nedvessége miatt ezt nem kapja meg. Június 25-én kérelmét megismétli és a bevonulási engedélyt végül megkapja oly feltétellel, hogy lakás céljára nem alkalmazza.⁵⁹

A Gizella utcai építkezéssel egyidőben folytatódott a Balassa utcai műhely kiépítése is. Bár a korábban beadott terveit itt azonnal jóváhagyták, eredeti elhatározását megváltoztatta és azon kérelemmel járult „...a tekintetes fővárosi tanácshoz, miszerint már a folyó évi 1743/III szám alatt jóváhagyott földszintes épület helyet egy új emeletes lakház, azaz csak mint raktár és műhelynek fog használni pince nélkül felépítését engedélyezni... méltóztassék.”⁶⁰ Az engedélyt Pacholek megkapja, de végül megint módosít, ugyanis egy emelet ráépítéssel foglalkozik. 1888 júliusára elkészült az épület és már a lakhatási engedélyt kéri. Ezt a lakhatási engedélyt azonnal nem kapta meg, s mivel mégis a Tanács hozzájárulása nélkül beköltözött, kérelme ellenére 25 Ftr. bírságban elmarasztalták.⁶¹

Forrásaink szerint továbbra is a hivatalos közegek egyik szállítója maradt. 1888-ban az újonnan felfogadott városi felügyelő részére oldalfegyvereket szállít, s ezzel már mint tűzfegyver kereskedőt ismerjük meg.⁶²

A kutatások még nem derítették ki pontosan, hogy mi vezette Pacholekot az egyemeletes műhelyépület módosítási elképzeléseihez. Ugyanis egyes adatok szerint az eredetileg földszintre tervezett műhely helyére lakást akart építeni kisebb tervrajzi módosításokkal.⁶³ 1888 júliusában a Gizella utcai építkezéseit átmenetileg abbahagyja, s „...egy kuglizót és mellette egy faszínt szándékozik építeni...” amely kérelme méltánylásra talál azon feltétel alatt, hogy a „...tekepálya zajtalan golyófogóval látassék el”.⁶⁴ 1890-ben Pacholek ismételten a Tanácshoz fordult, hogy a Balassa utcai épülethez „...egy emeletes toldalék és egy emeletes ráépítést a... a tanács megadni méltóztassék”.⁶⁵ Ez a bővítés nem nevezhető egészen kisméretűnek. A tervrajzból ugyanis kiderül, hogy mintegy 7 új szobát kíván építtetni, 1 irodát, 2 konyhát, 1 kamrárt és az emeleti részen két műhelyt, míg a földszinten egy műhelyt. A módosítási engedélyt 1891-ben kapja meg.⁶⁶ Az üzem fejlesztése ezzel azonban korántsem oldódott meg. Kiderült, hogy a hátsó udvar az anyag elraktározásra már nem elegendő

⁵⁷ Uo. III. 26.281/1887.

⁵⁸ Uo. III. 28.959/1887.

⁵⁹ Uo. III. 12.955/1888. Vö. III. 20.310/1888.

⁶⁰ Uo. III. 5441/1888.

⁶¹ Uo. III. 24.753/1888. Vö. III. 37.329/1888.

⁶² Uo. VI. 7797/1888. A szállításokat a következő évben is megismétli. Uo. VI. 403/1889.

⁶³ Uo. III. 20.631/1888.

⁶⁴ Uo. III. 23.532/1888.

⁶⁵ Uo. III. 44.532/1890.

⁶⁶ Uo. III. 24.767/1891.

és ezért a szomszédos teleknek egy részét megvásárolta és kéri a tanácsot a vétel engedélyezésére, „hogy a további bekebelezést megtehesse”.⁶⁷ A tanács az ügyet hamarosan elintézte, sőt mivel a kardgyárosnak „szándékában volt az utza és a szomszéd vonalát bekeríteni...” az újabb engedélyt is kiadta.⁶⁸

Pacholek 1896-ban az ezredéves kiállítás alkalmával messze kiemelkedik finom kidolgozású díszmagyar fegyvereivel. Ebben az időben már fia, Károly is, apja nyomdokain halad. Rávonatkozóan csupán néhány adatunk van. Ugyanis a Tanács 1898-ban a fővárosi rendőrséghez fordult, hogy velük: „Pacholek Károly kardkészítőnek (azelőtti lakása Budapest, VIII. Balassa u. 5) újabban bejelentett lakását mielőbb közölni szíveskedjék”.⁶⁹ Erre azonban nem volt mód, mert „Pacholek Károly atyja György szerint is — folyó év január hó 20-án onnan... ismeretlen helyre, állítólag külföldre költözött”.⁷⁰ A rendőrségi aktákból kiderül, hogy az ezredéves kiállításra nagyobb munkákat végzett el Zemplén vármegye részére. Továbbiakban azonban hírt már nem hallunk róla.

A XIX. század második felében Pacholek mellett leginkább Zoller Mátyás nevével találkozunk. Első hivatalos levéltári adataink 1860-ból származnak, amikor is bennünket „A cs. kir. rendőrség Zoller Mátyás puskaműves üzletét bejelentő folyamodásáról tudósít”.⁷¹

A kiadott engedélyt érdemes kissé közelebbről megtekintenünk, mert bizonyos vonatkozásban érdekes adatok derülnek ki a céhszervezetek és a beáramló iparosok kapcsolataira vonatkozóan. „Egy mai napon kelt tanácsi határozat folytán — olvassuk — önnek a szükséges kellékek kimutatása után a puskaművesi engedély ezennel megadatik. Miről a csatolmányok visszaszerkeztése mellett azon megjegyzéssel értesítetik, miszerint Ön által egyszersmint tagjává lesz a helybeli lakatos czéhnek az ipartörvények 107. paragrafusaiban kifejezett kötelezettségek mellett.”⁷²

Zoller Mátyás letelepedése a terézvárosi Valeró féle házban egyre nagyobb érdeklődést váltott ki a puskaművesek körében. Viszonylag már korán nagy megrendeléseket kap, s hogy mindezeket ki tudja elégíteni, inasokat és segédek fogad. A mesternek minderre megvolt a lehetősége, mert a tanács gyorsan intézkedett „...a becsületes lakatos czéh a fenntnevezett Zoller Mátyásnak ezen testületbe leendő felvétele végett...”⁷³ Az okiratokból tehát egészen világosan kitűnik, hogy a mester működését 1860-ban kezdi Pesten. A céhszervezetek hanyatlásának nagyon kifejező jelenségeként tekinthetjük a tanácsi határozatban foglaltakat. Ugyanis nem a céhszervezet veszi fel a mestert, hanem a város és utána a céhszervezetet a befejezett tényről egyszerűen értesítik.

Zoller Mátyás az Akácfa u. 61. számú házban rendezkedett be, de műhelyét hamarosan ugyanazon utca 48-as számú házába helyezte át. 1873 körül üzletét még jobban kibővítette. Ebben az esztendőben fogadta inasai közé Jancsi Károly tállyai születésű, 12 éves tanulót és Gróll Károly 15 éves pesti lakost.

⁶⁷ Uo. III. 732/1891.

⁶⁸ Uo. III. 13.550/1892.

⁶⁹ Uo. I. 29.144/1898.

⁷⁰ Uo. A székesfővárosi m.kir. állami rendőrség bejelentési hivatal. 08.183/1901.

⁷¹ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár Tanácsi Iratok II. 1488/1860.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

A céhszervezetek feloszlata után Zoller aktívan kapcsolódott bele az iparegyleti munkába. 1874. január 22-én már a választmányi tagok sorában találjuk. Ez a funkció ebben az időben nem volt megvetendő, hiszen csak tekintélyes emberek, az iparágak kiemelkedő alakjai kerültek megválasztásra. Így többek között Jungfer Gyula is betöltött hasonló szerepet, azonban őt egy határozat folytán, miszerint: „...azok a választmányi tagok, akik 3-szor ülésben nem jelennek meg kiküszöböltessenek, minek folytán Jungfer Gyula és Tolnay Sándor urakat, kik nem jelennek meg már hosszú idők óta kényszerrel látni kisorolni”.⁷⁴

Zoller központi szerepet játszott az egyesület életében. 1878. január 27-én egyhangúan számvizsgálónak választották meg.⁷⁵ Zoller, aki éveken keresztül az Országos Lövöldének egyik legnagyobb szállítója, elsősorban céllovó pisztolyok, illetőleg távcsöves kidolgozású céllovó puskák gyártására rendezkedett be (XXXII. t. 1—3; XXXVI. t. 1).

Sikeres működésének hatására jelentkezett a magyar puskművesek közé testvére, Zoller Antal. 1871 októberében benyújtja kérvényét a pesti tanácsnak, amelyben írja: „A szabad ipartörvény értelmében bátorkodom bejelenteni, hogy a puskművesi iparomat a Király utza 70 számú házban gyakorolni fogom”. Beadványában kéri az iparjegy kiadását, amelynek céljából bemutatja útlevélét is. Ebből megtudjuk, hogy 1816-ban született. „Útvelem, mely szerint 55 éves vagyok. 2. számú igazolványom igazolja, hogy mint Magyarország Torontál megye Szentgyörgyi születésű Helvétiaiban a puskműves üzletemet 25 éven át gyakoroltam és jó erkölcsi magaviseletet tanúsítottam. Miután több Buda-Pesti polgár által felszólítottam, hogy helyben, ahol öcsém Zoller Mátyás szintén hasonló üzlettel rendelkezik, bérüzletet nyissak, bátorkodom a fentiek alapján az iparjog kegyes kiadásért esedezni”.⁷⁶ (XXXIII. t. 1—3).

A beadványra a pesti tanács azonnal válaszolt és bejelentette, mivel „Zoller Antal külföldi illetőségű a m. kir. ipar és kereskedelemügyi minisztériumhoz a kérelmet felterjesztette”.⁷⁷ 1871. november 8-án a minisztérium már értesítette a „Pest szabad királyi város közönségét” hogy „Zoller Antal külföldi illetőségű puskművesnek iparjegy kiadása iránt beterjesztett kérvényét... oly értesítéssel küldi vissza... miszerint a folyamodó részére a kért iparjegynek kiadása ellen külföldi szempontból nincs észrevétele”.⁷⁸

A század második felének egyik legtermékenyebb mestere Ludwig József, akinek fegyvereit a legpontosabb kidolgozás jellemzi. Működésének pontos idejét ma még nem határozhatjuk meg, de a ránk maradt levéltári adatokból arra következtethetünk, hogy már az 50-es évek elején a jelentős mesterek közé tartozott. 1860-ban Kaiser Jakab „Steierhoni fegyvergyárostól szerzi be az eladásra szánt fegyvereit, ... a fegyvergyárostól megrendelt 36 darab vadászfegyvernek Pestre leendő szállítására engedélyt kér”.⁷⁹ A tanács szükségesnek látja az ügyet kivizsgálni. „Pesti puskműves Ludwig Józsefnek azon

⁷⁴ Lásd a lakatosipari szervezet 1874. január 14-én kelt jegyzőkönyvét.

⁷⁵ Két gyermekéről tudunk. Margit leánya 1879. október 29-én, míg fia, Mátyás, 1882. szeptember 23-án született. Budapesti 1. sz. Állami Levéltár Tanácsi Iratok I. 1209/1890.

⁷⁶ Uo. I. 38.879/1871.

⁷⁷ Uo. II. 809/1871.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. X. 24/1860.

kérelme folytán, hogy az általa... Kaiser Jakabnál megrendelt 18 dupla és 6 egyszerű vadászfegyvernek beszállítása engedtesse meg a cs. kir. rendőri minisztérium f. évi szeptember 13-án... az iránt kíván felvilágosítást, hogy miután a nevezett puskaműves részére már két ízben jelentékeny fegyverkészletnek bevásárlására, illetőleg behozatalára adatott engedélyt, milly készlet van a folyamodó telepén, jelenleg, átalán van-e szükség a beszállítani kívánt fegyver mennyiségére, és az üzlet a rendes jegyzőkönyvet úgy az eladott, mint a még meglévő fegyverek fölött?" vezet-e.⁸⁰

A tanács kérésére a rendőrség az ügyet megvizsgálta és jelentette: „...misperint Ludwig József helybeli puskaművesnek ki egyébiránt az általa eladott fegyverekről 1850 év óta rendes könyvet vezet, jelenlegi fegyverkészlete 4 dupla csövű vadász fegyver, 18 dupla csövű és 9 egycsövű pisztolyból áll, s így az üzletének kiterjedésénél fogva a beszállítani szándékolt 18 dupla és 6 egy csövű vadász fegyverre csakugyan szüksége vagyon.”⁸¹

1879-ben a puskaműves elhalálása az „egyletnek tudomásul adatik, mindamellett, hogy Ludvig József egy év előtt a társulathoz kilépett, tekintve azt, hogy mégis hosszabb ideig az egylet tagja volt, elhatározzatik, hogy eltemetésével a társulat részéről a tisztelet megadattassék”.

Ebben az időben a mester már nagyon rossz anyagi körülmények között élhetett, amit mutat az is, hogy a temetésre felesége 30 Ft. segélyt kér. „Mint-hogy azonban az egyletnek temetkezési pénztára nem lévén, az ily segély nem is fizetethetik — azonban — Miután Ludvig úr az utolsó évnegyed előtt meghalt az utolsó évnegyedi részlet azaz 50 kr. visszafizetessék.”⁸²

Ludwig fegyvereit kizárólagosan 1872 előtti időkből ismerjük (XXXIV. t. 1—4). Fegyverein „Ludwig József Pesten” feliratot alkalmazza, míg közvetlen az egyesítés előtt a Josefet Józsefre változtatja. Pisztolyainak csövei csaknem kivétel nélkül a legjobb minőségű damaszk acélból készültek. Bemutatott fegyverének csöve 8, majd 16 szegletűvé kidolgozott. Felépítési rendszerében nem látunk újat. Díszítése a belga készítményekre emlékeztet. Igen jelentősek a díszítő motívumok között ábrázolt állati, emberi, ördögi alakok sorozata. Az 56.4967. 1—2. szám alatt gyűjteményünkbe iktatott pisztolypár lakatlemezén hangsúlyozott formában nyilakkal sebzett, rohanó vadállat alakját láthatjuk, majd párján, kígyóval küzdő oroszlán képét szemlélhetjük (XXXV. t. 1—3). A sátorvas díszítése ugyanazt a virágindás megoldást követi, mint a fegyver egyéb része. A központi díszítő motívumot itt is Ludwig kedvenc alakjai — a szeméremfátyollal övezett nő, illetőleg a villás ördög adja.

Ludwig és Pauer fegyvereinek összehasonlítása is mutatja a puskaműves-ség hanyatlásának ütemét (XXXVI. t. 2—4). Amíg Ludwig fegyvereit a csiszoltság, gondos kivitelezés és a rendkívüli pontosság jellemezte, addig Pauer, aki 1899-ben hagy fel a mesterséggel — megelégedett az egyszerű kivitellel. Feltevéseink szerint rajta keresztül lesz majd legjobban lemérhető, hogy miképpen tért át a magyar puskaműves a század végén, az osztrák nyomás alatt, a tömegtermelésre és „műveik hogyan lettek utolsó csillanásai ennek a hajdan oly szép és elegáns iparnak”.

⁸⁰ Uo. X. 922/1862.

⁸¹ Uo.

⁸² Lakatosipari jegyzőkönyv 1879. augusztus 3. Budapesti 1.sz. Állami Levéltár.

FEGYVERMŰVESEK PESTEN
1686—1872

N é v	Foglalkozás	Származási hely	Családi állapot	Működés kezdete	Polgárjog megszerzése
Bann Johannes	sarkantyú készítő	Nemestoth Zala m.	—	—	1759. III. 10.
Blum Henrik	puskaműves	—	—	1869	—
Dacó András (Schlavackl)	puskaműves	—	—	—	1690. IV. 19.
Dostal Aloysius	kardműves m.	Prag	házas	—	1811. III. 6.
Ekhardt Mathias	puskaműves	Buda	—	—	1782. VI. 22.
Fidler Michael	sarkantyú készítő	Sopronium	házas	—	1801. VIII. 3.
Floch Dominicus	puskaműves	Teutsch-Böhmen	—	—	1742. III. 5.
Grünwald Paul	puskaagy-készítő	Gimsz (Kőszeg)	—	—	1687.
Haager Dávid	—, —	—	—	—	1719. IX. 1.
Hajvald Sámuel	sarkantyú készítő m.	Pestinum	nőtlen	—	1829. VII. 25.
Hirsch Michael	kardműves	Carolinum (Nagykároly?)	—	—	1778. VII. 11.
Horvatics Johann Michael	sarkantyú készítő m.	—	—	—	1730. I. 24.
Horvatics Mathiasz	—, —	Wien	—	—	1734. II. 12.
John Antonius	puskaműves m.	Pomeiszl in Bohémia	házas	—	1829. V. 9.
Jankó Antónius	—, —	Pesthinum	nőtlen	—	1821. IV. 28.
Jankó Fridericus	—, —	M. Theresia-nopolis Szabadka	házas	—	1807. VII. 27.
Juhaz Johann	sarkantyú készítő	Raban	—	—	1755. VI. 3.
Jung György	puskatsínáló m.	Varsó Lengyel orsz.	házas	—	1838. IV. 25.
Kierner József	—, —	Pest	házas	—	1834. IV. 30.
Kirner György	—, —	Manin Bajor orsz.	—, —	—	1831. VIII. 17.
Kiszela Károly	puskaműves	—	—	1867	—
Klein Vilmos	puskatsínáló m.	Nórinberga (Nürnberg)	házas	—	1801. XI. 30.
Fridrik	—	—	—	—	—
Kothaub Stephan	puska m.	Neustadt	—	—	1696. VII. 17.
Kölbl Johann Michael	—, —	—	—	—	1733. XI. 20.
Leiniker Géza	puskaműves	—	—	1870	—
Müller Franz Xaver	puska m.	Augspurg	—	—	1769. XI. 18.
Müller Jacobus	sarkantyú készítő m.	Tillsch eth in Pressien (Tilsit)	házas	—	1794. VII. 20.
Pachmann Vencesaus	puskatok készítő	Strakonitz in Bohernia	—, —	—	1809. II. 25.
Pacholek János	kardgyáros	—	—	1864	—
Pakoszdy Franciscus	puskaműv.	Nagykőrös	házas	—	1807. I. 3.
Pintz János	sarkantyús m.	Pest	—, —	—	1846. I. 12.
Plosich Joannes	fegyverműves	Pest	—	—	1778. XII. 19.
Pollatsek Vincze	puskaműves	—	—	1862	—
Preysze Franc Xaver	—, —	Wartenberg	—	—	1770. X. 27.

N é v	Foglalkozás	Származási hely	Családi állapot	Működés kezdete	Polgárjog megszerzése
Reithstedten Christoph	sarkantyú készítő	Roszneim aus Bayern (Rosenheim)	—	—	1703. VII. 17.
Rothaub Stephan	puskaműves	Neustadt	—	—	1699. IX. 6.
Rösler Anton	kardműves	Raab(Győr?)	—	—	1757. I. 18.
Sarnocsaí Andreas	sarkantyú készítő	Levencz (Léva)	—	—	1762. III. 10.
Scherer Mathias	puskaműves	Ofen	—	—	1756. VIII. 26.
Schiffter Matthiasz (ein Ratz)	puskaagy készítő	—	—	—	1689. XI. 5.
Schirschendorfer Haus Michel	sarkantyú készítő	Thalhofl (Bajor orsz.)	—	—	1701. VI. 17.
Steibel Josephus	—, —	Pestinum	házas	—	1829. VI. 20.
Steibl Philippus	—, —	Tulbing (Alsóausztr.)	—	—	1786. I. 7.
Strausz Leonhard	puskaagy készítő	Caruthen	—	—	1731. IV. 6.
Stublanitz Joseph	puskam.	Pesth	—	—	1757. I. 13.
Stublaus Greger	—, —	Carlstadt in Croaten (Károlyváros)	—	—	1699. V. 29.
Szeber Nicolaus	ágyúöntő? fegyverműves.	Szull (Sulb? Stájerorsz.)	—	—	1779. V. 26.
Takács Geors	sarkantyú készítő	Ráckeve	—	—	1747. IX. 15.
Tribul Johann	puskaagy készítő	Waschon bei Vesprin (Vázsony Veszprém mellett)	—	—	1700. V. 7.
Tunner Michael	puskaműv.	Pest	—	—	1791. IX. 17.
Vagner Ferencz	kardcsináló mester	Pesth	házas	—	1845. IV. 18.
Vay Anton	kardműves	Erlan (Eger)	—	—	1749. I. 15.
Vinter Josephus	puskaagykészítő	Krellgau In Silesia (Krelkau)	házas	—	1811. II. 13.
Waldner Antal	puskaműves	—	—	1869	—
Weiland Ferencz	sarkantyú készítő	—	—	1867	—
Wilzinsky Izidor	puskaműves	—	—	1867	—
Zisar Michel (ein Croat)	kardműves	—	—	—	1689. XI. 5.
Zoller Mátyás	puskaműves	—	nős	—	—
Zoller Antal	—, —	—	—	1831	—

FEGYVERMŰVESEK BUDÁN
1686—1873

N é v	Foglalkozás	Származási hely	Családi állapot	Működés kezdete	Polgárjog megszerzése
Alitor Nicolaus	kardműves	—	—	—	1717. XI. 18.
Arbeith Thomas	kardműves	—	—	—	1724. VI. 23.
Armener Jacob	sarkantyú készítő	—	—	—	1724. VI. 23.
Baumgartner Joseph	sarkantyús m.	Csehsaar (Saac? - Cseh ország)	özvegy	—	1846. VI. 29.
Blasovics Josephus	sarkantyú készítő	hujas(helybeli)	házas	—	1799. II. 22.
Donasiski Nicola	puskaműv.	—	—	—	1691. VIII. 2. és 1697. XII. 31. között
Eyber Johann	—, —	—	—	—	—
Freidenreich Christoph	kardműves	—	—	—	1714. VIII. 7.
Gandolffy Jacob	császári	—	—	—	—
Herr	ágyúvésző?	—	—	—	1732. VI. 16.
Gelló Stephanus	sarkantyú készítő	—	—	—	1760. III. 27.
Gomuczky Mihael	—, —	—	—	—	1758. VI. 19.
Horvath Lucas	—, —	—	—	—	1732. VI. 14.
Jalosky Jacob	puskaműves m.	—	—	—	—
Kirkó Ferencz	fegyvermester	Lemberg	—	—	1845. X. 8.
Kirner Georg	puskaműves m.	Bavarus	házas	—	1813. XII. 24.
Krükkenberg János	fegyvermester	Hannover	—	—	1845. X. 8.
Lechmann Georg	puskaagy készítő	—	—	—	1691. VIII. 2. és 1697. XII. 31. között
Lembek Georg	kardműves	Hittendorf	házas	—	1795. IV. 20.
Manokovich Joseph	sarkantyú készítő	—	házas	—	1771. VIII. 7.
Manokovich Johann	—, —	—	—	—	1756. XII. 29.
Mayr Andreas	puskapor készítő	—	—	—	1735. IX. 9.
Musbeck Mathias	sarkantyú készítő	—	—	—	1778. V. 15.
Neustätter Franz	puskaműves	—	—	—	1737. II. 1.
Nikolics Simon	sarkantyú készítő	—	—	—	1761. II. 13.
Novák Josephus	puskaműves	hujas helybeli	házas	—	1811. III. 8.
Olitor Dávid	puskaagy készítő	—	—	—	1740. I. 26.
Olitor Nicolaus	—, —	—	—	—	1718. IV. 29.
Pauer Friderich	puskam.	Vienna	házas	—	1803. IV. 25.
Plumer Johannes	puskaagy készítő	—	—	—	1766. I. 20.
Reisinger Johann	kardműves	—	—	—	1752. VIII. 1.
Saull Josephus	puskaműv.	Reismark Szerdahely (Szeben m.)	házas	—	1796. VII. 15.
Schmid Jacob	puskaműv.	—	—	—	1765. I. 18.
Schmidt Joannes	—, —	Buda	házas	—	1792. V. 11.
Siklósh Nicolaus	—, —	—	—	—	—
Spail Franz	—, —	—	—	—	1763. X. 27.

N é v	Foglalkozás	Származási hely	Családi állapot	Működés kezdete	Polgárjog megszerzése
Spall Michael	puskaműv.	Buda	házas	—	1810. XI. 30.
Späll Frantz	—, —	—	—	—	1734. I. 15.
Teutsch Johann	sarkantyú készítő	—	—	—	1718. X. 17.
Christoph	puskaműv.	Stadt Steuer (Steyer, Felső-Ausztria)	házas	—	1793. X. 25.
Tipp Josephus					
Tott Stephan	sarkantyú készítő	—	—	—	1740. VIII. 22.
Tropper Venczell	puskaműv.	Bielitz e Bohemia	házas	—	1810. II. 16.
Vagner Leopold	—, —	Vernsdorf e Bohemia	—	—	1810. VIII. 22.
Vallner Josephus	—, —	Vienerish Neustadt	házas	—	1810. VI. 19.

FEGYVERMŰVESEK BUDAPESTEN
1873—1900

N é v	Foglalkozás	Lakhely
Benesch András	puskaműves	VIII. Ósz u. 22
Földes Lipót	puskaműves	VIII. Múzeum krt. 9.
József Lajos	puskaműves	IV. Országút 16.
Kirner József	puskaműves	VII. Király u. 65.
Klika Ferenc	kardkovács	VIII. József u. 33.
Kiszela Endre	puskaműves	VIII. Ósz u. 2.
Kiszela Károly	puskaműves	IV. Múzeum krt. 17.
Ludwig József	puskaműves	VIII. Német u. 9.
Pacholek György	kardkovács	VIII. Balassa u. 5.
Pacholek Károly	kardkovács	VIII. Balassa u. 5.
Pippán Nándor	sarkantyú készítő	VII. István tér 5.
Pauer József	puskaműves	Lipót u. 12.
Pippán Sándor	kardkovács	VII. Akácfa u. 40.

N é v	Foglalkozás	Lakhely
Sisinszky Sándor		VIII. Gyöngytyúk u. 7.
Szokrássi A.	kardkovács	IV. Koronaherceg u. 4.
Unschuld Ede	puskaműves	
Zoller Antal	puskaműves	
Zoller Mátyás	puskaműves	VII. Akácfa u. 48.
Zufoll János	puskaműves	IX. Soroksári út 32.

Amikor adalék anyagunkat lezárjuk és közzétesszük az ez ideig ismert mes-
terek legfontosabb adatait — hangsúlyozni kívánjuk, hogy levéltári anyagunk
még komoly reményt nyújt arra, hogy az elkövetkező esztendőekben gazdag
forrással a szerény összeállítást kiegészíthessük.⁸³

TEMESVÁRY FERENC

⁸³ Adataink egy részénél *Illyefalvi*, Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai 1686—1848-ig
c. munkájára támaszkodtunk. Hasznos anyagot merítettünk azonban a Budapesti 1.sz. Állami
Levéltár tanácsi irataiból, telekkönyvi jegyzőkönyvekből és a bírósági aktákból is.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER KLEINGEWERBLICHEN WAFFENFABRIKATION IN PEST-OFEN

Das Studium der Pest-Ofener Waffenfabrikation — mit besonderer Bezugnahme auf das 19. Jahrhundert—wurde vor kaum einigen Jahren in Angriff genommen. Das Wesentliche der zumeist archivarischen und keineswegs erfolglosen Forschungsarbeit der vergangenen Jahre heute zusammenfassen zu wollen, wäre nicht günstig. Darum trachten wir auch nicht in vorliegender Arbeit die Tätigkeit eines jeden ermittelten Meisters in ihren Einzelheiten zu erörtern, vielmehr begnügen wir uns damit, die wichtigsten Angaben der durch die Ergebnisse archivarischer Forschungsarbeit bekannt gewordenen, nahezu 150 Pest-Ofener Büchsenmacher, bezw. Waffenschmiede, mitzuteilen.

Unsere Studie wirft die Frage jener hemmenden Umstände auf, die das ganze Jahrhundert grundlegend charakterisieren. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts ändert sich zwar infolge der Bürgerrevolution die Lage im Großen und Ganzen, doch auf dem Gebiete des Waffenschmiedegewerbes stoßen wir auf keine wesentliche Änderung. Dieses allgemeine Bild kann auch der Ausnahmefall nicht beeinträchtigen, nach welchem „Die feineren, sogenannten Präzisionswaffen hier billiger hergestellt werden, als in England, ja sogar teilweise in Belgien“.

Unter den erstrangigen Waffenschmieden der zweiten Hälfte des Jahrhunderts ragt zweifellos der Schwertfeger Georg Pacholek hervor, auf dessen Erzeugnisse wir in nahezu jeder größeren Ausstellung stoßen. Er vertritt lange Jahre hindurch die ungarische Säbelfabrikation mit seinen nicht ausgesprochen militärischen, sondern in erster Linie Hieb- und Stichwaffen verschiedener Typen. Über sein Leben und Wirken haben die archivarischen Eintragungen bis jetzt noch nicht viel verraten. Im Jahre 1864 gründete er in Pest seine Werkstatt und erlangte bereits in verhältnismäßig wenigen Jahren den Ruf eines bedeutenden Meisters.

Neben Pacholek stoßen wir hauptsächlich auf den Namen Matthias Zoller. Die ersten amtlichen Archiveintragungen stammen aus dem Jahre 1860, bei welcher Gelegenheit uns „Die k. u. k. Polizei über das Ansuchen des Büchsenmachers Matthias Zoller, der sein Geschäft anmeldet, berichtet.“ Jahre hindurch einer der bedeutendsten Belieferer der Landes—Schießstätte, war er hauptsächlich auf die Herstellung von Zielschießpistolen resp. -gewehren mit Fernrohr eingerichtet.

Auf Matthias Zollers erfolgreiches Wirken hin trat im Oktober 1871 auch dessen Bruder Anton in die Reihe der ungarischen Büchsenmacher.

Einer der produktivsten Meister der zweiten Hälfte des Jahrhunderts war Joseph Ludwig, dessen Erzeugnisse eine peinlich genaue Ausführung charakterisiert. Wir sind heute noch nicht in der Lage, die genaue Zeit seines Wirkens feststellen zu können, doch dürfen wir aus den erhalten gebliebenen Archivdaten darauf schliessen, daß er schon Anfang der 50er Jahre zu den bedeutenden Meistern zählte. Er starb 1879.

Bei teilweisem Vergleiche der Waffen Ludwigs und seines Zeitgenossen Pauers zeigt sich der allmähliche Rückgang des Büchsenmachergewerbes.

Während für die Waffen Ludwigs Schliff, an Kirner, erinnernde, sorgfältige Ausführung und außergewöhnliche Genauigkeit bezeichnend sind, begnügte sich Pauer — der seine Arbeit 1899 aufgab — mit einfacher Ausführung. Unserer Meinung nach können wir an Pauer am besten ermessen, auf welche Art der ungarische Büchsenmacher österreichischem Drucke nachgebend — gegen Ende des Jahrhunderts zur Massenproduktion überging und wie „seine Werke zum letzten Aufleuchten eines seinerzeit so schönen und eleganten Gewerbes wurden“.

Indem wir unser Angabenmaterial abschließen und die wichtigsten Daten der bis jetzt bekannten Meister publizieren, möchten wir betonen, daß unser Archivmaterial uns hoffen läßt, diese bescheidene Zusammenstellung in den nächsten Jahren mit reichem Quellenmaterial ergänzen zu können.

JELENTÉS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM- TÖRTÉNETI MÚZEUM MUNKÁJÁRÓL AZ 1960—61. ÉVBEN

Régi hagyományt és más múzeumi kiadványokban már megvalósult törekvést támaszt fel évkönyvünk, amikor megkezdjük évi jelentéseink közreadását. A szűk terjedelem miatt nincs lehetőségünk, hogy pótoljuk tízéves elmaradásunkat és összefoglalóba sűrítsük múzeumi fejlődésünk e legdöntőbb szakaszának történetét. E hiányt részben pótolják az egyéb múzeumok történetére vonatkozó kiadványokban megjelent, múzeumunkat érintő vázlatos részletek és a magyar múzeológiáról, múzeumtörténetről frandó azon munkák, amelyekkel múzeumügyünknek adószai vagyunk.

Ez a jelentésünk az I. fejezetben az 1960., a II. fejezetben az 1961. év eseményeit tárgyalja.

I.

A Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum munkáját a Művelődésügyi Minisztérium által jóváhagyott szakmai és gazdasági tervek alapján végezte. Az elvégzett munkák megfelelnek a múzeum korábbi célkitűzéseinek: így ebben az évben feladatunk volt a múzeum épületének helyreállítása, a tudományos kutatómunka, a muzeális anyag nyilvántartása és kezelése, valamint a népművelési feladatok végrehajtása.

Az ellenforradalom alatt súlyosan megsérült múzeumépület helyreállítása befejezéshez közeledik. A belső udvarok, a parkban levő járdák megújítása jelzik azt a törekvést, amely a teljes épület eredeti szépségének visszaállítását szolgálja. Klasszikus épületünk műemléki megóvása mellett a korszerűséget szolgálja a lift építéséhez szükséges tetőtér beépítése.

Az egyre gyarapodó anyag szétfeszíti a múzeum kereteit. A korszerű tárolást elősegítendő a múzeum új raktári berendezést kapott 400 000 Ft értékben. Ezzel jelentős előrehaladás történt, mivel megoldódott a paleolit gyűjtemény, a népvándorláskori, a római gyűjtemény, az állatcsontgyűjtemény tárolása és sokat javult az őskori-, valamint a középkori gyűjtemény elhelyezési módja is. A raktárakban a helyhiány és a zsúfoltság továbbra is fennáll, s ezen az sem segített, hogy az Újkori Osztály textil részlegét a Károlyi Mihály utcai Károlyi-palotába voltunk kénytelenek áthelyezni az ottlevő restauratori részlegünk helyébe. Az Újkori Osztály központi részlege új elhelyezést kapott a Széchényi Könyvtárral közösen használt, megosztott helyiségekben, sajnos, hasonló zsúfoltsággal, mint ahogy korábban volt. Az Újkori Osztály helyén tanácskozó termet, munkaszobát jelöltünk ki. Új munkahelyet létesítettünk a képre Restaurátor számára a III. emeleti festményraktár mellett, de továbbra sem kielégítő a restauratori műhelyek és az Adattár elhelyezése.

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportjának megalakulásával Párducz Mihály, a Régészeti Osztály vezetője és B. Kutzián Ida február 1-én, Salamon Ágnes május 1-én a Kutatócsoporthoz távozott. Tápay-Szabó Gabriella, az Újkori Osztály vezetője, június 1-én, betegségére való tekintettel, nyugállományba vonult, Kárpáti Aurél Kossuth-díjas, az ereklyetár kezelője, betegsége miatt visszavonult a múzeumtól. Az év folyamán elvesztettük Szárnyassy István teremőrünket.

A Művelődésügyi Minisztérium az év folyamán Korek Józsefet második helyettes főigazgatóvá nevezte ki. A Régészeti Osztály vezetőjévé Barkóczi Lászlót, az Adattár vezetőjévé Sz. Burger Alicét nevezték ki, H. Kolba Judit a Középkori Osztályra, Bíró Tiborné az Éremtárba kapott beosztást. A Gazdasági Osztályra dr. Halász Ferenc nyert könyvelői beosztást, Demjén Károlynét pénztárosként, a Fotoműhelyben pedig Matlári Ferencet alkalmaztuk.

Erneyi Jánosné „A művelődésügyi kiváló dolgozója” oklevelet, Mihalik Sándor és Fejős Imre a Risorgimento érmet kapta kiállítási munkásságáért. Mihalik Sándor főigazgatóhelyettes a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulattól az Ipolyi-érem kitüntetést nyerte el.

A múzeum dolgozói a régészeti feltárásokkal tervszerűen bekapcsolódtak a Magyar Tudományos Akadémia irányításával készült távlati kutatási tervekbe. Vezettek, illetve résztvettek a MTA céltámogatásával végzett ásátásokon (Almásfüzitő, Pécs ókeresztény temető, honfoglaláskori kutatások, visegrádi X—XI. századi telep). A költségvetésben biztosított összegekből feltárást végeztünk Kállósemlőn, ahol bronzkori telep került elő, Cserépváralján pedig az ún. kaptárkövek problémájának megoldása kezdődött meg ásátás útján. A korábbi gyakorlatnak megfelelően jelentős feltáró munkát végeztünk az Országos Műemléki Felügyelőség által biztosított, a műemléki helyreállítást megelőző régészeti ásátásokon: Gyulán és Esztergomban. Örömdetesen megnőtt a vidéki tanácsai szervek anyagi segítségével végzett feltárások lehetősége. Ezek közül kiemelkedik: a Bogádon és Salgótarján környékén végzett kutatás. Fokozódott a leletmentési munka, amelyet az ásátások koordinálásával együtt az Adattár irányított. 223 helyen került sor leletmentésre, illetőleg helyszínelésre, 230 000 Ft-os céltámogatással. Az intenzív feltáró munkát jelzi, hogy a Történeti Múzeum régészei összesen 844 napot fordítottak ásátásra, terepmunkára.

Az ásátásokból kikerülő régészeti anyagon felül a múzeum többi gyűjteményei is gazdagon gyarapodtak: műtárgyvásárlásra 127 262 Ft-ot fordítottunk. Különösen kiemelkedő az Éremtár és Képcsarnok gyarapodása. Felbecsülhetetlen jelentőségű, hogy az év folyamán elhunyt Niklovits Károly magángyűjteménye hagyatéki döntés alapján múzeumunkba került. A nemzetközileg ismert nagy éremgyűjtő több tízezerre rúgó — többek között hatalmas barbár, arany- és emlékérem — gyűjteményét, szakkönyvtárát szóbeli végrendelkezéssel az Éremtárra hagyta. A gyűjtemény értéke meghaladja az egymillió forintot. A hagyatéki ügyének végleges jogi tisztázására az elkövetkező években kerül sor. Kivételesen nagyjelentőségű a 114 db-ból álló, I—II. századi, római bronzkancsóban talált aureus leletanyag, amely pannóniai viszonylatban páratlan. A Képcsarnok kiemelkedő szerzeményeiből Bem József ismeretlen magyar mestertől, 1849-ből származó litográfiáját, ifj. Víz István Bugát Pál litográfiai képmását, a fényképek közül Barabás Miklós hagyatékából származó, a mestert

és családját ábrázoló fényképet említjük meg. Az Újkori Osztály Zsolnay Vilmosnének, a Zsolnay gyár alapítójának, illetve feleségének és Majláth Györgynének 1867-ben készült díszruhájával gyarapodott. A Jelmezkölcsönző Vállalat kosztümtárának selejtezése során 21 muzeális jellegű ruhát válogattunk ki gyűjteményünk számára. Jelentős gyarapodást jelent egy XVII. századi sátor-szőnyeg. Erekygyűjteményünk Garibaldi, Deák Ferenc és 48-as emléktárgyakkal gazdagodott. Az 1960. évi gyarapodásunk meghaladja a 6 000 db-ot és 3 000-re lehet becsülni az 1960. évi ásatásokból még nem konzervált, nem leltározott tárgyak számát.

A múzeum tudományos tevékenységét a sokrétűség jellemezte és ugyanakkor két örvendetes jelenséget kell rögzítenünk. Az egyik: hogy fiatal, új munkatársaink egyre többen és magas tudományos igényű munkákkal jelentkeznek a szakkiadványokban; a másik pedig: hogy az idősebb kutatók nemzetközi elismerését nyugtázza a külföldi folyóiratokban napvilágot látott cikkek tömege. A Tudományos Minősítő Bizottság Bökönyi Sándor és L. Kovrig Ilona részére a természettudományok, illetve a történettudományok kandidátusa fokozatot adományozta disszertációjuk megvédése után. Velük együtt nyolc kandidátusi fokozatú kutató dolgozik a múzeumban.

A múzeológiai munkát — miként a korábbi években is — azok az erőfeszítések jellemezték, amelyeket az anyag rendezése terén fejtenek ki munkatársaink. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az osztályok hatalmas léppéssel jutottak tovább a hozzájuk tartozó emléktárgyak pontos számbavételében, rendbehozatalában, áttekinthető módon való tárolásában. 1958-ban a múzeum vezetősége elhatározta, hogy a több mint 150 év gyűjtéséből származó, soha rendszeres revízió alá nem vett anyagot egyeztetni azzal a céllal, hogy egyszer végre rögzítsük, mi is a múzeum valódi állománya, hogy így az általánosságban meglevő felelősség helyett az egyéni felelősségre lehessen áttérni. A revízió első lépcsőjeként a műtárgy és a naplóbejegyzés egyeztetése, illetőleg annak bepecsételése történt meg. Második lépcsőként a leltárkönyvben pecsét nélkül maradt tárgyak cédulákra történt kigépelését végeztük el azzal a céllal, hogy azok segítségével az azonosítás könnyebben történhessék meg. A múzeum a 651 569 beleltározott tárgyból 589 766 tárgy revízióját végezte el. Az Éremtár kivételével minden gyűjteménynél befejeződtek az első és a második lépcső munkálatai. Az Éremtárnak kb. 80 000 tárgy revízióját kell még elvégeznie ahhoz, hogy gyűjteményanyaga teljesen egyeztetve legyen. A revízió során a mindenütt külön jegyzékbe foglalt, nem azonosítható anyag leltározása is már megkezdődött. Eredményesen folyt a még leltározatlan anyag számbavétele is. Az egyedileg számbajelölhető leltározatlan tárgyak száma — 1959-hez viszonyítva — mintegy 60%-kal csökkent.

A terveknek megfelelően folyt a muzeális anyag restaurálása. A Történeti Múzeum számára 1726 tárgy restaurálása készült el, konzerválás alá pedig 5847 tárgy került. Több év céltudatos munkájával sikerült most már elérnünk, hogy a múzeum beleltározta a még felszabadulás előttről maradt, igen nagytömegű ásatási anyagot s megkezdhette végre a raktári anyag konzerválását is. Ez a munka anyagcsoportonként történt, de kapacitáshiány miatt a múzeum gyűjteményei még messze vannak attól az állapottól, hogy konzerváltak legyenek mondhatók. Még mintegy 3000 tárgy szorul restaurálásra és megközelítően 40 000 konzerválásra. Természetesen, ezzel egyidőben a régi módszerekkel konser-

vált anyag újrakonzerválása is szükséges, valamint a tárgyak ismétlődő tisztogatása, karbantartása.

Az anyag szakkartonnal való ellátása — tervünk szerint — nem volt súlyponti feladat az 1960. évben. Az év folyamán 5 806 végleges karton készült el, s ezzel a múzeumban 119 678 leírókarton van. (Ez a szám nem a tárgyak darabszámát jelenti, hanem a tételszámot, mert a régészeti anyagnál néha egy szám alatt több darab is szerepel.) Majdnem teljesen kartonozott a paleolit, a római kori, a népvándorláskori gyűjtemény, 90%-ban az újkori, kb. 50%-ban a Középkori Osztály anyaga.

A múzeum kiállítási tevékenységének célja az új, állandó régészeti kiállítás megrendezése volt. Hosszú előkészítés után e kiállítás első terméként megnyílt az őskőkori társadalmat bemutató rész. A kiállításnak ez a része kísérleti jellegű volt. Tartalmában és technikájában újszerűen mutatta be a legrégebbi társadalmat. Technikájában a szinte minden témánál mechanizmusokkal működő, mozgó szerkezetekkel olyan megoldást adott, amilyen múzeumi területen még sehol nem volt az egész világon. Újszerűsége mellett azonban sok vitatható problémát is rejt magában a kiállítás mind a bemutatás módszerében, mind működtetésében. Úgy látjuk, hogy a régészeti kiállítások rendezésében az őskőkori kiállításon alkalmazott tartalmi rész hasznosítható, azonban a technikai megoldásokban az ilyen fokozott mechanizált kiállítás túlnő a múzeum körén.

A múzeum másik jelentősebb kiállítása a Risorgimento évfordulójára rendezett nemzeti nagy emlékkiállítás, valamint azok a hazai, vidéki és olaszországi vándorkiállítások voltak, amelyeket a Risorgimento Nemzeti Bizottság megbízásából a Történeti Múzeum készített. A múzeum dísztermében 48 szekrényben és tárlóban felállított emlékkiállításon kívül a bajai múzeum és a körösladányi kultúrház részére, valamint olaszországi vándorkiállítás céljára külön vándorkiállításokat készítettünk. A múzeum épületében kapott helyet a hazánk felszabadulásának 15. évfordulójára rendezett „A magyar nép a szocializmus útján” c. kiállítás, a múzeum dísztermében pedig a Művelődésiügyi Minisztérium Könyvtári Főosztályának „Könyvtárügyünk 15 éve” c. időszaki kiállítása nyílt meg.

Noha a Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1960-ban több nagy ünnepi kiállítás színhelye volt, ennek ellenére a múzeum évi látogatottsága mégis mintegy 30 000-rel csökkent az előző évekhez képest. A múzeumot 1960-ban 129 822 látogató kereste fel. Megállapítható e statisztikák alapján, hogy a nagy kiállítások nem növelték a múzeum forgalmát, mert a legmagasabb havi statisztikáink arra az időre esnek, amikor az időszaki kiállítások nem voltak nyitva. A kiállításoknál hiányos volt a propaganda- és szervezési munka.

A múzeum dolgozói a tudományos népszerűsítés egyéb területén is eredményes munkát végeztek, azonban az alkalmas előadóterem hiánya korlátozta tevékenységünket. A népművelési munka javítása érdekében a Szépművészeti Múzeum példája nyomán létrehoztuk a fiatal tudományos dolgozókból álló Propaganda Bizottságot, amelynek feladata lehetőségeink és adottságaink jobb kihasználásával a tervszerű, színvonalas népművelési munka megvalósítása.

E célt szolgálta a múzeumi kincseinket bemutató és az év végén megindult kiállítás-sorozat, amelynek megindítója a szilágysomlyói kincslelet bemutatása volt. A közönség körében hamar népszerűvé vált bemutató „Aranyvasárnap” néven vált közkedveltté.

II.

Az 1961. év öt éves tudományos tervünk első éve volt. Múzeumunk általában az előző évek anyagi- és személyi keretei között mozgott.

Az újjáépítés lényegében befejeződött. A múzeumkert kerítésének festésével, a homlokzati részen levő, stílusában idegen, megkopott keramitkockás út bazaltjárdával való kicserélésével régóta sürgetett mulasztást pótolunk. 17 évi kényszerszünet után az épületben megindult a személy- és teherlift. Befejeződött a második udvar kialakítása és a posztamensekre került szarkofágok végre megnyugtató elhelyezést kaptak. Az építkezés elhúzódása miatt az első udvar egy részének rendbehozatala a jövő évre maradt.

Személyi vonatkozásban igen mozgalmas volt az 1961. év. Megrendítően hatott ránk dr. Kerényi András hirtelen halála. Mindnyájan tudtuk, hogy korábbi súlyos betegségéből való felépülése viszonylagos. A hivatástudat, az antik érmek szeretete, lelkiismerete adott csupán erőt munkájához. Hosszas betegség után örökre elbúcsúztunk Tápay-Szabó Gabriellától, az Újkori Osztály nyugdíjas vezetőjétől. Múzeumunk legrégebben itt dolgozó munkatársától, Kiss Jenő restaurátortól is búcsút vettünk, aki 44 évi szolgálat után megkezdte jól kiérdemelt nyugdíjas életét. Nyugalomba vonult Szalay Sándor restaurátor, Jámbor Mihályné takarító-teremőrünk. Több évtizedes, igen aktív szolgálat után kérte nyugdíjazását dr. Kalmár János, a Hadtörténeti Osztály vezetője, és adta át a nagyranőtt fegyvergyűjteményt tanítványának. Cs. Sós Ágnes hosszas betegségéből erős akaratával munkaképessé válva az év szeptemberében aspiranturát nyert a X—XI. századi történet köréből.

Fiatall generáció lépett az idősek helyére. A restauratori utánpótlást Bruder Katalin és Bálint György személyében oldottuk meg. Az Újkori Osztályra Bánkúti Imre középiskolai tanár, aspiráns nyert kinevezést, akinek ipari és mezőgazdasági kutatómunkájától az osztály gyűjtő- és feldolgozó munkájának izmosodását reméljük. Az osztály vezetése az év folyamán nem oldódott meg, átmenetileg Fejős Imre vette át annak vezetését. A Régészeti Osztályra Soproni Sándor, a szentendrei múzeum igazgatója nyert kinevezést. Halász Ferenc gazdasági vezetővé történt kinevezése és Ungár Jenőné könyvelő szolgálatba lépésével gazdasági részlegünk teljessé vált és a megnövekedett feladatok ellátásának személyi feltételei biztosítottak látszanak. Az Adattárba Barcsa Lajosné fototárkezelői kinevezést kapott.

Ez évben ünnepeltük Fülep Ferenc 10 éves főigazgatói működését, L. Kovrig Iloña 25 éves múzeumi jubileumát és mindnyájunk örömeire szolgált Fejős Imrének április 4-én átnyújtott „Munka érdemérem” kormánykitüntetését. Ebben az évben külföldi kongresszuson, tanulmányúton járt 15 tudományos dolgozónk.

A múzeum hármas feladatköréből osztályonként más-más feladat megoldása lépett előtérbe, mégis az 1960. évhez viszonyítva az év jellemzője a kiállítási tevékenység volt. Hosszú tudományos előkészítő munka után december 15-én Molnár János miniszterhelyettes megnyitotta „A magyar föld népeinek története a honfoglalás koráig” című új, állandó régészeti kiállításunkat.

Történeti kiállításaink tartalma és berendezési módja az évek során elavult. Az 1950. évi első állandó kiállítást is az 1956-os megrongálódás mellett első-sorban a kutatásban elért tartalmi változások, az új anyag, új eredmények feszi-

tették szét. Tervszerű feltáró és feldolgozó munkánkra alapozva a kiállítás több tízezer év társadalmát, népeinek történetét mutatja be. A széles körben előkészített kiállítás tükrözi a magyar régészeti kutatás állását, eredményeivel és még meglevő hiányosságaival együtt. A rendelkezésünkre álló rendkívül gazdag anyagnak mintegy fele az újabb feltárások, illetőleg még ki nem állított tárgyakból került ki, éppen ezért reméljük, hogy nemcsak a nagyközönség, hanem a szakemberek számára is érdekes és tanulságos lesz. Az anyag az épület stílusához alkalmazkodó, egyszerű vonalú, talpas, matt díófa szekrényekben nyert elhelyezést, belső neonfény és teremvilágítással. Az anyag önmagáért beszél s a szemléltetés csak olyan fokú, amely annak megértéséhez okvetlenül szükséges. Előterbe került a műanyag nagyobb arányú alkalmazása, és úgy látjuk, hogy felhasználásával a múzeológiai bemutatás maradandó formáját valósítottuk meg. Ezzel egyúttal alkalom nyílik bőséges tapasztalatcserére a hazai és külföldi múzeumok számára.

Az 1960. decemberében megindított, a múzeum kincseit bemutató kiállításorozatunkat tovább folytattuk és úgy érezzük, hogy ez minden alkalommal élményt jelentett a látogatók számára. Az 1848-as centenáriumi kiállítás óta ritkán fordult elő, amit a bemutatóknál tapasztaltunk, hogy a bebocsátásra váró tömeg rendezett sorokban a Kálvin-téri kiskapuig kígyózott. Nemcsak közönségsikert (8000 látogató) jelentett a „Mátyás király kincsei” c. bemutató, hanem művészi elrendezésével a kiállításrendezés esztétikáját is öregbítette. A Rákóczi—Erdődy kincs, a múzeum szkíta és őskori ékszerei, a római ékszerleletek, az Éremtár ritkaságai és az avar fejedelmi kincsleletek bemutatásával szinte új törzsközönséget szereztünk, és ez a közönség ugyanakkor az épületben levő többi kiállítások gazdag élményével is gyarapodva távozott a múzeumból. Baráti kapcsolatainkat erősítjük, tartozásunkat törlesztjük a Művelődésügyi Minisztérium megbízásából készített bulgáriai, kolarovgrádi Kossuth kiállítással, amelynek a helyszínen történő felállításával, úgy véljük, méltóképpen állítunk emléket Bulgáriában rajongásig tisztelt és szeretett nemzeti hősünknek. Az épület dísztermében kapott helyet a Legújabbkori Történeti Múzeum rendezésében készült „Magyarok a spanyol szabadságharcban” c. kiállítás.

Kutatómunkánkból régészeti vonatkozásban különösen két ásatás emelhető ki. Az egyik ásatást a Középkori Osztály kollektívája végezte Méri István vezetésével. A Dorogi Bányai Szakszervezettel és Trösztbizottsággal kötött szocialista szerződés egyik pontjaként, mintegy 100 ezer forintos költséggel a korábbi próbaásatás után megindult a klastromligeti középkori kolostor feltárása. Itt Árpád-kori kápolna, illetőleg XV. századi gótikus templom került elő. Esztergomban a várfalak műemléki helyreállítása kapcsán lakótoronyt és egyéb objektumokat ástak ki. A régészeti vonatkozásban eddig elhanyagolt Esztergom középkori emlékeinek feltárása a Középkori Osztály kezében megnyugtató gazdára talált. A másik kiemelkedő kutatás Baranya megye területén folyt, ahol Fülep Ferenc vezetésével megindult Pécs rendszeres topográfiai kutatása, megkezdődött a nagyharsányi római település és temető feltárása.

A többi gyűjtemények kiegészítő anyaggal gyarapodtak, mintegy 100 000 Ft értékben. Kiemelkedő műtárgynak tartjuk az 1820-ban készült empire zongorát, amely Eszterházy Pál tulajdonát képezte. Az új szerzemények közül kiemeljük még a Kazinczy család XVIII. századból származó női díszruháját, a Nemzeti Múzeum legelső pecsétnyomójával megegyező verőtövet, Répássy

Gyula hagyatékából vásárolt 461 db Tacitus-Florianus korabeli speciális késő-római éremsorozatot, Erzsébet-Krisztina, III. Károly neje hatalmas arany emlékérmét (117 g), amely az Éremtár ezévi legértékesebb gyarapodásának tekinthető. A Képcsarnok Francesco Alegri Forgách Ádám képmásával, Benczúr Gyula Éder Ödön arcképével, 357 grafikával, 1917 fényképpel gazdagodott.

A belső múzeológiai munkában az új anyag leltározásán kívül a revízió folyamán nem azonosítható tárgyak leltárba vétele jelentett nagy előrehaladást. Teljesen befejeződött a régi mulasztások felszámolása az Újkori, a Középkori Osztályon és jelentősen csökkent a Régészeti Osztály listára felvett tárgyainak száma, mivel azok jó részét sikerült azonosítani. A jelenlegi állapotot és a végzett munkát az alábbi statisztikák szemléltetik.

I. LETÁROZOTT TÁRGYAK SZÁMA

A gyűjtemény	Leltározott anyag			Leltározatlan
	1960. dec. 31.-én	1961-ben	1961. dec. 31-ig	
Régészeti O. gyűjt.	276 118	5 016	281 134	5770
Állatsont gyűjt.	31 818	2 618	34 436	1000
Középkori O.	31 649	3 925	45 574	100
Újkori O.	15 227	6 606	21 833	—
Képcsarnok	77 314	2 305	79 614	—
Hadtörténeti gy.	8 205	110	8 316	—
Éremtár	222 000	1 010	223 010	—
Összesen	672 371	21 590	693 918	6870

II. LETÁROZOTT EGYÉB GYŰJTEMÉNYI ANYAG

A gyűjtemény	Leltározott anyag			Leltározatlan
	1960. dec. 31-ig	1961-ben	1961. dec. 31-ig	
Adattár Kézirattár	5 767	540	6 307	300
Fototár neg.	33 650	6902	40 751	1560
Könyvtár Könyvek	31 134	975	32 109	
Folyóirat	16 132	1355	17 487	

III. A TÁRGYI ANYAGRÓL ELKÉSZÍTETT LEÍRÓKARTONOK SZÁMA

Gyűjtemény	Elkészült			Hány %-ban kartonozott
	1960. dec. 31-ig	1961-ben	1961. dec. 31-ig	
Régészeti O.	73 739	864	74 603	48%
Állatsont gyűjt.	2 500	94	2 594	22%
Középkor	16 340	4 004	20 344	65%
Újkor	9 593	3 506	13 109	100%
Képcsarnok	9 424	4 331	13 755	32%
Hadtörténet	8 082	234	8 316	100%
Összesen	119 678	13 033	132 721	

IV. A MÚZEUM ANYAGÁBÓL RESTAURÁLT, KONZERVÁLT,
TISZTÍTOTT TÁRGYAK SZÁMA

Gyűjtemény	1960			1961			Restau- rálandó	Konzervá- landó
	Rest.	Konz.	Tiszt.	Rest.	Konz.	Tiszt.		
Régészeti	382	3081	—	517	5717	—	1000	19 000
Középkor	57	2399	—	17	469	—	46	2 635
Újkor	264	—	—	196	260	—	412	218
Képcsarnok	18	—	1829	4	22	3192	796	678
Hadtörténet	—	367	—	—	874	—	144	1 890
Éremtár	—	—	20373	—	2635	19816	—	17 500
Összesen	726	5847	22202	734	9977	23008	2398	41 921

V. A MÚZEUM LÁTOGATOTTSÁGA

Év	Látogatók			Tárlatvezetések
	Egyéni	Csoportos	Együtt	
1959	159 439	3 660	163 099	122
1960	89 421	40 401	129 822	89
1961	138 105	39 153	177 258	203

A fenti adatok önmagukért beszélnek, tükrözik a múzeum többévi törekvését, múzeológusaink munkáját, raktári gondjainkat és a jövőben elvégzendő feladatokat. A társadalmi tulajdon védelmét szolgálta a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság vizsgálata, amely megállapította a raktári helyhiányból, restaurátori kapacitás- és egyéb, főleg munkaerőhiányból származó hibákat. Egyebek között kifogásolta a fénykép és grafikai anyag előcsarnoki elhelyezését, a kártonokban mutatkozó elmaradást és az éremanyag duplumainak leltározási hiányát.

Úgy érezzük, hogy az elmúlt 12 év alatt az adott feltételek és lehetőségek mellett munkatársaink becsülettel helytálltak. Szilárd elhatározásunk, hogy az elmúlt 150 év súlyos múzeológiai mulasztásait felszámoljuk, és a múzeumi anyagot megőrizzük az utókor számára. Ha törekvésünkhöz, a feladatok elvégzéséhez szükséges feltételeket mind létszámban, mind anyagi támogatásban megkapjuk, úgy vállaljuk azt a nagy felelősséget, amely az ország legnagyobb történeti múzeumában reánk hárul.

KOREK JÓZSEF

Tápay-Szabó Gabriella

1902—1961

A Magyar Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum dolgozói és mindenki, aki ismerte, mélységesen megrendülve fogadta dr. Tápay-Szabó Gabriellának, az Újkori Osztály vezetőjének halálhírét.

1934 tavaszán került a Nemzeti Múzeumba. Ez volt az első ún. hivatalos munkahelye is, de a munkát már nagyon régóta ismerte. „Húsz éves korom óta nincs az életemnek egyetlen éve, amiről meg ne tudnám mondani, mitől éltem és milyen munkával kerestem meg azt a kenyeret, amit megettem...” írja önéletrajzában és e sorokat tovább olvasva meglevenedik előttünk mozgalmas ifjúsága, amikor a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán szerzett diplomájával zsebében — édesapja, a neves újságíró után — családjával kiment az Egyesült Államokba. Amerikában töltött éveiről, élményeiről, emlékeiről évekig jelentek meg cikkei napi- és hetilapokban. „Huszzonegy éves koromban, egy álló esztendeig napfényt csak vasárnaponként láttam. Munkaidőmön kívül azonban egy óriási világváros forgatagában mégis megtaláltunk múzeumok, újságredakciók és egyetemi esti tanfolyamok kapcsán egy olyan társaságot, mint a húszas-évek derekán az „Independent Artist”-ek képzőművész, festő, szobrász társasága volt. Újságcikkeimben sokszor írtam Archipenkoékról, David Burliukról, Majakovszkij barátjáról és arról, hogy magát Majakovszkijt is ismertem, saját verseit szavalni hallottam.”

Múzeumi foglalkozását hivatásszerűen végezte, miközben páratlanul sokoldalú és könnyed tollával szolgáltá egyidejűleg a magyar publicisztika ügyét is. Az „Újság” c. napilapnak 1941-től a lap megszűntéig belső munkatársa volt, de képzőművészeti kritikái, versei, novellái, színes lírai tárcái jelentek meg más napilapokban és folyóiratokban is. A felszabadulás után az „Új Szó”-ban, a Vörös Hadsereg napilapjában írt a nők helyzetéről a Szovjetunióban, Leonid Pervomajszkij verseiről, Rachmanov Viharos alkonyatáról, Majakovszkij-ól és változatosan sok színházi, irodalmi és kulturális témáról. Az újtípusú és korszerűsített múzeumi munka a felszabadulás után egyre jobban lekötötte minden idejét. Állandó újságírói munkát többé már nem vállalt, de sűrűn jelentek meg továbbra is cikkei, riportjai az Esti Szóban, a Haladásban, a Nők Lapjában.

Múzeumi munkásságát is művészi alkotó szelleme fűtötte, ami tehetségének megfelelően leginkább a kiállítások tervezésében, rendezésében bontakozott ki. Közreműködött a 100 éves Nemzeti Színház, a Rákóczi emlékkiállítás (1935), a felszabadulás utáni új szerzemények, majd a magyar szabadságharc Centenárius kiállításánál, továbbá múzeumunk nagy történeti kiállításának és több vidéki múzeum helytörténeti bemutatójának rendezésében. Fáradhatatlan és kitartó munkával megteremtette múzeumunk viselettörténeti- és gyermekjátékgyűjteményét, amelynek anyagát az impozáns viselettörténeti- és az ország nagyobb

városaiban rendezett gyermekjáték kiállításokon mutatta be az érdeklődőknek. Behatóan foglalkozott a kosztüm- és játéktörténettel, a XVII—XVIII. századi hímzésekkel, a magyar ónedényekkel. E gyűjteményrészlegek gondozója, feldolgozója, szakértője volt. E tárgykörből publikációi jelentek meg szakfolyóiratokban és könyvalakban is. Társadalomtudománnyal foglalkozó munkái közül megjelent „Szeged erkölcei a XVIII. században” valamint „Tápé és Szeged pecsétpöre”. Tevékeny élete sokoldalú munkásságát, tehetségét, a kulturális forradalom szolgálatába állította, amelynek méltánylásaként a múzeum vezetősége az Újkori Osztály vezetésével bízta meg, államunk pedig a „Szocialista Munkáért” érdeméremmel tüntette ki.

Széleskörű tudásának kincseit bőkezűen adta át a tanulnivágyó ifjúságnak, elsősorban a múzeum fiataljainak, de több éven keresztül részt vett az Eötvös Lóránd Tudományegyetem művészettörténeti tanszékének, az Iparművészeti-, a Színház- és Filmművészeti-, a Zeneművészeti Főiskola hallgatóinak tudományos képzésében is. Viselet-történeti előadásokat tartott a Jelmeztervező és a Ruhaipari Tervező Vállalat dolgozói részére is.

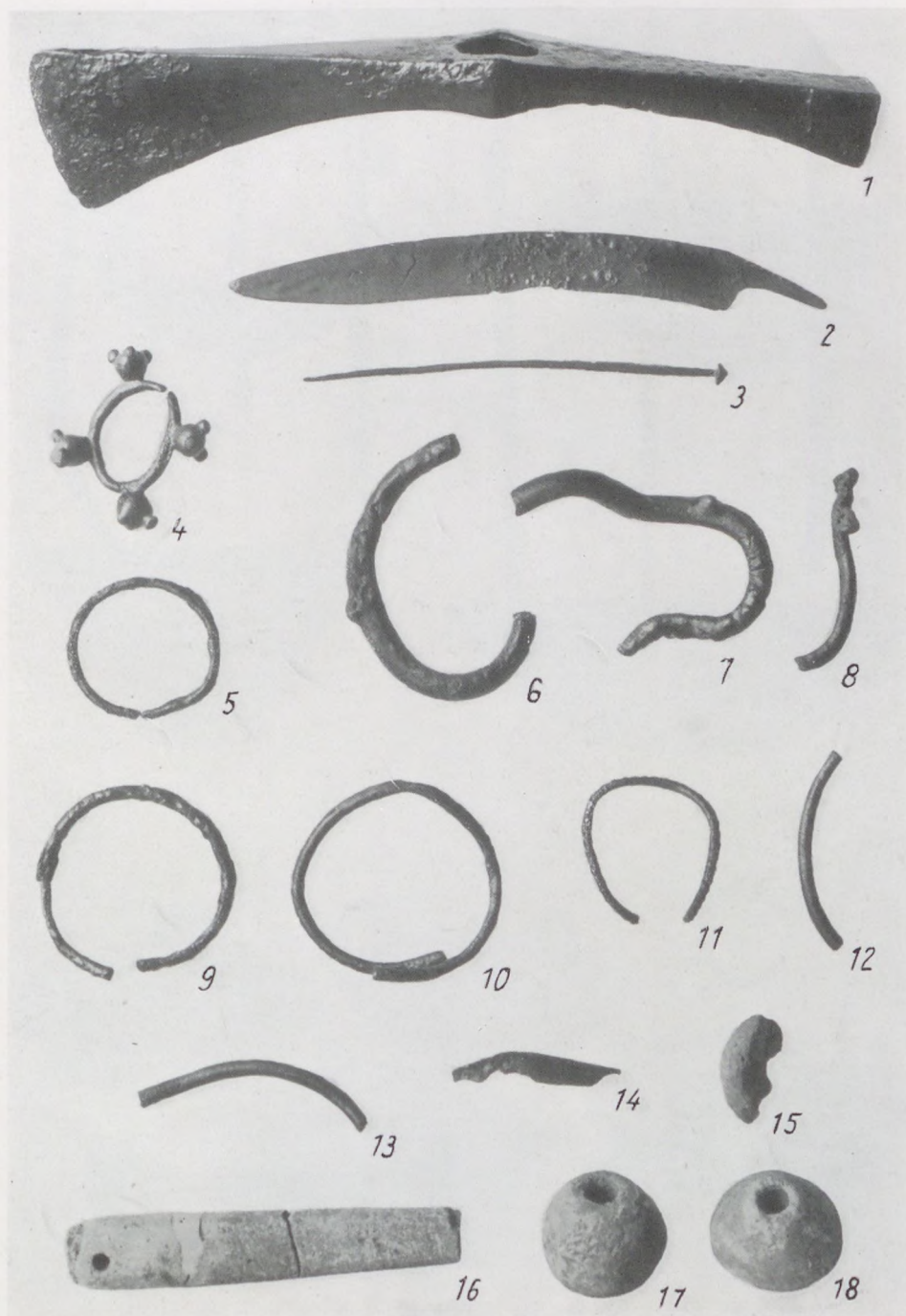
Munkás életének korai halála vetett véget. Elvesztettük benne azt a munkatársat, aki mindig segítette a bajbajutottakat, egyengette fiatal munkatársaink útját, ötleteivel gazdagította a múzeum munkáját. Emléke, a szépnek lelkesítő szeretete és mindaz, amit értékes örökségül hagyott ránk, itt marad közöttünk és ezután is segíteni fog törekvéseinkben.

D. K. M.

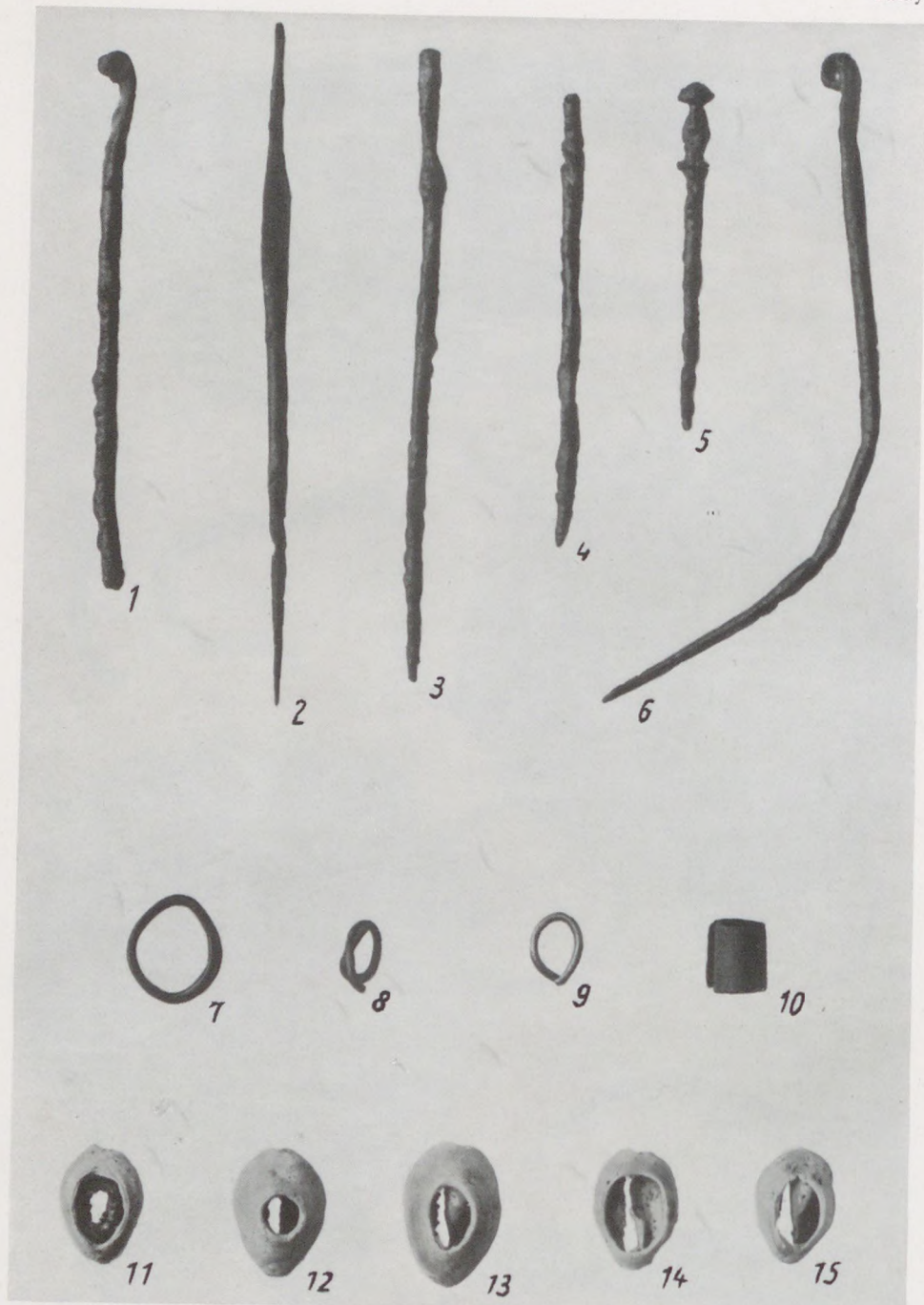
KÉPES TÁBLÁK

1—3: Das Elchgeweihgefäß aus der Theiß

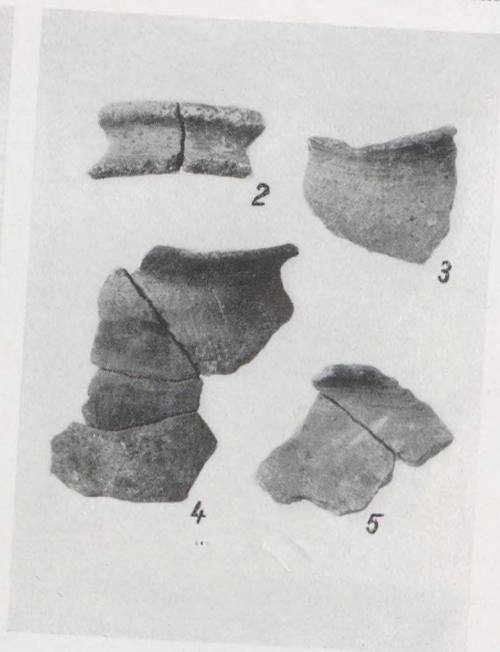
1—3: 87. sir; 4: i.; 5: 80. sir; 6—8: 94. sir; 9: 85. sir; 10: b, (85. sir); 11: j.; 12: c.; 13: d.;
14: h, (87. sir); 15: k.; 16: 83. sir; 17: 86. sir; 18: 96. sir

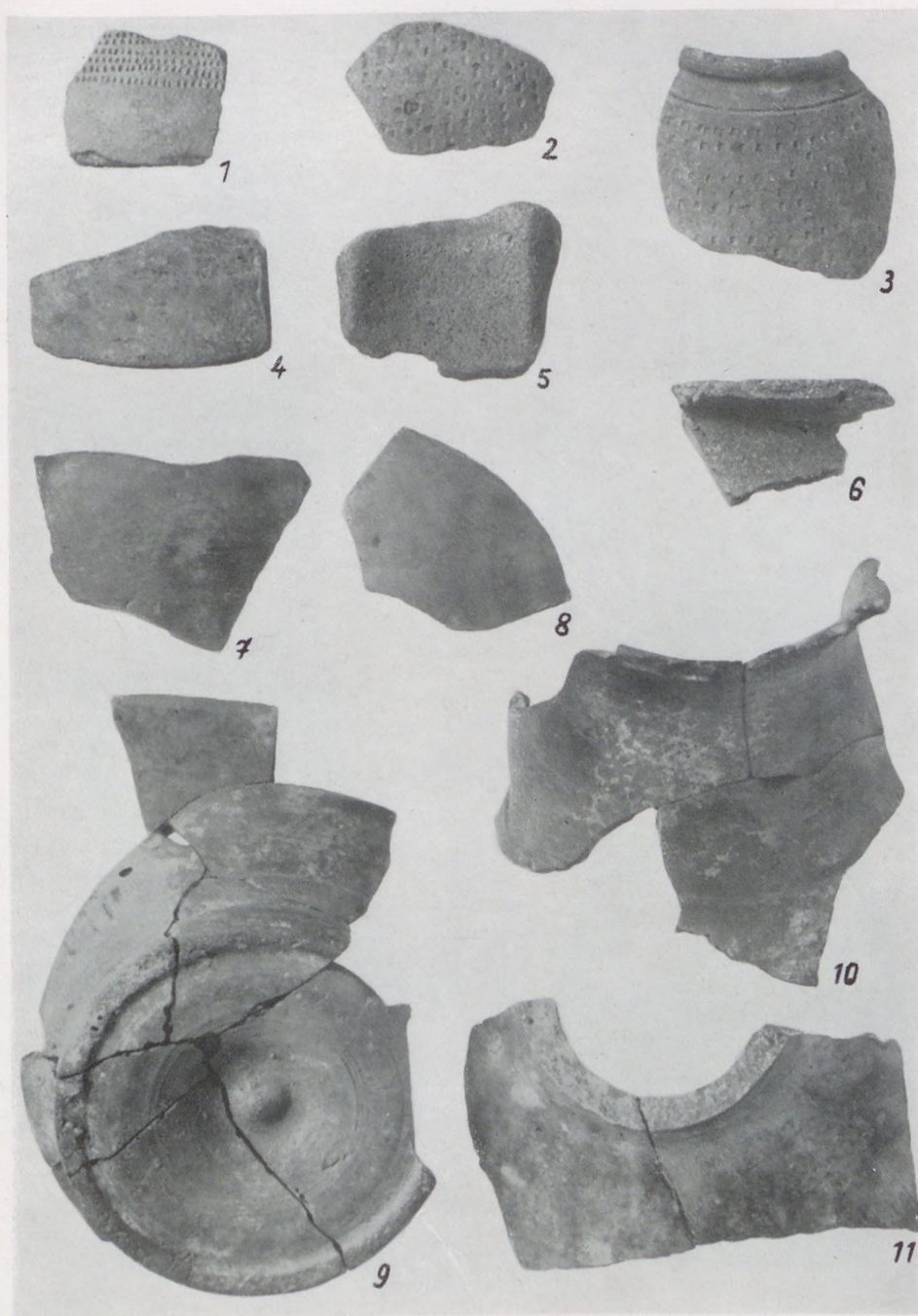
1: 80. sír; 2: 92. sír; 3: f, (82. sír); 4: l.; 5: b, (85. sír); 6: e.; 7—15: 81. sír

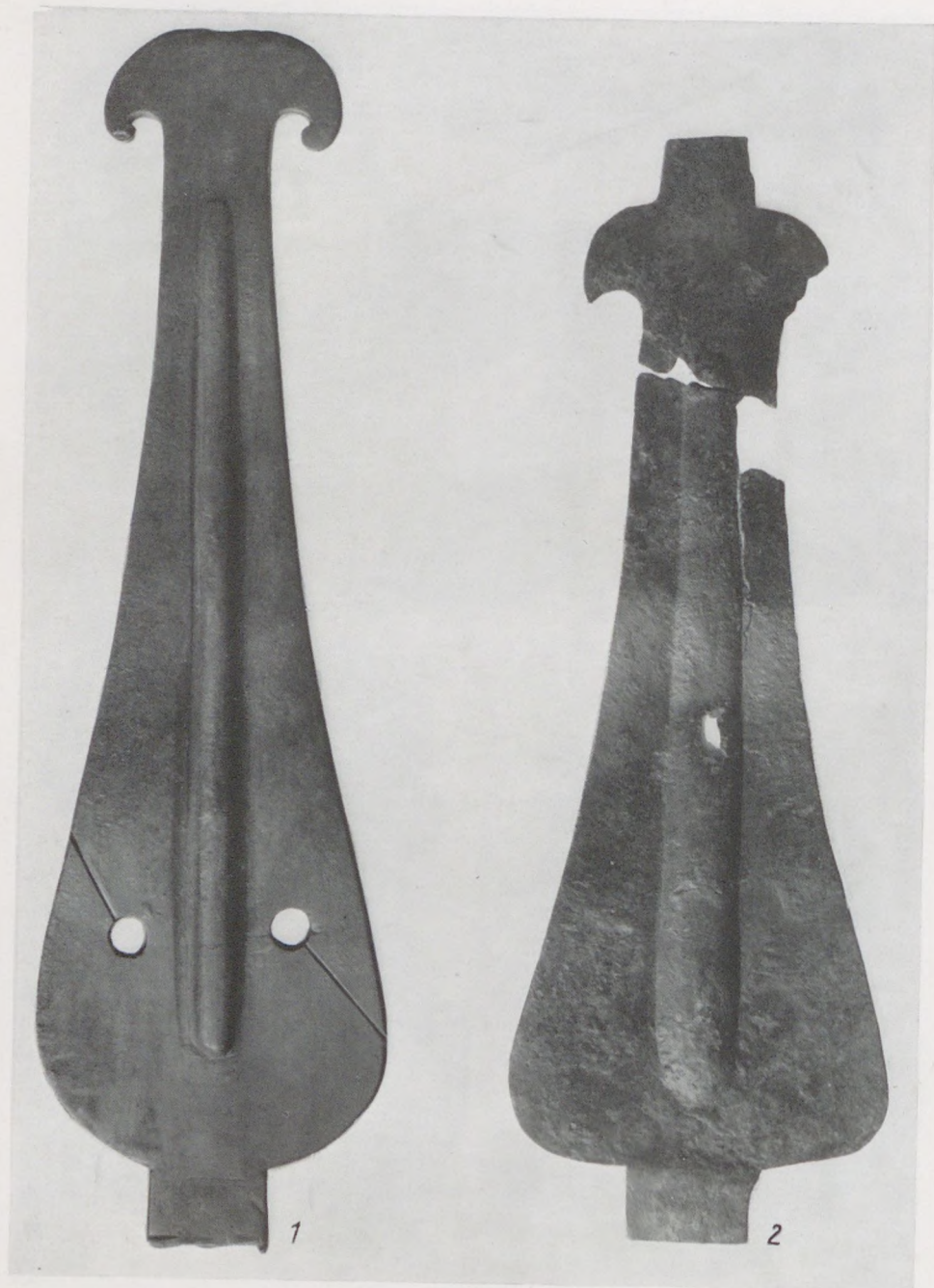
1—8: Stridó-Štrigova

1—7: Stridó-Štrigova

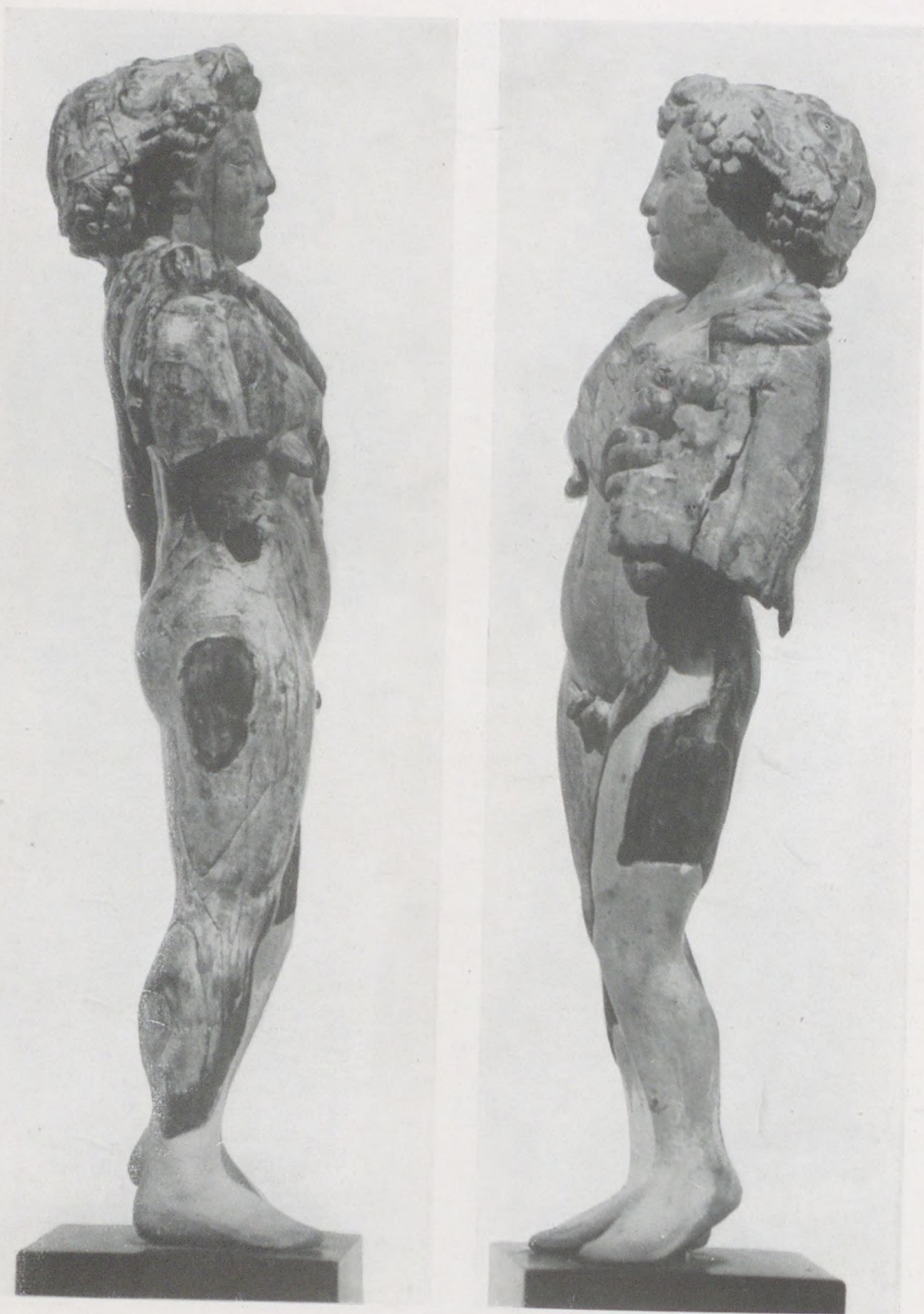
1—11: Stridó-Štrigova

1: Sárszentmiklós; 2: Brigetio

A szombathelyi bacchikus elefántcsont szobor

A szombathelyi bacchikus elefántcsont szobor

Az athéni Agorán talált elefántesont Apollo szobor

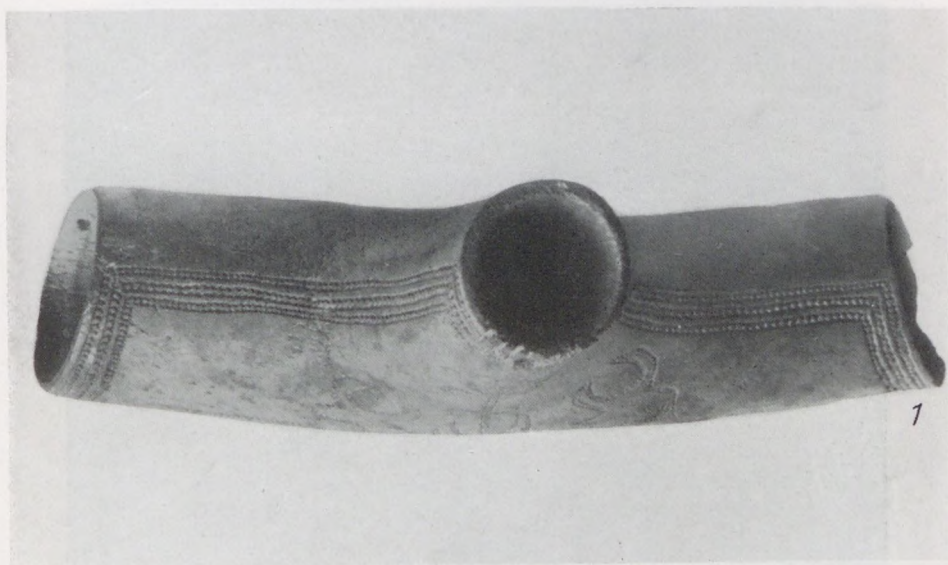
Római sírkő Szentendréről

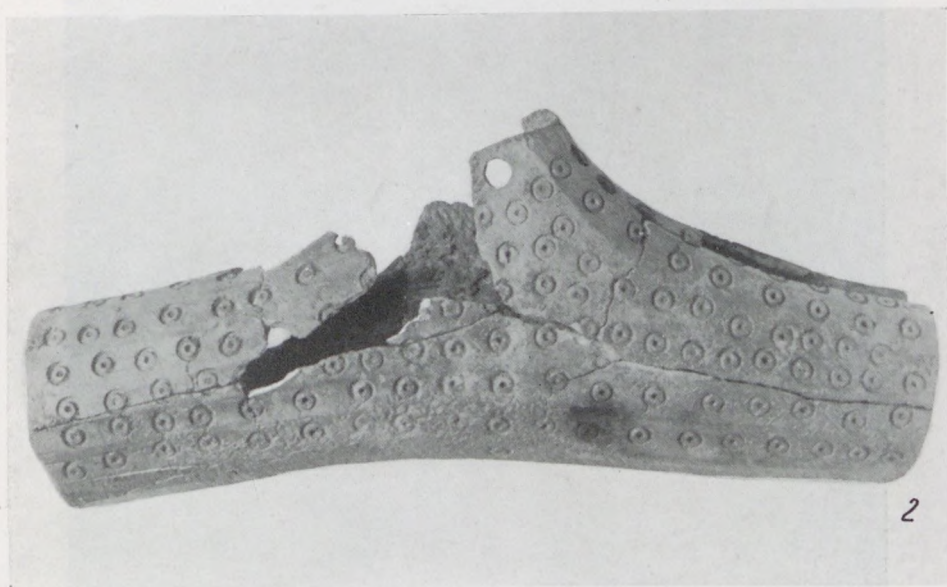
Díszített agance sótartó. Sopronkőhida 48. sír

1—2: Díszített agancs sótartó a tatabányai avar temetőből

1

2

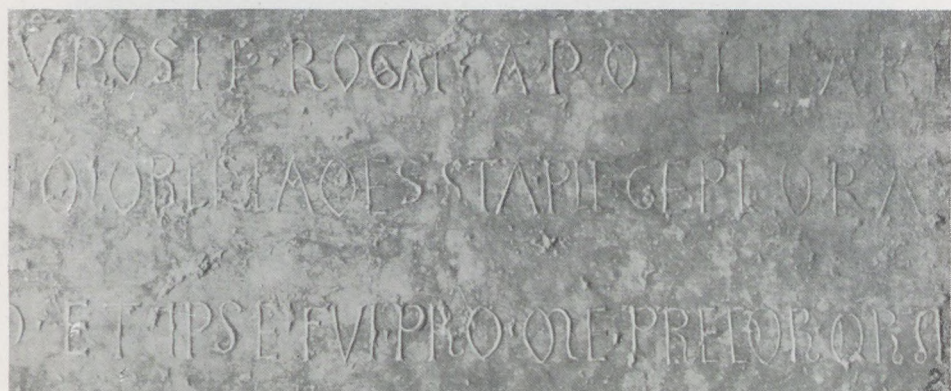
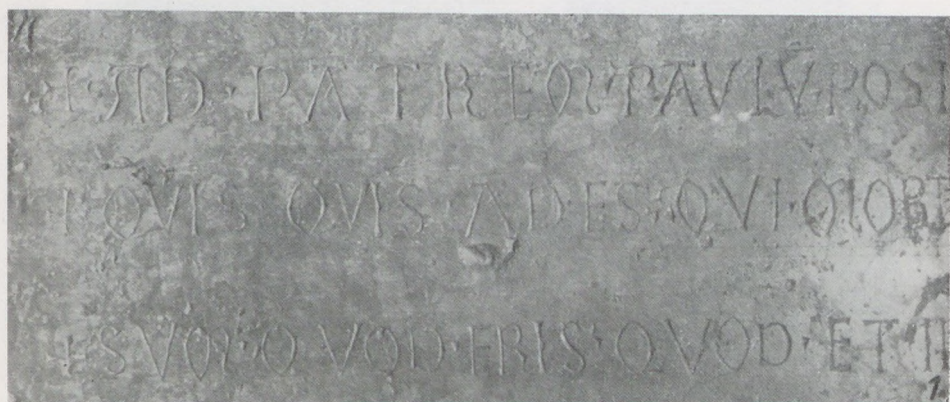
1: A sopronkőhidai sórtartó; 2: A ságújfalui avar temető 16. sírjában talált sórtartó

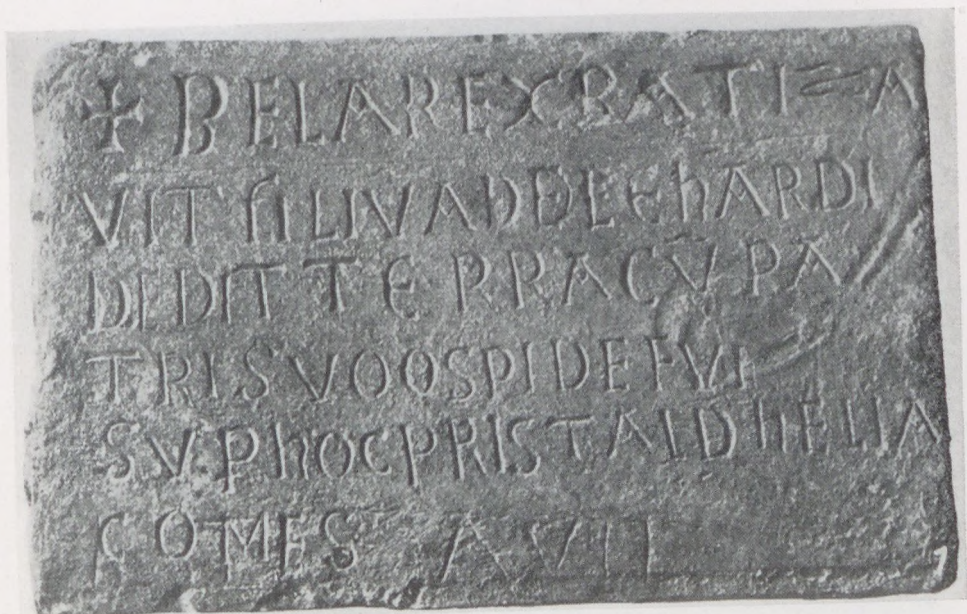
Békés—Povád. 1—8: 45. sír; 9—13: 58. sír

1—2: Nemzetségjeggyel ellátott honfoglaláskori ícsontok a békés-povádi temető 45. sírjából

1—2: Románkori sírkőlap részletei; 3: Csáky Ugrin sírköve, 1204.

1: III. Béla birtokadományozó táblája; 2: Ismeretlen szerzetes padlótéglája Bulkeszről

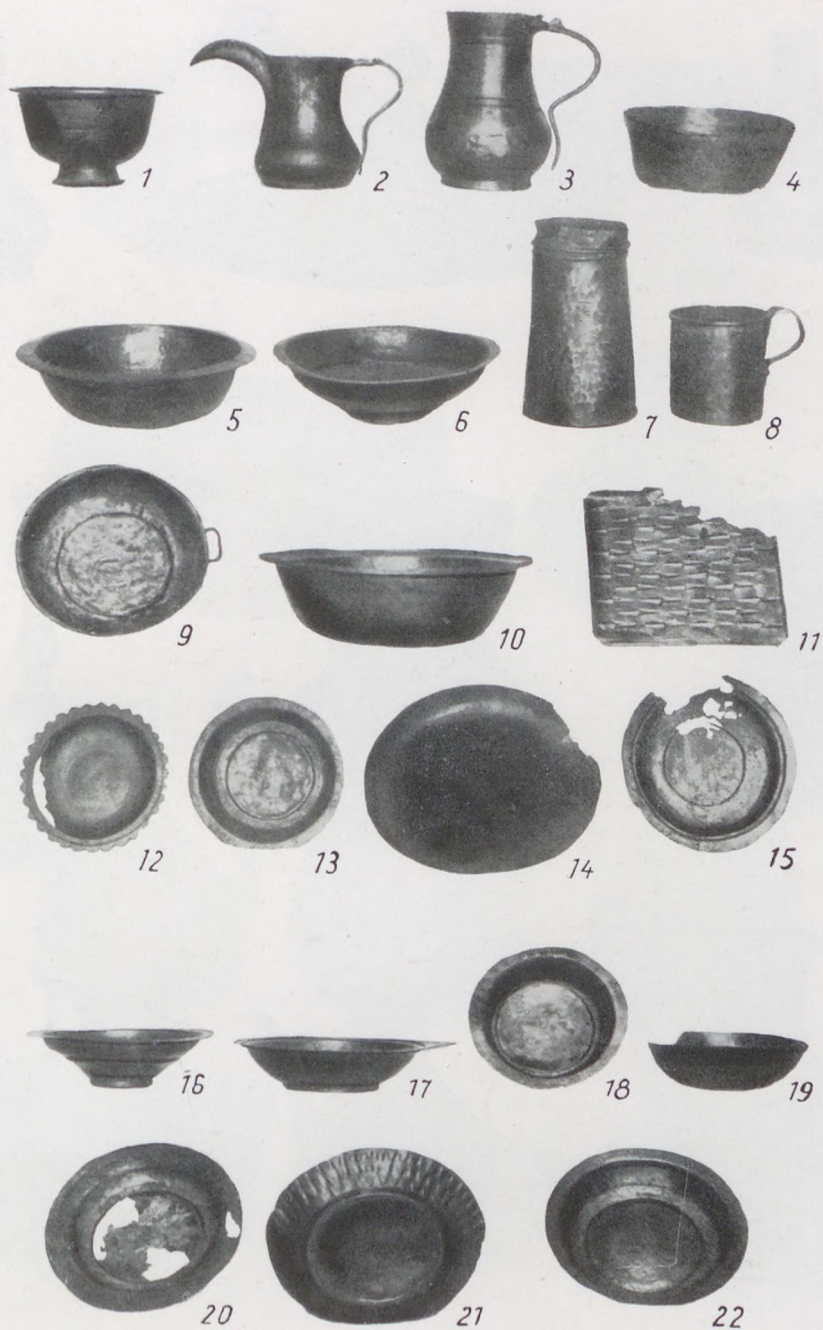
II. Lajos király köpenye és inge

Mária királyné ruhája és inge

1—14: Vases de cuivre turcs. XVIe—XVIIe siècles. Musée National Hongrois

1—22: Vases de cuivre turcs. XVIe—XVIIe siècles. Musée National Hongrois

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1—9: Vases de cuivre turcs. XVIe—XVIIe siècles. Musée National Hongrois

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

1—11: Vases de cuivre turcs. XVIe—XVIIe siècles. Musée National Hongrois

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1—9: Vases de cuivre turcs. XVIe—XVIIe siècles. Musée National Hongrois

1

2

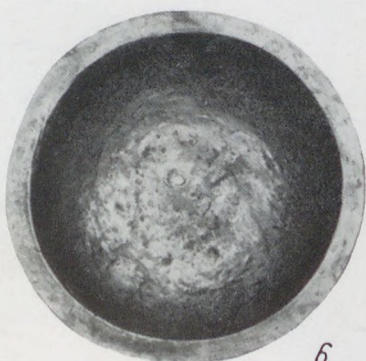
3

4

5

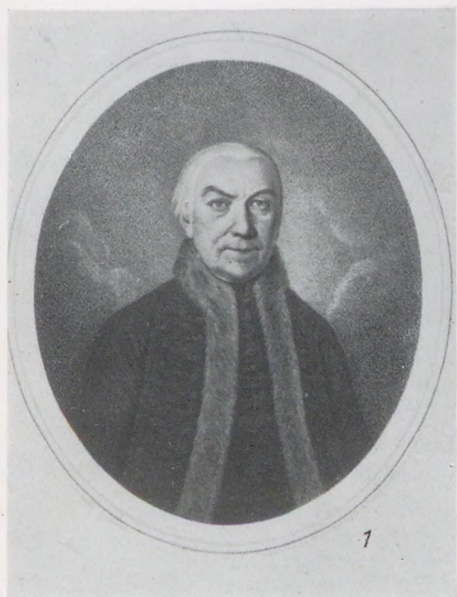

6

7

1—7: Vases de cuivre turcs. XVIe—XVIIe siècles. Musée National Hongrois

1

2

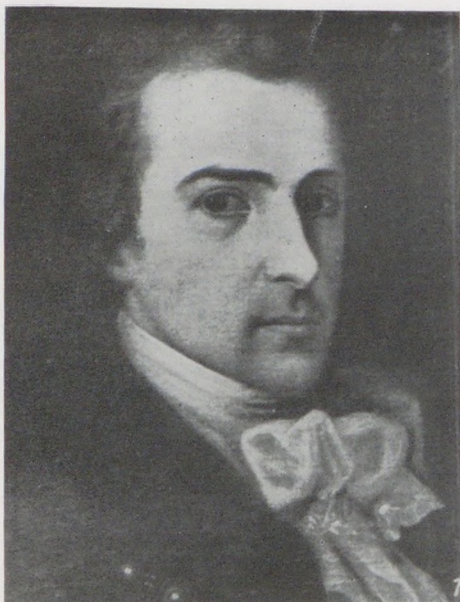

3

4

1: Stunder-Pfeiffer: Prónay László. Rézmetszet; 2: Stunder(?)—Richter: Kulesár István. Litográfia; 3: Stunder—Rahl: Schwartner Márton. Rézmetszet; 4: Stunder—Kininger—Neidl: Virág Benedek. Rézmetszet

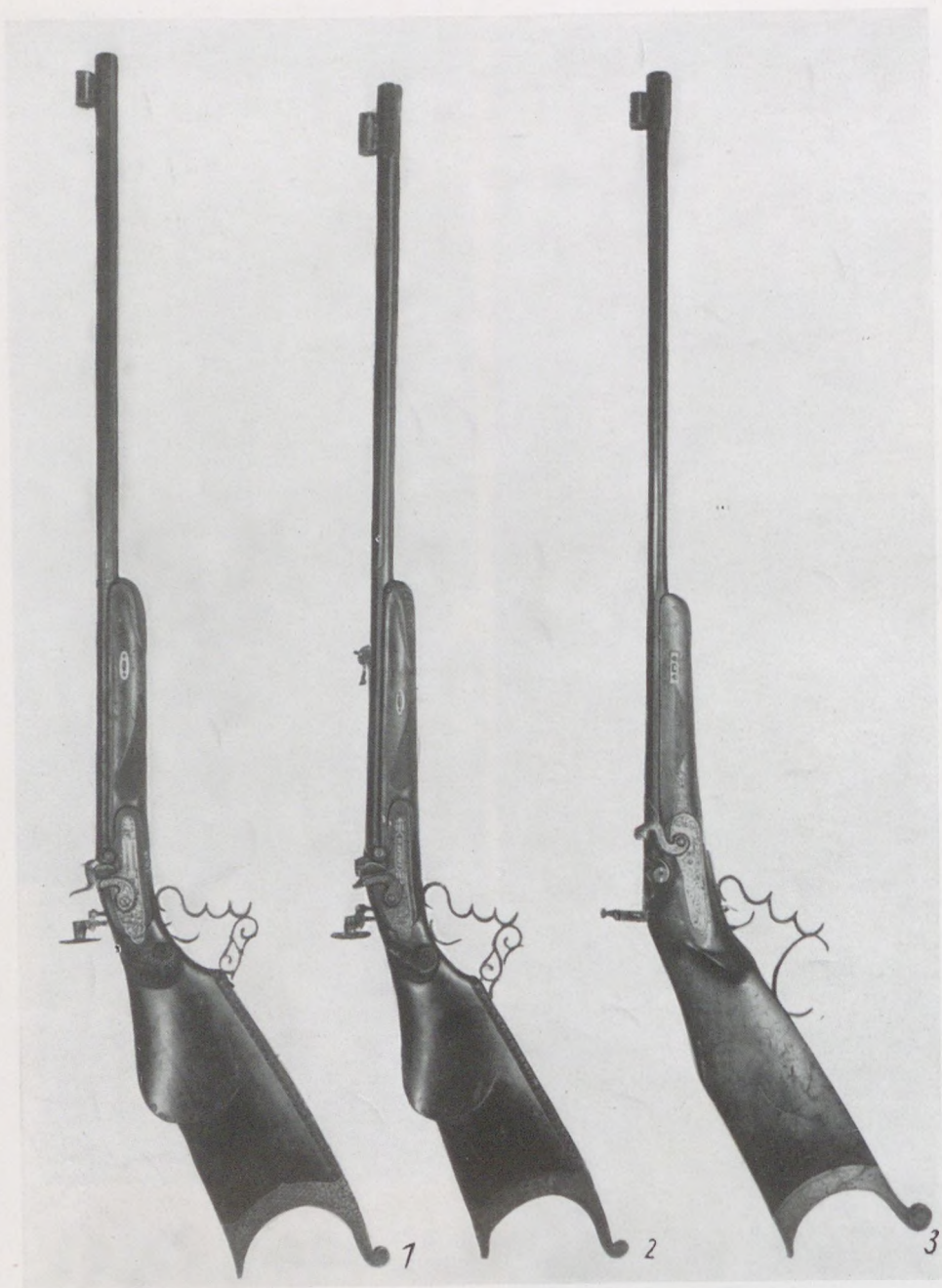

1: Stunder: Kazinczy Ferenc. Olajfestmény; 2: Stunder: Önarckép. Olajfestmény;
3: Stunder: Beniczky Lászlóné. Olajfestmény; 4: Neugass: Prónay Simonné. Olajfestmény

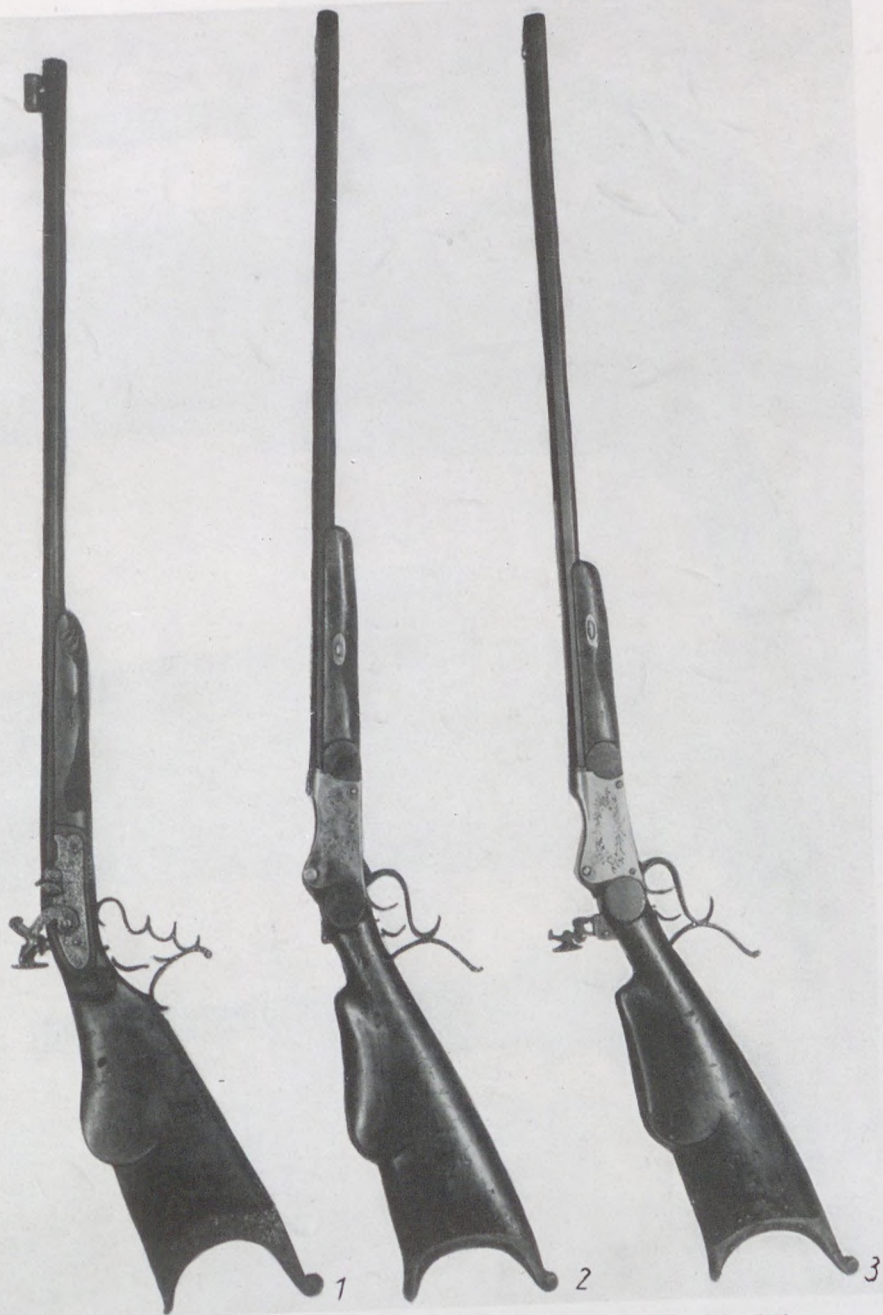
1: Miklóssy: Batthyány Lajos. Olajfestmény

2: Miklóssy: Batthyány Fülöp. Olajfestmény

1—3: Zoller Mátyás készítményei 1860—1872 között

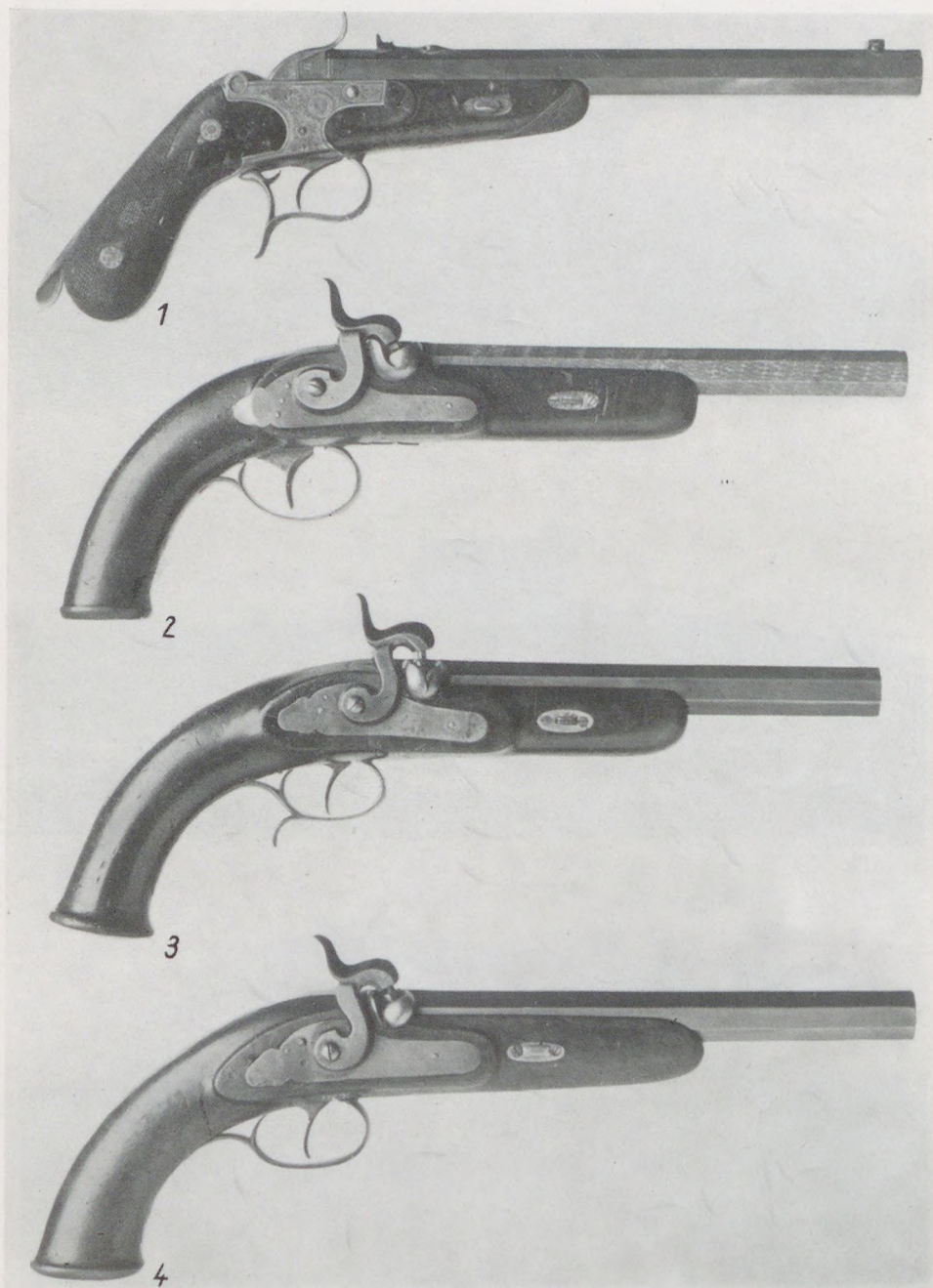
1: Zoller Antoine A Pest, Acier Fondu feliratú lőfegyver 1871—1872-ből;
2—3: Zoller Antal fegyverműves remekei 1872 után

1—2: Ludwig József gyutacsos rendszerű pisztolya 1865 körül; 3—4: Ludwig József felíratú hátultöltős löfegyverpár 1870 körül

1—3: Részletek Ludwig fegyvereinek elsütőberendezéséről

1: Zoller Máttyás Budapesten feliratú fegyvere; 2—4: Pauer József készítményei
1872—1890 között

62.1776 — Kossuth Nyomda, Budapest, V. Alkotmány u. 3.
Felelős vezető Lengyel Lajos igazgató

Felelős kiadó Nemes Béla
a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója
Irodalmi vezető D. Fehér Zsuzsa
Főszerkesztő N. Újvári Magda
Felelős szerkesztő M. Kabay Éva
Műszaki vezető Szedlák György
Műszaki szerkesztő Gellért Andor

Készült az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint B/5 alakban
26 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív terjedelemben, 1060 példányban

